

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства

Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1/2(94/95)'2016

З М І С Т

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Богдан Андрусишин
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Олександр Гончаров
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Завальнюк
Віктор Звагельський
Григорій Клепак
Сергій Копилов
Олександр Лисенко
Микола Литвин
Руслана Маньковська
Андрій Непомнящий
Олег Рафальський
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Віктор Савчук (заступник
головного редактора)
Валерій Смолій
Тарас Чухліб
Ганна Швидько

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського

- Ростислав Конта (м. Київ).* Регіонально-історичні дослідження
М. Грушевського в історіографічних оцінках 5
- Валерій Левченко (м. Одеса).* Михайло Грушевський як особистість
і науковець: особливості рецепції у наукових колах Одеси наприкінці
XIX – першої половини XX століття 13
- Микола Кучеренко (м. Київ).* «Ми жили на одному поверсі» Спогади
Г. М. Шапран і В. С. Слупської про мешканців Дому Грушевських . . . 27
- Петро Скрипник (м. Київ).* Увічнення пам'яті М. С. Грушевського
в Україні в пам'ятках монументального мистецтва 49

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

- Світлана Закірова (м. Київ).* Особливості урбанізаційного процесу
в Україні у XIX – на початку XX століття (на прикладі м. Слов'янська
Харківської губернії) 59
- Олена Кохан (м. Київ).* Чисельність та правове становище київського
міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. 66
- Олег Бажан (м. Київ).* Настрої та поведінка населення Києва у часи
аварії на Чорнобильській АЕС (до 30-річчя Чорнобильської трагедії) . . 72

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

- Ігор Робак, Ганна Демочко, Вадим Ільїн (м. Харків).* Перша
міська лікарня Харкова: історія у півтора століття 79

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

- Володимир Маслійчук (м. Харків).* До передісторії Харківського
університету. Федір Кудрицький – освітній діяч кінця XVIII – початку
XIX ст. 93
- Тетяна Мосійчук (м. Івано-Франківськ).* «Одна школа – два народи»:
шкільні плебісцити в освітній діяльності УНДО (20-30 рр. XX ст.) . . . 102

Історія України у світлі регіональних досліджень

Наталія Саєнко (м. Чернігів). Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України 115

Олександр Шишко (м. Одеса). Кампанія походу на куркуля в Одеській губернії у 1920 році: організаційні, пропагандистські та репресивні витоки 123

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Нінель Клименко (м. Київ). Благовіщенська церква як громадський та духовно-культурний осередок мешканців м. Києва 135

Олександр Татарченко (м. Херсон). Становище Руської православної церкви на Херсонщині у другій половині 1940-х – початку 1950-х років 142

Джерела та біографічні студії

Олександр Реснт (м. Київ). 140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків 157

Альона Маршала (м. Харків). Картографічні матеріали з фондів державного архіву Харківської області як джерело вивчення Слобідсько-Українського поселення кавалерії 165

Олена Ясинецька (м. Київ). До питання про особливості родоходу давньоруської князівни Марії-Добронєги, дружини правителя Польщі (з 1038/1043–1058 рр.) 175

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Фаїна Рябчикова (м. Луцьк). Формування та еволюція поняття музейний фонд держави 195

Ліліана Гентош (м. Львів). Митрополит Андрей Шептицький та Національний музей у Львові 212

Антон Богдалов, Олександр Лук'янов, Ірина Пуля, Аліна Романік, Марія Срібна (м. Київ). Головні акценти виставки «Історії з війни» Національного музею історії України 221

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Дмитро Омельченко (м. Київ). X Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» 229

Олександр Гончаров, Володимир Дмитрук (м. Київ). Київська міська організація НСКУ – час зростання! 231

Василь Мельниченко (м. Черкаси). Звітно-виборна конференція Черкаської обласної організації НСКУ 245

Володимир Дмитрук, Володимир Милько (м. Київ). Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Краєзнавство в збереженні історико-культурного та природного середовища Миколаївщини» 250

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (*протокол № 8*
від 5.07.2016 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (*Свідоцтво про*
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.)

Постановою президії
ВАК України № 05/2
від 27.05.2009 р.

журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора
і кандидата наук
за спеціальностями
«Історичні науки»
(*Бюлетень ВАК України. –*
2009. – № 8).

Журнал включено до біб-
ліографічної бази даних
наукових публікацій РІНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhancio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua

www.nbuv.gov.ua

www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2016

© Інститут історії України
НАН України, 2016

Огляди

- Віктор Вергунов (м. Київ).* Проблемно-краєзнавчий аспект у віковій діяльності Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (до 15-річчя Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН) . . . 257
- Євген Луняк (м. Ніжин).* Новий доробок на ниві ніжинознавчих студій 272
- Володимир Євтух (м. Київ).* Острівні монархії в гетьманському дипломатичному баченні міжвоєнної доби 274
- Микола Дмитренко (м. Київ).* До рідного припасти джерела . . . 277
- Ігор Коляда (м. Київ).* Життя села Любитове 279

Лист до редакції

- Юрій Мицик (м. Київ).* Знущання над історією (про фільм «Берестечко. Битва за Україну») 283

Про авторів 289

Вимоги щодо оформлення статей 291

На першій сторінці
обкладинки:
пам'ятник Михайлу
Грушевському в Києві.
Автори – ск. В. Чепелик,
М. Кислий, Р. Кухаренко,
Ю. Мельничук

**До 150-річчя
з дня народження
Михайла Грушевського**

Регіонально-історичні дослідження М. Грушевського в історіографічних оцінках

У статті розглядається питання висвітлення у сучасній українській історіографії проблеми регіонально-історичних досліджень М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, краєзнавство, регіонально-історичні дослідження.

Ростислав Конта

Регионально-исторические исследования М. Грушевского в историографических оценках

В статье рассматривается вопрос освещения в современной украинской историографии регионально-исторических исследований М. Грушевского.

Ключевые слова: М. Грушевский, историография, краеведение, регионально-исторические исследования.

Rostyslav Konta

Regional historical researches of M. Hrushevsky in historiographical assessments

There is the large number of publications about M. Hrushevsky in modern historiography that reveals various aspects of his public, political and scientific activities. A number of papers deals with his academic achievements as the organizer of Ukrainian science. A separate group of historiographical sources devoted to coverage of regional historical researches of M. Hrushevsky. This aspect of scientific interest of researches began actively developed by modern Ukrainian scientists only recently. In this context, attention should be paid to works, which are highlighting the activity of the scientist as an organizer of local historical research. This is because the principle of regional studies of individual areas of Ukraine provides for the collection of a large array of historical and ethnographic data as a source base for further research. Most of the works on this subject are small in size and are in collections of materials of conferences dedicated to certain anniversaries related to the life and works of M. Hrushevsky. Positive trends are seen in recent years. There are some works that contain elements of historiographical generalizations concerning regional historical (local history) researches of M. Hrushevsky.

Key words: M. Hrushevsky, historiography, local history, regional historical researches.

В сучасній історіографії знаходимо велику кількість публікацій про М. Грушевського, що розкривають різні аспекти його державно-політичної та наукової діяльності. Низка праць стосується здобутків вченого як організатора української науки. Окрема група історіогра-

фічних джерел присвячена висвітленню регіонально-історичних досліджень М. Грушевського. Цей аспект наукових інтересів вченого лише порівняно недавно почав активно розроблятися сучасними українськими дослідниками.

У даному контексті на увагу заслуговують також праці, які висвітлюють діяльність вченого як організатора історико-краєзнавчих досліджень. Це пояснюється передусім тим, що регіональний принцип дослідження окремих територій України передбачав збір великого масиву історичних та етнографічних даних, які б були джерельною базою для подальших наукових досліджень.

Якщо в цілому аналізувати літературу, присвячену висвітленню історико-краєзнавчого доробку вченого, то варто відзначити, що більшість праць з цієї тематики невеликі за обсягом і містяться в збірках матеріалів конференцій, приурочених до окремих ювілейних дат, пов'язаних із життям та творчістю М. Грушевського.

Першою такою збіркою стали опубліковані матеріали Івано-Франківської конференції, що відбулася 1991 р. й була присвячена 125-річчю від дня народження вченого [1]. Тут фактично вперше в історіографії акцентована увага на історико-краєзнавчому аспекті наукових досліджень М. Грушевського, який досить часто трактувався вченими як історико-регіональний чи регіональний.

Так, зокрема, в тезах С. Марценюка та П. Пирога зазначається, що праці М. Грушевського торкаються різних галузей наукових знань, розглядають поступальний розвиток українського народу та розкривають значення в цьому процесі окремих земель-регіонів. Об'єктом уваги авторів стало дослідження вченим Чернігівщини [2], що включало низку питань пов'язаних з історичним розвитком краю та його зв'язків з іншими регіонами України. С. Марценюк та П. Пиріг зазначають, що М. Грушевський проаналізував географічне розташування Чернігівщини та геополітичний фактор у взаємозв'язку з суспільно-політичними процесами, військовою організацією, господарством тощо. В цілому ж, на згаданій конференції, вчені лише окреслили основні напрями вивчення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського, дали поштовх для подальшої наукової розробки цього питання.

Наступним етапом у висвітленні цієї проблеми стали матеріали міжнародної ювілейної конференції (вона також була присвячена 125-річчю

з дня народження М. Грушевського), надруковані 1994 р. у Львові [3]. Тут варто виділити дослідження П. Арсенича, присвячене історико-етнографічному вивченню М. Грушевським Гуцульщини [4]. Автор розглянув участь вченого в Етнографічній комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ) та його співпрацю з такими етнологами як І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, В. Шухевич та ін. П. Арсенич наголосив на вагомому внеску М. Грушевського у справу організації етнографічних експедицій на Гуцульщину, зокрема на значній фінансовій підтримці цих досліджень, що включала виділення коштів на придбання етнографічних експонатів, виявлених учасниками експедицій.

Згадана збірка матеріалів конференції містить також статтю В. Ягнищака, в якій висвітлюється питання дослідження М. Грушевським Лемківщини [5]. У цій праці аналізується визначення вченим етнічних меж проживання лемків та акцентується увага на важливому висновку М. Грушевського етнополітичного характеру, а саме: «Лемківщина є частиною України-Русі. Її західною віткою, яка збереглась упродовж століть, незважаючи на полонізацію, мадяризацію і ословачення» [5, с. 217]. Отже, В. Ягнищак наголошує на тому, що М. Грушевський науково обґрунтував єдність українських етнічних земель та простежив асиміляційні впливи сусідніх народів на українців, що проживали на території Західної України. Подібні висновки мали не лише наукове, але й важливе суспільно-політичне значення.

У наступній збірці матеріалів конференції, присвяченій 100-річчю від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті [6], була продовжена тема регіонально-історичних досліджень. Так, зокрема, об'єктом наукових зацікавлень А. Козій стало дослідження М. Грушевським Холмщини [7]. Водночас авторка аналізує цю проблему, концентруючи свою увагу на висвітленні питання дослідження вченим історії краю, й у своїй розвідці посиляється переважно на перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського.

Проблема історико-краєзнавчих досліджень М. Грушевським Галичини отримала подальший

розвиток завдяки праці В. Тарабана [8]. Автор певною мірою повторив інформацію з даної проблеми у вже згаданий нами статті П. Арсенича в аспекті зацікавленості М. Грушевського збереженням та популяризацією пам'яток гучульського народного мистецтва. Новим у поглядах автора було намагання показати значення діяльності учнів М. Грушевського для розвитку історичного краєзнавства в Галичині. Тут ми знаходимо прізвища вчених, які займалися цією діяльністю, та коротку характеристику їхнього внеску в розробку даної проблеми. Таким чином, незважаючи на певне запозичення інформації з попередніх праць, В. Тарабан пропонує власне бачення проблеми та визначає перспективи її подальшого дослідження. Автор розглядає постать М. Грушевського як засновника школи історичного краєзнавства в Галичині.

У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. питання регіонально-історичних досліджень М. Грушевського порушувалося на рівні теоретичних узагальнень. Науковці намагалися розглянути організацію вченим досліджень окремих регіонів України. У даному контексті на особливу увагу заслуговують праці Я. Верменич [9], Р. Пирога [12] та П. Тронька [13].

Як зазначає Я. Верменич, М. Грушевський постійно цікавився регіональними дослідженнями, але на певний період відійшов від регіональної проблематики «зайнявшись написанням «суцільної історії України», а також науково-організаційною та громадською діяльністю» [9, с. 94]. Він теоретично обґрунтував регіональні дослідження, ввів в історіографію поняття «район», яке трактував не у вузькому адміністративному вимірі, а як окрему «сконсолідовану територію-землю». Саме на основі регіонального підходу до історичних досліджень М. Грушевський прийшов до обґрунтованих наукових висновків про джерела формування територіальної єдності України, поєднавши це з міркуваннями про етнічну інтеграцію та етнічні кордони нашої держави [9, с. 96–97]. Таким чином, стаття Я. Верменич, присвячена теоретичним аспектам організації та планування регіональних досліджень М. Грушевським, торкається і окремих проблем, пов'язаних з формуванням етнічної території України.

У наступній статті Я. Верменич [10] зазначила, що після того як М. Грушевський став головою НТШ, він спрямував наукові пошуки цієї організації на вивчення не лише загальних, але й локальних проблем. Авторка акцентувала увагу на формуванні вченим школи регіонально-історичних досліджень та підготовці відповідних наукових кадрів. Найбільшим здобутком львівського періоду діяльності М. Грушевського стало теоретичне обґрунтування єдності і безперервності історичного процесу на всій етнічній території України. Захоплення М. Грушевського регіонально-історичними дослідженнями, на думку Я. Верменич, впливало із «...переконаності вченого у детермінованості історичного процесу політичними, фізичними, соціально-економічними, культурними особливостями розвитку окремих країн і регіонів» [10, с. 7].

Не можна не враховувати Київський період наукової діяльності М. Грушевського, коли в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) була створена низка комісій для вивчення історії України в регіональному розрізі. Як зазначає Я. Верменич, саме для цього була створена Комісія Західної України, а «співробітництво ВУАН і НТШ у Львові повинно було забезпечити планове вивчення всієї етнографічної території Українського народу» [10, с. 18].

У своїй монографії, опублікованій у 2003 р. [11], авторка підсумувала свої попередні дослідження та розглянула науковий доробок М. Грушевського в контексті становлення теоретико-методологічних основ історичної регіоналістики як нового наукового напрямку, підвалини якого були закладені більш як двісті років тому. Власне регіоналістику Я. Верменич трактує як синтетичну науку, що охоплює різні галузі знань – теорію управління і економіку, історію і правознавство, географію і статистику, демографію та соціолінгвістику [11, с. 3]. Авторка намагається «проаналізувати становлення «державознавства» і «горизонтальних» напрямків в українській історіографії, витоки географічного й історичного краєзнавства, визначити місце регіоналістики у нагромадженні наукових знань з історії України і в процесах національно-культурного відродження» [11, с. 12]. Відповідно до поставлених у монографії завдань, Я. Верменич

розглядає краєзнавчу діяльність М. Грушевського як окремий етап становлення регіоналістики в Україні, виділяючи при цьому львівську та київську історичні школи вченого [11, с. 253–282].

У статті Р. Пирога увага зосереджується на діяльності М. Грушевського з розробки регіонально-історичних досліджень у наукових установах ВУАН, коли ця проблема була поставлена вченим в ранг актуальних. Саме в середині 1920-х рр. вчений створив чотири порайонні комісії для вивчення історії, одна з яких охоплювала Західну Україну. На думку Р. Пирога, враховуючи «невиїзний» статус М. Грушевського, він спеціально створював науково-організаційні прецеденти для запрошення до Києва західноукраїнських вчених, насамперед членів НТШ [12, с. 54]. Саме на подібних зустрічах відбувався обмін науковим досвідом, в тому числі і в питанні регіональних досліджень. Р. Пиріг дійшов висновку про незаперечне визнання внеску М. Грушевського в реалізацію програми розгортання регіонально-історичних досліджень з наданням особливого значення західноукраїнській проблематиці.

Комплексний підхід до висвітлення краєзнавчої діяльності М. Грушевського простежується у працях П. Тронька [13, 14, 15]. Автор аналізує здобутки вченого у цьому напрямі як очільника та науковця НТШ [13, с. 29–30; 15, с. 19–20], а також як вченого-організатора української науки в радянській Україні в 1920-ті роки [13, с. 52–54]. П. Тронько, зокрема, наголошує на тому, що «реальним кроком вперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М. Грушевського», а «утворені ним в 1924–1925 рр. при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Києва та Правобережної України, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки» [14, с. 32]. Підсумовуючи вклад вченого в організацію історичних студій в Україні, П. Тронько зазначив, що в другій половині 1920-х рр. об'єднані історичні установи М. Грушевського сприяли дослідженню регіональних проблем.

Проблема регіонально-історичних досліджень М. Грушевського і надалі ставала предметом наукового аналізу вчених, але ґрунтовних праць на цю тематику на разі немає. Переважно зустрічаються розвідки, в яких досліджується зв'язок вченого з окремими регіонами та населеними пунктами України. У даному контексті досліджувалося, як правило, перебування М. Грушевського в окремих куточках України, його зв'язки з місцевим населенням та науковцями, а також наукова діяльність вченого у цих регіонах та її результати. Так, зокрема, у М. Кугутяка [16] можна знайти інформацію про зв'язок вченого з Прикарпаттям, зокрема з Гуцульщиною. Автор досліджує життя, побут та наукову діяльність М. Грушевського під час його перебування у Криворівні. Подібним за характером є дослідження В. Гориня про науково-культурні взаємозв'язки вченого з Буковиною [17], статті В. Страшного [18] та М. Вишневської [19] про зв'язки М. Грушевського з Поділлям. Характерні риси таких досліджень можна простежити на прикладі праці О. Валіон [20], яка лише зосередилася на зв'язках М. Грушевського з Наддніпрянщиною не торкаючись вивчення вченим цього регіону.

Аналіз регіонально-історичних досліджень М. Грушевського здійснювався і в другій половині 2000-их років. Так, зокрема, Ю. Зінько та І. Романюк окреслили внесок М. Грушевського в дослідження історії Поділля [21]. На особливу увагу заслуговує також стаття І. Цибенко, в якій здійснено аналіз територіально-історичних досліджень М. Грушевського та виділено при цьому документознавчу та бібліографічну інформацію [22]. Авторка розглянула й регіональні дослідження вченого з етнографії та фольклористики. У підсумку І. Цибенко підтверджує важливу роль територіально-історичних досліджень М. Грушевського.

Однією з найбільш ґрунтовних праць, що аналізує теоретико-методологічну складову краєзнавчого доробку М. Грушевського, є монографія Я. Верменич «Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації», що була опублікована 2012 року [23]. Авторка високо оцінює стан теоретичної розробки вченим системи категорій і понять, що стосуються регіональних дослід-

жень. При цьому Я. Верменич робить акцент на проблемі трактування вченим категорії «район» зауважуючи, що «поняття «регіон» сьогодні звучить більш сучасно» [23, с. 220]. Незважаючи на те, що М. Грушевський не використовував термінів «регіон», «регіоналізм», на думку авторки, саме він є одним із засновників та теоретичних розробників історичної регіоналістики. Аналізуючи «порайонні історичні дослідження України», Я. Верменич визначає предметне поле історичного районознавства у баченні М. Грушевського. На думку авторки, «порайонні обслідування» вченого містили більш високий рівень узагальнення, що не вміщався в рамки краєзнавства та належить до предметного поля історичної регіоналістики [23, с. 219–222].

Власне бачення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського подав у своїй статті В. Бугрій [24], де висловив думку про те, що вчений виступав противником простого етнографічного опису досліджуваної території та закликав вивчати українські землі використовуючи різні наукові методики. Водночас, на думку автора, М. Грушевський вважав дослідження локальних проблем актуальним завданням та назвав цей напрям «історичним районознавством», що сприяло становленню наукових засад історичного краєзнавства в українській науці [24, с. 11–17].

Нині простежується наукова полеміка вчених довкола проблеми тлумачення науково-організаційної діяльності та наукової спадщини М. Грушевського. Це пов'язано передусім із проблемами теоретико-методологічного характеру, спробами розмежування предметних полів історичної регіоналістики та історичного краєзнавства і, відповідно, трактуванням наукового доробку вченого, віднесенням його до того чи іншого напрямку.

Для розуміння суті наукової дискусії доцільно згадати статтю О. Гончарова [25], в якій, зокрема, розглядається ця проблема. Автор статті зазначає, що Я. Верменич, обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нового напрямку – «історичної регіоналістики», виводячи його теоретичні витоки з доробку «істориків-регіоналістів» («регіональних шкіл») ХІХ – 20-х років ХХ ст., несхвально ставиться до віднесення «чи не всього доробку» цих учених (в тому числі й

М. Грушевського) до краєзнавства. Не заперечуючи права Я. Верменич виводити корені історичної регіоналістики з наукового доробку М. Грушевського та інших видатних учених того часу, автор статті наголошує на тому, що М. Грушевський надавав важливого значення заохоченню розвитку наукових історико-краєзнавчих досліджень на периферії та як голова Історичної секції ВУАН у 1924 р. створив відповідну організаційну структуру для цієї роботи, а саме: «порайонні комісії» [25, с. 134]. Вказує на те, що й сама Я. Верменич у монографії 2003 р. [11] низку сторінок приділила співпраці академічних осередків, якими керував М. Грушевський, з місцевими дослідниками [25, с. 135]. Тобто, зазначає О. Гончаров, М. Грушевський, як і інші тодішні вчені, розуміючи, що дослідження територій – це велика й копітка робота, намагалися залучити до цього процесу місцевих дослідників, відповідно це безпосередньо стосується й краєзнавства [25, с. 134]. Наводячи й інші аргументи, зокрема досить усталену історіографічну традицію, автор, на наш погляд, цілком справедливо обстоює право краєзнавства також претендувати на значну частину наукової спадщини М. Грушевського та інших вчених (Д. Багалія, Д. Яворницького) [25, с. 135].

Зауваження О. Гончарова викликала й теза Я. Верменич про «стримано-дистанційовану позицію» М. Грушевського щодо краєзнавства, оскільки останній не брав участі в діяльності Українського комітету краєзнавства і центральних (академічних) краєзнавчих комісій при ВУАН. Це зауваження викликане тим, що якщо в монографії Я. Верменич 2003 р. [11] ця «стримано-дистанційована позиція» М. Грушевського пояснюється насамперед його неприємними стосунками з головою УКК М. Яворським, академіками А. Лободою та Д. Багалієм, то в праці 2012 р. [23] будь-які пояснення з цього приводу відсутні, а без них (або ж без посилань на них), як вважає автор статті, у читача може скластися враження про негативне ставлення М. Грушевського до краєзнавства, що, вочевидь, не відповідає дійсності. Якщо й говорити про стримано-дистанційовану позицію М. Грушевського, то не до краєзнавства як такого, а до тодішніх керівників краєзнавчого руху [25, с. 135].

Позитивною тенденцією, що простежується останнім часом, є наявність окремих праць, що містять елементи історіографічних узагальнень, які стосуються регіонально-історичних (історико-краєзнавчих) досліджень М. Грушевського. Це, зокрема, вже згадані нами праці Я. Верменич, О. Гончарова та В. Бугрія.

В цілому ж, проблема висвітлення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського є актуальною та потребує подальшого вивчення. На сьогодні залишається відкритою проблема трактування наукової спадщини вченого, що розглядається як з позиції краєзнавства, так і з позиції історичної регіоналістики. Вочевидь,

зазначена проблема потребує поглибленого теоретичного обґрунтування та узгодження різних точок зору в межах єдиної системи. Як зазначає В. Наулко, М. Грушевський підкреслював необхідність дослідження культури людності України за відповідними історико-етнографічними районами [26]. Саме цим і актуалізується вказаний напрям наукових пошуків, який передбачає як відповідний аналіз теорії регіональних досліджень в науковій спадщині М. Грушевського, так і практичні результати дослідження вченим окремих історико-етнографічних регіонів України.

Джерела та література

1. Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського / Ред. Грабовецький В. В. – Івано-Франківськ, 1991. – 84 с.
2. *Марценюк С. П.* Грушевський про місце та роль Чернігівщини в етногенетичному процесі українського народу / С. П. Марценюк, П. В. Пиріг // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції [Ів.-Франк. ун-ту], присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 56–57.
3. *Михайло Грушевський*: 3б. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів, 1994. – 487 с.
4. *Арсенич П.* Михайло Грушевський і Гуцульщина / Петро Арсенич // Михайло Грушевський: 3б. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 337–339.
5. *Ягнищак В.* Лемківщина в науковій спадщині Михайла Грушевського / Володимир Ягнищак // Михайло Грушевський: 3б. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 215–218.
6. Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-тет ім. І. Франка та ін. – (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – 352 с.
7. *Козій А. М.* Грушевський – дослідник Холмської землі / Анісія Козій // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 340–341.
8. *Тарабан В.* Історичне краєзнавство Галичини у науковій спадщині М. Грушевського / Віталій Тарабан // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-т ім. І. Франка та ін. (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 143–144.
9. *Верменич Я. В.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні / Я. В. Верменич // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 92–101.
10. *Верменич Я. В.* Розвиток регіонально-історичних досліджень у Львівській та Київській школах М. Грушевського / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – К., 2001. – Вип. 13. – С. 5–23.
11. *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
12. *Пиріг Р.* Організація М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень / Руслан Пиріг // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 52–56.
13. *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи / П. Т. Тронько; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 2000. – 271 с.
14. *Тронько П. Т.* Українське краєзнавство в XX столітті: (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько; наук. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 2002. – 84 с.
15. *Тронько П. Т.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми: до III з'їзду Всеукр. спілки краєзнавців / П. Т. Тронько; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: НАНУ, 2003. – 126 с.
16. *Кугутяк М.* Криворівня і Михайло Грушевський / Микола Кугутяк // Криворівня: Матеріали

міжнародних наукових конференцій. – Івано-Франківськ: «Плай», 2003. – С. 61–65.

17. *Горинь В.* Михайло Грушевський і Буковина (До початків науково-культурних взаємозв'язків) / Василь Горинь // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2004. – Ч. 2. – С. 263–264.

18. *Страшний В.* Над Поділлям дух Грушевського витає / Василь Страшний // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 208–215.

19. *Вишневецька М. М. С.* Грушевський і Поділля / Марина Вишневецька // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 153–155.

20. *Валіон О.* Михайло Грушевський і Наддніпрянина (кін. XIX – поч. XX ст.) / Оксана Валіон // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 101–106.

21. *Зінько Ю.* Поділля і Поділлязнавство як історико-географічний фактор у творчості М. Грушевського / Юрій Зінько, Іван Романюк // Грушев-

ський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 200–205.

22. *Цибенко І.* Територіально-історичні дослідження Михайла Грушевського: бібліографічний аспект / Ірина Цибенко // Вісник Книжкової палати. – К., 2010. – № 12. – С. 1–4.

23. *Верменич Я. В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с.

24. *Бугрій В. С.* Становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. С. Бугрій // Сумський історико-архівний журнал, 2014. – № XXIII. – С. 11–17.

25. *Гончаров О.* Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2 – С. 129–143.

26. *Наулко В.* Діяльність Михайла Грушевського в галузі української етнології та етнографії / Всеволод Наулко // Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний Науковий Конгрес, Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Інститут історії України НАН України / Ред.: О. Добрянський. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 215.

References:

1. Tezy dopovidey ta povidomlen' naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 125-richchyu vid dnya narodzhennya akademika Mykhayla Hrushevs'koho / Red. Hrabovets'kyy V. V. – Ivano-Frankivs'k, 1991. – 84 s.

2. Martsenyuk S. P. Hrushevs'kyy pro mistse ta rol' Chernihivshchyny v etnohenetychnomu protsesi ukraiyins'koho narodu / S. P. Martsenyuk, P. V. Pyrih // Tezy dopovidey ta povidomlen' naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi [Iv.-Frank. un-tu], prysvyachenoyi 125-richchyu vid dnya narodzhennya akademika Mykhayla Hrushevs'koho. – Ivano-Frankivs'k, 1991. – S. 56–57.

3. Mykhaylo Hrushevs'kyy: Zb. nauk. prats' i materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysvyach. 125-richchyu z dnya narodzh. M. Hrushevs'koho. – L'viv, 1994. – 487 s.

4. Arsenych P. Mykhaylo Hrushevs'kyy i Hut-sul'shchyna / Petro Arsenych // Mykhaylo Hrushevs'kyy: Zb. nauk. prats' i materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysvyach. 125-richchyu z dnya narodzh. M. Hrushevs'koho. – L'viv, 1994. – S. 337–339.

5. Yahnyshchak V. Lemkivshchyna v naukoviy spadshchyni Mykhayla Hrushevs'koho / Volodymyr Yahnyshchak // Mykhaylo Hrushevs'kyy: Zb. nauk. prats' i

materialiv Mizhnar. yuvil. konf., prysvyach. 125-richchyu z dnya narodzh. M. Hrushevs'koho. – L'viv, 1994. – S. 215–218.

6. Mykhaylo Hrushevs'kyy i Zakhidna Ukrayina: Dopovidi i povidom. nauk. konf. / L'viv. un-tet im. I. Franka ta in. – (L'viv, 26–28 zhovtnya 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in. – L'viv: Svit, 1995. – 352 s.

7. Koziy A. M. Hrushevs'kyy – doslidnyk Kholm-s'koyi zemli / Anisiya Koziy // Mykhaylo Hrushevs'kyy i Zakhidna Ukrayina: Dopovidi i povidom. nauk. konf. / L'viv. un-t im. I. Franka ta in. (L'viv, 26–28 zhovtnya 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in. – L'viv: Svit, 1995. – S. 340–341.

8. Taraban V. Istorychne krayeznavstvo Halychyny u naukoviy spadshchyni M. Hrushevs'koho / Vitaliy Taraban // Mykhaylo Hrushevs'kyy i Zakhidna Ukrayina: Dopovidi i povidom. nauk. konf. / L'viv. un-t im. I. Franka ta in. (L'viv, 26–28 zhovtnya 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in. – L'viv: Svit, 1995. – S. 143–144.

9. Vermenych Ya. V. Rol' M. S. Hrushevs'koho u stanovlenni systemy rehional'no-istorychnykh doslidzhen' v Ukrayini / Y. V. Vermenych // UIZh. – 1998. – № 2. – S. 92–101.

10. Vermenych Y. V. Rozvytok rehional'no-istorychnykh doslidzhen' u L'vivs'kiy ta Kyiv's'kiy shkolakh M. Hrushevs'koho / Y. V. Vermenych // *Istoriya Ukrainy: Malovidomi imena, podiyi, fakty (zbirnyk statey)*. – K., 2001. – Vyp. 13. – S. 5–23.
11. Vermenych Y. V. Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoyi rehionalistyky v Ukraini. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – 516 s.
12. Pyrih R. Orhanizatsiya M. S. Hrushevs'kym istoryko-rehional'nykh doslidzhen' / Ruslan Pyrih // *Studiya z arkhivnoyi spravy i dokumentoznavstva*. – K., 2003. – T. 9. – S. 52–56.
13. Tron'ko P. T. Istorychne krayeznavstvo: krok u nove tysyacholittya: dosvid, problemy, perspektyvy / P. T. Tron'ko; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: [b.v.], 2000. – 271 s.
14. Tron'ko P. T. Ukrayins'ke krayeznavstvo v XX stolitti: (Do 75-richchya Vseukrayins'koyi spilky krayeznavstv) / P. T. Tron'ko; nauk. red. V. A. Smolii; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: [b.v.], 2002. – 84 s.
15. Tron'ko P. T. Krayeznavstvo Ukrainy: zdobutky i problemy: do III z'yizdu Vseukr. spilky krayeznavstv / P. T. Tron'ko; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: NANU, 2003. – 126 s.
16. Kuhutyak M. Kryvorivnya i Mykhaylo Hrushevs'kyy / Mykola Kuhutyak // *Kryvorivnya: Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsiy*. – Ivano-Frankivs'k: «Play», 2003. – S. 61–65.
17. Horyn' V. Mykhaylo Hrushevs'kyy i Bukovyna (Do pochatkiv naukovo-kul'turnykh vzayemoz"yazkiv) / Vasyl' Horyn' // *Materialy V konhresu Mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukrayinistiv. Istoriya: Zbirnyk naukovykh statey*. – Chernivtsi: Ruta, 2004. – Ch. 2. – S. 263–264.
18. Strashnyy V. Nad Podillyam dukh Hrushevs'koho vytaye / Vasyl' Strashnyy // *Hrushevs'kyy M. S. – derzhavotvorets', hromads'kyy diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / Za nauk. red. I. B. Hyrycha*. – Vinnytsya: Knyha-Veha, 2006. – S. 208–215.
19. Vyshnevs'ka M. M. S. Hrushevs'kyy i Podillya / Maryna Vyshnevs'ka // *Hrushevs'kyy M. S. – derzhavotvorets', hromads'kyy diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / Za nauk. red. I. B. Hyrycha*. – Vinnytsya: Knyha-Veha, 2006. – S. 153–155.
20. Valion O. Mykhaylo Hrushevs'kyy i Naddnipyrianshchyna (kin. XIX – poch. XX st.) / Oksana Valion // *Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya*. – Ternopil', 2005. – Vyp. 3. – S. 101–106.
21. Zin'ko Y. Podillya i Podillyeznavstvo yak istoryko-heohrafichnyy faktor u tvorchosti M. Hrushevs'koho / Yuriy Zin'ko, Ivan Romanyuk // *Hrushevs'kyy M. S. – derzhavotvorets', hromads'kyy diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / Za nauk. red. I. B. Hyrycha*. – Vinnytsya: Knyha-Veha, 2006. – S. 200–205.
22. Tsybenko I. Terytorial'no-istorychni doslidzhenya Mykhayla Hrushevs'koho: bibliohrafichnyy aspekt / Iryna Tsybenko // *Visnyk Knyzhkovoyi palaty*. – K., 2010. – № 12. – S. 1–4.
23. Vermenych Y. V. Lokal'na istoriya yak naukovyy napryam: tradytsiyi y innovatsiyi / Y. V. Vermenych. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. – 284 s.
24. Buhriy V. S. Stanovlennya naukovykh zasad istorychnoho krayeznavstva v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st. / V. S. Buhriy // *Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal*, 2014. – № XXIII. – S. 11–17.
25. Honcharov O. Naukovyy potentsial krayeznavstva: retrospektyvnyy pohlyad, suchasnyy stan ta shlyakhy pidvyshchennya efektyvnosti / Oleksandr Honcharov // *Krayeznavstvo*. – 2015. – № 1/2 – S. 129–143.
26. Naulko V. Diyal'nist' Mykhayla Hrushevs'koho v haluzi ukrayins'koyi etnolohiyi ta etnohrafii / Vsevolod Naulko // *Ukrayins'ka istorychna nauka na porozhi XXI stolittya: Mizhnarodnyy Naukovyy Konhres, Chernivtsi, 16–18 travnya 2000 r. Dopovidi ta povidomlennya / Chernivets'kyy natsional'nyy universytet imeni Y. Fed'kovycha, Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy / Red.: O. Dobrzhan's'kyy*. – Chernivtsi: Ruta, 2001. – T. 3. – S. 215.

Михайло Грушевський як особистість і науковець: особливості рецепції у наукових колах Одеси наприкінці XIX – першої половини XX століття

У статті проаналізовано проблему сприйняття представниками наукових кіл Одеси особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського. Представлено ступінь опрацювання теми в історіографії та зроблено спробу характеристики теоретичного підґрунтя методологічної моделі історичної рецепції. Доведено, що на оцінки постаті науковця його реципієнтами значною мірою впливали їх морально-психологічні риси характеру та події суспільно-політичних процесів на теренах України першої половини XX ст.

Ключові слова: Михайло Грушевський, особистість, науковець, Одеса, колеги, рецепції.

Валерій Левченко

Михаил Грушевский как личность и учёный: особенности рецепции в научных кругах Одессы в конце XIX – в первой половине XX века

В статье проанализирована проблема восприятия представителями научных кругов Одессы личности и интеллектуальной деятельности М. Грушевского. Представлены степень разработки темы в историографии и предпринята попытка характеристики теоретической основы методологической модели исторической рецепции. Доказано, что на оценки личности учёного его реципиентами в значительной степени влияли их морально-психологические черты характера и события общественно-политических процессов на территории Украины первой половины XX в.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, личность, учёный, Одесса, коллеги, рецепции.

Valery Levchenko

Michael Hrushevsky as a person and scientist: reception features the scientific community of Odessa in the late XIX – the first half of the XX century

The article analyzes the problem of the perception of academics of Odessa, personalities and intellectual activity of M. Hrushevsky in the late XIX – the first half of the XX century.

Presents the degree of elaboration of the theme in the historiography and characteristics of theoretical foundations methodological models of historical reception.

The peculiarities of perception of scientific ideas M. Hrushevsky historians of Odessa in the light of their belonging to different generations of the local academic environment in the late XIX – the first half of the XX century.

The basic forms and manifestations of the effect of a wide range of mazzanayeva factors on the historical reception of the personality and intellectual activity of M. Hrushevsky. It is proved that the evaluation of the scientist's personality, his recipients were largely influenced by their psychological traits and events in social-political processes on the territory of Ukraine in the first half of the XX century.

Outlined the scale of the reactionary campaign of the Soviet authorities proposed by the historian conception of history of Ukraine and scientific-organizational activities in the field of historical science.

Key words: Michael Hrushevsky, personality, scientist, Odessa, colleagues, reception.

*Нам не дано передугадать,
Как слово наше отзовется, —
И нам сочувствие дается,
Как нам дается благодать...*

Ф. І. Тютчев [46]

Особистість та інтелектуальна діяльність М. Грушевського формувалися і розвивалися в певних координатах простору і часу, а їх системний аналіз та всебічне сприйняття неможливе без дослідження рецепцій з боку його колег.

У різні історичні епохи зі зміною умов існування по-різному розкриваються природа і можливості людини, світосприйняття, соціальні взаємодії, ментальність, пізнавальні пріоритети, індивідуальні якості, тенденції в розвитку культури, фахова діяльність тощо. Взагалі йдеться про певний культурний фонд людини: ідеї, уявлення, віру, цінності, стереотипи, символи, міфи, різні за формами і форматами комунікативні елементи в інтелектуальному просторі за часів її життя. У цьому контексті постає гострий інтерес до визначення рецепцій особистості та основних напрямів інтелектуальної діяльності М. Грушевського в сучасній українській історіографії персоналістичного підходу – вивчення біографій визначних представників вітчизняної історичної науки доби національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, в якому він посідає провідне місце.

Наявність такого явища як рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського на науковій ниві ХХ – початку ХХІ ст. відома не тільки науковцям, а й широкому загалу. Абсолютно природне в даному випадку поширення зацікавленням рецепцій відносно цієї постаті в сучасній свідомості суспільства на тлі чергової хвилі національно-культурного відродження українського народу у складних соціально-політичних умовах початку ХХІ ст.

На сьогодні світова історіографія має колосальний пласт наукової літератури, в якій через призму різних поглядів дана оцінка особистості та інтелектуального життя М. Грушевського. Це при тому, що в радянській Україні, на відміну від української діаспори, впродовж майже півстоліття (друга половина 1930-х – перша половина 1980-х рр.) всі питання, що стосувалися будь-яких аспектів його діяльності, з ідеологічних міркувань замовчувалися, викривлялися або

фальсифікувалися. Починаючи з часів перебудовних процесів постать М. Грушевського опинилася в епіцентрі історіографічних розвідок, що сприяло появі масиву нових наукових праць. У цілому весь корпус історіографії щодо окресленої теми за різними ознаками (хронологією, географією, проблематикою тощо) відповідно до запропонованої одеською дослідницею Т. Поповою проблемно-дисциплінарної структури історичних досліджень [36], [37], можна поділити на декілька умовних складових. Так, за хронологією виділяємо чотири періоди: 1) «імперський» (до 1920 р.) [19], [23]; 2) «ранньорадянський» (1920-ті – перша половина 1930-х рр.) [3], [4], [50], [68]; 3) «пізньорадянський/діаспорний» (друга половина 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.) [1], [5], [8], [13], [16], [31], [34]; 4) «самостійницький» (друга половина 1980-х рр. – початок ХХІ ст.) [6], [7], [10], [11], [12], [14], [15], [26], [29], [33], [35], [41], [42], [44], [52], [64], [66], [67], [69]. За географією проживання авторів наукових розвідок щодо рецепцій постаті М. Грушевського весь комплекс історіографії можна поділити на українську, російську, польську, американську, канадську тощо. За проблематикою історіографію грушевськознавства умовно можна поділити на п'ять блоків. Перший блок – це праці, присвячені безпосередньо біографії М. Грушевського [8], [15], [16], [64], [66] та ін. До другого блоку відносимо наукові розвідки, в яких розглядався аспект громадсько-політичної діяльності історика [1], [11], [33], [34], [35] та ін. За третім блоком закріплюємо студії, що висвітлюють його роль в інституціональному становленні та розвитку української національної науки [14], [44], [52], [67] та ін. Четвертий блок склали праці, в яких персону М. Грушевського розглядалася в певному контексті наукової діяльності: історії [65]; історіографії [3], [5], [9], [10], [29], [31], [41], [54], [69]; історіософії [13], [41], [42]; археографії [7]; методології [13], [53]; літератури [6] тощо. До п'ятого блоку увійшли дослідження, що безпосередньо вивчають історію грушевськознавства [12] та ін. За жанровим принципом весь корпус історіографії грушевськіани – це монографії, дисертаційні дослідження, статті в наукових збірках і словниково-енциклопедичних виданнях, матеріали конференцій, газетна періодика тощо.

Отже, історіографія з окресленої проблематики склала новий дослідницький ландшафт у

світовій історичній науці – грушевськознавство. Сформована наукова спільнота грушевськознавців сьогодні представлена фахівцями в різних галузях самостійних розділів соціогуманітаристики з різних країн світу. За дисциплінарним принципом грушевськознавче товариство включає істориків, літературознавців, філософів, культурологів, соціологів тощо.

Незважаючи на інтенсивний розвиток грушевськознавства за останню чверть століття, йому властива значна розпорошеність його представників не тільки на міждержавному і дисциплінарному рівнях, але і в межах національно-регіональних дослідницьких просторів. Цей історіографічний процес має непросту конфігурацію розвитку, значний просторовий діапазон дослідницьких «центрів» (Дрогобич, Київ, Львів, Нью-Йорк, Торонто тощо), свій ритм руху тощо.

На когнітивному рівні інституціоналізація грушевськознавства знайшла на сьогоднішній день достатньо виразні контури: складено об'єктно-предметну галузь досліджень, визначено широке проблемно-дослідницьке поле, сформовано джерельну базу, намічено дисциплінарні й міждисциплінарні підходи до аналізу особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського, запропоновано перші концептуальні побудови досліджень, але поряд з цим існує й комплекс проблем. До деяких із вищезгаданих слід віднести також помітну тенденційність у висновках публікацій окремих російських авторів [25], [40], що зумовлено їх упередженим ставленням не до постаті М. Грушевського, а в цілому до культури українського народу.

Позитивним явищем у цій проблематиці виступає постійне зростання кількості праць рецептивного характеру. Розмірковування про відношення інтелектуальної спадщини М. Грушевського до сучасності наявні в дослідженнях багатьох науковців. Характерним прикладом цього виступають праці В. Тельвака [54], [55], [56], [57], [58]. До ретельно проведеного науковцем аналізу проблеми сприйняття сучасниками М. Грушевського його особистості та творчої спадщини вважаємо за потрібне додати деякі штрихи рецепції у наукових колах Одеси першої половини XX століття.

На такому, навіть пунктирно окресленому, тлі стає зрозумілою актуальність додаткового осмислення рецепції постаті М. Грушевського, що

виклад інформації про нього, про його місце в історії української культури та його роль у світовій історичній науці, є необхідним та відповідає сучасним здобуткам грушевськознавства і новітнім методологічним засадам історичної науки. Отже, постає завдання дослідити рецепції особистості та інтелектуальної діяльності історика у колі колег з Одеси як одного з провідних науково-освітніх центрів України. До того ж актуальність заявленої теми дослідження зумовлена її практичною нерозробленістю у науковій літературі. Не вказуючи на праці, що мають дотичне відношення до вказаної проблематики, на сьогодні можемо назвати тільки трьох авторів, які зробили перші спроби у розв'язанні цього питання. Це студії В. Хмарського, Л. Білоусової та В. Заруби. Перші двоє колег у статті «М. С. Грушевський і одеські науковці» [60] на підґрунті листування між істориком і трьома одеськими адресатами окреслили налагоджування його наукових комунікативних зв'язків із корпорацією одеських вчених-істориків. Недоліком цієї розвідки виступають вузькі хронологічні рамки, охоплюючи період 1894–1917 рр, про що зізнаються й самі автори [60, с. 68] Хоча, наскільки сьогодні відомо, наукові зв'язки між М. Грушевським і його одеськими колегами мали свою історію до початку 1930-х рр. В. Заруба є автором ґрунтовної праці, присвяченої М. Слабченку [17], який був одним із активних реципієнтів особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського. Саме в цій книжці подано фактологічні матеріали, які яскраво розкривають міжособистісні відносини з боку одеського історика на тлі складної ситуації у фаховому середовищі українських вчених у 1920-х рр. У зв'язку з цим виникає потреба проаналізувати рецепції постаті М. Грушевського на прикладі одного із соціокультурних прошарків України – одеської академічної спільноти періоду від кінця XIX до першої половини XX ст. Окреслені зовнішні часові межі обумовлені певними історичними подіями. Нижня межа пов'язана з початком ведення М. Грушевським наукових комунікаційних зв'язків з одеськими колегами, а верхня – визначається радикальною зміною парадигми у радянській історичній науці другої половини 1950-х рр.

Мета статті полягає у розкритті динаміки і логіки рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського, що зумовлено

іманентними особливостями його світогляду та основними концептами несталої соціокультурної політики на теренах України наприкінці XIX – першої половини XX ст. При цьому ставляться і розв'язуються такі конкретні завдання: встановити концептуальні віхи рецепції постаті М. Грушевського у наукових колах Одеси; окреслити основні тенденції сприйняття та реінтерпретації його фахової творчості в колі одеських вчених-істориків; висвітлити специфіку наукової комунікації історика з одеськими реципієнтами; охарактеризувати форми та прояви ідеологізації особистості та інтелектуальної діяльності вченого; виявити типологічні відповідності/відмінності рецепцій.

Рецепції особистості та інтелектуальної діяльності Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) як феномена культури українського народу кінця XIX – першої третини XX ст. настійно вимагають наукового аналізу, який стає можливим на сучасному етапі у зв'язку з розширенням меж історіографічних, методологічних та історико-культурологічних досліджень.

Незважаючи на те, що історія становлення теорії рецепції в історичній науці є фактом сталим, все ж вважаємо за необхідне окреслити деякі її нюанси з авторськими ремарками та доповненнями. Як відомо, теорія рецепції (лат. *receptio* – прийняття, сприйняття) – це варіант літературної теорії читачького відгуку, яка підкреслює індивідуальність сприйняття і тлумачення літературного тексту кожним читачем. Теорія рецепції в основному належить до сприйняття аудиторією комунікаційних моделей. У літературних дослідженнях теорія рецепції вперше з'явилася у працях західноєвропейських вчених 1960-х рр. [63]. Отже, у літературознавстві теорія рецепції зведена до смислової парадигми «автор – текст – читач» та розглядає проблеми сприйняття, пізнання, осмислення, інтерпретації літературного твору саме читачем (реципієнтом), який виступає суб'єктом сприймання тексту і створює «власний твір».

На відміну від сприймання творів художньої літератури апперцепція історичних наукових праць вимагає наявності фахової підготовки, яка включає в себе безпосереднє сприйняття, обмірковування змісту, його оцінку на тлі інших історіографічних напрацювань, як результат всього цього, вплив опублікованих історичних досліджень на реципієнта. До того ж історична наукова

література достатньо специфічна та має популярність переважно тільки серед певних представників соціогуманітарних дисциплін. Це призводить до того, що історики, не знаходячи зацікавленості до своїх праць серед широкого загалу, обмежені у сприйнятті своїх студій у колі колег, яке, у свою чергу, на відміну від любительського зацікавлення більшості читачів літературними творами, продукує кваліфіковане судження збоку, і не загальнонаукове, а вдумливе, кваліфіковано-критичне і, в більшості випадків, прихильне.

Розглянувши теоретичні погляди на структуру процесу історичної рецепції виділимо дві її стадії, які ідентичні з літературною рецепцією [24, с. 83]: 1) безпосереднє, первинне сприйняття; 2) вторинне, опосередковане сприймання. У першому переважають чуттєво-емоційні елементи фахової діяльності реципієнта; у другому – логічно-раціоналістичні дії. До першої стадії історичної рецепції відносимо читання текстів, що супроводжується активними усними чи письмовими відгуками на них, а також усі форми професійної діяльності, які іноді містять суб'єктивне ставлення реципієнта до автора на морально-психологічному рівні. До другої – наукові праці, навчально-методичну літературу, – все те, що є виявом інтерпретації текстів історика його колегами. Отже, історична рецепція за структурністю і основними концептами є багатобічним за змістом і обсягом поняттям, яке заслуговує на подальше комплексне теоретичне і практичне дослідження.

Із поширенням в Україні рецептивних досліджень у царині соціогуманітарних наук на сьогодні маємо значний спектр методологічних засад, оновлений арсенал методико-дослідницького інструментарію для реконструкції динаміки рецепції особи та її діяльності в мінливому соціокультурному контексті. Основними методологічними принципами вивчення особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського, як складової його соціальної діяльності, виступають діяльний і системний підходи. Згідно з діяльним підходом, як зазначають сучасні науковці [32], початковим поняттям для характеристики соціальних процесів і явищ є людська активність, двома сторонами якої виступають діяльність і поведінка. Зокрема, для методологічно коректного визначення категорії «соціальна діяльність» необхідно виходити з більш загальної

категорії – «соціальна активність». Системний підхід вимагає розглядати соціальну діяльність як складну, але цілісну – багаторівневу і багатокомпонентну – соціальну систему. Це, передусім, означає, що елементи соціальної діяльності як чинники соціальної активності утворюють систему, тобто деяку цілісність, властивості якої не зводяться до властивостей складових її елементів, зокрема, субпотенціалів, а перетинаються із системою елементів, що безпосередньо визначають соціальну активність людини та можливості отримання нею соціально важливих результатів у різних сферах суспільного буття. Яскравим прикладом для практичної перевірки цього теоретичного формулювання є багатобічна та насичена діяльність М. Грушевського.

Репрезентація історичних рецепцій представників наукових кіл Одеси подана за хронологічно-персональним принципом і розбита на три фази. Це пов'язано з тим, що вчені-історики, які працювали в Одесі в різні періоди зазначених хронологічних меж, мали відмінні етнічні коріння, належали до різних соціальних верств, були випускниками різних європейських вишів, належали до різних наукових течій в історичній науці, віддавали перевагу різним фаховим тематичним напрямам, були носіями різних емоційно-психологічних рис, мали своєрідні особисті зв'язки у науковому співтоваристві тощо. У цілому нижче згадані науковці належали до трьох (з восьми¹) генерацій одеських вчених-істориків, що сформувалися внаслідок суспільно-політичних трансформацій на теренах України першої половини XX ст.: «середньоімперської» (М. Комаров, І. Линниченко, О. Маркевич та ін.), «пізньоімперської» (П. Біціллі, В. Герасименко, А. Ніковський, М. Слабченко та ін.) і «ранньорадянської» (С. Ковбасюк, П. Сикиринський, М. Рубінштейн та ін.), які автоматично виокремлюють три фази в історії «одеських» історичних рецепцій щодо постаті М. Грушевського. Чисельна більшість істориків другої генерації пов'язана з тим, що саме представники цього покоління були сучасниками плідної інтелектуальної діяль-

ності М. Грушевського в першій третині XX ст., наслідком чого стало поширене появлення їх рецепцій.

Певною мірою роль першого фахового опонента серед вчених-істориків Одеси відіграв дослідник історії східних слов'ян пізньосередньовічної доби – Олексій Іванович Маркевич (1847–1903) [49]. Їх колегіальні комунікативні зв'язки зародились наприкінці XIX ст., а саме 1897 р., коли наукові статті О. Маркевича почали стабільно друкуватися у «Записках» Наукового товариства імені Шевченка, яке того ж самого року очолив М. Грушевський. Порозуміння між двома істориками на науковій ниві призвели до приязних, дружних взаємин, які мають підтвердження в якості листування [60, с. 62].

Прояви активного листування [18] між М. Грушевським та дослідником історії українського козацтва і бібліографом Михайлом Федоровичем Комаровим (1844–1913) [27] на підґрунті наукової ниви також дають підстави стверджувати про наявність позитивної історичної рецепції з боку ще одного одеського історика. Отже, перші два факти історичних рецепцій з боку представників наукових кіл Одеси були для М. Грушевського позитивними та мали вагоме значення для налагодження плідних наукових контактів.

Досить складні колегіальні відносини склалися у М. Грушевського з дослідником історії західних і східних слов'ян середньосередньовічної й пізньосередньовічної доби – Іваном Андрійовичем Линниченком (1857–1926) [30], які згодом призвели до розходження їх наукових поглядів [59]. Будучи за етнічним походженням «киянином з роду», так, як і М. Грушевський, одним з учнів В. Антоновича, І. Линниченко не приховував того, що займаючись різними аспектами історії України (Південно-Західної Русі), він розглядав її як складову частину російської історії, відображаючи це в назвах своїх праць. Проте він уникав активного втручання в полеміку «свідомих українців» та «великоросів» до початку 1917 р., коли опублікував полемічну працю під назвою «Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору

¹ Всього за весь час розвитку історичної науки в Одесі корпорацію істориків представляли вісім генерацій вчених: 1) «європейська» – кінець XVIII – перша третина XIX ст.; 2) «ранньоімперська» – друга третина XIX ст.; 3) «середньоімперська» – третя третина XIX ст.; 4) «пізньоімперська» – кінець XIX ст. – 1920 р., 1941–1944 рр.; 5) «ранньорадянська» – 1920–1941 рр.; 6) «середньорадянська» – 1944–1965 рр.; 7) «пізньорадянська» – 1965 – кінець 1980-х рр.; 8) «самостійницька» – від кінця 1980-х рр. – до початку XXI ст.

М. С. Грушевському» [23], в якій піддав критиці теорію М. Грушевського про початки різних історичних шляхів України і Великої Росії, так само як і саме вивчення історії України, окремо від історії держав, до складу яких вона входила, насамперед, Російської імперії. Стосовно гасла автономії України І. Линниченко обмовлявся, що хоча він не проти автономії як такої, але вважає поспішним проголошення її в складний історичний момент, який переживала російська держава, недоцільним і шкідливим для всіх її частин, включаючи Україну. Цей епізод з історії наукової критики М. Грушевського ілюструє вплив його ідей на колег та появлення критичних історичних рецепцій щодо історіософських думок.

Ще одним реципієнтом М. Грушевського на початку XX ст. з числа одеських науковців був літературознавець і журналіст Андрій Васильович Ніковський (1885–1942) [47]. Зростаючий авторитет історика став основою того, що 1915 р. А. Ніковський, будучи одним з очільників журналу «Основа», що виходив в Одесі, замовив йому матеріал, пов'язаний зі смертю знаного земського статистика, етнографа-фольклориста і громадського діяча О. Русова [60, с. 67]. Таким чином, перша фаза історичних рецепцій інтелектуальної діяльності М. Грушевського одеськими науковцями відображена у форматі листування з чотирма персоналіями та однією полемічною працею, що в цілому мали позитивний характер.

Карколомні суспільно-політичні події на теренах України на зламі 1910-х – 1920-х рр. стали не тільки розділювальною смугою між першою та другою фазами у появленні історичних рецепцій відносно постаті М. Грушевського, а й епохальними змінами у філософсько-культурологічному сприйнятті світу всього суспільства колишньої Російської імперії, що, у свою чергу, кардинальними змінами вплинуло на розвиток історичної науки.

Самим яскравим і харизматичним представником одеських науковців другої фази історичної рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського був історик права та економіки України нового часу – Михайло Єлисейович Слабченко (1882–1952). Його всебічне сприйняття постаті історика простежені у багатьох сучасних наукових працях, серед яких найбільшою ґрунтовністю виділяється дослідження В. Заруби [17]. З метою необтяжування статті

інтерпретацією історичних рецепцій М. Слабченка щодо постаті М. Грушевського поданих В. Зарубою та іншими дослідниками, зробимо акцент на діапазоні характеристик, даних одеським істориком від позитивних (щодо оцінки наукової діяльності) до негативних (у плані участі у політиці) – «...хороший учений, але нездарний політик» [17, с. 71]. Причиною різнополярних рецепцій М. Слабченка є його заангажованість у складні, іноді загострені до критичного рівня, взаємини між представниками академічного цеху, які часто переходили з наукової площини на рівень з'ясування міжособистісних відносин. Наприклад, Н. Полонська давала таку характеристику найближчих співробітників М. Грушевського: «Донька Катерина – зірка великої величини. Сестра – Ганна Шамрай – зеро. Племянник С. Шамрай – найкращий за всіх. Савченко – чоловік племянниці Марії Сильвестрівни – нездара. Брат – Олександр Сергійович, його дружина Ольга Грушевська – нездара. Решта молоді – не талановита» [17, с. 183]. Тому, щоб уникнути прямого з'ясування взаємовідносин із М. Грушевським та розуміючи авторитет і значимість його постаті в історичній науці він, як у випадку з листом до О. Оглоблина, іноді обирав тактику обережної гри, яка підводила його до висловлювання завуальованих оцінок – «...він європейська величина, а я – маленький провінціальний науковий робітник...» [17, с. 189]. Опосередковані рецепції М. Слабченка щодо постаті М. Грушевського також зустрічаємо у свідченнях його учнів, які вони давали співробітникам ДПУ УСРР під час допитів у справі «СВУ» з метою отримання необхідних свідчень для звинувачень на адресу свого вчителя. Наприклад, 1929 р. історик української літератури Панас Васильович Сикиринський (1890–19??) свідчив: «Одного разу він сказав мені, що М. Грушевського він поважає, як наукову силу, але не любить...» [2]. Мотивами некоректних оцінок з боку М. Слабченка відносно особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського були елементарні людські морально-психологічні якості (амбіційність, заздрість, кар'єризм, слава, егоїзм тощо), що притаманні людству різних епох, але ставали припоною на шляху доброзичливих комунікативних зв'язків.

Ще одним одеським реципієнтом інтелектуальної діяльності М. Грушевського у добу українського національно-культурного відродження

став історик літератури та журналістики Володимир Якович Герасименко (1895–1984) [20]. Його близьке творче знайомство з метром історичної науки дало йому підстави для виступу на засіданні Одеського наукового товариства при ВУАН [21] з доповіддю, присвяченою ювілею однієї з консолідуючих постатей тогочасної вітчизняної науки: «Академік М. С. Грушевський як історик письменства» [62]. На жаль, на сьогоднішній текст цієї доповіді не вдалося віднайти, але, виходячи із прояву у подальшому з обох сторін доброзичливих стосунків між колегами, можемо висловити думку, що вона мала позитивний зміст. Дякуючи особистому знайомству з М. Грушевським, В. Герасименко був одним (наймолодшим) з одеських істориків (Б. Варнеке (1874–1944), С. Дложевський (1889–1930), Є. Загоровський (1885–1938), Ф. Петрунь (1894–1963) і О. Рябінін-Скляревський (1878–1942), запрошених до складу авторів збірки статей «Полуднева Україна», яка стала результатом діяльності Комісії дослідження історії Південної України, очолюваної М. Грушевським [65]. Через фінансові труднощі, а більше – з причин політичного характеру, на кінець 1930 р. збірка так і не побачила світ – ішов політичний процес у справі «СВУ», наслідком якого стали репресії значної частини авторів, у тому числі й серед одеситів (В. Герасименко, Є. Загоровський, Ф. Петрунь, О. Рябінін-Скляревський).

Вагомий внесок до історичної рецепції інтелектуальної спадщини М. Грушевського належить представнику російської еміграції, історичній культурі – Петру Михайловичу Біціллі (1879–1953) [36, с. 327–452], який 1930 р. у Празі опублікував нарис «Проблема русско-украинских отношений в свете истории» [4]. Відповідно до її змісту, П. Біціллі можна зарахувати до поміркованих опонентів, які частково підтримували М. Грушевського в його концепції, викладеній у праці «Історія України-Руси». Зміст розвідки П. Біціллі, який народився в Одесі у дворянській родині, а 1920 р. емігрував до країн Європи під страхом більшовицької ідеології, пронизана позитивними пасажами щодо історичного значення культури українського народу – «Український народ может гордиться всеми теми ценностями, которыми блещет общерусская культура. В конце концов, ещё не известно, что получит Украина в случае её полного обособления, но во всяком случае уже известно, что она

потеряет» та ставить у залежність від неї російську культуру – «Русская культура, русская государственность – в значительной степени дело украинцев». Відносно ж ідеї розбудови української державності він займав протилежну позицію, в якій бачив незалежність України тільки у теоретичній площині: «И экономически, и политически, и культурно Украина может развиваться и вне рамок Российской Империи и общерусской культуры. Эта перспектива настолько прекрасна, эта идея настолько заманчива, что не попытаться осуществить её было бы преступлением». Хоча в реальності він ставить під сумнів можливість цієї ідеї: «Украинцы потому ведь и настаивают на принудительном насаждении украинской культуры – псевдо-культуры, – что они не верят в возможность развития этой культуры в условиях свободного соревнования с русской», наголошуючи тільки на єдності українців і росіян: «Единство в многообразии, дифференциации без дезинтеграции – такова формула той цели, к которой следует стремиться сообща и русским, и украинцам». Обґрунтовуючи цю тезу тим, що «Проникнутая насковзь академизмом, деятельность политика-строителя нации неминуемо приводит к обезличению того национального индивидуума, о самобытности которого он заботится, а, следовательно, к смерти нации». Отже, у випадку отримання Україною незалежності, П. Біціллі пророкував занепад української нації, а в контексті дискурсу відносно концепції М. Грушевського щодо «самостійного» поступу історії України висловлював обережно-стримані погляди.

У випадку вище згаданої студії П. Біціллі його рецептивна парадигма має характер дискурсу, зануреного в соціокультурну і національну ситуацію того часу, але продиктованого працею М. Грушевського і досвідом національно-визвольних змагань українського народу. Параметри історико-культурного дискурсу П. Біціллі, його історична рецепція інтелектуальної діяльності М. Грушевського текстуально визначається і окреслюється також його посиленнями на праці інших істориків. Отже, модерністський дискурс П. Біціллі запропонований наприкінці першої третини XX ст. перетворився в опозицію до національної концепції в українській історичній науці, яка вже через декілька років в СРСР отримала назву «буржуазний націоналізм» М. Грушевського.

Процес стимулювання уваги до творчого доробку М. Грушевського і відповідно збільшення кількості рецепцій серед наукових кіл Одеси в 1920-х рр. пов'язаний із входженням північнопричорноморського міста до складу УСРР і відповідним зануренням науковців до українських соціокультурних процесів на тлі політики коренізації та популяризації історичних рецепцій спадщини історика у провідних наукових центрах України (Києві, Харкові, Дніпропетровську тощо).

За радянських часів українському суспільству свідомо було нав'язане вкрай заідеологізоване уявлення про М. Грушевського. Починаючи від кінця 1920-х рр. й до середини 1930-х рр. поширювалося офіційне тлумачення його як буржуазно-націоналістичного політика й науковця. Творчі основи пошуку історика подавалися як теорія «безкласовості української нації», «буржуазно-націоналістичної» ідеї тощо. Це призвело до того, що в масовій свідомості суспільства радянська влада формувала образ М. Грушевського як буржуазно-націоналістичного науковця, тобто антирадянської формації. Внаслідок цього на зламі 1920-х – 1930-х рр. представникам наукового співтовариства залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Всі одеські науковці, засуджені у період 1929–1931 рр. за звинуваченнями у причетності до справи «СВУ» під страхом бути звинуваченим у наукових зв'язках з М. Грушевським, «відхрещувалися» або всіляко можливими доводами дистанціювалися від його постаті. Наприклад, історик античності та архітектури Валентин Іванович Селінов (1876–1946), будучи заарештованим 11 лютого 1931 р. заявляв, що у своїх судженнях відносно самостійності України не був «прихильником Грушевського», а у поглядах на геополітичне майбутнє України схилився до концепції Д. Багалія [51], основу позицій якого в цьому питанні складали федералістські погляди.

Внаслідок проведення послідовної політики радянській владі вдалося прищепити у свідомості пересічних громадян до образу М. Грушевського тавро – «буржуазний історик». Цей факт відверто поширювався й у періодичній пресі. Наприклад, у статті «Промова тов. Затонського на похороні академіка Грушевського» [43], опублікованій на останній сторінці в обласній газеті «Чорноморська комуна» (орган Оде-

ського обласного і міського комітетів КП(б)У) від 14 грудня 1934 р., третім реченням було прописано – «Грушевський по праву вважається фундатором української буржуазної історіографії».

Після смерті М. Грушевського в історичній науці змінилося ряд дослідницьких методів, тому історична рецепція його творчості набувала негативних особливостей на засадах і в межах марксистської історичної школи, методологічних парадигм і соціологічних традицій радянської ідеології. Особливо ця тенденція поширилася у другій половині 1940-х рр., коли вже представники «ранньорадянської» генерації вчених-істориків Одеси, внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних мотивів, долучилися до історичних рецепцій особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського. Так, восени 1946 р., історик радянських військових формувань Самсон Михайлович Ковбасюк (1903–1986), за іронією долі один з найздібніших і найулюбленіших учнів М. Слабченка [17, с. 111], в одеському Будинку партійної освіти прочитав лекцію на тему «Буржуазно-націоналістичні викривлення історії України Грушевським та його „школою”» та, як з піднесенням повідомлялося у пресі, «Лектор дав досить докладну критику антинаукових, контрреволюційних поглядів М. Грушевського та його „школи”» [39]. Даний виступ був не поодиноким випадком, а епізодом спланованої радянською владою компанії щодо засудження інтелектуальної діяльності самого науковця та історії українського народу загалом. Наприклад, майже за два тижні до появи статті про лекцію С. Ковбасюка була опублікована стаття ректора Одеського державного університету імені І. І. Мечникова М. Савчука – «На рівень вимог передової науки!», в якій він засуджував прояви з боку викладачів у навчальному процесі вишу «реакційно-націоналістичних теорій „школи” Грушевського» [48].

Ще одним прихильником радянської тенденції в історичній науці став одеський історик, історіограф – Микола Лазарович Рубінштейн (1897–1963) [22], також один з аспірантів М. Слабченка, який 1931 р. на тлі реорганізації (читай репресій) більшовицькою владою українських науково-дослідних установ переїхав на постійне мешкання до Москви. 1940 р. видав монографію «Русская историография», в якій представив систематичний, зв'язаний єдиною

думкою огляд процесу становлення та розвитку радянської історичної науки з позицій марксистсько-ленінської теорії. У підручнику «История СССР», виданого другим виданням 1948 р. [45], вже будучи авторитетним радянським історіографом, він характеризував історичну схему М. Грушевського як «буржуазно-націоналістичну» ідею. Ясна річ, що серед наведених оцінок не всі положення можна зарахувати до наукових, більша їх частина була забарвлена оцінками політичної діяльності М. Грушевського, або як слушно наголошує Я. Дашкевич, що насправді боротьба з його історичною школою та його учнями у період 1940-х – 1950-х рр. була спрямована проти справжньої об'єктивної історії України, української національної ідеї, а позиція, з якої здійснювалася ця критика, нічого спільного не мала з марксизмом, боротьба була нерівною, ініційованою зверху апаратом ЦК ВКП(б).

Таким чином, використання архівних документів, опублікованих матеріалів, публікацій у періодичних виданнях дало можливість реконструювати історичні рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського у наукових колах Одеси наприкінці XIX – першої половини XX ст. Дослідження одеських рецептів стосувалися його історіософських поглядів і взаємин із колегами; характеристики методологічних особливостей творчості та індивідуального стилю; місця історика в історіографічному процесі; роль науковця в інституалізації вітчизняної історичної науки; впливу спадщини українського класика на наступні покоління істориків. Рецепції представників академічного середовища Одеси зазначеного періоду переконливо розкривають своєрідність його особистості та інтелектуальної діяльності, їх ставлення до

мінливої сучасності, яка впливала на історичну рецепцію соціокультурного світу М. Грушевського. Сприйняття одеськими колегами постаті провідника української історичної науки демонстрували якості їх загальної культури і сприяли трансформації естетичної свідомості нового покоління істориків комуністичного простору. Основними форматами репрезентації історичних рецепцій були рецензії, листування, доповіді, замітки на шпальтах газет тощо. За великим рахунком серед усіх одеських вчених-істориків, які наважилися або спромоглися на історичну рецепцію відносно концепції М. Грушевського щодо цілісності історичного процесу Київської Русі та України, тільки двоє (В. Герасименко, М. Слабченко) підтримали її. Решта під впливом спочатку імперської (І. Линниченко, П. Біціллі), а згодом радянської ідеології (С. Ковбасюк, М. Рубінштейн), критично ставились до цієї ідеї.

Поступово в Україні склалася сприятлива для розуміння наукової спадщини М. Грушевського інтелектуальна атмосфера разом із формуванням національної свідомості. Історико-науковий контекст, в якому формувалася інтелектуальний світогляд М. Грушевського, а згодом із забуття були повернуті та реінтерпретовані його тексти, пов'язаний із національно-культурним рухом українського народу. Ця концепція залишається стійкою традицією, своєрідною парадигмою, яку характеризує й історична рецепція історіософії М. Грушевського відтоді, коли його наукові тексти знову почали вивчати, коментувати, інтерпретувати. Поява нових студій, які поповняють історіографію грушевськознавства, уможливають нові версії історичної рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського в контексті розвитку світової історичної науки.

Джерела та література

1. Андрусяк Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – Т. 197. – С. 7–20.
2. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П, спр. 21703-п, т. 2. – Дело по обвинению Курганского И. Т., Выхристюка Т. В., Лужанского А. К., Грищенко Л. Г., Арсения К. Ф., Ралева Н. Д. – Арк. 138–139.
3. Багалій Д. Академік М. Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.
4. Бицилли П. М. Проблема русско-украинских отношений в свете истории. – Прага: Единство, 1930. – 38 с.
5. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171–181.
6. Бурлака Г. Літературна творчість Михайла Грушевського // Дивослово. – 2009. – № 1. – С. 48–54.
7. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції,

присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: «НТШ», 1994. – С. 50–58.

8. *Винар Л.* Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 15–31.

9. *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті. – [Мюнхен]: Сучасність, 1985. – С. 33–52.

10. *Винар Л.* Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 83–98.

11. *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 302 с.

12. *Винар Л.* Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевська, том 5. – К., 1998. – 216 с.

13. *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – № 1-2. – С. 32–51.

14. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 93–102.

15. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С. V–XI.

16. *Дорошенко В.* Життя й діяльність Михайла Грушевського // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959). Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 28–30.

17. *Заруба В. М.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.

18. *Зленко Г. Д.* Листи М. Грушевського // Чорноморська комуна. – 1991. – 15 жовтня.

19. *Кореев Н. И.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории. – 2-е изд., с добавл. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1914. – 574 с.

20. *Левченко В. В.* Герасименко Володимир Якович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 98–100.

21. *Левченко В. В., Хохолькова А. Д.* Одеське наукове товариство при Українській академії наук (1926–1931) – перший українознавчий академічний

осередок в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 173–177.

22. *Левченко В. В.* Одеський період життя історика Миколи Рубінштейна: уточнення та доповнення інтелектуальної біографії // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2015. – № 3 (11) (липень-вересень). – С. 67–77.

23. *Линниченко И. А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии. – Одесса: Типография Акционерного Южно-русского о-ва печатного дела, 1917. – 40 с.

24. Літературознавча рецепція і компаративістичний дискурс / Редактори: *Р. Т. Гром'як, І. В. Папуша.* – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 378 с.

25. *Марчуков А. В.* Украинское национальное движение. СССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты. – М.: Наука, 2006. – 599 с.

26. *Масненко В. В.* Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 19–35.

27. *Мисечко А. І.* Комаров Михайло Федорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 172–173.

28. Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – 488 с.

29. Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському / За редакцією *Я. Грицака, Я. Дашкевича.* Львів, 1999. – VI + 378 с.

30. *Музичко О. Є.* Линниченко Іван Андрійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 210–215.

31. Наукова діяльність М. С. Грушевського в оцінці східного й західного наукового світу // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959). Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 251–260.

32. *Норкіна Т. П.* Ресурси сучасного міста: інтелектуальний потенціал // Економіка будівництва і міського господарства. – 2012. – № 1, т. 8. – С. 15–19.

33. *Оглоблин О.* Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 79–84.

34. *Оглоблин О.* Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934) // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 6–14.

35. *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.
36. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
37. *Попова Т. Н.* Историография в контексте дисциплинарных традиций // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – С. 474–490.
38. *Попова Т. Н.* К истории бициллиеведения: общий абрис // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 12. – Одеса – Велико Търново, 2013. – С. 27–76.
39. *Портной Й.* Буржуазно-націоналістичні викривлення історії України Грушевським та його «школою» // Чорноморська Комунa. – 1946. – 20 жовтня.
40. *Прохоренко А. В.* Философское россиеведение в идейной полемике пореволюционной эмиграции (первая половина XX в.). – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. – 340 с.
41. *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991. – 80 с.
42. *Прицак О.* Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії Наук України. – 1992. – № 2. – С. 51–54.
43. Промова тов. Затонського на похороні академіка Грушевського // Чорноморська комуна. – 1934. – 14 грудня.
44. *Романів О.* Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 80–93.
45. *Рубинштейн Н. Л.* Украина и Белоруссия в XVI–XVII вв. // История СССР. Т. I. С древнейших времён до конца XVIII в. 2-е изд. – М., 1948. – С. 495.
46. Русская лирика XIX века / Сост. *Вл. Орлов*. – М.: Худож. лит., 1986. – С. 195.
47. *Савченко В. А.* Ніковський Андрій Васильович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 263–264.
48. *Савчук М.* На рівень вимог передової науки! // Чорноморська комуна. – 1946. – 9 жовтня.
49. *Синявська О. О.* Маркевич Олексій Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 226–229.
50. *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27–40.
51. *Смирнов В. А.* Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 102.
52. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.
53. *Тельвак В.* Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 3–28.
54. *Тельвак В.* Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки ХХ ст.) // Український історик. – 2003. – Ч. 1-5. – С. 177–190.
55. *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – Київ-Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
56. *Тельвак В. В.* Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття : автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 37 с.
57. *Тельвак В. В.* Національний міф в рецепції Михайла Грушевського // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 126–139.
58. *Тельвак В.* «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року // Scriptorium nostrum. – 2015. – № 1-2. – С. 35–64.
59. *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. – 1993. – Т. 2. – С. 92–103.
60. *Хмарський В. М., Білоусова Л. Г.* М. С. Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 61–68.
61. *Хмарський В. М.* Листування Івана Лінниченка та Михайла Грушевського // Український історик. Журнал українського історичного товариства. – Нью-Йорк-К.-Л.-Торонто-Париж, 2002. – Т. XXXIX. – Ч. 1-4. – С. 538–547.
62. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 5944. – Звіти Одеського та Полтавського наукових товариств про їх роботу за 1926/27 – 1927/28 рр. Список науководослідних установ Укрнауки Наркомосу УРСР. – Арк. 14–22.
63. *Червінська О. В.* Рецептивна поетика. Історико-методологічні та теоретичні засади: навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2011. – 56 с.

64. Шаповал Ю. І., Верба І. В. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 353 с.

65. Швидко Г. М. С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991-1992. – Число 110-115. – С. 698.

66. Шевченко Ф. П., Смолий В. А. М. С. Грушевський: Очерк жизни и научной деятельности // Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. – К.: Лыбедь, 1991. – 400 с.

67. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.

68. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. – Том І. – Одеса: ДВУ, 1929. – С. 195–215.

69. Яремчук В. Трагування діяльності М. Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середина 1950 – початку 1970-х рр.) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. – Луцьк, 2006. – С. 376–383.

References:

1. Andrusyak N. My`xajlo Grushevs`ky`j yak istory`k, narodny`k i derzhavny`k // Zapy`sky` NTSh. – T. 194. – N`yu-Jork; Pary`zh; Sy`dnej; Toronto, 1978. – T. 197. – S. 7–20.

2. Arxiv USBU v Odes`kij oblasti, f. P, spr. 21703-p, t. 2. – Delo po obvy`neny`yu Kurganskogo Y`. T., Vыхру`styuka T. V., Luzhanskogo A. K., Gry`shhenko L. G., Arseny`ya K. F., Raleva N. D. – Ark. 138–139.

3. Bagalij D. Akademik M. Grushevs`ky`j i jogo misce v ukrayins`kij istoriografiyi // Chervony`j shlyax. – 1927. – № 1. – S. 160–217.

4. By`cy`lly` P. M. Problema russko-ukray`nisky`x otnosheniy` v svete y`story`y`. – Praga: Edy`nstvo, 1930. – 38 s.

5. Budurovy`ch B. My`xajlo Grushevs`ky`j v ocinci zaxidnoyevropejs`koyi i amery`kans`koyi istoriografiyi // Vy`zvol`ny`j shlyax. – London, 1967. – № 2. – S. 171–181.

6. Burlaka G. Literaturna tvorchist` My`xajla Grushevs`kogo // Dy`voslovo. – 2009. – № 1. – S. 48–54.

7. Buty`ch I. My`xajlo Grushevs`ky`j – arxeograf // My`xajlo Grushevs`ky`j: Zbirny`k naukovy`x prac` i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry`svyachenoyi 125-j richny`ci vid dnya narodzhennya My`xajla Grushevs`kogo. – L`viv: «NTSh», 1994. – S. 50–58.

8. Vy`nar L. Zhy`ttya i naukova diyal`nist` My`xajla Grushevs`kogo // Ukrayins`ky`j istory`k. – 1966. – № 1-2. – S. 15–31.

9. Vy`nar L. Najvy`datnishy`j istory`k Ukrayiny` My`xajlo Grushevs`ky`j (1866–1934). U 50-littyi smerti. – [Myunxen]: Suchasnist`, 1985. – S. 33–52.

10. Vy`nar L. My`xajlo Grushevs`ky`j i derzhavny`cz`ky`j napryam ukrayins`koyi istoriografiyi // Vy`nar L. My`xajlo Grushevs`ky`j: istory`k i budivny`chy`j nacyi. – N`yu-Jork; K.; Toronto, 1995. – S. 83–98.

11. Vy`nar L. My`xajlo Grushevs`ky`j istory`k i budivny`chy`j nacyi. – N`yu-Jork; K.; Toronto, 1995. – 302 s.

12. Vy`nar L. Grushevs`koznavstvo: G`eneza j istory`chny`j rozvy`tok. Seriya: Grushevs`kiyana, tom 5. – K., 1998. – 216 s.

13. Vy`tanovy`ch I. Uvagy` do metodologiyi j istorio-sofyyi My`xajla Grushevs`kogo // Ukrayins`ky`j istory`k. – N`yu-Jork, 1966. – № 1-2. – S. 32–51.

14. Dashkevych Ya. My`xajlo Grushevs`ky`j – organizator ukrayins`koyi nacional`noyi nauky` // My`xajlo Grushevs`ky`j: Zbirny`k naukovy`x prac` i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry`svyachenoyi 125-j richny`ci vid dnya narodzhennya My`xajla Grushevs`kogo. – L`viv: NTSh, 1994. – S. 93–102.

15. Dashkevych Ya. My`xajlo Grushevs`ky`j yak osoba i osoby`stist`. Peredmova // Ly`sty` My`xajla Grushevs`kogo do Ky`ry`la Study`ns`kogo (1894–1932 rr.). – L.; N`yu-Jork, 1998. – S. V–XI.

16. Doroshenko V. Zhy`ttya j diyal`nist` My`xajla Grushevs`kogo // My`xajlo S. Grushevs`ky`j. Vy`brani praci. Vy`dano z nagody` 25-richchya z dnya jogo smerti (1934–1959). Zibrav i uporyadkuvav materialy` My`kola Galij. – N`yu-Jork, 1960. – S. 28–30.

17. Zaruba V. M. Istory`k derzhavy` i prava Ukrayiny` akademik M. Ye. Slabchenko (1882–1952). – Dnipropetrovs`k, 2004. – 456 s.

18. Zlenko G. D. Ly`sty` M. Grushevs`kogo // Chornomors`ka komuna. – 1991. – 15 zhovtnya.

19. Koreev N. Y. Sushhnost` y`story`cheskogo processa y` rol` ly`chnosty` v y`story`y`. – 2-e y`zd., s do-bavl. – SPb.: Ty`p. Stasyulevy`cha, 1914. – 574 s.

20. Levchenko V. V. Gerasy`menko Volody`my`r Yakovy`ch // Odes`ki istory`ky`. Ency`klopedy`chne vy`dannya. Tom I (pochatok XIX – seredy`na XX st.). – Odesa, 2009. – S. 98–100.

21. Levchenko V. V., Xoxol`kova A. D. Odes`ke naukove tovary`stvo pry` Ukrayins`kij akademiyyi nauk (1926–1931) – pershy`j ukrayinoznavchy`j akademichny`j osередok v Odesi // Pivden` Ukrayiny`: etnoistory`chny`j, movny`j, kul`turny`j ta religijny`j vy`miry` / Vidp. red. M. I. My`xajlucza. – Odesa: VMV, 2013. – S. 173–177.

22. Levchenko V. V. *Odes'kyj period zhy'ttja istory'ka My'koly' Rubinshtejna: utochnennya ta dopovnennya intelektual'noyi biografiyi* // *Eminak: naukovy'j shhokvartal'ny'k*. – My'kolayiv, 2015. – № 3 (11) (ly'pen'-veresen'). – S. 67–77.
23. Ly'nni'chenko Y'. A. *Malorussky'j vopros y' avtonomy'ya Maloros-sy'y'*. – Odessa: Ty'pografy'ya Akcy'onernogo Yuzhno-russkogo o-va pechatnogo dela, 1917. – 40 s.
24. Literaturoznachcha recepciya i komparaty'visty'chny'j dy'skurs / Redakty'r: R. T. Grom'yak, I. V. Papusha. – Ternopil': Pidruchny'ky' i posibny'ky', 2004. – 378 s.
25. Marchukov A. V. *Ukray'ns'koe nacy'onol'noe dvy'zheny'e. USSR. 1920–1930-e gody. Cely', metody, rezul'taty*. – M.: Nauka, 2006. – 599 s.
26. Масненко В. В. *Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства* // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 5. – С. 19–35.
27. My'sechko A. I. Komarov My'xajlo Fedorovy'ch // *Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.)*. – Odesa, 2009. – S. 172–173.
28. My'xajlo Grushevs'ky'j: Zbirny'k naukovy'x prac' i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry'svyachenoyi 125-j richny'ci vid dnya narodzhennya My'xajla Grushevs'kogo. – L'viv: NTSh, 1994. – 488 s.
29. My'xajlo Grushevs'ky'j i ukrayins'ka istory'chna nauka. Materialy' naukovy'x konferencij, pry'svyacheny'x My'xajlovi Grushevs'komu / Za redakciyeyu Ya. Gry'czaka, Ya. Dashkev'y'cha. L'viv, 1999. – VI + 378 s.
30. Muzy'chko O. Ye. Ly'nni'chenko Ivan Andriyovy'ch // *Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.)*. – Odesa, 2009. – S. 210–215.
31. Naukova diyal'nist' M. S. Grushevs'kogo v ocinci sxidn'ogo j zaxidn'ogo naukovogo svitu // My'xajlo S. Grushevs'ky'j. Vy'brani praci. Vy'dano z nagody' 25-richchya z dnya jogo smerti (1934–1959). Zibrav i uporyadkuvav materiyaly' My'kola Galij. – N'yu-York, 1960. – S. 251–260.
32. Norkina T. P. *Resursy' suchasnogo mista: intelektual'ny'j potencial* // *Ekonomika budivny'cztva i mis'kogo gospodarstva*. – 2012. – № 1, t. 8. – S. 15–19.
33. Oglobly'n O. *Grushevs'ky'j na tli doby': dumky' pro tretyu i ostannyu dobu istory'ka (1924–1934)* // *Ukrayins'ky'j istory'k*. – 1996. – № 1–4. – S. 79–84.
34. Oglobly'n O. *My'xajlo Sergiyevy'ch Grushevs'ky'j (1866–1934)* // *Ukrayins'ky'j istory'k*. – 1966. – № 1–2. – S. 6–14.
35. Py'rig R. Ya. *Zhy'ttja M. S. Grushevs'kogo: ostannyye desyaty'lyt'tya (1924–1934)*. – K., 1993. – 199 s.
36. Popova T. N. *Y'story'ograpy'ya v ly'czax, problemax, dy'scy'ply'nax: Y'z y'story'y' Novorossy'jskogo uny'versy'teta*. – Odessa: Astropry'nt, 2007. – 536 s.
37. Popova T. N. *Y'story'ograpy'ya v kontekste dy'scy'ply'narny'x trady'cy'j* // *Y'story'cheskaya nauka segodnya: Teory'y', metody, perspekty'vy* / Pod red. L. P. Repy'noj. – M.: Y'zdatel'stvo LKY', 2011. – S. 474–490.
38. Popova T. N. *K y'story'y' by'cy'ly'evedeny'ya: obshhy'j abry's* // *Bylgary'te v Severnogo Pry'chernomory'e. Y'zsledvany'ya y' matery'aly'. T. 12*. – Odesa – Vely'ko T'rnovo, 2013. – S. 27–76.
39. Portnoj J. *Burzhuazno-nacionalisty'chni vy'kry'vleniya istoriyi Ukrayiny' Grushevs'ky'm ta jogo «shkoloyu»* // *Chornomors'ka Komuna*. – 1946. – 20 zhovtnya.
40. Proxorenko A. V. *Fy'losofskoe rossy'evedeny'e v y'dejnoj polemy'ke porevolycy'onnoj emy'gracy'y' (pervaya polovy'na XX v.)*. – Sankt-Peterburg: Y'zd-vo Sankt-Peterburgskogo uny'versy'teta, 2005. – 340 s.
41. Priczak O. *Istoriyosofiya ta istoriografiya My'xajla Grushevs'kogo*. – Ky'yiv-Kembridzh, 1991. – 80 s.
42. Priczak O. *My'xajlo Grushevs'ky'j yak istoriosof* // *Visny'k Akademi'i Nauk Ukrayiny'*. – 1992. – № 2. – S. 51–54.
43. Promova tov. *Zatons'kogo na poxoroni akademika Grushevs'kogo* // *Chornomors'ka komuna*. – 1934. – 14 grudnya.
44. Romaniv O. *My'xajlo Grushevs'ky'j i jogo rol' u stanovlenni ta rozvy'tku ukrayins'koyi nacional'noyi nauky' (Naukove tovary'stvo im. Shevchenka u L'vovi)* // *My'xajlo Grushevs'ky'j: Zbirny'k naukovy'x prac' i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry'svyachenoyi 125-j richny'ci vid dnya narodzhennya My'xajla Grushevs'kogo*. – L'viv: NTSh, 1994. – S. 80–93.
45. Ruby'nshtejn N. L. *Ukray'na y' Belorussy'ya v XVI–XVII vv. // Y'story'ya SSSR. T. I. S drevnejshy'x vrem'ën do konca XVIII v. 2-e y'zd.* – M., 1948. – S. 495.
46. *Russkaya ly'ry'ka XIX veka* / Sost. Vl. Orlov. – M.: Xudozh. ly't., 1986. – S. 195.
47. Savchenko V. A. *Nikovs'ky'j Andrij Vasy'l'ovy'ch* // *Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.)*. – Odesa, 2009. – S. 263–264.
48. Savchuk M. *Na riven' vy'mog peredovoyi nauky'* // *Chornomors'ka komuna*. – 1946. – 9 zhovtnya.
49. Sy'nyavs'ka O. O. *Markev'y'ch Oleksij Ivanovy'ch* // *Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.)*. – Odesa, 2009. – S. 226–229.

50. Skuby`czky`j T. *Klassovaya bor`ba v ukray`nskoj y`story`cheskoj ly`terature* // *Y`story`k-marksy`st.* – 1930. – T. 17. – S. 27–40.
51. Smy`rnov V. A. *Rodnaya Odessa (Po mate-ry`alam del № 13964-P y` № 28242-P Sely`nova Valenty`na Y`vanovy`cha)* // Smy`rnov V. A. *Rekvy`em XX veka.* – Ch. IV. – Odessa, 2007. – S. 102.
52. Soxan` P. S., Ul`yanovs`ky`j V. I., Kirzhayev S. M. *S. Grushevs`ky`j i Academia: ideya, zmagannya, diyal`nist`.* – K., 1993. – 320 s.
53. Tel`vak V. *Metodologichni osnovy` istory`chny`x poglyadiv M. S. Grushevs`kogo (kinecz` XIX – pochatok XX stolittya)* // *Ky`yivs`ka starovy`na.* – 2002. – № 2. – C. 3–28.
54. Tel`vak V. *Doslidzhennya recepciyi tvorchoyi spadshhy`ny` My`xajla Grushevs`kogo v istoriografiyi ukrayins`koyi diaspori` (40–80-ti roky` XX st.)* // *Ukrai-ny`s`ky`j istory`k.* – 2003. – Ch. 1-5. – S. 177–190.
55. Tel`vak V. *Tvorcha spadshhy`na My`xajla Grushevs`kogo v ocinkax suchasny`kiv (kinecz` XIX – 30-ti roky` XX stolittya).* – *Ky`yiv-Drogoby`ch: «V`y`mir»,* 2008. – 494 s.
56. Tel`vak V. V. *Receptiya tvorchoyi spadshhy`ny` My`xajla Grushevs`kogo v istory`chnij dumci kincyа XIX – 30-x rokiv XX stolittya : avtoref. dy`s... d-ra ist. nauk.* – K., 2009. – 37 s.
57. Tel`vak V. V. *Nacional`ny`j mif v receptiyi My`xajla Grushevs`kogo* // *Ky`yivs`ka starovy`na.* – 2010. – № 5. – S. 126–139.
58. Tel`vak V. *«Dobry`j istory`k, ale pogany`j polity`k»: receptiya tvorchoyi spadshhy`ny` My`xajla Grushevs`kogo pislya 1914 roku* // *Scriptorium nos-trum.* – 2015. – № 1-2. – S. 35–64.
59. Tolochko O. P. *Dvi ne zovsim akademichni dy`skusiyyi (I. A. Linny`chenko, D. I. Bagalij, M. S. Grushevs`ky`j)* // *Ukrayins`ky`j arxeografichny`j shhori-chny`k.* – 1993. – T. 2. – S. 92–103.
60. *Xmars`ky`j V. M., Bilousova L. G. M. S. Grushevs`ky`j i odes`ki naukovci* // *Arxivny` Ukrayiny`.* – 1996. – № 1–3. – S. 61–68.
61. *Xmars`ky`j V. M. Ly`stuvannya Ivana Ly`nny`chen-ka ta My`xajla Grushevs`kogo* // *Ukrayins`ky`j istory`k. Zhurnal ukrayins`kogo istory`chnogo tovary`stva.* – *N`yu-Jork.-K.-L.-Toronto-Pary`zh,* 2002. – T. XXXIX. – Ch. 1-4. – S. 538–547.
62. *CzDAVO Ukrayiny`,* f. 166, op. 7, spr. 5944. – *Zvity` Odes`kogo ta Poltav`s`kogo naukovy`x tovary`stv pro yix robotu za 1926/27 – 1927/28 rr. Spy`sok naukovodoslidny`x ustanov Ukrnauky` Narkomosu URSR.* – Ark. 14–22.
63. *Chervins`ka O. V. Recepty`vna poety`ka. Istory`ko-metodologichni ta teorety`chni zasady`: navch. posibny`k.* – Chernivci: Ruta, 2011. – 56 s.
64. *Shapoval Yu. I., Verba I. V. My`xajlo Grushev-s`ky`j.* – K.: *Al`ternaty`vy`,* 2005. – 353 s.
65. *Shvy`dko G. M. S. Grushevs`ky`j i represovany`j zbirny`k «Poludneva Ukrayina»* // *Ukrayins`ky`j istory`k.* – 1991-1992. – *Chy`slo 110-115.* – S. 698.
66. *Shevchenko F. P., Smolij V. A. M. S. Grushev-sky`j: Oчерк zhy`zny` y` nauchnoj deyatel`nosti` // Grushevsky`j M. S. Oчерk y`story`y` ukray`nskogo na-roda / Sost. y` y`st-by`ogr. oчерk F. P. Shevchenko, V. A. Smoly`ya; Pry`mech. V. M. Ryichky`, A. Y`. Gur-zhy`ya.* – 2-e y`zd. – K.: *Lybed`,* 1991. – 400 s.
67. *Yurkova O. V. Diyal`nist` naukovodoslidnoyi ka-fedry` istoriyyi Ukrayiny` M. S. Grushevs`kogo (1924–1930 rr.).* – K., 1999. – 433 s.
68. *Yavors`ky`j M. Suchasni techiyi sered ukrayins`koyi istoriografiyi* // *Yavors`ky`j M. Na istory`chnomu fronti. Zbirka stattiv.* – Tom I. – Odesa: *DVU,* 1929. – S. 195–215.
69. *Yaremchuk V. Traktuvannya diyal`nosti M. Grushevs`kogo v radyans`kij istoriografiyi pislyastalins`kogo chasu (seredy`na 1950 – pochatku 1970-x rr.)* // *III Miz-hnarodny`j naukovy`j kongres ukrayins`ky`x istory`kiv “Ukrayins`ka istory`chna nauka na shlyaxu tvorchogo postupu”.* – *Lucz`k,* 2006. – S. 376–383.

Микола Кучеренко (м. Київ)

«Ми жили на одному поверсі» **Спогади Г.М. Шапран і В.С. Слупської**

Публікується записане 1998 р. на диктофон науковцями Історико-меморіального музею Михайла Грушевського інтерв'ю з Шапран Галиною Марківною (1918–2000) і Слупською (дівоче прізвище Шамрай) Вікторією Сергіївною (1925–2006), які упродовж десятиліть мешкали на вулиці Паньківській № 9. Їхні дитячі та юнацькі спогади про побачене і почуте в домі Грушевських є на сьогодні цінним історичним джерелом, що доповнює наші відомості про мешканців дому, зокрема, про самого Михайла Сергійовича, його дружину Марію Сильвестрівну, доньку Катерину, брата Олександра Сергійовича з дружиною Ольгою Олександрівною, сестру Ганну Сергіївну (в заміжжі Шамраєву, Шамрай) з її дітьми Сергієм та Ольгою, онукою Галею. Оповідачі пам'ятали і друзів родини, серед яких були також учні і співробітники Михайла Грушевського. Їхні спогади допомагають наочніше уявити відносини між мешканцями дому, сам дух тогочасної сталінської епохи. Відредагований текст спогадів доповнюють численні коментарі і фотознімки, частина з яких публікується вперше.

Ключові слова: Дім Грушевських, Михайло Грушевський, Олександр Грушевський, Ганна Грушевська (Шамрай), Марія Сильвестрівна, Катерина Грушевська.

Николай Кучеренко

«Мы жили на одном этаже» **Воспоминания Г.М. Шапран и В.С. Слупской**

Поданы детские и юношеские воспоминания многолетних жителей Дома Грушевских на улице Паньковской № 9 в Киеве Анны Марковны Шапран (1918–2000) и Слупской (девичья фамилия Шамрай) Виктории Сергеевны (1925–2006) о жизни семьи Грушевских и окружавших их людей. Воспоминания дополнены многочисленными фотоснимками, примечаниями и комментариями.

Ключевые слова: Дом Грушевских, Михаил Грушевский, Александр Грушевский, Анна Грушевская (Шамрай), Мария Сильвестровна Грушевская, Екатерина Грушевская.

Mykola Kucherenko

«We Lived on the Same Floor» **H.M. Shapran and V.S. Slupska's Memories**

It is the interview published from the recorded tapes which were done by the researchers of MykhailoHrushevskiyHistorical and Memorial Museum. The interview was held with GalynaMarkivnaShapran(1918–2000) and with Victoria SergiivnaSlupska (maiden name Shamrai) (1925–2006), who had been living in 9, Pankivskastreetfor decades. Their childhood and adolescent memories of what they saw and heard in the Hrushevskiy's house is today a valuable historical source that supplements our knowledge about the inhabitants of the house, in particular, of Mykhailo Sergiyovych, his wife Maria Sylvestrivna, his daughter Kateryna, his brother Oleksandr Sergiyovych with the wife Olga, his sister Hanna Sergiyivna (in marriage Shamraieva, Shamrai) with her children, Sergiy and Olga, granddaughter Halia. The narrators remembered thefamilyfriends, including Mikhailo Hrushevsky'spupils and colleagues. Their recollections help to imagine relationships between the residents

of the house, the spirit of the then Stalinist era more clearly. The edited text of the memories complement numerous comments and photos, some of which are published for the first time.

Key words: *the Hrushevskiy's house, Mykhailo Hrushevskiy, Oleksandr Hrushevskiy, Hanna Hrushevska (Shamrai), Maria Sylvestrivna, Kateryna Hrushevska.*

Минуле відтворюється не лише з архівних пошуків. Не менше значення мають свідчення живих очевидців. Тож від самого початку створення Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (ІММГ) ми намагалися розшукати рідних Великого Українця, інших мешканців Дому Грушевських. Їхні розповіді мали суттєво доповнити сухі документальні свідчення, внести неповторну, суто життєвську складову. Ми, зокрема, неодноразово записували розповіді Вікторії Сергіївни Слупської, бабуся якої – Ганна Сергіївна (в заміжжі Шамраєва, Шамрай) – була рідною сестрою Михайла Грушевського. Більше того: кімната, де вона вперше побачила світ, пізніше стала кабінетом Михайла Сергійовича. Її батько Сергій Вікторович Шамрай був не лише аспірантом та співробітником Михайла Грушевського, дослідником історії Київщини, але й небожем Михайла Сергійовича. А Олександр Сергійович і Катерина Михайлівна Грушевські в дитячій свідомості Вікторії Шамрай були просто як дядя Сашенька і Катруся. На численних зустрічах Вікторія Сергіївна ділилася з науковцями всім, що сама знала і пам'ятала про життя Дому Грушевських та його мешканців, передавала сам дух тих часів. Разом ми переживали трагічні події, що нищили її найрідніших людей. Спогади Вікторії Слупської, хоч і були вже частково опубліковані¹, ще чекають свого видавця.

Дякуючи Вікторії Сергіївни, ми виходили на інших мешканців Дому Грушевських. Вона ж познайомила нас з Ганною Марківною Шапран² – багаторічною мешканкою другого поверху. Кілька разів вони разом бували в нас, у Музеї історії Києва (до виселення 2004 р. він містився у Кловському палаці) і в частково відселеному Домі Грушевських на Паньківській, 9. Викликала щире зворушення сцена, коли Вікторія Сергіївна наприкінці 1990-х рр., привівши вже майже незрячу Ганну Марківну до Дому Грушевських на зустріч з музейниками, тут же дістала голку з нитками й заходила ремонтувати її зношений одяг. Вони залишались друзями на все їхнє довге й непросте життя...

Розповіді Галини Марківни були важливими вже хоч би й тому, що була найстаршим свідком з усіх живих на той час колишніх мешканців Дому; щось вона пам'ятала і з розповідей матері – Мотрони Кирилівни³.

Постать Галини Марківни Шапран цікава для дослідників ще й тим, що вона з матір'ю була унікальним багаторічним свідком життя Дому Грушевських – майже від 1908 р. – часу появи Грушевських на вулиці Паньківській до 1990 р., коли вона виїхала з Дому. Звичайно, далеко не про все вона знала, дещо забула. А ще не любила розповідати про себе і своїх батьків – спрацьовувала тяжка і складна школа життя. Її власний

¹ «Фантазувати і придумувати... я не буду». Спогади Вікторії Слупської (Шамрай) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 10. – С. 74.

² Шапран Ганна (Гая) Марківна (20 березня 1918, Київ – 10 жовтня 2000, Кам'янець-Подільський) походила з родини Марка Івановича і Мотрони Кирилівни (дів. прізвище. Бялоцька) Шапранів. На Паньківській № 9 – з 1924 р. У 1936–1945 рр. здобула фах лікаря-терапевта, працювала у Трускавці, а згодом у Києві. Близько 1990 р. вона переїхала з «комуналки» на Паньківській до ізолюваного помешкання на Куренівці (вул. Попова, 5, кв. 105). В останні роки життя осліпла, і з березня 1998 р. мешкала в Кам'янці-Подільському в небоги – Людмили Георгіївни Чернової. Зберегла велике зібрання побутових речей та фотокарток з Дому Грушевських, яке було передано до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Детально див.: Кучеренко М. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9. – К., 2009. – С. 68-74.

³ Шапран (дів. прізвище. Бялоцька) Мотрона (Магдуса) Кирилівна (бл. 1885, с. Нова Гребля Уманського пов. – 21 вересня 1972), рано осиротівши, ще юною дівчиною прийшла в пошуках роботи до Києва, де одружилася з Марком Шапраном (бл. 1893 – 1919) з Васильківського повіту. Після його загибелі 1919 р. поневірялася з малою дитиною на Уманщині, а 1924 р. повернулася до Києва і відтоді з дочкою мешкала в Домі Грушевських. Мала повну довіру господарів Дому, тому 1933 р. після арешту Сергія Шамрая їй передали кімнату на 2-му поверсі. З 1938 р. працювала лаборантом у Бактеріологічному інституті. Детально див.: Кучеренко М. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9. – К., 2009. – С. 68-74.

життєпис поставав для нас не так з її розповідей, як з інших розрізнених джерел, зокрема, свідчень її небоги Людмили Чернові. Очевидно, на той час все ще спрацьовували закладені з раннього дитинства страх і обережність. Чи не тому в її спогадах ми майже не знаходимо негативних оцінок, а розповіді про ту чи іншу особу здебільшого починаються словами: «Дуже хороша була людина...» і навіть «дуже красиві руїни» – про зруйнований більшовиками Великий Дім Грушевських. Не забуваймо й того, що, з огляду на загострене почуття обережності, в ті радянські десятиліття не прийнято було розповідати дітям про дореволюційне життя чи тогочасні політичні події (за словами іншої мешканки Дому Грушевських – Олександри Петрівни Костишиної, «було багато умовностей, темних місць»), тому в їхніх розповідях для музейників часто звучало не почуте безпосередньо від старших, а, скоріше, суб'єктивні спроби вже на схилі літ реконструювати буття майже піввікової та вікової давнини. Що далі в часі – то розмитіші обриси людей і датування подій. І все ж неможливо заперечити унікальність і наукову цінність тих спогадів, як і необхідність обережного, критичного до них ставлення. Більшість зі сказаного Ганною Марківною було записано. Зокрема, маємо диктофонний запис її та Вікторії Сергі-

ївни Слупської спільної розповіді від 16 січня 1998 р., розшифрування якого тепер подаємо з нашими коментарями, доповненнями та невеликими редагуваннями, майже повністю зберігаючи їхній виклад⁴. Тож надаємо їм слово...

– Ганно Марківно, коли Ваша сім'я оселилась на вулиці Паньківській?

Ганна Шапран і Вікторія Слупська на Паньківській, 9. Початок 1993 р.
Фото М. Кучеренка.
Публікується вперше.

Г. Шапран: Не знаю, з якого року [мама і батько] жили на Паньківській. Як моя мама вийшла заміж, то вони в своєму номері⁵ зайняли квартиру. У батька квартира була в своєму номері. Олександр Сергійович жив у Москві та Петербурзі, а квартиру здав Ціхоцькому⁶. Поляк він був. Він хороший терапевт був, на Сінному базарі мав кабінет. Мама працювала в Ціхоцького. Мама була кругла сирота, вони маму любили,

⁴ Висловлюємо щирі вдячності колишнім мешканцям Дому Грушевських Костишиній Олександрі Петрівні та Пустовойту Гергію Гавриловичу, спогади яких допомогли нам під час підготовки даного тексту до друку.

⁵ Одноповерховий будиночок з підвалом був споруджений на Паньківській № 7, найімовірніше, в першій половині – середині XIX ст. У глибині садиби були двір і сад. 28 травня 1913 р. Михайло та Марія Грушевські придбали цю садибу площею близько 502 кв. саж. 9,5 футів в Марії Олександрівни Фрейтаг фон Лорингоф за 50 тис. руб. Маєтність зацікавила Грушевських перш за все тому, що прилягала до садиби на Паньківській, 9, яку вони придбали ще 1908 р. і відтоді там мешкали: Ганна Сергіївна Шамраєва (уродж. Грушевська) з дітьми постійно, а Михайло Сергійович і Олександр Сергійович Грушевські з родинами – під час приїздів до Києва. Наразі мало відомо про мешканців Паньківської № 7 після купівлі її Грушевськими. Відомо, що поміж них був і Марко Шапран. Очевидно, Михайло Грушевський припускав можливість знесення старого будиночка і спорудження ще одного великого дому. Проте саме той невеликий будиночок упродовж 1918 – початку 1919 рр. став притулком для його родини після того, як його великий дім був знищений більшовиками в січні 1918 р. Після виїзду навесні 1919 р. родини Грушевських в еміграцію і приходу більшовиків будиночок на Паньківській № 7 був націоналізований і перетворений у комунальний. Знесений на початку 1950-х рр. Детально див.: Кучеренко М. Будинок Грушевських на вулиці Паньківській № 7 // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 12. – К., 2012. – С. 109-123.

⁶ У зв'язку з тим, що з 1908 до 1917 рр. подружжя Олександр та Ольга Грушевські перебували в Москві й Петербурзі, їхнє помешкання на Паньківській, 9 (другий поверх) орендував лікар Ціхоцький з дружиною Софією Потапівною та дітьми Станіславом, Софією (Зося) та Іриною (Руся). Невдовзі шлюб розпався і Ціхоцький виїхав з Паньківської, лишивши там дружину з дітьми (тому його ім'я мешканці не запам'ятали, але в довіднику згадується лікар з внутрішніх і дитячих хвороб «Ціхоцький 0. В.» за адресою: вул. В.Підвальна, 33 (Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1915 год. – К., 1915. – С. 694). Магдуса Бялоцька (Шапран) була служницею в Ціхоцьких, і згодом вона, як і її донька Ганна Марківна, добре згадувала цю родину. Детально див.: Кучеренко М. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9. – К., 2009. – С. 68-74.

дуже добре до неї ставились. Ціхоцький розвівся з жінкою і став жити десь коло Сінного базару. А потім купив собі будинок на Печерську, в І Світову війну бомба впала на дім Ціхоцького, і дім розбило. А Ціхоцька жила в нашому домі, і в революцію вона виїхала у Варшаву.

Ціхоцький теж пізніше виїхав.

В. Слупська: У неї було троє дітей – 2 дівчинки – Зося і Руся і хлопчик – Станіслав.

Магдуса Бялоцька (в заміжжі Шапран; на задньому плані) з Софією Ціхоцькою та її дітьми Стасиком, Зосею і Русею. 1910-ті (?) рр. З приватної колекції. Публікується вперше.

Г. Шапран: Але у Варшаві вони не оставалися довго. А хлопчику дуже подобалася агрономія, і, як були в Києві, поїхали у Францію. І мама [моя] якраз з ними була. Жили там рік, і хлопчику дуже Франція сподобалась, і коли після революції вони попали в Польщу, то він в Польщі довго не затримався, а виїхав у Францію, і там працював. До нього потім мама і молодша сестра виїхали, а старша сестра вийшла заміж – це те, що вони писали мамі зразу після революції⁷.

В. Слупська: І дуже гарні фотографії у Магдусі залишились (вони їм залишили) дівчаток – дві такі однакові фотографії⁸.

– Як склались долі Ваших батьків після одруження?

Г. Шапран: Коли мама одружилася (1918 р.), через півроку батько Марко Іванович Шапран скоропостижно помер⁹, було [йому] 27 років. Мама поїхала до свого брата (мені було сім місяців) у Вінницьку область – [село] Нова Гребля. Мій дядя робив на цукровому заводі. Там мамі дуже тяжко було, погано відносилась братова. Мама там, навіть не в них – в Турбові рядом з Новою Греблею була, може, три роки (там був цукровий, каоліновий завод). Як мені було 4 чи 5 років, мама [написала листа і] просто вмолила Ганну Сергіївну¹⁰, щоб вона її забрала сюди, бо там жити з братом просто неможливо було.

– Так овдовіла Мотрона Кирилівна повернулася до Києва...

Г. Шапран: Але в мамі ні хати, нічого не було. В сьомому номері квартира, хто знає, чи була, чи пропала, та й у мамі грошей не було. Її [квартиру] зайняли, бо мама кілька років там не була. Ціхоцькі вже виїхали (після війни, в 20-х рр.). Ганна Сергіївна взяла маму за робітницю, того що в мамі ні хати, нічого не було.

⁷ Зберігся лист Софії Ціхоцької до Ольги та Олександра Грушевських (17 жовтня 1926 р.), з якого довідуємось, що на той час вона мешкала у Варшаві на вулиці Солець № 41 і намагалася допомогти Магдусі Шапран з донькою виїхати до Польщі, передавала їй гроші. Повідомляла про дітей: «Зося уже второй год замужем, Стась секретарем консульства в Лионе; месяц тому приезжал к нам в отпуск и тоже с женой; Ируся кончает весной Агрономический институт» (ІЦІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1408, арк. 51–54).

⁸ Фотографії тепер зберігаються в колекції ІММГ.

⁹ Як відомо, Марка Шапрана вбили більшовики. Проте загострений інстинкт обережності змушував Ганну Марківну розповідати, що її батько «скоропостижно помер».

¹⁰ Грушевська (в заміжжі Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна (4 квітня 1869, с. Сестринівка Бердичівського пов. Київської губ. (тепер Козятинського р-ну Вінницької обл.) – 7 серпня 1943, Київ) – сестра Михайла та Олександра Грушевських. У Києві мешкала з 1905 р., з 1908 р. – на Паньківській, 9, де займала третій поверх (у 1924 – 1929 рр. частину поверху передала Михайлові Сергійовичу з родиною, а собі залишила прохідну та праву балконну кімнати. Мала дітей Ольгу та Сергія.

Ганна Сергіївна дуже добре відносилася до мами, а Сергій Вікторович якраз женився тоді. І мама приїхала і вже варила їсти тут. Їсти було що, і куток був. Саме головне, що тепло було. Мама куховарила і ми жили на третьому поверсі, а потім на другому.

— *А в якій кімнаті Ви мешкали?*

Г. Шапран: Мама в коридорчику спала¹¹.

В. Слупська: Там є коридорчик, який з великого коридору веде до кухні.

Г. Шапран: Мамі ліжко поставили, там вона і спала.

— *Там же було холодно!*

Г. Шапран: Ні, не було. Я дружила з Лялею¹² – дочкою Ольги Вікторівни¹³. Дуже хороша дівчинка була і дуже гарна. Я була трошки старша – на рік. Я народилася 22 грудня 1918, а Ляля народилася не то в вересні, не то в серпні [1919 р.].

Ганна Шапран, нянька Олена з Вікторією Шамрай на руках і Галя Петрицька на Паньківській, 9. Київ. Приблизно 1927 р.
З колекції ІММГ. Публікується вперше.

3. Флігель Грушевських на Паньківській, 9. Ліворуч – будівля, відома зі спогадів, як «сторожка двірника». На сходах стоїть Валентина Іванівна Шамрай. Київ. Кінець 1920-х рр.

З колекції ІММГ.

¹¹ Йдеться про невеликий закритий коридор, що вів до кухні, кімнатки прислуги, ванни і туалету. Там була топка груби, що обігрівала вітальню й коридор. Спершу Магдуса Шапран жила в коридорчику третього поверху, а пізніше перейшла на другий (планування другого і третього поверхів було однаковим).

¹² Лялею в Домі Грушевських називали Галю Петрицьку (2 серпня 1920, Київ – 1930, Київ) – дочку Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни та Петрицького Анатолія Галактіоновича. Народилась і мешкала на Паньківській, 9. Після розлучення батьків і нового шлюбу Ольги Вікторівни та її переїзду до Харкова Галя залишилась на вихованні бабусі – Ганни Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) і дядька – Сергія Шамрая. Довго хворіла на отит, який перейшов у менінгіт, що й стало причиною смерті. Похована на Байковому кладовищі.

¹³ Шамраєва (в заміжжі Петрицька, Василенко) Ольга Вікторівна (11 січня 1898, Владикавказ – 1955, Київ) – дочка Ганни Сергіївни Грушевської і російського офіцера Віктора Ілліча Шамраєва. Народилась у Владикавказі, після розпаду шлюбу батьків у 1905 р. з матір'ю і братом Сергієм потрапила до Києва. Бл. 1918 р. одружилася з Петрицьким А. Г., з яким мала доньку Галю. Бл. 1923-1924 р. розлучилась і стала дружиною Василенка В. Т. У 1930 р. померла дитина, а 1933 р. чоловіка було заарештовано і вислано до Уфи. Ольга Вікторівна поїхала за ним, але після повторного суду з подальшим розстрілом була змушена повернутись до Києва. З 1944 р. була дружиною Денисенка В. С. Похована на Байковому кладовищі поруч з донькою Галею.

Дуже гарна була дівчинка. Вона дуже любила батька свого [Анатолія] Петрицького¹⁴. Я його зовсім не пам'ятаю. Як ми переїхали з Нової Греблі в Київ у 1924 році, якраз після смерті Леніна (оце я пам'ятаю добре), то він [А.Петрицький] якраз тоді розвівся з Ольгою Вікторівною. Він був людина добра. Він виїхав, а мама його жила в 7-му номері. Коли Ольга Вікторівна вийшла заміж, то мама Петрицького варила їм їсти. [Вона] мала свою кімнату на [вулиці] Саксаганського. Так що я її вже не знала.

В. Слупська: Петрицький приїздив на похорон Лялечки.

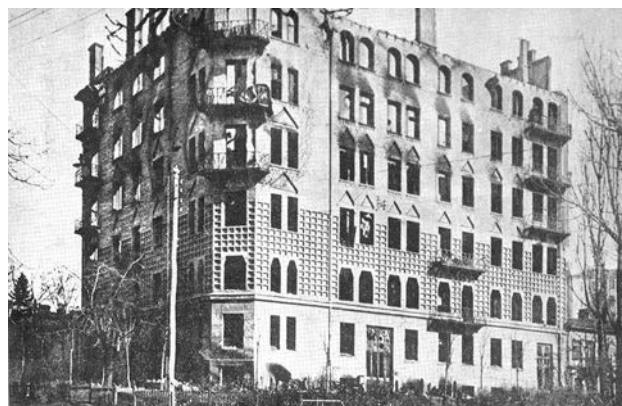
Г. Шапран: Петрицький дуже любив дитину. Я його бачила: дуже темпераментний чоловік був і дитина його страшенно любила.

— *А де Ви гралися з Лялею?*

Г. Шапран: У кухні, кімнатах гралися. І в саду гралися. Скрізь гралися. Повна свобода була.

— *Чи доводилось Вам гратися на руїнах Великого будинку?*¹⁵

Г. Шапран: Там були дуже красиві руїни і ми там по півдня проводили кожен день. Коли його

Руїни Великого дому Грушевських на Паньківській, 9. 1918 р.

розбомбили під час революції, там залишилися руїни. Цеглу Грушевські продали, купили землі [грунту] і на місці розібраних руїн насипали землі. Багато цінних речей там [у руїнах] знайшли, бо то ж підірвали будинок раптово, ніхто не знав, що будуть стріляти. І люди, хто був вдома, нічого не вивнесли. А як узнали? Стріляли з вокзалу, і люди хто був дома (тютья Теклюня¹⁶ мені розказувала), і вони помітили, що ціляться якраз у цей будинок.

¹⁴ Анатолій Галактіонович Петрицький (31 січня 1895, Київ – 6 березня 1964, Київ), згодом видатний художник, вперше з'явився на Паньківській № 9, коли ще навчався в Київському художньому училищі (1912–1918 рр.). Зі спогадів Євгенії Кричевської відомо, що на січень 1918 р. Петрицький знімав помешкання у Василя Кричевського на шостому поверсі Великого дому Грушевських. О.Костишина і В.Слупська розповідали, що (очевидно, після знищення Великого дому) Федір Кричевський оселив Анатолія Петрицького у своїй приятельки Лідії Старицької на першому поверсі флігеля на вул. Паньківській № 9 (кв. 2). Незабаром молодий Петрицький одружився з небогою Михайла Грушевською Ольгою Шамраєвою, мав з нею дитину Галю. Шлюб розпався, ймовірно, під час проживання митця в Москві в 1922–1924 рр., де Анатолій Галактіонович навчався у ВХУТЕМАСі. Згодом він часто провідував доньку, намагався, хоч і безуспішно, відновити сім'ю. Після смерті дитини одружився вдруге.

¹⁵ Після придбання родиною Грушевських 1908 р. садиби на Паньківській № 9 на місці старого 2-поверхового будиночка, що стояв на перетині Паньківської та Микільсько-Ботанічної вулиць, було споруджено 6-поверховий (з підвалом – 7-поверховий) будинок (Великий дім Грушевських). До архітектурного оформлення будинку долучився Василь Кричевський – творець українського модерну. Помешкання Василя Кричевського та Михайла Грушевського, що зберігали великі колекції творів мистецтва, бібліотеки тощо, містились на 6-му поверсі будинку. Внаслідок прямого фугасного обстрілу більшовицькими військами М.Муравйова 25–26 січня (ст. ст.) 1918 р. будинок було знищено. Обгорілий каркас, як видно з листа М.П. Василенка В.І. Вернадському від 17.06.1921 (Архів Російської Академії Наук, ф. 518, оп. 3, спр. 233, арк. 29 зв.), було підірвано.

¹⁶ Йдеться про Теклю Андріївну Чик (у заміжжі Вільковську; 1894, Жовква – 1987, Львів) – багатолітню економку, справжню хранительку Дому Грушевських. Очевидно, ще до 1914 р., будучи зовсім молодою дівчиною, вона пов'язала своє життя з родиною Грушевських і відтоді разом з ними пройшла через усі випробування. У 1924 р. з Грушевськими приїхала до Києва, де займала невеличку комірчину на III поверсі (між вітальнею і ванною). Там і застали Теклю Андріївну («тютью Теклюню») наші оповідачі. За спогадом В. Слупської, «тютья Теклюня була дуже веселою, життєрадісною безмірно доброю, відданою людиною, її любили всі, а ми — діти — особливо. [...] Михайло Сергійович та Ганна Сергіївна дуже любили її, відносились до неї як до свого члена сім'ї. Вона була дуже чесною людиною, і їй всі члени родини Грушевських завжди довіряли в усьому, а вона віддавала їм за це повагою і відданістю». Проте внаслідок інтриг навколо майна Грушевських Текля Чик була «розжалувана» і переселена до «темної кімнати» у кв. № 1. Після цього вона пішла працювати кухарем на кондитерську фабрику ім. К. Маркса (тепер «Рошен») і вийшла заміж за помічника машиніста Олександра Вільковського, дітей не мала. У 1940 р. (за іншими розповідями – по війні) Текля виїхала на батьківщину до Жовкни, а згодом до Львова.

І тоді тьотя Теклюня, Марія Сильвестрівна і Катерина Михайлівна (Михайла Сергійовича вдома не було) зразу вискочили роздягнені, вони нічого не одягли, а було холодно, і ніхто нічого не взяв. Там робітники, які розбирали потім цеглу, годинники знаходили і багато цінних речей. А сім поверхів – то ж великий будинок, висота яка ж тоді була! Як вони тоді вискочили, то Марія Сильвестрівна подзвонила по телефону [до Михайла Сергійовича] і вони виїхали. Одежі в них не було; тьотя Теклюня казала, що їм дали солдатські шинелі, вони поодягалися в солдатські шинелі і виїхали.

– Як відомо, ті події пережив сусідній будиночок на Паньківській, 7, що з 1913 р. також належав Грушевським. Там, зокрема, мешкала родина Петренків¹⁷, які часто згадувались у листуванні. Михайло Грушевський писав у листах до Ганни Сергіївни: «Що там з сьомим номером? Там дуже сильно, кажуть, розхазяйнувалися Петренки». Хто такі Петренки?

¹⁷ Родина Петренків неодноразово згадувалась у листуванні Грушевських. За розповіддю В.Слупської, ще за життя на Кавказі Ганна Сергіївна Шамраєва (Грушевська) прийняла, як землячку, дівчину-українку Варвару (та якимось чином опинилась на Кавказі, не маючи ні житла, ні роботи). Невдовзі Варвара одружилася з військовим-українцем Дмитром Петренком, який був у підпорядкуванні (ймовірно, денщиком) чоловіка Ганни Сергіївни – офіцера Віктора Ілліча Шамраєва. Через якийсь час після переїзду Ганни Сергіївни до Києва Грушевські прийняли (не раніше 1909 р.) родину Петренків до себе. Після придбання Грушевськими будиночка на Паньківській № 7 (1913 р.) Петренки оселились там, Дмитро став двірником, хоч, як зауважувала Марія Грушевська в листі до Ганни Шамрай, «до того напівзаваленого домика № 7 зовсім непотрібно двірника, і він без ніякої потреби там сидить» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 49). Втім, Дмитро Петренко мало запам'ятався молодшому поколінню, оскільки, як видно з листування Грушевських, 1922 р. він застрелився через конфлікти особистого характеру. Молодшим мешканцям Дому Грушевських запам'яталась його вдова Варвара («Варка»), яка й далі мешкала на Паньківській № 7 з боку двору з дочками Катериною і Марією і була куховаркою у Грушевських. Померла Варвара десь у 1930-х рр. від великих порізів віконним склом, що впало на неї, коли вона проходила вулицею.

¹⁸ Чоловіком Ганни Сергіївни Грушевської в 1891 р. став Шамраєв Віктор Ілліч (1862(?), Владикавказ(?)) – 1922, Владикавказ), який походив з дворянської родини, здобув військову освіту і служив офіцером. Подружжя мало дітей Ольгу та Сергія. Зі слів його онуки В.Слупської постає цілком позитивний образ Віктора Шамраєва: «З розповідей людей, що жили в будинку № 9 і бачили його, коли він приїздив до Києва, був добрий і хороший чоловік. Вважали, що діти пішли саме в нього своєю вдачею» («Фантазувати і придумувати... я не буду». Спогади Вікторії Слупської (Шамрай) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 10. – С. 74). Проте з історичних джерел постає дещо інша характеристика. Судячи з його власних листів та листів його дружини Ганни, Віктор Ілліч не зміг відірватися від типового для Владикавказу суспільного прошарку, що його Михайло Грушевський охарактеризував «вислуженою, некультурною офіцернею». Невідповідність світогляду та характерів подружжя стала причиною розпаду шлюбу в 1905 р. За родинними переказами, на розлучення Віктор Ілліч погодився лише після одержання великої грошової виплати. На отримані кошти пробував розгорнути видавничу діяльність – про це свідчать кілька листівок з вихідними даними та автографом «Моя професія», що зберігалися в Ганни Шамрай.

¹⁹ У 1924 р. Ганна Сергіївна передала братові з родиною простору вітальню (її зайняла Марія Сильвестрівна) та дві невеличкі суміжні кімнатки, які зайняли Михайло Сергійович і Катерина. Після того, як у 1929 р. Ганна Сергіївна передала Михайлові Грушевському ще й велику кімнату під кабінет, ті дві невеличкі суміжні кімнатки були об'єднані в одну і стали кімнатою Катерини Михайлівни.

²⁰ Думається, що в останні роки життя Михайло Грушевський вже встиг пошкодувати, що 1924 р. перевіз родину до СРСР. Так, О.Степанишина передавала розповідь Марії Сильвестрівни про те, як незадовго перед смертю вчений сказав дружині: «Як зі мною що трапиться, їдьте зараз до Галичини, не залишайтеся у більшовиків». Втім, змінити щось уже було неможливо. (Степанишина О. Останні роки життя М.Грушевського // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 178).

були дуже добрі, дуже добре до нас відносились Марія Сильвестрівна, це дуже добра жінка була. Говорила вона по-українськи зі мною.

Грушевська Марія
Сильвестрівна.
Київ. Друга поло-
вина 1920-х рр.
З колекції ІММГ.

— На 3 поверсі жила Ганна Сергіївна, Михайло Сергійович з родиною, Сергій з дружиною, а Ви жили в коридорі?

Г. Шапран: ...У коридорі. Стосунки з Теклюнею були дуже хороші, вона дуже добра жінка була. Я Вам скажу приклад: якось забралися злодії. Це був [19]27-й рік. І, уявляєте, в кухні на 3 поверсі відкрили хвірточку [квартирку. — М.К], забралися на кухню

і вкрали моє нове пальто, мамине і Ториної мами пальто і вийшли через двері. Тьотя Теклюня дала своє старе пальто, щоб мені перешили.

В. Слупська: Я хочу сказати, що тьотя Теклюня і Мотрона Кирилівна були як свої. У нас родичів було мало. Мені Галина мама ближча від

усіх моїх родичів разом узятих. Це мені як друга мама була. Вона мене дуже любила, я її дуже любила, і взагалі, це була як своя сім'я. До тьоті Теклюні теж так відносились, тому мені дуже шкода і якось образливо, що до тьоті Теклюні Анна Олександрівна²¹ так поставилась, що її вижили.

Г. Шапран: Ні, тьотю Теклюню не вижили. Тьотя Теклюня тоді одружилась (їй було років 38-39), як внизу вже жила.

В. Слупська: Ну правильно, я ж і кажу, що її вижили.

Г. Шапран: Марія Сильвестрівна, видно, тоді подумала, що Катруся остається одна, тьотя Теклюня з чоловіком — це вже не те. А тьотя Теклюня перед тим пішла робити, бо Марія Сильвестрівна була в Москві з чоловіком і з Катрусєю (вони поїхали всі разом)²². Теклюня з ними не поїхала, а, фактично, стерегла хату.

В. Слупська: Їй довіряли як собі. Своя людина була.

— А їхні три кімнати²³ були зачинені?

Г. Шапран: Ключі в тьоті Теклюні були. Вона слідувала за порядком і за хатою. Але не дивлячись на це, наче й родичі там жили, але пропали в них срібні ножі (ручки). Чого ми думаєм, що

²¹ Йдеться про Яковлеву Ганну Олександрівну, яка мешкала «в домі на розі вулиць Комінтерну та Саксаганського у дворі будинку з магазином «Оптика», тобто на теперішній вулиці С.Петлюри №20-А чи 22-А. Ще з 1920-х рр. вона обслуговувала мешканців Паньківської № 9 у ролі пралі. За іншими спогадами В. Слупської, «це була підла, хитра, улеслива жінка, яка зуміла втертись у довіру до Марії Сильвестрівни, зробитись їй необхідно, особливо в останні роки життя. Але їй заважала тьотя Теклюня, яка стояла завжди на стороні інтересів сім'ї Грушевських. Анна Олександрівна облила брудом тьотю Теклюню, Марія Сильвестрівна повірила в це, і тьотю Теклюню звільнили з роботи домогосподарки» (Спогади В.Слупської. Зберігаються в ІММГ). Користуючись відтепер становищем фактичної економки при Марії Сильвестрівні, «Анна Александровна» вміло використала її старечу довірливість і безпорадність, щоб поступово присвоїти значну частину її речей. 5 вересня 1942 р. в листі до В.Дорошенка Марія Сильвестрівна згадувала Ганну Олександрівну: «Я не сама, а єсть зі мною робітниця, яка мені вже 8 літ допомагає і, так би мовити, опікується мною». (Валю М. Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942-1943 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — Випуск 12. — Львів, 2004. — С. 477). За спогадом В.Слупської, «Анна Олександрівна, поєднавшись в спільних інтересах з сусідом, який жив у кабінеті [Семен Олександрович Плотицер. — М.К], почала поступово грабувати Марію Сильвестрівну, виносячи сумками дорогоцінні речі: дорогі шуби і таке інше. Коли померла Марія Сильвестрівна, в ту ж ніч Анна Олександрівна вивезла меблі і кращі речі, які ще залишались в кімнаті. Куди все це поділось, нікому не відомо» (Спогади В.Слупської. Зберігаються в ІММГ). Пошуки автором приміток якихось її слідів на вул. С. Петлюри виявились безуспішними.

²² Йдеться про «почесне заслання» Михайла Грушевського до Москви, куди 4 квітня 1931 р. він був під арештом привезений з Харкова на допит на Луб'янці. Невдовзі був випущений на волю і з дружиною Марією Сильвестрівною та донькою Катериною жив на вул. будинку Погодінській №2/3, кв. 102, яку ВУАН винаймала для учасників українських археографічних експедицій, що приїжджали для роботи в московських архівах. Повертачись до Києва йому було небезпечно, і в ті останні роки життя, вчений більше співпрацював з АН СРСР, ніж з ВУАН. Наприкінці листопада 1934 р. після смерті вченого Марія Сильвестрівна з Катериною повернулись до Києва на Паньківську, 9.

²³ Якщо в 1924 р. після повернення Михайла Грушевського з еміграції Ганна Сергіївна віддала йому з родиною дві кімнати на третьому поверсі (велику вітальню і меншу розділену на дві частини кутову кімнату), то 1929 р. вона додала ще й третю кімнату — для кабінету Михайла Сергійовича.

свій міг це зробили, бо ручки повідкручували, а леза сталені – це все залишилося. І вони не вивнесли ці ручки, а під буфет сховали. А тьотя Теклюня робила порядок там і знайшла ці ножі.

В. Слупська: Вона вже внизу тоді жила. Вона спочатку переїхала, а потім одружилися.

– *А коли ж з'явилась Анна Олександрівна?*

В. Слупська: Анна Олександрівна прала білизну – нам, тьоті Марині. Вона спочатку була прачкою. Скільки я, пам'ятаю себе, стільки Анна Олександрівна ходила, люди все розібрали. Вона була колись одружена, дітей не було, потім кинула чоловіка і пішла сама собі гроші зароблять. Це було дуже дивно в ті роки, але вона все-таки сама собі на життя заробляла – «стірала».

В. Слупська: Жила вона на вулиці Саксаганського. На Безаківській²⁴, але ми з вулиці Саксаганського якось заходили. Там, де «Оптика», 2-й будинок у дворі.]. Вона там довго жила, там і померла (в 1950-х рр., або й пізніше²⁵). Сусіди все розібрали. Одна сусідка її доглядала, і вона все їй залишила.

– *Вам доводилось бувати на 3-му поверсі в квартирі Грушевських? Як виглядали їхні кімнати?*

Г. Шапран: У їдальні при вході праворуч ... посередині стіл стояв, зліва в кутку (біля балконних дверей) стояло ліжко, посередині – буфет, а зразу при вході ліворуч від дверей стояв шкафчик (по-моєму, для посуду). Там всякі речі лежали, простирадла... А праворуч у кутку кахляна пічка стояла [*В. Слупська:* там на підлозі трикутничок лишився], далі – шкафчик для посуду, а потім – буфет. [На папері довго позначає розташування меблів у кімнатах]: Тут двері, тут пічка, а тут я не пам'ятаю, що було. Тут маленький шкафчик стояв (салфетки там лежали...).

Ганна Шапран і Вікторія Слупська
в колишньому кабінеті Михайла Грушевського
на Паньківській, 9. Початок 1993 р.
Фото М.Кучеренка. Публікується вперше.

Тут буфет, а тут ліжко Марії Сильвестрівни. Двері до тьоті Теклюні були закриті. Тут балкон, тут двері, а тут стояло дзеркало. Сюди з кухні носили їсти. Тут двері в сусідню кімнату до Катрусі²⁶. Там було перегороджено, дві кімнати було... кабінет Михайла Сергійовича невеликий, Катерина Михайлівна з батьком там жила: Михайло Сергійович у прохідній, а тут [ліворуч] була спальня Катрусі. А пізніше відкрили [новий] кабінет і зробили одну кімнату.

²⁴ В. Слупська вжила дореволюційну назву вулиці, яка в радянські часи була вулицею Комінтерну, а тепер носить ім'я С. Петлюри.

²⁵ За іншими даними, померла Ганна Олександрівна бл. 1961–1962 рр.

²⁶ Наведений вище опис вітальні Грушевських доповнює фрагмент з письмових спогадів В. Слупської: «Інтер'єр кімнат, які займала родина Михайла Сергійовича, я пам'ятаю погано. Я бувала там з татком і мамою зовсім малою (про що розповідала мені мама). Бувала пізніше, вже після смерті дяді Мішеньки, з бабцею на свята, на Новий рік, може, коли на день народження. Бувала не часто. Але, по складу свого характеру, я ніколи не цікавилась обстановкою в кімнатах, тому запам'ятала лише те, що мене могло зацікавити. Я добре пам'ятаю посередині кімнати великий чотирикутний стіл, за яким ми всі сиділи, коли приходили в гості, пам'ятаю туалетний столик (вірніше, певно, трельяж, бо там було дзеркало), який стояв біля дверей на веранду. Запам'ятала, може, тому, що на ньому висів чудово зроблений виноград. Виноград виглядав як справжній. Пам'ятаю, де стояла у них ялинка на Новий рік, завжди прикрашена чудовими іграшками» (Спогади В. Слупської. Зберігаються в ІММГ).

– *Якого кольору були меблі?*

Г. Шапран: Колір світлий був.

– *Ви згадували колись “шаре мебельки”²⁷...*

Г. Шапран: Ціхоцька лишила ці меблі мамі. Вони стояли внизу в Ольги Олександрівни²⁸. Але Ольга Олександрівна не дала цих меблів і дзеркальної шафи. Ну, не дала, то й не дала. Мама не дуже переживала.

– *А коли в Москві був Михайло Сергійович, Ви з Теклюнею не заходили в ці кімнати? Могли Ви туди заходити?*

Г. Шапран: Заходила, коли вже не було Михайла Сергійовича, а ще була жива Марія Сильвестрівна.

– *Ці меблі були дорогі? В одному стилі?*

Г. Шапран: В одному стилі, невисокі. У них в їдальні, правда, високий буфет стояв, а в кімнаті Катерини Михайлівни – низький (як тепер) сервант. Меблі дорогі, ліжка поліровані, дешевого нічого в них не було.

– *А шафа для одягу була у великій кімнаті?*

Г. Шапран: Була, аякже.

– *З дзеркалом?*

Г. Шапран: Не пам'ятаю.

– *Як Ви їдальню запам'ятали, там не мінялися меблі?*

Г. Шапран: Ні, ні, вони, як вернулися [1924 р. з еміграції], зразу купили дорогі хороші меблі. Як ми приїхали, меблі вже стояли. Я іноді приходила поздоровити Марію Сильвестрівну з святами. Марія Сильвестрівна дуже хороша жінка

була, завжди нам щось дарувала, готувала добре. Мені, Торі і Лялі [дарувала] конфети на свята – Новий рік, Різдво і Великдень.

– *А на свята, пов'язані з Дівою Марією (День Ангела)?*

Г. Шапран: Ні.

– *А ялинку ставили Грушевські?*

Г. Шапран: Цього я не пам'ятаю.

В. Слупська: В їдальні була ялинка, праворуч від входних дверей. Там було місце в них і там завжди ялинка стояла. Велика ялинка, до стелі. У кабінеті на всю стіну [ліворуч] стояла полиця з книжками.

– *Що стояло в кабінеті між вікнами?*

Г. Шапран: Не, пам'ятаю, праворуч пам'ятаю тільки величезний годинник²⁹. Килим не пам'ятаю.

Сергій Шамрай з дружиною Валентиною Іванівною та донькою Вікторією після першого заслання. Київ, Паньківська, 9. 1936 р. З колекції ІММГ.

²⁷ Польське визначення «szare mebelki» (сірі меблі), очевидно, залишилось від Софії Ціхоцької, меблі якої стояли в орендованому нею помешканні на другому поверсі.

²⁸ Напевно, родина Ціхоцьких від'їжджала до Польщі поспіхом, залишивши багато речей, зокрема, меблі. Пізніше, 1926 р., в листі до Олександра і Ольги Грушевських вона просила: «Я была бы Вам очень благодарна, если бы удалось продать хорошо остальную мебель (шкаф зеркальный, письменный стол, серый гарнитурчик), так как мне деньги страшно нужны» (ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1408, арк. 51–54). За версією О. Костишиної, «шкаф зеркальный» – велика шафа з червоного дерева з зовнішнім дзеркалом, що стояла у прохідній кімнаті другого поверху, «письменный стол» – великий 2-тумбовий письмовий стіл, завжди завалений книжками, а «серый гарнитурчик» («szare mebelki») був світло-сірого кольору і складався з 4-х предметів: канапки, двох крісел і столика, які стояли в теперішній кімнаті науковців.

²⁹ Великий індивідуальної роботи напільний годинник у дерев'яному корпусі готичного стилю був справжньою окрасою кабінету Михайла Грушевського. Його бачимо на виявлених 1994 р. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського негативах на склі з фотофіксацією кабінету вченого наприкінці 1929-го. За свідченням Георгія Пустовойта (син засновника Спілки художників України Гаврила Пустовойта), коли його овдовіла мати Любов Ілларіонівна з дітьми 1948 р. оселилась на третьому поверсі Дому Грушевських, годинник уже стояв у лівій частині прохідної кімнати, де мешкала Ольга Олександрівна. Після її смерті (1961 р.) годинник став власністю родини Пустовойтів і 1991 р. разом з багатьма іншими речами був переданий новостворюваному ІММГ. Дослідження С. Панькової показали, що вигравіруваний на циферблаті напис засвідчував ім'я майстра – Хоми (Фоми) Шота з Новгород-Сіверського, який був колишнім кріпаком місцевого діда Михайла Судієнка. Детально див.: <http://vuam.org.ua/uk/802>: Годинник_з_домашнього_робочого_кабінету_Михайла_Грушевського_на_Паньківській_9.

В. Слупська: Коли тут жив Плотичер³⁰ і привіз свою маму, біля пічки стояло ліжко, де спала його мама.

– *Ви жили спершу на третьому поверсі, а коли перебрались на другий поверх?*

Г. Шапран: Зимою [1929/30 рр.] перебралися³¹.

– *Тобто коли Михайло Сергійович перебрався в кабінет, а Вікторія Сергіївна перейшла з батьками вниз, Ви теж разом з ними перейшли на 2-й поверх?*

Г. Шапран: І ми з ними перейшли вниз, я вчилася, так що... Мама домробітницею була в Сергія Вікторовича й Валентини Іванівни. Але потім, як заарештували Сергія Вікторовича, то мама вже пішла робити.

– *А Ганні Сергіївні хто допомагав?*

Г. Шапран: Була робітниця в Ганни Сергіївні, тільки дуже мало була. А потім Ляля померла... Дівчинка зовсім малою хворіла скарлатиною, і зосталося запалення середнього вушка в неї. Я пам'ятаю, перед смертю вона сильно схудла. Коли кинулись її обслідувати, то знайшли запалення. Лікував професор Пучків-

ський. Він був дуже хороший спеціаліст, тоді славився, був за границею багато, його знали в Берліні, він друкувався. Він запропонував Ганні Сергіївні зробити операцію [В. Слупська: У лікарні Федорова]. Приїхала Ольга Вікторівна і вони відмовилися зробити операцію. Він їх умовляв, просив, але вони не захотіли. Він пропонував на дому робити, якщо не хочуть класти дитину в лікарню. Вони відмовилися, і дитина через три дні померла. Запалення середнього вуха дало ускладнення: менінгіт. Гнійний. [У разі операції] дитина б осталася живою. Питали, які будуть ускладнення. Сказали, що дитина може бути глуха. Так і вийшло... Ляля весь час жила в бабусі, Ольга Вікторівна виїхала в Харків. Її батько, Петрицький, дуже любив дитину, і коли стало погано з дитиною, він приїхав, привіз їй багато подарунків. Дитина дуже рада була, але вона після того недовго прожила³².

В. Слупська: Славна дівчинка була, гарна. Красива жінка була б. Мені мама розповідала, що вона [хвора] дуже мучилась. Татко носив її цілими ночами на руках. Він дуже любив цю

³⁰ Плотичер Семен Олександрович (за метрикою – Соломон Абрамович; середина 1880-х – приблизно 1980) з дружиною Саррою Мойсеївною (1893–1969), приїхавши 1934 р. з Харкова, оселився у відгородженій половині прохідної кімнати у квартирі № 4 на Паньківській № 9. Дітей не мали. За фахом був інженером, дружина – лікарем-венерологом, автором ряду медичних книг. Під час війни евакуювались на схід, а по поверненню 1945 р. з дозволу Марії Сильвестрівни оселилися в кабінеті М.С. Грушевського. Якийсь час з подружжям жила стара мати, яку Семен Олександрович привіз десь із Росії, продавши їй житло. Про родину Плотичерів збереглися суперечливі оцінки. Так, частині сусідів Плотичери запам'ятались як дуже позитивне, інтелігентне подружжя. За словами О.Костишиної, Сарра Мойсеївна закінчила Сорбонну, а Семен Олександрович – *Еколь Нормаль* у Парижі. За характеристикою І.Денисенка, «якщо не рахувати бездітності, це була ідеальна пара, їм було під 80, а вони ходили по вулиці, тримаючись за руки. [...] це були бездоганно порядні люди, готові прийти на допомогу в разі потреби й не здатні на погане» (Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // Зона. – № 18. – 2004. – С. 33–41). Марія Сильвестрівна прихильно ставилась до Сарри Мойсеївни, називала її «Наталочкою» (за розповіддю В.Слупської, Марія Сильвестрівна довірила Саррі Мойсеївні таємницю про те, що вона на грубі сховала золото; і та, полізши за ним, впала і зламала руку). За словами В. Слупської, це були «люди як люди, поки не зачіпати їхніх інтересів». Семен Плотичер добре малював олійними фарбами, зокрема створив портрети Сарри Мойсеївни (зберігається в ІММГ) і, за свідченням О. Костишиної, портрет Марії Сильвестрівни (не зберігся).

³¹ Близько восьми років Мотрона Шапран з донькою мешкали в такому ж коридорі на другому поверсі, а приблизно 1938 р. після арешту в Чернігові Сергія Шамрая його дружина Валентина Іванівна, небезпідставно передбачаючи майбутнє «ущільнення», віддала Мотроні Кирилівні на тому ж поверсі половину розгородженої прохідної кімнати (іншу половину займала Поспехова Марія Олександрівна – подруга Ольги Олександрівни). Там Мотрона Шапран і доживала свій вік. Л.Чернова згадувала, як, приїжджаючи до Києва на сесію, зупинялась у Шапранів у прохідній кімнаті на другому поверсі: «У них була відгороджена частина великої кімнати, просто без батарей опалення. [...] У них була спільна кухня, там кожен мав свою плиту, був лічильник над плитою. Як ідеш в туалет – у кожного своя лампочка: комунальна квартира».

³² У тогочасному листі до своєї небоги Марти Левицької Марія Сильвестрівна 14 квітня 1930 р. писала: «Вмерла внучка вуйкової сестри [Ганни Сергіївні. – М.К.], вона в однім помешканні з нами і ми всі «брали участь» в хоробі й муках бідної дитини. Вона ще кілька літ тому, коли їй було 5 літ хорувала на дуже важку шкарлятину, се кинулось на ухо, так що вона мало що чула, потім перейшло на друге і скінчилось тяжким менінгітом» (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських // – Львів, 2008. – С. 44).

Галя Петрицька на Паньківській, 9. Київ.
Не пізніше 1930 р.
З колекції ІММГ. Публікується вперше.

дитину. Вона ж при ньому росла, поки він не був одружений. Фактично він її виховував. Вона так кричала, що спати не можна було. Причому вона кричала кілька днів – день і ніч. Вона так кричала... ми аж на 2-му [поверсі чули]. Які ж там перегородки [в будинку] були, це ж не так, як тепер. У нас [звичайно за товстими стінами] нічого ж не чути, у нас бомба впала поруч³³, і тільки вікна вилетіли, навіть тріщини не було. Малюсінька [тріщина] була, але ж не розколовся будинок.

– Як Вам запам'ятався кінець Михайла Грушевського?

Г. Шапран: Вони поїхали на курорт³⁴. Михайло Сергійович почав, видно, ванни приймати, а в нього був фурункул на потилиці. Дивилися лікарі, говорили, що нічого не треба робити. Пеніциліну в той час не було, так що багато вони не могли зробити. Але Марія Сильвестрівна там стріла якогось галичанина³⁵, який знав їх. Він сам лікар-хірург був. І він запропонував їм зробити операцію. Місцеві лікарі не радили робити. Вони їх не послухали, розрізали і зразу сепсис почався. І він від сепсису помер³⁶.

³³ Як пояснила О. Костишина, під час радянських бомбардувань стратегічних об'єктів в окупованому німцями Києві у травні 1943 р. 4-5 бомб замість залізниці впали на вул. Микільсько-Ботанічну, через що серед цивільного населення були вбиті й поранені. Від вибухової хвилі був зруйнований 2-поверховий будинок № 12(?) (за версією О. Костишиної, там жила донька її няні – Ганна Семенівна Цибульська), а у флігелі на Паньківській № 9 повилітали вікна і двері. Також були пошкоджені сусідні будинки.

³⁴ Відомо, що, мешкаючи в Москві, родина Грушевських в 1932, 1933 і 1934 рр. раз на рік їздила на курорт до Кисловодська – на такий близький Михайлові Сергійовичу Кавказ. Востаннє вони приїхали туди 9 вересня 1934 р. на відпочинок у санаторії Комісії сприяння вченим (російська аббревіатура – КСУ).

³⁵ Очевидно, мається на увазі лікар Григоровський, якому справді довіряла Марія Сильвестрівна. За свідченнями О. Степанишиної поданими зі слів Марії Грушевської, «Марія Сильвестрівна хотіла запросити лікаря Григоровського, але завідувач лікарні Хургін не дозволив і зробив сам». (Степанишина О. Останні роки життя М. Грушевського // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 178).

³⁶ Значно більше від стримуваної самоцензури Ганни Марківни дають архівні джерела. Згідно з ними, десь у середині жовтня 1934 р. у вченого на спині з'явився гнійник. 28 жовтня Катерина Грушевська писала до Олександра та Ольги Грушевських: «Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусьови довелося робити операцію, але вона була не достатня, і потім знов різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшенно намучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко, до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижається і рана в кращім стані. Але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується, і лікар каже, що, може, ще доведеться різати. Надіємось, однаке, обійдеться» (Панькова С. Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – Випуск 18. – К., 2013. – С. 809). «Резали мене сильно, 13, 17 і 22; температура все еще повышенная, и не знаю, как это еще долго продлится», – писав 31 жовтня 1934 р. М. Грушевський до російського історика академіка Дмитра Петрушевського (Там само). 11 листопада Катерина Грушевська знову писала до Олександра та Ольги Грушевських, зокрема, про те, що «Татусьо дуже вичерпаний і знесилений, спить дуже зле, жар його мучить, весь час хоче пити і т. д. Сьогодні перелили кров з вени в рану, кажуть, що се піднесе працю організму, бо, видно, сопро- тивляемос[т]ь слаба. Взяли теж гній для автоваксини, але чи зроблять її, не знати. Перед тим вприскували противострептококову. Боюсь, що вони трохи ошупью лічать. Лікує Перекрестова, Фед. Ар. її знає, і хірург Богданов» (Там само. – С. 810). Після місячного «лікування» в санаторії вчений 13 листопада був покладений

– А хіба не Хургін робив операцію?

Г. Шапран: Ні. Не можна нікого винити. Операцію не рекомендують робити. Я сама як терапевт, в мене такі випадки бували в житті, так ніколи лікарі не радили робити операцію. Хай прорве або ж... Кінець і так і так міг бути поганий.

– Смерть можлива при такій ситуації?

Г. Шапран: Можлива. Він помер від сепсису. Розрізали, відкрили входні ворота для інфекції – і все³⁷.

– Але ж Хургін робив операцію?

Г. Шапран: Я не можу сказати. Про це не говорили. Марія Сильвестрівна нічого ніколи не говорила про це. Вони приїхали дуже розстроєні, і все.

– Чи пам'ятаєте Ви, як відбувався похорон Михайла Грушевського?

Г. Шапран: Я сама на похороні була, але я нічого не пам'ятаю, відверто кажучи.

– Хто був від вашого будинку?

Г. Шапран: Хто там міг бути? Верхній поверх: Марія Сильвестрівна і Катерина Михайлівна. Другий поверх: брат Михайла Сергійовича

Михайло Грушевський у своєму кабінеті на Паньківській, 9. Київ. 1929–1931 рр.
З колекції ІР НБУВ.

[Олександр Сергійович] з жінкою [Ольгою Олександрівною]. Юстина Костянтинівна³⁸ не ходила. Вона не виходила з дому. Скільки я її пам'ятаю, вона могла тільки в сад вийти, більше

до Кисловодської міської лікарні ім. О. Рикова. Історія хвороби засвідчує, що Михайло Грушевський туди «поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ, страдает злокачественным карбункулом спины. Подвергся 4-кратному оперативному вмешательству [...] Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шее больше книзу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосяной части головы напряженно-болезненный карбункул. В области поясницы второй созревший большой карбункул» (Там само. – С. 808 – 809). Після двох хірургічних операцій, які провів завідувач лікарні Хургін стан хворого далі погіршився. 24 листопада був запрошений видатний хірург Бурденко. Оглянувши вченого, він вже у приймальні обурено вигукнув: «Що це ви мене покликали до вмираючої людини?». Того ж дня вченого не стало. (Степанишина О. Останні роки життя М.Грушевського // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 178-179). Також див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934). – К., 1999; Шаповал Ю. Загадка смерті Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 92-94.

³⁷ Відразу після звістки про смерть Михайла Грушевського в Україні поширилась версія про її насильницький характер. З документів НКВД відомо, що «у інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли». За чекістським донесенням, Максим Рильський сказав, що «не важливо, що останні дні проживав він на кавказькому курорті, адже доконала його Москва». (Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934). – К., 1999).

³⁸ Парфененко (дів. прізви. Шистовська) Юстина Костянтинівна (прибл. 1855 – прибл. 1932) – мама Ольги Олександрівни Грушевської, мешкала у квартирі № 3 (у лівій частині прохідної кімнати). Походила зі Ставрополя, де її батьки приятелювали з родиною С.Ф.Грушевського. Вийшла заміж за військового – Парфененка Олександра Романовича (1845 – 1902), який був, зокрема, наприкінці XIX ст. комендантом фортеці Івангород (тепер Демблін у Польщі). Мала з ним синів Володимира і Костянтина (обидва стали військовими, їхні долі на сьогодні мало відомі) та дочку Ольгу (в заміжжі Грушевська). Як видно з архівних матеріалів, на 1901 р. Юстина Костянтинівна мешкала в Києві, на 1917 – у Владикавказі. На поч. 1920-х рр. Ольга Олександрівна забрала стару матір до себе на вул. Паньківську, 9, де та й жила решту життя. Похована на Байковому кладовищі поруч з чоловіком (1961 р. туди ж підховали Ольгу Олександрівну). Могилою опікується ІММГ, зокрема бл. 2003 р. зусиллями ІММГ на надгробку О. Р. Парфененка було вирізьблено ім'я Юстини Костянтинівни.

нікуди не виходила. Я, мама, тьотя Теклюня були, Анна Сергіївна і Ольга Олександрівна, і родичі. І... ті, що на Сирецькій жили... Златоверховникови³⁹.

В. Слупська: Рильський провулок. Я їх [на похороні] не пам'ятаю. Я дуже добре пам'ятаю, що це була велика зала, труна стояла, отак ми сиділи збоку всі – родичі. В Академії Наук. Чотири чоловіки стояли весь час і мінялись – “почьотний караул”, отак обходили люди.

Г. Шапран: Людей дуже багато було, і дуже багато було на вулиці⁴⁰. Йшли пішки по Володимирській, потім по Горького до Байкового кладовища і там сховали. Ми йшли в другому чи третьому ряду, так [не бачили], що там ззаду робилося. Кажуть, що закривали кладовище⁴¹, я не знаю. Ми спереду були.

В. Слупська: Що я запам'ятала – чорний катафалк, коні дуже гарні, білою попоною покриті. Попона була в'язана з такими китицями.

Г. Шапран: Бахромою. Так, і потім у коней на головках щось таке було розвівалося.

В. Слупська: Може, тому мені це запам'яталось, що я ніколи такого в житті не бачила. Це мені запам'яталось дуже добре, краще всього.

– *А якісь корогви були?*

В. Слупська: Ні, корогов не було.

Г. Шапран: Щось несли, прапорів не було.

– *Церковна служба була?*

В. Слупська: По-моєму, ні. В тих роках, мені здається, що нічого цього не було⁴².

Г. Шапран: Я не пам'ятаю.

– *А на роботу Михайло Грушевський ходив пішки?*

Г. Шапран: Він пішки ходив. Михайло Сергійович був дуже роботящою людиною. Він уставав так годин в 10, на початку 11-ї йшов на роботу, а після роботи приходив, обідав і лягав спати. Це я добре пам'ятаю, того що коли [він відпочивав], просили [нас] дітей, щоб ми не бігали по коридору. Він лягав спати і годин в 9 вечора вставав.

– *То він вечеряв після роботи?*

Г. Шапран: Ні, обідав, пізно обідав. А вечеря суха була якась. Там що-небудь з хлібом, бутер-

³⁹ Йдеться про родичів Михайла, Ганни та Олександра Грушевських по матері – Глафірі Захарівні (в заміжжі Оппоківій), сестра якої Павлина Захарівна (1852–1939) в 1869 р. вийшла заміж за Михайла Даниловича Златоверховникова (1842–1929), який у Києві служив священником (у 1878–1908 рр. – Миколаївської церкви 1-ї Київської гімназії, в 1908–1919 рр. – протоієреєм Софійського собору). Два останні роки навчання в Університеті Св. Володимира Михайло Грушевський жив у службовому помешканні Михайла Даниловича в 1-й Київській гімназії. Подружжя Златоверховникових мало п'ятеро дітей, з яких двоє – Борис (1880–1961; з дружиною Лідією, дітей не мав) і Людмила (1886–1969; незаміжня) мешкали з батьками на Рильському пров., 3, кв. 22 (їх трьох і пам'ятала В.Слупська). З родини Грушевських зі Златоверховниковими найбільше підтримували відносини Ганна Сергіївна та її нащадки, зокрема, Вікторія Сергіївна, яка показала науковцям могили Златоверховникових на Байковому кладовищі (тепер ними опікується ІММГ). Детально див.: *Панькова С.* «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великої Росії» // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син. – К., 2006. – С. 390–393, 516–519, 569–570.

⁴⁰ Дещо інша картина похорону, постає з тогочасних документів. За звітами чекістів, які продовжували пильно стежити навіть за мертвим Михайлом Грушевським, чисельність тих, хто прийшов провести вченого в останню путь, досягала 600 осіб, а на цвинтарі були присутні 400 осіб. За оцінкою Ю. Шаповала, «чимало людей просто через страх, побоюючись репресій, не пішли до тіла М. Грушевського, виставленого для офіційного прощання в Академії наук. [...] Ті, хто наважився піти, також відчували дискомфорт. Ось, наприклад, що зауважував письменник Марко Вороний: «Йдеш віддати людині останню пошану і відчуваєш себе злочинцем, а що тут, скажіть, поганого...». (Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 113–114). Подібну ситуацію описано у спогадах київський вченого М. Шарлеманя: «Все боялись стоять у гроба в почетном карауле. Мне поэтому пришлось стоять у гроба почти непрерывно. Затем я провожал его на Байково кладбище. За гробом шло очень мало людей». (Цит. за: *Шарлемань Н.* Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка. К., 2015. – С. 739).

⁴¹ Факт закриття воріт Байкового кладовища після внесення труни і входу передньої частини траурної процесії підтверджував і київський лікар Микола Кошель, який замолоду був учасником похорону Михайла Грушевського. Щоб потрапити на кладовище, він зайшов туди перед траурною колоною.

⁴² За спогадами мешканця Паньківської № 7 Олеся Доріченка, через чотирнадцять років так само без священника та корогов ховали і Марію Сильвестрівну – вдову Михайла Грушевського (*Кучеренко М.* Будинок Грушевських на вулиці Паньківській № 7 // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 12. – К., 2012. – С. 109–123).

бродили... Тьотя Теклюня ставила йому на стіл в кабінеті. Він просинався і вставав тоді годин в 9-10 і він до пізньої ночі сидів – я не можу сказати, годин до 3-х, мабуть. Я цього навіть не знаю, коли він вже засинав. Але ранком вставав – і знов. Так він працював.

– *Чи були в них якісь улюблені страви?*

Г. Шапран: Не пам'ятаю. Я на їжу не звертала увагу. Я взагалі погано їла, так що мене це не цікавило зовсім.

– *Чи говорилось якимось у сім'ї про приятелів Катерини?*

В. Слупська: Ні.

Г. Шапран: Ольга Вікторівна була дуже гарна жінка. Краса казкова була. Надзвичайно гарна жінка була. Як гарна жінка, вона рано одружилася. І перший чоловік її був молодий художник Петрицький. Петрицький любив її шалено. Він дуже гарний був...

В. Слупська: Петрицький? Ну де він гарний був? Гарно одягнений – це зовсім друге, але гарним ніколи він не був.

Г. Шапран: Але видний був чоловік. Не можу сказати за красу. Я б його не впізнала. Вальжний. Як дівчинка⁴³ захворіла, він приходив, і я його тоді побачила. Він мене тоді вражав буквально: зовсім не подібний на цих всіх чоловіків, які ходили в нас у сірих сорочках.

В. Слупська: Не брудні, просто домашня одежа в усіх Грушевських була в сіро-синіх тонах.

Г. Шапран: Сорочки навипуск були і темні. І він вражав мене тоді: галстук у нього, біла сорочка, манішка. Він звертав на себе увагу.

В. Слупська: Моя мама була гарною жінкою. Моя мама мені казала, що “коли Люся приїхала і я відкрила двері, вона настільки була гарною – дуже гарно одягнута, дуже гарна на лиці, що я відкрила рот від здивування.” Це я чому кажу, тому що як гарна жінка, вона, знаєте, не так дивується. Вона була просто... Каже: “Я була поражена”, настільки вона була гарною. Але, бачите, життя її так склалося, що краса в неї зразу пройшла. Я не можу навіть сказати, що

вона гарна була. От моя мама якось більше трималася, можна було сказати, що вона колись була гарною, а про Люсю не можна було й цього сказати, що вона була дуже гарна.

Г. Шапран: І от Петрицький дуже любив Ольгу Вікторівну. Боже, як він плакав... Троє суток бігав коло дому. Так тоді чоловік [*В. Слупська:* Василенко⁴⁴] визвав “скору помош” і положили в психлікарню, де він побув тиждень та радий був, що виписався звідти та вже він сюди не приходив. Він приїжджав до дитини, привозив подарки не один раз.

Валентина Іванівна Шамрай з донькою Вікторією та Ольгою Вікторівною (уродж. Шамраєва) в саду на Паньківській, 9. Київ. Кінець 1930-х рр.

З колекції ІММГ. Публікується вперше.

– *Як познайомилась Ольга Вікторівна з Василенком?*

Г. Шапран: Василенко, другий чоловік Ольги Вікторівни, був товаришем Петрицького, і відбив [у нього] жінку.

⁴³ Йдеться про Галю Петрицьку.

⁴⁴ Другим чоловіком Ольги Вікторівни був у 1923-1938 рр. Василь Трохимович Василенко (7(19) березня 1897, с. Семиполки, тепер Броварського р-ну Київської обл. – 20 жовтня 1938) – літературний критик, публіцист (літ. псевдонім Десняк). На поч. 1920-х рр. працював заступником головного редактора газети “Більшовик”, де також друкував свої статті Сергій Шамрай. Одружився з Ольгою Вікторівною приблизно в 1923 – 1924 рр. Подружжя мешкало в Харкові. У 1933 р. був ув'язнений, перевезений до м. Уральська (у спогадах В. Слупської також згадувалась Уфа), а згодом – розстріляний. То ж Ольга Вікторівна, яка поїхала туди на «вільне поселення», щоб бути ближче до чоловіка, змушена була повернутись до Києва вже вдовою.

– Чи багато Петрицький малював Ольгу Вікторівну?

Г. Шапран: Один великий портрет по пояс, я пам'ятаю, вона ще дівчиною була – років 16-18. Цей портрет щез, Ольга Вікторівна абрала його в Харків і потім, кажуть, комусь подарувала.

В. Слупська: Петрицький був художник, може, й хороший художник, але ми малюнків цих не бачили. Була одна картина, вона в коридорі стояла, велика [учнівська. – Г. Шапран] картина, якась жінка була намальована. [Саламея. Хтось забрав її. – Г. Шапран]. Вона стояла в коридорі. Але мені здається, що в основному Петрицький був художник-декоратор.

– Чи говорилось якось у сім'ї про особисте життя Катерини?

Г. Шапран: Тоді там людей було дуже мало. Ні з ким вони не дружили особливо, вони жили окремо якось, обособлено.

В. Слупська: У нас ніколи не торкались ніяких [таких] тем, ніколи нічого не розповідали. Якось було так.

Г. Шапран: Почекайте, я розкажу. Видно, як вони були у Відні, за нею «ухажував» один відомий художник...

Катерина
Грушевська.
Друга половина
1920-х рр.
З колекції
ЦДІАК України.

В. Слупська: Артист, ти казала.

Г. Шапран: Артист, відомий артист. Це тут, як вони повернулися. Ні, як у Москві були⁴⁵, Московський якийсь відомий артист. І батьки не дозволили їй вийти за нього заміж. Я не пам'ятаю, хто [то був] і я [його] не бачила. Ми, діти, не цікавилися, хто до кого ходив, нічого не цікавило нас.

– Ви згадували, що знали Марію Жуковську, яка була подругою Катерини. Чи часто вона була?

Г. Шапран: Бувала часто. Вони разом працювали. Разом, видно, в кіно, в театр ходили. Інших нікого не було, не пам'ятаю. Жуковська постарше була за Катерину Михайлівну. Вона вже була одружена, чоловік у неї був царський офіцер⁴⁶, потім, не знаю, чи він помер... Не знаю. В усякому разі, вона [при]ходила і Марія Сильвестрівна до неї добре ставилася.

– Що Ви останнє чули про Марію Жуковську?

Г. Шапран: Що вона по-російськи говорила, гарна жінка і більше нічого я не пам'ятаю. Приходила до Катерини Михайлівни. Потім вона виїхала в місце, звідки вона родом – чи в Курськ, чи в Орел, чи кудись туди виїхала.

В. Слупська: Десь у Росію.

Г. Шапран: Про її арешт не чула нічого. Почекайте... Ще чула... Анна Олександрівна, здається, мені говорила, що Марія Сильвестрівна

⁴⁵ Ймовірно йдеться про проживання родини Грушевських в Москві в 1931 – 1934 рр.

⁴⁶ Жуковська Марія Аркадіївна (1884, Київ – після 1932) походила з дворянської родини полковника російської армії. Стала дружиною Олександра Тимофійовича Жуковського (Жуківського) (1884–1925). Випускник Одеського піхотного юнкерського училища, Олександр Тимофійович здійснив добру військову кар'єру, брав участь у Першій світовій війні і 1917 р. вже був полковником російської армії. Тоді ж був делегатом першого та другого Всеукраїнських військових з'їздів, представником Українського Генерального військового комітету при Генеральному штабі в Петрограді. Після Жовтневого перевороту повернувся до Києва, де став помічником генерального військового секретаря Симона Петлюри. Брав безпосередню участь у січневих боях проти більшовиків. Був полковником Армії УНР, військовим міністром УНР (22 березня – 29 травня 1918 р.). У березні 1919 р. родини Грушевських та Жуковських виїхали до Чехословаччини, де Олександр Тимофійович був послом та військовим аташе УНР, головою всіх посольств УНР за кордоном. У 1922 р. подружжя повернулось до України, де оселилося в м. Балті (тепер Одеської обл.) Незабаром Олександр Тимофійович помер. Відомо, що Жуковські підтримували дружні зв'язки з Грушевськими, зокрема, Марія Жуковська дружила з Катериною Грушевською, збереглися її листи до Катерини. За дослідженнями О. Юркової (Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 229–230.), у 1925–1930 рр. Марія Аркадіївна працювала секретарем, бібліотекарем, систематизатором матеріалу Кабінету примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України, а також – асистентом Комісії історичної пісенності. Після втрати роботи внаслідок чистки Історичних установ М.С. Грушевського Михайло Сергійович надав їй посаду експедитора часопису «Україна». Також була друкаркою М.С. Грушевського.

давала їй гроші, щоб вона поїхала до Катерини Михайлівни, коли її арештували. Так що вона не була заарештована⁴⁷.

Михайло та Марія Грушевські, Катерина Кондратьєва, Марія Жуковська і Катерина Грушевська на Паньківській, 9. Київ.
Друга половина 1920-х рр.
З колекції ІММГ. Публікується вперше.

— Вона була заарештована однією з перших — у 1931 р. і відтоді сліди її губляться.

Г. Шапран: Ні, після війни вона була, бо я пам'ятаю, що Марія Сильвестрівна давала їй гроші⁴⁸.

— Тамара Марківна⁴⁹ розповідала, нібито Жуковська бачила могилу Катерини.

Г. Шапран: Може бути, може й їздила таки. Хто його знає...

— Хто ще бував у Грушевських?

Г. Шапран: Був [ще в них] такий архітектор Макогон⁵⁰, [коли] він пам'ятник робив.

— А Штепа⁵¹ заходив?

Г. Шапран: Не знаю, може і заходив, але я не знаю.

Іван Макогон біля
макету «медальйона»
з горельєфним
портретом Михайла
Грушевського.
Київ. 1936 р.
З колекції І. Макогона.

⁴⁷ Г. Шапран і В. Слупська на той час ще були малими дітьми, і дорослі намагались нічого їм не розповідати. Насправді, як показують дослідження О. Юркової, Марія Жуковська була заарештована 26 січня 1931 р. і понад рік перебувала в київській тюрмі, так і не обмовивши себе та інших. Родина Грушевських продовжувала підтримувати Марію Жуковську, носила їй передачі. 21 березня 1932 р. була звільнена без права проживання в 12-ти містах протягом ще 2-х років. Подальшу долю Марії Аркадіївни з'ясувати не вдалося. Очевидно, вона дійсно виїхала до Росії й там залишилась назавжди.

⁴⁸ Очевидно, Марія Жуковська продовжувала підтримувати зв'язки з Марією Грушевською і, дійсно, могла приїжджати до неї в до Києва.

⁴⁹ Грушевська Тамара Марківна (1905, Суботів – 1992, Київ; в заміжжі Демидчук, Гельфанд) була молодшою дочкою Марка Федоровича Грушевського – близького товариша і чотирирічного брата Михайла, Ганни та Олександра Грушевських. Змалечку знала Михайла Грушевського та його родину. У 1932–1934 рр. мешкала на Паньківській № 9 (прохідна кімната на третьому поверсі). Навесні 1992 р., коли ІММГ тільки почав створюватись, вона за кілька тижнів до смерті встигла розповісти музейникам окремі фрагменти з історії своєї родини. Заздалегідь написала невеликі спогади зі свого дитинства (Опубліковано: Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002 – Ч. 2. – С. 80–87).

⁵⁰ Макогон Іван Васильович (13 (26) жовтня 1907 р. с. Грушуваха (нині Барвінківський р-н Харківської обл.) – 19 серпня 2001 р. Київ) – український скульптор. Після навчання в Харківському художньому інституті (1926–1931) мешкав у Києві, працював у галузі станкової та монументальної скульптури, в різних матеріалах. У 1936 р. він, на той час молодий митець, за дорученням Василя Кричевського виконав горельєфний портрет на гранітному надгробку Михайла Грушевського. Для надгробка використали граніт з розташованого навпроти Київського університету п'єдестала колишнього пам'ятника цареві Миколі I, то ж і накриття, де працював митець, було поруч. На Паньківській № 9 він бував, очевидно, щоб ознайомитися з численними знімками вченого і якповніше відтворити його образ. За своє життя Іван Макогон став автором багатьох високомистецьких скульптурних творів. Одними з останніх стали меморіальна дошка на стіні Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, погруддя (в Адміністрації Президента України) і, перш за все, проект пам'ятника присвячена Михайлові Грушевському.

⁵¹ Штепа (Штеппа) Кость Тодосьович (3 грудня 1896, м. Лохвиця Полтавської обл. – 19 листопада 1958, Нью-Йорк) походив з родини священика. Арештований 17 березня 1938 р. Згодом за його свідченнями, зокрема, 10 липня 1938 р. була заарештована Катерина Грушевська. Звільнений 13 вересня 1939 р. З 1944 р. на еміграції. За оцінками сучасників, був провокатором НКВД.

– *А це прізвище Вам було відоме?*

В. Слупська: Мені, наприклад, дуже відоме, і мама дуже погано про нього говорила, дуже негативно до нього ставилась.

– *А чи ходили до Михайла Сергійовича?*

Г. Шапран: Дуже багато людей приходили, Вашетки приходили. Вашетко⁵², професор, жив недалеко від нас на Микільсько-Ботанічній, викладав у медінституті.

– *А зі Львова приїжджали?*

Г. Шапран: Зі Львова рідня Марії Сильвестрівни приїжджала. До війни і після війни теж⁵³.

– *Чи часто бували гості в Грушевських?*

Г. Шапран: Як Михайло Сергійович був [живий], до них приходили люди, вечорами. А потім, як залишились дві жінки [– Марія Сильвестрівна з Катериною Михайлівною], та ще й тоді, як «не в почоті» був Михайло Сергійович, то мало ходили. Люди ходили до них, але я не цікавилась, хто там та що.

– *Вікторіє Сергіївно, тепер уже справи відкрили, то ми знаємо, але Ви говорите, що вже тоді Ваша мама погано ставилась до Штепи...*

В. Слупська: Мама казала, що Штепа був замішаний у «цих» справах, що Штепа дуже нехороша людина. [...] Його прізвище я добре пам'ятаю. Вони [з батьком] не товаришували. Мама казала, що якесь відношення до арешту він мав, був замішаний в арештах. Як казали, потім, що Полічко Костя⁵⁴ теж був у якійсь мірі замішаний. Мама мені завжди говорила, що Штепа був дуже нехороша людина. А товаришувати... це був Глушко⁵⁵,

Василь Денисенко в Історичній секції. Київ.
Початок 1929 р. З колекції ІММГ.

⁵² Як пригадує О. Костишина, старий професор медицини Вашетко (ім'я не знає) дружив з Грушевськими і за віком був ровесником Ганни та Олександра Грушевських. Він мешкав у будинку № 10 на вул. Микільсько-Ботанічній. Помер, ймовірно, в кінці 1930-х чи в першій половині 1940-х рр. За словами О. Костишиної, Грушевських лікували відомі тогочасні лікарі Стражеско, Пучківський, Борис Златоверховников (терапевт).

⁵³ Епізодичні відвідини Грушевських родичами з Галичини почались після приєднання Західної України. Так, навесні 1941 р. Ольга Микласевич (небога Марії Сильвестрівни зі Стрия) з чоловіком Вікентієм, відпочиваючи в санаторії під Києвом, гостювали на Паньківській, 9, і невдовзі в недатованому листі дякували «дорогій Теті за гостину в Києві, а [...] Ользі Олександрівні, що була так добра та трудилася з нами, показуючи нам особливості Києва» (ІЦІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 950, с. 43). 9 червня 1941 р. Ольга Микласевич додавала: «Тепер ще жиємо споминами про красу, якої так багато нахлиналися то в Корсуни, то в Києві, то [в] Каневі – згадуємо дорогі наші пам'ятки і думаємо – чи доведеться ще коли це все побачити? [...] Дорогий Ользі Олекс[андрівні] ще раз от тут із щирого серця дякую за її безмежну доброту, яку нам виявила і показала [с]тільки краси в нашій золотоверхім Києві!» (Там само, с. 48). По війні, приїжджаючи у відрядження до Києва, неодноразово бував на Паньківській № 9 львів'янин Теодор Зінько – чоловік Тетяни (дів. прізвище. Калитовська), внучатої небоги Марії Сильвестрівни. Він, зокрема, пригадував: «У 1949 [насправді – 1948. – М.К.] році я двічі відвідував Марію Сильвестрівну. Прибита горем та перебуваючи у постійному неспокої із-за відвідин опікунів з НКВС, хоч була дуже нервовою, завжди дуже мужньо себе тримала. Коли я запрошував її переїхати до Львова чи Стрия і замешкати в нашій родині, відповідала: «Я очікую Колюні». (Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 335).

⁵⁴ Костянтин Полічко (Паличко?) згадується в розповідях В. Слупської, як один зі співробітників і приятелів Сергія Шамрая і присутній на деяких його групових знімках.

⁵⁵ Сильвестр Васильович Глушко (2 січня 1896, с. Москаленки, тепер Богуславського р-ну Київської обл. – 1964, Ірпін) у 1924–1928 рр. – був аспірантом, а в 1928–1930 рр. – старшим науковим співробітником очолюваної Михайлом Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України. 26 лютого 1933 р. був заарештований за участь в неіснуючій Українській Військовій Організації і засуджений до п'яти років концтаборів. Покарання відбував в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі. Після звільнення 1937 р. залишився вільнонайманим, працював на посаді економіста відділу капітального будівництва «Ухтажмлагу» НКВС. Після повторного арешту 1941 р. понад рік перебував в ув'язненні. Надалі жив і працював в Іжевську (Удмуртія). 1956 р. тяжко хворий вийшов на пенсію. Після реабілітації 1958 р. переїхав в Україну, жив в Ірпені.

Карачківський⁵⁶, Глядківський⁵⁷, менше був, Василь Денисенко⁵⁸. Василь мене хрестив, це мій хрещений батько. Я десь читала, що п'ять чоловік було перших аспірантів, а в другій набраній групі аспірантів був Василь. І Василь, наскільки я зрозуміла, не встиг захиститись. Якраз почались

Невідома, Михайло Карачківський, Валентина Шамрай, Костянтин Полічко, невідома і Катерина Грушевська на дачі під Києвом (?). Друга половина 1920-х рр.
З колекції ЦДІАК України. Публікується вперше.

⁵⁶ Михайло Федорович Карачківський (22 вересня (5 жовтня) 1899, село Кормильча, нині Чемеровецького району Хмельницької області – 1 січня 1950, місто Брауншвейг, Німеччина(?), закінчивши 1923 р. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), переїхав до Києва. У 1925 – 1928 рр. на аспірантурі під керівництвом В.І.Щербини і П.В.Клименка (промоційну працю на тему «Київське цехове ремісництво XIX ст.» не встиг захистити). У 1924–1933 рр. працював у ВУАН, зокрема, в 1930–1933 рр. був асистентом, науковим співробітником, старшим науковим співробітником Комісії історії Києва і Правобережжя. Разом із Миколою Ткаченком, Віктором Юркевичем, Сильвестром Глушком, Катериною Грушевською та Сергієм Шамраєм належав до учнів Михайла Грушевського його київського періоду діяльності. Михайлу Федоровичу дивом пощастило уникнути репресій 1930-х років, попри те, що його прізвище досить-таки часто фігурувало серед імен членів різних «контрреволюційних організацій» у слідчих справах його колишніх колег. Після звільнення з ВУАН перебував на викладацькій роботі. 1941 року історик залишився в окупованому Києві, був співробітником Шевченківської райуправи міста, а 1943 року виїхав на Захід. Проживав у м. Новий Ульм (Німеччина). Відомості про його подальшу долю суперечливі.

⁵⁷ Глядківський Павло Семіонович Глядківський (28.02.1896, Овідіополь Одеської обл. — листопад 1979, Київ) походив з священничої родини. У 1924–1926 рр. був кандидатом в аспіранти, у 1926–1930 рр. – аспірантом М. Грушевського (1930 р. захистив промоційну працю на тему «Казка про «вдячного мерця»). У 1930–1933 рр. працював науковим співробітником Науково-дослідної кафедри історії України. У 1931 р. був силоміць залучений до «секретного співробітництва» з ГПУ, але через небажання давати «компромат» був звільнений 1933 р. з ВУАН за «ідеологічну невідповідність сучасним вимогам науки». Відтоді до наукової праці Павло Глядківський не повертався, а в листопаді 1933 р. виїхав до Воронежської обл. на будівництво цукрового заводу. У 1936–1941 рр. викладав у Києві на курсах тресту «Укрбудшлях». 1941 р. залишився в окупованому німцями Києві, був на педагогічній роботі. У жовтні 1943 р. був вивезений до Німеччини, бл. 1945 р. повернувся в Україну до Первомайська (тепер Миколаївської обл.). Арештований 9.01.1949 (за «співпрацю з М. Грушевським» і «пособництво окупантам») і засуджений до 10 р. позбавлення волі. Звільнений 16.09.1954 як інвалід. У 1975 р. після смерті дружини переїхав до сина в Київ. Реабілітований 6.09.1989. Павло Семіонович залишив спогади про своє життя в радянських концтаборах.

⁵⁸ Василь Семенович Денисенко (1896–1964) подружився з Сергієм Шамраєм у 1918–1923 рр., коли навчався на історико-філологічному факультеті Київського ВІНО. У 1927 р. був зарахований на аспірантуру до Михайла і Катерини Грушевських. У 1930 р. захистив промоційну працю на тему «Похоронні і поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади» і став науковцем очолюваної Михайлом Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН та Інституту матеріальної культури (до 1933 р.). Автор ряду наукових рецензій. Був звільнений з роботи і, рятуючись від репресій, виїхав на Крайню Північ, де вивчав мови, матеріальну та духовну культуру ханти, ненців і комі. У 1944 р. повернувся до м. Києва, невдовзі уклав цивільний шлюб (попередній шлюб з Марією Безручко розпався) з сестрою С. Шамрая Ольгою Вікторівною Василенко й оселився в домі Грушевських (у 1958 р., повернувшись з 10-річного колимського заслання, до нього підселився син Ігор (1930–2007) – згодом автор спогадів). Незадовго до смерті Василь Семенович клопотався щодо реабілітації Катерини Грушевської та Сергія Шамрая. Похований на Байковому кладовищі. Див. дет.: *Денисенко І.* У будинку Михайла Грушевського // *Зона.* – № 18. – 2004. – С. 33–41; *Денисенко І.* Уривки з минулого. Ч. I. До 1948-го / Примітки Кучеренка М. і Преловської І. // *Молода нація.* – № 2 (35). – 2005. – С. 5–60; *Денисенко І.* Уривки з минулого. – К., 2005; *Кучеренко М.* «Цю любов він проніс через все життя». Василь Денисенко, учень Михайла Грушевського // *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку».* 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчя виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.». – Київ – Бар, 2014. – С. 236–242.

арешти, цю групу розігнали, і захистились тільки п'ять перших: татко, Глушко, Карачківський, Юркевич... А Василя дружина і дружина Глушка – рідні сестри⁵⁹. На фотографіях вони всі разом були.

– *Чи пам'ятаєте обставини арештів у Домі Грушевських? Як це проходило?*

Г. Шапран: Це було літом 1938 р., і я виїжджала в село. Коли приїхала, їх уже не було⁶⁰. А Олександра Сергійовича я дуже поважала, дуже розумний чоловік був, дуже трудящий: він працював з ранку до ночі. Був дуже добрий чоловік. Багато бідних до нього приходило, такі інтелігентні жінки, не то, що звичайні жебраки, а бідні люди. І він так в бумажці то два яєчка винесе, то бутерброд – всім старався допомогти. І перша книжка, яку він мені подарував, це була «Хижина дяди Тома». Цю книжку я бережу по цей день. Кажуть, що його дуже любили студенти: він читав лекції в Київському університеті. Як були скорочення, а він уже був немолодий і хворий... я пам'ятаю, в 1930 р. він уже не працював. На нього могло вплинути те, що його по роботі звільнили. До того я була дуже мала, і ми з ним майже не зустрічалися, а потім я з ним зус-

Олександр Грушевський
на Паньківській, 9.
Київ. 1920-ті рр.
З колекції ІММГ.

трічалася. Тільки я повинна сказати, що так особливо я не могла розмовлять, він був зайнятий, різний вік – він кінчав життя, я тільки починала. Ми жили на одному поверсі, а зустрічалися в кухні. Він мені багато книжок давав читати. Шекспіра він мені ще не давав читати, це його дружина давала мені потім. Він давав мені багато географічних книжок, щоб я

порозумнішала трохи. З географії африканських країн... багато чого давав читати. Я читала книжки, повертала. Він просив конспектувати їх, але я лінувалася. В мене точні науки краще йшли. Він дуже добра людина був.

⁵⁹ Йдеться про Марію Іванівну (1903–1955; в заміжжі Денисенко) та Ганну Іванівну (1905–1962; в заміжжі Глушко), які походили з родини Івана Сергійовича та Ксенії Федорівни Безручків у м. Великий Токмак Таврійської губ. (тепер м. Токмак Запорізької обл.). Були близькими родичами (небогами(?)) генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки Марка Даниловича Безручка (ввійшов в історію як український полководець, який, зокрема, на чолі 6-ої січової стрілецької дивізії в серпні 1920 р. обороняв Замостя, чим допоміг урятувати Варшаву від натиску будьонівців у польсько-радянській війні). Обидві закінчили гімназію в Бердянську. Будучи музично обдарованими, то Марія в 1920-х роках закінчила консерваторію в Києві (і всі подальші роки викладала музику в загальноосвітній школі та заробляла, даючи приватні уроки гри на фортепіано), а Ганна вчилася в Театральному ін-ті ім. Карпенка-Карого (зірвала голос і не закінчила). Натомість Ганна Іванівна закінчила Медичний ін-т, працювала фтизіатром у Дрогобичі та Бердянську. Обидві стали дружинами аспірантів Михайла Грушевського: Василя Денисенка і Сильвестра Глушка. Марія Іванівна з Василем Семеновичем мала сина Ігоря, шлюб розпався внаслідок 11-річного перебування чоловіка на Півночі (1933–1944). Померла, не дочекавшись повернення сина, засудженого в 1948 р. за політичною статтею. Шлюб Ганни Іванівни теж розпався і бл. 1940 р. вона одружилася вдруге з Половинком Прокопом Михайловичем, мала сина Валерія (1941 р. н.). Коли сестрі в 1-й пол. 1950-х рр. стало погано, Ганна Іванівна переїхала для догляду за нею в Київ на вул. Володимирську, працювала в тублікарні на Байковій горі, де очолювала лікарняну трудову експертну комісію.

⁶⁰ Йдеться про арешти дочки Михайла Грушевського Катерини (10 липня 1938 р.) та брата – Олександра Сергійовича (9 серпня 1938 р.). Про Катерину Грушевську достеменно відомо лише з листування Марії Сильвестрівни: вона перебувала в концтаборі Ельген на Колимі, а на початку 1941 р. була переведена до Москви на перегляд справи. Надалі відомості про неї обриваються. Олександр Грушевський, мужньо витримавши допити і знущання енкаведистів і нікого не обмовивши, потрапив на заслання до Павлодарської області. Там, за дослідженнями С. Білоконя, він помер 1942 р. Переконані, що Ганна Шапран знала набагато більше, але звична обережність не дозволила говорити. Так, Л. Чернова переказувала розповіді Ганни Марківни про те, як Марія Сильвестрівна упродовж багатьох років до кінця життя днями сиділа на балконі виглядаючи, чи не повертається додому її донька Катерина. Такі ж драматичні подробиці розповідали й інші мешканці Дому Грушевських, яких ще встигли застати грушевськознавці. Материнською тугою переповнені кілька листів Марії Сильвестрівни до Катерини, що непрочитаними повернулися з Ельгена і тепер доступні для дослідників: ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1015. Там же зберігається один (останній) лист від Катерини, датований 10 червня 1941 р. Трагедія родини Грушевських поповнила безмежний мартиролог жертв комуністичних репресій.

Ольга Парфененко (стоїть друга праворуч) з батьками, бабусею і братами. Початок 1890-х рр. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

Ольга Парфененко (в центрі) з матір'ю Юстиною Костянтинівною та рідними. Фортеця Івангород (тепер Демблін) у Польщі. Кінець 1890-х рр. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

В. Слупська: Його тягнуло до людей.

Г. Шапран: Він кожному старався допомогти. Я пам'ятаю жебраків. Боже, скільки приходило, він же нікому не відмовляв – щось тихенько сував у руки, щоб ніхто не бачив.

– *А Ольга Олександрівна?*

Г. Шапран: Це зовсім інша була натура. Батько її – Олександр Парфененко – був генерал, довго служив у Польщі, і вони там жили. Перед смертю переїхав у Київ, з армії був демобілізований⁶¹. Ольга Олександрівна познайомилася з Олександром Сергійовичем і женила його на собі, бо він не дуже хотів женитися. [...]

Ольга Олександрівна – легковажна жінка... Вона хороша, добра жінка була. В усякому разі, вона мені давала читати багато. Давав Олександр Сергійович багато, а потім, як я старша стала, там пішов Шекспір, інші письменники, так вони мені багато давали читати.

В. Слупська: Не дуже така вже й добра, бо кімнату вам не дала, якби була добра, то дала б. Маленька кімнатка⁶² [комірчина. – *М. К.*]. Тьотя Теклюня нагорі жила, так у нас така ж сама кімнатка. І татко просив, і мама просила, щоб дали Магдусі з Галею, так вони не дали. Ні, дядя Сашенька хотів, а тьотя Оля не дала. Кладовка

⁶¹ З епітафії на гранітному надгробкові на Байковому кладовищі видно, що генерал-майор Олександр Романович Парфененко [Парфененко. – *М.К.*] народився 25 серпня 1845 р., а помер 17 квітня 1902 р.

⁶² Йдеться про неопалювану комірчину площею кілька кв. метрів, розташовану в глибині коридорчика, де стояла скриня Ганни Шапран. Таку ж само комірчину поверхом вище займала Текля Чик (планування другого і третього поверхів було однаковим).

Ольга Олександрівна Грушевська з родичкою Катиш (верхній ряд), дружина фотографа, Юстина Костянтинівна Парфененко, Вікторія Шамрай та Руфина Степанівна Волинська з дочкою Олександрою на руках (нижній ряд) у саду на Паньківській, 9. Київ. Приблизно 1930 р. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

Ольга Олександрівна Грушевська у своїй кімнаті на Паньківській, 9. Київ. Кінець 1950-х рр. З колекції ІММГ.

(холодильник) в них там була – їжа... все. В них була велика кімната, в них було ще три кімнати, так можна було дати. Коли ми переїхали на другий поверх, і вони з нами переїхали, так батьки мої і дядя Сашенька хотіли віддати. Татко просив, щоб дали цю малюсіньку кімнату.

– *І Ви жили в коридорі?*

Г. Шапран: В коридорі, звичайно. Я в кухні все життя провела, робила уроки. Правда, і в них [Шамраїв. – *М. К.*] у кімнаті теж сиділа.

* * *

На цьому обривається півторагодинний аудіокасетний запис 1998 р. з розповіддю двох мешканок Дому Грушевських – Ганни Марківни Шапран і Вікторії Сергіївни Слупської. Тепер, з часової відстані майже в два десятиліття, приходить щемне усвідомлення того, як ще багато можна було в них розпитати, щоб, співставляючи розрізнені подробиці, максимально точно відтворити тогочасне життя і долі людей. Ми схилиємо перед ними голову: все пережите робило їх обережними, та не змогло зламати. Ми вдячні їм за все розказане, вдячні за те, що вони були в нашому житті...

Записав, відредагував і додав примітки
Микола Кучеренко.

Увічнення пам'яті М.С. Грушевського в Україні в пам'ятках монументального мистецтва

На основі вивчення творчої спадщини, а також досліджень з увічнення пам'яті, в статті висвітлено питання шанування пам'яті видатного вченого та громадського діяча М.С. Грушевського. Його діяльність протягом життя, а також по смерті привертала увагу української громадськості, були зразком для наслідування. Однією з форм увічнення пам'яті М.С. Грушевського в пам'ятках монументального мистецтва є спорудження пам'ятників на його честь. Історія їх спорудження має велике значення у плані формування національної свідомості в Україні, а також тривалу і повчальну історію.

Ключові слова: М. Грушевський, пам'ятники, формування національної свідомості.

Петр Скрипник

Увековечивание памяти М.С. Грушевского в памятниках монументального искусства в Украине

На основе изучения творческого наследия, а также исследований по увековечиванию памяти, в статье освещены вопросы увековечивания выдающегося учёного и общественного деятеля М.С. Грушевского. Его деятельность в течение жизни, а также по смерти привлекали пристальное внимание общественности, были образцом для подражания. Одной из форм увековечивания памяти М.С. Грушевского в памятниках монументального искусства является сооружение памятников на его честь. История их создания имеет большое значение в плане формирования национального самосознания в Украине, а также длительную и поучительную историю.

Ключевые слова: М.С. Грушевский, памятники, формирование национального самосознания.

Petro Skripnik

Perpetuation of the Memory about M.S.Grushevskyi in Monumental Arts Attractions in Ukraine

Statement of the problem. In 2016 Ukraine and the Ukrainian diaspora abroad will commemorate a jubilee – the 150th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevsky, a prominent scholar and public figure. In this context, a tribute to his memory is becoming an important focus. One of the forms of such commemoration is the erection of monuments to M.S. Hrushevsky in Ukraine. So, systematization and generalization of the data on their erection are at issue.

The high relevance of the subject is due to the fact that the erection of monuments to M. Hrushevsky is closely tied to the formation of Ukrainian statehood both during the Soviet rule and in the years of Ukraine's independence. A relatively peaceful attainment of Ukrainian independence in 1991 caused a major opposition of anti-Ukrainian forces to the formation of the Ukrainian state, as well as the national awareness of its people. Since M. Hrushevsky was a symbol of the Ukrainian

statehood, the struggle for his legacy has never ceased. It is for this reason that the coverage of the tributes to his memory is of high relevance, especially during the war unleashed by the Russian Federation against Ukraine.

The relation of the subject to academic or practical tasks. The article has been written in the framework of Ukrainian community's preparation to marking the 150th anniversary of M. Hrushevsky. It implies continued coverage of the subject in mass media.

The analysis of recent studies and publications. M. Hrushevsky's personality has always attracted attention of every common Ukrainian. Yet, the war declared to M. Hrushevsky and his family after his death by the Soviet authorities affected the studies of his scholarly legacy. The works of the Great Ukrainian were moved from library shelves to secret repositories. Every measure was taken to discredit or destroy physically the representatives of M. Hrushevsky's historical school. They were labeled as "Ukrainian bourgeois nationalists", spies, enemies of Ukrainian people. M. Hrushevsky was only permitted to be mentioned in a highly critical manner. At that one did not need to study his scholarly heritage but had to echo the well-rooted "terminology" of the ideology department of the CPSU Central Committee. That situation persisted till the declaration of Ukraine independence in 1991.

During that period, studies and commemoration of M. Hrushevsky's activities moved outside Ukraine. In 1965 the Ukrainian Historical Association (UHA) was established in the USA; it played a major role in researching and popularizing M. Hrushevsky's ideological legacy. Through the efforts of Professor Lubomyr Wynar, the UHA set up a specialized scholarly area – Hrushevsky studies. The UHA held both academic conferences commemorating M. Hrushevsky's jubilees and special Hrushevsky readings. Under the UHA a journal was founded – Ukrainian Historian, which for nearly 50 years has covered different aspects of Ukrainian history, M. Hrushevsky's scholarly heritage included. It also presented information about the erection of the tombstone on Hrushevsky's grave in Kyiv. Besides, L. Wynar authored and edited quite a number of publications covering various periods of M. Hrushevsky's life.

Since 1990-ies, the studies of Hrushevsky's legacy began in Ukraine. Published were collections of documents and certain materials that depicted life and scholarly activities of M. Hrushevsky. Information started to appear (mainly in periodicals) about monuments to M. Hrushevsky being erected. The systematic picture concerning this issue, however, is still lacking. So, relying on the materials presented, the author has made an attempt to fill that gap.

The objective of the present study is to systematize and generalize the data on the erection of monuments to M. Hrushevsky in Ukraine.

Key words: *M. Hrushevsky, monuments, foundation national movement.*

Постановка проблеми. У 2016 році Україна, а також українська діаспора за кордоном відзначатимуть ювілей – 150-річчя від дня народження видатного вченого та громадського діяча – М.С. Грушевського. У цьому зв'язку важливим фактором є питання увічнення його пам'яті. Однією з форм такого увічнення є спорудження пам'ятників М.С. Грушевському в Україні. Таким чином постає питання систематизації і узагальнення відомостей про їх спорудження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особа М.С. Грушевського завжди привертала увагу пересічного українця. У той же час оголо-

шення радянською владою М. Грушевському та його родині війни по його смерті наклали свій відбиток на дослідження творчої спадщини. Його твори перемістились з бібліотечних полиць до спецхронів. Робилося все, щоб скомпрометувати або ж фізично знищити представників історичної школи М. Грушевського. Їм навішувалися ярлики «українських буржуазних націоналістів», шпигунів, ворогів українського народу. Про М. Грушевського дозволялося писати лише в різко критичному плані. При цьому зовсім необов'язково було вивчати його творчу спадщину, а повторювати відпрацьовану роками «термінологію» ідеологічного відділу ЦК КПРС. Подібна

ситуація продовжувалась аж до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

Дослідження та увічнення пам'яті М.С. Грушевського в цей період перемістилося за межі України. 1965 року у Сполучених Штатах Америки було створене Українське історичне товариство (УІТ), яке відіграло видатну роль у справі дослідження та популяризації ідейної спадщини М.С. Грушевського. Зусиллями професора Л.Винара при УІТ був створений окремий напрям досліджень – Грушевськознавство. УІТ проводило наукові конференції, присвячені як ювілеям М. Грушевського, так і окремі Грушевськознавчі читання. При УІТ був створений свій друкований орган – «Український історик», який протягом більше 50-ти років висвітлював різні аспекти історії України, у тому числі і творчої спадщини М.С. Грушевського. У ньому побачили світ матеріали про спорудження надгробку на могилі М. Грушевського у Києві. Окрім того, під редакцією і авторством Л. Винара видана досить значна кількість матеріалів, які висвітлюють окремі періоди життя М. Грушевського.

Починаючи з 90-х років минулого століття почалося дослідження спадщини М. Грушевського в Україні. Вийшли збірники документів, окремі матеріали, які висвітлюють життєвий і творчий шлях М. Грушевського. Стала з'являтися переважно у періодичній пресі інформація про спорудження пам'ятників М. Грушевському. Проте систематизованої картини у цьому питанні не існує. Тому поданим матеріалом автор статті зробив спробу заповнити цю прогалину.

Метою даного дослідження є систематизація і узагальнення даних про спорудження пам'ятників М.С. Грушевському в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою формою увічнення пам'яті М. Грушевського є створення меморіальних комплексів, перш за все пам'ятників, присвячених видатному громадському і державному діячу України. Серед наявних на цей день об'єктів можна назвати надгробок на могилі М.Грушевського, а також ряд пам'ятників, споруджених в Україні протягом 1990–2010 років. Їх спорудження має непросту та повчальну історію.

Першим у часі був споруджений надгробок на могилі М. Грушевського. Після того, як на

Байковому кладовищі в Києві 29 листопада 1934 року був похований М. Грушевський, Рада народних комісарів УРСР, хоч і неохоче, але винесла постанову про спорудження пам'ятника на його могилі. Для цієї мети була виділена необхідна сума грошей – три тисячі карбованців. Весною 1936 р. були прийняті заходи про виконання цієї постанови. Але справа просувалась повільно. Лише завдяки дійовій енергії дочки вченого – Катерини Грушевської виконання цієї постанови повільно почало реалізовуватись.

Із спогадів І. Макогона відомо, що проект надгробка безкоштовно створив український архітектор, професор Київського державного художнього Інституту В.Г. Кричевський, який був давнім знайомим родини Грушевських. Згідно проекту передбачалось виготовлення пам'ятника з граніту. Образ споруди являв собою кремезний обеліск з барельєфним портретним зображенням М.С. Грушевського.

Виконання пам'ятника було доручено скульптурній майстерні товариства «Київ-художник». Адміністрація товариства домоглась того, що для спорудження пам'ятника київська міськрада виділила частину постаменту з-під колишнього пам'ятника царю Миколі І, який стояв перед фасадом Київського державного університету й на місці якого протягом 1936–1939 рр. було споруджено пам'ятник Т.Г. Шевченку.

Наступним питанням було кому доручити виготовлення пам'ятника. Керівництво товариства «Київ-художник» звернулось до скульптора П.М. Ульянова, але останнього не влаштувала сума грошей і він відмовився. Тоді було запропоновано виготовити пам'ятник І. Макогону, молодому тоді ще скульптору, який не відмовився.

Уважно вивчивши проект пам'ятника, скульптор вирішив, що для користі мистецтва, треба портретне зображення Михайла Сергійовича збільшити в масштабі, порівняно з проектом, і вирішити не низьким рельєфом, а горельєфом, бо це давало змогу виразніше й правдиво передати образ великого вченого.

Робота в глині хоч і повільно, але просувалася й стало видно, що зміна портрета з площинного рельєфа на горельєф набагато ускладнює подальшу роботу в граніті. У цьому зв'язку

адміністрація майстерні почала звинувачувати І. Макогона в самоуправстві, порушенні задуму архітектора й настоювала на строгому дотриманні креслень проекту.

Для вирішення конфліктної ситуації до майстерні було запрошено автора проекту – архітектора В. Кричевського. «Він мовчки вдивлявся в мою роботу, мовчав і я». – згадував І. Макогон – «А тим часом, мій начальник докоряв мені за те, що я відступив від накресленого проекту, звертаючись до архітектора за підтримкою свого обурення. Після того, як Василь Григорович прослухав усі докори на мою адресу, він спокійно спитав мене, чому я саме так вирішив робити цей портрет. Я відповів, що враховував те, що брила обеліска вражає своєю потужністю й обсягом, тому плоскісна різьба в даному разі буде дуже слабкою формою і не відповідатиме гармонійному співвідношенню скульптурної частини до архітектури пам'ятника. Тому тут потрібна сильна форма горельєфу. Але горельєфна форма малого формату голови також не вирішує синтези скульптури з архітектурою. Тому мені при тому, коли я обмірковував своє завдання, вважалась велика, вражаюча голова вченого» [1].

Вислухавши пояснення скульптора, В. Кричевський сказав: «Спасибі! Я дуже радий Вашому рішенню. Це те, що треба. Коли я наскреслив архітектурний пам'ятник, то на медальйоні я зазначив те, що тут має бути портретне зображення, не хотів цим приборкувати творчий процес скульптора й так і думав, що скульптор мусить це сам вирішувати. Спасибі ще раз, і спокійно працюйте далі». А за тим він повернув свою голову в бік мого начальника й мовив російською мовою: «Все идет правильно, прошу Вас не мешайте скульптору работать!» [2].

Для затвердження моделі портретного горельєфа була скликана художня рада, в яку також входили родичі М. Грушевського та співробітники АН УРСР. Модель була схвалена до виготовлення її в граніті, а присутні рідні та друзі М.С. Грушевського підтримали рішення художньої ради.

Виготовлявся пам'ятник в парку Т. Шевченка, де в цей час також велись роботи по спорудженню пам'ятника Т.Г. Шевченку взамін

пам'ятника Миколі І. Робота просувалась успішно й закінчена була протягом тридцяти днів. Професор В. Кричевський, коли побачив готовий горельєф, виявив задоволення й без вагань організував встановлення пам'ятника. На цвинтарі блоки було змонтовано, поставлено огорожу. Коли все було готове, В. Кричевський приніс шаблон тексту «Михайло Грушевський». Такий напис не сподобався скульптору. Проте на його зауваження назвати роки життя і зазначити, що це видатний вчений-історик, В. Кричевський відповів безапеляційно: «Мусять знать» [3].

Пам'ятник-надгробок М.С. Грушевському став першим, за радянський час, меморіальним об'єктом, який увічнив діячів української національної інтелігенції у довготривалому матеріалі – граніті. В подальшому уряд УРСР намагався увічнити інших діячів науки й культури достойними пам'ятниками надгробками, для чого були проведені відкриті конкурси. Зокрема були створені макети в гіпсі Д.І. Яворницькому та П.К. Саксаганському, очікувався показ їх на затвердження урядовій комісії, але війна 1941–1945 років перекреслила всі культурні й будівничі плани.

Створення цього пам'ятника мало велике значення й люди з нетерпінням очікували офіційного урочистого його відкриття. Багато людей оглянули пам'ятник, особливо ті, хто знав М. Грушевського. Висловлювалась думка, що скульптурний образ правдиво передає форму й риси академіка-історика. Відомий художник А. Петрицький так висловився з цього приводу: «Як це Вам пощастило з такою правдою й силою передати образ Грушевського та ще й у граніті!» [4].

Передбачалось, що буде урочисте відкриття пам'ятника. Йшла мова про запрошення делегацій українських товариств з Канади та Франції. Проте подальші події перекреслили ці сподівання. Проти ідейної спадщини М. Грушевського, а також його родини радянською владою була оголошена справжня війна. Більшість членів його родини були заарештовані, його дружина була позбавлена засобів до існування, а історична школа М. Грушевського була знищена. Він залишався невідкритим і неосвяченим аж до 24 листопада 1991 року.

Встановлення пам'ятників на честь М.С. Грушевського почалося уже в 90-і роки минулого століття.

Після проголошення Верховною Радою УРСР незалежності 24 серпня 1991 року, в країні почалася підготовка до проведення доленосного референдуму 1 грудня. Одним з важливих ідеологічних заходів у цій підготовці було відзначення 125-ї річниці від дня народження М.С. Грушевського. 22 листопада 1991 року у приміщенні Театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка відбулося урочисте виїзне сесійне засідання Верховної Ради УРСР, присвячене пам'яті історика та громадського діяча на якому з великою доповіддю виступив Голова Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчук [5].

Підсумовуючи заслуги М. Грушевського перед Україною, доповідач зазначив, що «М. Грушевський поклав усе своє життя на вітар українського національного відродження, на створення незалежної української держави. В його драматичному житті були перемоги і поразки, піднесення і зриви. Але з упевненістю можна сказати: доки житиме Україна – житиме з нею в наших серцях талановитий і самовідданий її син – Михайло Грушевський» [6].

24 листопада у соборі св. Софії відбулася літургія на честь Михайла Грушевського. Її урочисто відправили священники УАПЦ. На молебні були присутні представники інших релігійних конфесій, зокрема представник Вірменської православної церкви, а також перший заступник Голови Верховної Ради республіки Іван Плющ, народні депутати України і Києва, зарубіжні дипломати. Собор не вмістив усіх бажаючих потрапити на урочисту службу, тому тисячі людей слухали трансляцію на майдані біля нього.

Після служби Божої процесія вирушила на Байкове кладовище, до могили Михайла Грушевського. Дорогою по вул. Володимирській вона тричі зупинялася біля будинків, пов'язаних з життям і діяльністю М.С. Грушевського: приміщення колишнього КДБ, по вул. Володимирській, 35, де свого часу працювала секція ВУАН на чолі з М. Грушевським; Будинок учителя, де містилася Центральна Рада; Київський національний університет, у якому навчався М.С. Грушевський [7].

Крокуючи вулицями колона збільшувалась, до неї приєднувались небайдужі кияни та гості міста. На Байковому кладовищі, на могилі М. Грушевського вперше за 57 років відбулася панахида, траурний мітинг і освячення могили. Від скупчення народу важко було проступитись до могили. Короткий жалібний мітинг закінчився надвечір. Проте горіли тисячі свічок, запалених учасниками мітингу. Здавалося, що то вогники людських душ, вогники незнищенності українського духу, запалені у часи незалежної Української Народної Республіки [8].

У 90-х роках минулого століття, ще за існування УРСР перший пам'ятник М.С. Грушевському був споруджений у м. Долина – районному центрі Долинянського району, Івано-Франківської області. Дата його відкриття – 1990 рік. Його автор – скульптор В. Ярич, уродженець с. Велика Тур'я Долинського району [9]. Пам'ятник встановлений на вул. Грушевського. У подальшому він потребував капітального ремонту. Згідно рішення місцевих органів влади від 16 лютого 2016 зараз триває масштабна реконструкція пам'ятника та прилеглої до нього території. В рамках підготовки до відзначення 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського ця зона відпочинку повинна кардинально змінитись. Насамперед буде влаштовано пішохідний фонтан, напівзруйновані бокові клумби демонтують, а замість них облаштують острівці декоративних зелених насаджень. Оновиться також і пішохідна алея позаду пам'ятника [10].

Першим пам'ятником в уже незалежній Україні можна назвати створення на території Тернопільського машинобудівного заводу Алеї національного відродження. Портрети відомих, але до того часу замовчуваних політичних діячів, істориків, літераторів, науковців, митців, життя яких тісно пов'язане з Тернопільщиною, виконали художники малого підприємства «Терноцвіт», яке функціонувало на заводі. Серед цих діячів був і портрет М. Грушевського. Кваліфіковану консультацію під час підготовки й оформлення Алеї надавали працівники місцевого краєзнавчого музею, а також співробітники кафедри історії України тернопільського педагогічного інституту [11].

Другою такою подією було відзначення шахтарським Червоноградом у жовтні 1992 року 300-річчя від дня заснування міста. Головною подією ювілею стало відкриття у місті пам'ятника М.С. Грушевському. Автори проекту – скульптор С. Якунін та архітектор В. Захар'як. Кошти на його спорудження були зібрані жителями міста. На урочистому мітингу при відкритті пам'ятника виступили Голова Червоноградської Ради народних депутатів С. Слука, Голова обласної Ради народних депутатів М. Горинь, депутат Верховної Ради України Б. Козярьський, заступник Голови Львівського міськвиконкому В. Парубій, заступник Голови міського товариства української мови В. Грабовський, Голова міської організації Руху В. Розлуцький. Всі вони відзначали великий вплив ідей М. Грушевського у наші дні. Тривалий час його ім'я намагались не згадувати, а офіційна комуністична пропаганда іменувала його не інакше як «буржуазний націоналіст». При відкритті пам'ятник освятили священники різних релігійних конфесій [12].

Є факти, коли окремі підприємці брали на себе витрати по спорудженню пам'ятників М. Грушевському. Одним з таких можна назвати фермера М. Андрус'яка, який мешкає в с. Вербівка, Городенківського району Львівської області. Для колишнього вчителя життя М. Грушевського було взірцем вченого, громадського та політичного діяча. Після проголошення незалежності України М. Андрус'як став фермером, щоб власним прикладом показати односельцям можливості жити по-новому. Свою особисту вдячність, що живе в незалежній Україні він виразив неординарно: взяв на себе всі витрати на спорудження пам'ятника М. Грушевському у його рідному селі. Його відкрито у Вербівках з нагоди 130-ї річниці від дня народження Великого Українця (скульптор А. Басюк) [13].

Значно довшою була історія із спорудженням пам'ятників у Києві та Львові. Зокрема, у Львові початок спорудженню пам'ятника М.С. Грушевському був покладений в ході міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного історика і політичного діяча. 27 серпня 1991 року його учасниками було посвячено пам'ятний камінь під пам'ятник Грушевського на проспекті Тараса Шевченка.

В цій церемонії виступили відомі діячі української культури О. Романів, Л. Винар, А. Жуковський, М. Лабулька та інші [14]. Зокрема Л. Винар відзначив: «Закладення каменя на місці майбутнього пам'ятника Грушевському майже співпало з проголошенням незалежності України. І це для нас, українців, глибоко символічно» [15].

У подальшому у Львові у вересні 1991 року у Будинку архітектора були виставлені проекти пам'ятників для обговорення. Замовлення були попередньо дані чотирьом групам. Обов'язковою умовою конкурсу було те, що скульптура має бути в сидячому положенні. Місце для пам'ятника пропонувалося на проспекті Шевченка у сквері навпроти кінотеатру ім. Шевченка.

На першому етапі ці чотири проекти в повній мірі не задовольнили громадськість міста і був призначений повторний конкурс, в ході якого і був обраний остаточний варіант. Пам'ятник М. Грушевському у Львові було відкрито 1994 року. Його авторами є скульптори Д. Кривавич, М. Посікіра, Л. Яремчук, архітектор В. Каменщик.

Значно довшим був шлях спорудження пам'ятника М. Грушевському у Києві. Підготовка до його спорудження почалася лише з другої половини 1995 року. Згідно з Указу Президента, Кабінетом міністрів України була видана Постанова №73 від 31 січня 1995 р., а Міністерством культури був оголошений конкурс на спорудження пам'ятника. У листопаді цього ж року у Виставковому домі «Золоті ворота» була відкрита виставка проектів пам'ятників М. Грушевському.

На виставці було представлено 14 робіт різного розмаху і художньої цінності. Репрезентовані роботи не задовольнили громадськість. На думку деяких фахівців, виставка навіть внесла свою частку в поглиблення розколу, що визначає стан сучасного суспільства [16]. Навіть та преса, яку важко запідозрити в особливих симпатіях до М. Грушевського, негативно оцінила представлені на огляд широкого загалу проекти. На думку фахівців, виставка просто не відбулася, бо не можна називати виставкою показ провінційних та аматорських робіт. У ряді випадків М. Грушевський поставав перед глядачем чи то

як Ленін на броньовику, чи то як П. Чайковський, що відпочиває десь у скверику, чи як сіяч розумного та вічного з газетою у руці, чи як оперний співак, який тримає позу.

Майже всі автори прив'язували фігуру М. Грушевського до будинку Центральної Ради. І. Макогон пропонував спорудити монумент на перехресті вулиці Володимирської та Бульвару Шевченка, поставивши його в одну лінію з Університетом та Президією НАНУ. Фігура повинна була здійматись над усіма пам'ятниками, спорудженими в різні часи – В. Леніну, Т. Шевченку, М. Щорсу, місту-герою Києву [17]. Один з проектів передбачав спорудити від пам'ятника Т. Шевченку до Будинку Центральної ради через новий підземний перехід барельєфну стіну із зображенням скульптурних портретів та епізодів боротьби за незалежну Україну, в тому числі і портрет М. Грушевського.

Розглянувши всі ці проекти, оргкомітет конкурсу вирішив першої премії не присуджувати нікому. Натомість були присуджені дві другі, одна третя та дві заохочувальні премії. Здобувачі других премій отримали замовлення на продовження роботи, проте конкурс вирішено було продовжити. Через півроку, у травні 1996 року, був оголошений ще один конкурс, куди додалось ще сім нових проектів. Серед них оргкомітет і обрав той, який заслуговував, на думку членів журі, бути втіленим у бронзі [18]. Кращою було визнано роботу народного художника України В. Чепелика та архітектора М. Кислого [19].

Окрім питань чисто творчого характеру, виникло ще одне: де встановити пам'ятник? Подібна ситуація виникала при спорудженні пам'ятника Б. Хмельницькому. Там теж пропонувалося ряд місць. При спорудженні ж пам'ятника М. Грушевському вибір був значно менший. Причому майже всі проекти прив'язувались до приміщення Центральної ради.

Але там на той час була розташована елітна автостоянка. Відповідно, впливові особи міста зробили багато, щоб все залишити так як було до цього. По-перше відшукали нове місце для пам'ятника. Воно було знайдене біля Національної філармонії. Причому, на тому місці до революції вже стояв пам'ятник Олександрю ІІ. По-друге, умовили (умовили-таки) авторів проекту змінити місце розташування і внести

відповідні зміни в проект. По-третє, переконали міського голову О. Омельченка в правильності подібного рішення.

Останній у квітні 1997 року заявив, що пам'ятник буде споруджений до 6-ї річниці незалежності України. У зв'язку з цією обставиною у авторів проекту виникла потреба встановити макет пам'ятника на новому місці, щоб зробити примірku і як він впишеться у нову місцевість. І макет майбутнього пам'ятника був встановлений. Більше того, фахівці, які оглянули макет висловили авторам певні побажання, а фотожурналісти навіть сфотографували новий об'єкт.

Проте всі, у тому числі і автори проекту зрозуміли, що це не його місце. І пам'ятник повинен стояти там, де він стоїть зараз – біля будинку Центральної ради. І тут треба віддати належне О. Омельченку, який зумів зламати опір «крутих автолюбителів» і на місці «крутої автостоянки» закласти сквер імені М. Грушевського. Навіть при відкритті пам'ятника М. Грушевському деякі високопоставлені особи бажали бачити його на місці, де зараз стоїть пам'ятник Г. Петровському [20]. Збулась мрія митців. М. Грушевський прийшов до Києва, постав у бронзі там, де вони мріяли його бачити.

1 грудня 1998 року, в річницю Референдуму 1991 року, Україна увічнила у бронзі одного із славних своїх синів – видатного державного і громадського діяча Михайла Грушевського. На відкритті пам'ятника були присутні Президент України Л. Кучма, міський Голова О. Омельченко, Голова Всеукраїнського товариства «Прогрес» П. Мовчан, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ М. Жулинський та інші. Всі вони говорили про великі заслуги М. Грушевського перед українським народом, про його внесок у створення незалежної держави під назвою Україна.

У подальшому пам'ятники М.С. Грушевському постали і в інших містах України. 24 серпня 2001 року у місті Бар, Вінницької області на майдані, що носить ім'я Михайла Грушевського, було встановлено пам'ятник-скульптуру, що являє собою фігуру Грушевського в повний зріст висотою 2 метри на постаменті, без головного убору в довгому плащі, зі складеними на грудях руками. Під пахвою лівої руки – книга з

написом «Барське староство». Матеріал постаменту – бетон, облицьований керамічною плитою, матеріал фігури – кована мідь. Її автором є М.В. Площанський. Постамент з написом «Михайло Грушевський» розміщено на бетонних плитах, викладених у площину [21].

2002 року пам'ятник М.С. Грушевському було урочисто відкрито у Луцьку. Його автори – скульптор Я. Скакун та архітектор А. Бідзіля [22]. 2004 року – у місті Козятині – районному центрі Вінницької області (автор – архітектор В. Зноба). Пам'ятник розташований у центрі міста [23].

Ще одне відкриття пам'ятника М. Грушевському відбулося у смт. Скала-Подільська, Борщівського району Тернопільської області. У вересні 2010 року у названому населеному пункті відбулася екуменічна посвята пам'ятника. Три священники: о.Василь Германюк, о.Ілля Негір та о.Володимир Строгуш читали молитви посвячення і окропили монумент.

Ця подія була приурочена до 800-річчя з дня заснування селища і в рамках свята відбулася

перша спільна молитва греко-католиків, православних київського патріархату і римо-католиків на посвяченні пам'ятника М.С. Грушевського. Її організатори висловлювали надію, що така спільна молитва у Скалі закладе початок до взаєморозуміння між конфесіями [24].

Таким чином, видатна особистість М. Грушевського привертала увагу як його сучасників, так і наступних поколінь. Ще за життя вченого українська спільнота відзначала видатні заслуги перед українським народом. Однією з таких оцінок стало його одностайне обрання Головою Центральної Ради у 1917 році, а також авторитет як вченого та громадського діяча. Уже по смерті на М. Грушевського звернула увагу не лише українська а й світова громадськість. Він є один з небагатьох діячів світу, на кого звернули увагу Конгрес США та інші державні інституції провідних держав світу.

Всі ці заслуги М.С. Грушевського відображені у пам'ятках монументального мистецтва, зокрема пам'ятниках, присвячених видатному державному і громадському діячу України.

Джерела і література

1. *Макогон І.* Про створення пам'ятника на могилі Михайла Сергійовича Грушевського Український історик. – 1991 – 1992. – Т. 28–29. – С. 364–365.
2. Там само. – С. 365.
3. Цит. за: Кілессо С. Надгробок Михайлові Грушевському у Києві // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 324.
4. Там само. – С. 368.
5. *Петренко М.* Грушевський. Україна. Пробудження // Хрещатик. – 1991. – 26 листопада.
6. Там само.
7. *Петренко М.* Грушевський. Україна. Пробудження // Хрещатик. – 1991. – 26 листопада.
8. *Кучерук О.* Вічна пам'ять // Старожитності. – 1991. – Ч. 11. – С. 9.
9. Режим доступу: www.wikimapia.org.uk.
10. Режим доступу: www.Briz.if.ua.
11. *Хацаюк В.* Вперше в Україні // Тернопіль вечірній. – 1992. – 4 липня.
12. *Смаль В.* Через роки, через відстані // Високий замок. – 1992. – 8 жовтня.
13. Подольський Ф. Пам'ятник першому Президентові – за кошти фермера // Галичина. 1996. – 2 жовтня.
14. Міжнародна ювілейна конференція у Львові. Посвячення каменя під пам'ятник Грушевського // Український історик. – 1991. – № 1–2. – С. 215–216.
15. Поклик сумління. Часопис української республіканської історико-просвітницької організації «Меморіал» ім. Василя Стуса. – Львів. – серпень 1991. – Ч. 29.
16. Абліцов В. Грушевський як предмет творчих суперечок // Голос України. – 1995. – 9 грудня – С. 11.
17. Там само.
18. *Шеремет А.* В Києве должен появиться памятник Грушевскому. Каким он будет? // Киевские ведомости. – 1996. – 16 мая. – С. 10.
19. Таким буде пам'ятник Михайлові Грушевському // Літературна Україна. – 1996. – 18 липня.
20. *Плющ В.* Україна увічне у бронзі свого славного сина // Літературна Україна. – 1998. – 10 грудня.
21. Вінницький інформаційний портал. Пам'ятник Грушевському М.С. Режим доступу: <http://www.irp.vn.ua/index.php?page=5&action=52&k=329>
22. Режим доступу: www.wikimapia.org.uk. Luck.
23. Режим доступу: www.wikimapia.org.uk. Koziatin.
24. Скала-Подільська. Сайт УГКЦ. Режим доступу: <http://skalaugcc.at.ua/>

References:

1. Makogon I. About the creation of monument on M.Hrushevsky grave // *Ukrainskyi istoryk*. – 1991 – 1992. – V. 28–29. – P. 364–365.
2. Ibid. – P. 365.
3. Quoting on: Killesso S. Tomb-stone for M.Hrushevsky in Kyiv // *Ukrainskyi istorik*. – 1996. – № 1–4. – №1 – 4. – P.324.
4. Ibid. – P. 368.
5. Petrenko M. Hrushtvsky. Ukraine. Waking up // *Hreshchatik*. – 1991. – 26. XI. – P. 1.
6. Ibid.
7. Ibid. – P. 2.
8. Kucheruk A. Eternal memory // *Starozitnosc*. – 1991. – Part. 11. – P. 9.
9. www.wikimapia.org.uk.
10. www.Briz.if.ua.
11. Hacajuk V. First in Ukraine // *Ternopil Vechirnyi*. – 1992. – 04.VII. – P.3.
12. Smal V. In years, in distance. // *Visoky zamok*. – 1992. – 08.X. – P. 2.
13. Podolskyi F. The monument to the first President – for the former's money // *Galichina*. – 1996. – 02.X. – P. 1.
14. Lviv international anniversary conference. Stone consecrate for Hrushevsky monument // *Ukrainskyi istorik*. – 1991. – № 1. – P. 215–216.
15. The conscience appeal. Ukrainian republic historical-elucidative newspaper of department “Memorial” for Vasil Stus memory. – Lviv. – August. – 1991. – Part. 29.
16. Ablicov V. Hrushevsky as creative discussion subject // *Golos Ukrainy*. – 1995.09.XII. – P.11.
17. Ibid.
18. Sheremet A. Hrushevsky monument must be appearance in Kiev. Which it will be? // *Kievskie vedomosti*. – 1996. – 16.V. – P. 10.
19. Such Hrushevsky monument will be built? // *Literaturna Ukraina*. – 1996. – 18.VII. – P. 1.
20. Plushch V. Ukraine immortalized in bronze of our heroical sone // *Literaturna Ukraina*. – 1998. – 10.XII. – P. 1.
21. www.Vinnica information portal. M. Hrushevskyi monument.
22. www.wikimapia.org.uk. Luck.
23. www.wikimapia.org.uk. Koziatin.
24. Skala Podilska. UGKC site.

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Особливості урбанізаційного процесу в Україні у XIX – на початку XX століття (на прикладі м. Слов'янська Харківської губернії)

Розглянуто основні напрямки розвитку Слов'янська у XIX – на початку XX століття, проаналізовано зміни у чисельності населення, трансформація промислової та соціальної інфраструктури міста.

Ключеві слова: урбанізація, місто, Слов'янськ, підприємець, соціально-економічний розвиток.

Светлана Закирова

Особенности урбанизационного процесса в Украине в XIX – начале XX веков (на примере г. Славянска Харьковской губернии)

В работе рассмотрены основные направления развития Славянска в XIX – начале XX веков, проанализированы изменения численности населения, трансформация промышленной и социальной инфраструктуры города.

Ключевые слова: урбанизация, город, Славянск, предприниматель, социально-экономическое развитие.

Svetlana Zakirowa

Features of the urbanization process in Ukraine in the XIX – the beginning XX century (on the example of the city Slavyansk of Kharkiv region)

The article represents the main directions of development of Slavyansk to XIX - the beginning of XX century, it is analyzed change in population, the transformation of the industrial and social infrastructure of the city. The article deals with the dynamics of the increase of the city's Slavyansk population, analyzed the circumstances that contributed to the growth of citizens.

The largest group of industrial enterprises of the city accounted for the plants for mining and processing mineral resources. A special role in the development of the Slavyansk played mining rock salt. This sort of production were engaged factories that belong to private entrepreneurs and collective owners. One of the reasons for the increase of urbanization has been the development of production of construction materials. In 1913 the city worked in 38 factories of different forms of ownership. The work of these enterprises demanded increasing the number of workers.

The growing number residents of Slavyansk contributed to a significant change in the social infrastructure of the city. Positive changes have occurred in the field of education and health care. Rapidly increasing number of catering establishments, opened apartment houses and hotels. An important indicator of urbanization was the intensification of transportation in the region, development of road transport in the city.

The changes affected the life of citizens, the organization of their leisure time. In Slavyansk new printing plant opened, bookstores, theaters, libraries, cinemas and photo salons.

Key words: urbanization, city, Slavyansk, entrepreneur, social and economic development.

Проблеми становлення і розвитку міст є одним із вагомих та традиційних напрямків досліджень у світовій та вітчизняній науці, оскільки урбанізаційний процес виступає як частина та критерій цивілізації. Необхідно відзначити, що без вивчення особливостей переходу України від традиційного, аграрного до нового індустріального суспільства неможливо пояснити специфіку національного історичного процесу, виявити її місце у світовій цивілізаційній динаміці. Саме міста відіграють особливо важливу роль у розвитку державотворення, виконуючи культурні, соціально-економічні та політико-адміністративні функції.

Історія урбанізації в Україні у XIX – на початку XX століття вже привертала увагу дослідників, проте більшість наукових розвідок присвячувалася або державі загалом, або великим територіям країни. Серед останніх досліджень загального феномену урбанізації варто виділити роботи І. Салія [1] і Т. Заставецького [2]. Вагомий внесок в аналіз урбанізаційних проблем південноукраїнського регіону України, особливостей сприйняття цього явища у селянській традиції внесла В. Константінова [3]. Регіональні аспекти розвитку міст Правобережної та Лівобережної України досліджують В. Молчанов, О. Прищепка і Д. Чорний [4]. Історії великих міст України присвячені роботи М. Берлинського, П. Герлігі, О. Ярмиша, А. Болебруха, Л. Савенка [5]. Втім урбанізаційний процес в Україні мав певні локальні особливості не тільки для великих міст, але і для невеличких містечок. Аналіз процесів розвитку таких міст та їх інфраструктури в окремих районах України дозволяє вивчати ці проблеми більш глибоко, всебічно, окреслюючи та розглядаючи місцеві особливості.

Досить цікавим з точки зору вивчення урбанізаційних процесів виступає Наддніпрянська Україна, історія міст якої вивчається вкрай нерівномірно. Значна кількість праць дослідників присвячена великим містам, проте суттєві зміни у розвитку міста краще, на наш погляд, відображає історичний перебіг подій, пов'язаний з розвитком невеличких міст. До числа таких, безперечно, можна віднести Слов'янськ, який у XIX – на початку XX століття входив до складу Харківської губернії. Не розглядаючи ранню історію міста, автор даної статті ставить за мету проаналізувати зміни у розвитку міста, що

відбувалися протягом XIX – на початку XX століття. Дослідницькими завданнями розвідки є характеристика на підставі статистичних і довідкових видань Російської імперії та матеріалів архівних фондів змістовних перетворень загального обличчя міста, зростання чисельності населення, трансформації його промислової та соціальної інфраструктури.

Рушійними силами урбанізаційних процесів є розвиток виробництва, науково-технічний і соціальний прогрес, розширення рамок суспільного поділу праці, зростання продуктивності праці в сільському господарстві, збільшення територіальної і соціальної міграції населення. Процесу урбанізації загалом сприяли такі фактори як ширші можливості знайти роботу, здобути освіту, приваблива різноманітність форм відпочинку, зручні умови побуту. Виникнення урбанізації як процесу, її активний розвиток пов'язані з індустріалізацією суспільства в цілому, коли завдяки великій машинній індустрії місто набувало власної основи піднесення і перетворювалося на центр розвитку нових форм виробництва. Незважаючи на те, що міста існували з давніх часів, тільки за добу становлення капіталізму вони набули провідної ролі у процесі соціально-економічного розвитку, зайняли домінуюче становище щодо села, до якого почали проникати і закріплюватися міські відносини та традиції.

Як і у всій царській Росії, в Україні у XIX – на початку XX ст. проявилася тенденція до переважаючого зростання міського населення. Перебіг урбанізаційного процесу у Слов'янську зазначеного періоду досить чітко фіксує динаміка демографічних змін. Якщо наприкінці XVIII ст. міських мешканців Слов'янська було біля 2000 осіб [6], за даними 1832 р. населення міста становило вже 5850, 1864 р. – 11000 осіб; [7], то згідно перепису 1897 р. населення Слов'янську становило вже 20340 мешканців [8]. Тобто, протягом XIX століття чисельність населення міста збільшилася більш як у 10 разів!

Таке зростання чисельності мешканців міста було викликано цілим колом обставин: це і зростання видобутку солі, що було традиційним заняттям населення міста, і поява нових, досить прибуткових промислових виробництв. Важливу роль у притоці населення відіграло проведення залізничної мережі у регіоні, яка значно спростила налагодження промислових та торго-

вельних зв'язків з іншими регіонами країни, сприяла втягуванню місцевих мешканців у ринкові відносини. Будівництво залізничних колій та зростання кількості соляних заводів та варниць спричинило підвищення попиту на будівельні матеріали, що активно почали видобуватися та вироблятися у Слов'янську та навколо міста. Зростання чисельності міщан викликало до життя збільшення товарного виробництва продуктів харчування, з'являлися переробні підприємства сільськогосподарської продукції. Разом із розширення промислового виробництва міста почала формуватися вкрай необхідна соціальна інфраструктура, відкривалися нові установи, що задовольняли потреби населення міста та прилеглих територій.

Досить розвинуту групу виробництв у Південно-Східній Україні складали галузі, що були пов'язані з видобутком та переробкою різних мінеральних багатств краю. Розробка покладів кам'яної солі має особливе значення для регіону загалом та Слов'янську зокрема. І хоча відомою соляна справа тут була практично з кінця XVI століття, активне промислове виробництво у цій сфері починається лише з другої половини XIX ст. До 1861 р. у місті працювало 10 заводів, серед них найпотужнішим був завод другої гільдії купця І.М. Котлярова, де працювало 18 робітників, що виробляли понад 20 000 пудів солі вартістю 10 600 руб.[9]

Солевидобувні підприємства утворювалися підприємцями як на власних землях, так і на орендованих. Серед засновників підприємств були представники усіх верств населення. Зокрема, у 1872 р. Слов'янська міська дума віддала чотири десятини міської землі князю Кочубею та Г. Санжаревському під влаштування свердловини для видобутку кам'яної солі за умов виплати місту по $\frac{1}{4}$ коп. з пуду видобутої будь-яким засобом солі. Через два роки вони зобов'язувалися утворити акціонерне товариство для заснування заводу, де міщани Слов'янська повинні були мати певні переваги. Однак підприємливі орендарі протягом восьми років експлуатували свердловину виключно у власних інтересах і отримували прибутків понад 12 000 руб. щороку. У зв'язку з невиконанням умов договору міська дума ставила питання про розрив угоди з орендарями, однак враховуючи високий ранг одного з них, прийняла рішення про проведення «мирних» переговорів з нащадками Кочубея [10].

Для спільної боротьби за ринки збуту продукції в умовах конкуренції з більш потужними підприємствами Південно-Східного регіону України у середині 80-х років XIX ст. утворилося «Товариство слов'янських солезаводчиків». Товариство не тільки планувало ціни продажу солі, але й впливало на план випуску продукції кожного заводу, займалося пошуками нових ринків збуту, слідувало за високим рівнем якості слов'янської солі. Саме це дозволило Товариству на сільськогосподарській виставці у Харкові у 1887 р. отримати Велику срібну медаль. Інколи замість організації єдиного великого підприємства власники відкривали заводи, які мали невелику потужність, однак загальні масштаби видобутку солі такими підприємцями були досить значними. Напередодні Першої світової війни у місті працювало 22 заводи різної потужності, проте навіть на невеликих соляних заводах підприємців Іванова, Кочура, братів Гольберг використовувалося електричне обладнання [11]. Виробництво солі у Слов'янську відігравало важливу роль не тільки в Україні, але й у розвитку цієї галузі у загальноросійському масштабі.

Важливою причиною зростання урбанізаційних темпів у регіоні стало виробництво будівельних матеріалів. У зв'язку з відкриттям металургійних заводів, будівництвом залізниць, загальним піднесенням гірничозаводської промисловості для облаштування доменних печей, будівель, мостів та інших споруд виникла гостра потреба у великій кількості звичайної та вогнестійкої цегли, цементу та черепиці. Слов'янськ посідав важливе місце у забезпеченні цим видом продукції промисловість краю. Так, якщо до 1865 р. у місті було лише 3 цегляних заводи, які виготовляли продукції загальною вартістю біля 4000 рублів [12], то у 1913 р. лише на одному з потужних цегляних заводів купця І. Гутнікова вартість виробленої продукції складала 40000 руб. У цій сфері виробництва не відбувалося чисельне зростання кількості підприємств, однак за рахунок збільшення їх розмірів та потужностей загальна вартість виготовленої цегли на підприємствах Слов'янську збільшилась майже у 20 разів.

Розміри виробництва новостворених підприємств вимагали значного чисельного зростання працівників, що становило ще один з чинників урбанізаційних процесів у регіоні. Тільки в акціонерному товаристві керамічних заводів

«Дзевульський та Лягне», продукція якого у 1901 р. отримала Почесний диплом та Золоту і Срібну медалі на Міжнародній керамічній виставці у Санкт-Петербурзі, працювало більше 400 робітників. У 1897 р. у Слов'янську Південно-Російське товариство з виробництва та продажу соди та інших хімічних продуктів відкрило содовий завод. Загалом напередодні Першої світової війни у Слов'янську діяло 38 промислових підприємств різної потужності, на яких працювало більше 2000 робітників [13].

Важливим проявом урбанізаційних процесів модерної доби був той факт, що міста України перетворювалися на промислові та торговельні центри, транспортні вузли, осередки культурного життя. За таких умов частина підприємців спрямовувала свою діяльність на задоволення зростаючих потреб мешканців міста, влаштовувала різноманітні нововведення у галузі комунального господарства та сфери послуг, формуючи нове «обличчя» Слов'янська.

Зростання чисельності населення та загальні зміни у Слов'янську суттєво змінили ситуацію у сфері охорони здоров'я та освіти. У 60-х роках XIX ст. у Слов'янську працювало міське училище та два приватні пансіони-школи дворянки Гамен та поміщиці Геєвської, де разом навчалося 30 осіб. На початку XX століття Слов'янськ був містом, де працювало 17 навчальних закладів, що належали як приватним особам, акціонерним товариствам, так і органам місцевого самоврядування, де навчалося вже 2300 учнів. Якщо у 1806 р. у місті працювала лише одна міська лікарня на 6 ліжок, то на початку XX століття у Слов'янську існували медичні заклади різної форми власності, де проводили прийом 9 лікарів, 11 фельдшерів та 7 акушерів. Безумовно, кількість медичних та освітніх закладів поки ще не могла повністю задовольнити потреби міста та його мешканців, втім певні позитивні зміни відбувалися [14].

Внаслідок урбанізації швидко зростав і рівень інших послуг, які могло запропонувати своїм мешканцям місто. Саме тут відкривалися офіси банкірів та великих торговців, крамниці, ресторани та готелі. У XIX – на початку XX ст. міська торгівля у Слов'янську розвивалася в трьох основних формах: базарній, ярмарковій та стаціонарній. З часом перші дві поступалися на користь останньої, що було загальноісторичним явищем. Якщо наприкінці XVIII ст. у місті меш-

кало 15 купців, 4 рази на рік проводилися ярмарки, то у 1837 р. у місті мешкало 213 представників купецького звання, проводилося 3 ярмарки, проте існувало 37 закладів стаціонарної торгівлі [15]. А у 1911 р. у Слов'янську було 93 торговельні заклади, що спеціалізувалися на продажу різних товарів [16].

Швидкими темпами розвивався бізнес у сфері громадського харчування. Безперечно, цей напрямок підприємницької діяльності був не новим і доволі привабливим. Традиційно одну з реальних можливостей швидко отримати високий прибуток у цій сфері мали ті, хто утримували так звані «кабаки», корчми та шинки, де продавали горілку та інші алкогольні напої на розлив. Проте, враховуючи історичні реалії, треба усвідомлювати, що поруч з цими закладами існували і так звані «білі» харчевні, де не продавали алкогольні вироби, але можна було спробувати прості та недорогі страви. Досить розповсюдженими були так звані «чайні», «кофейні», «кондитерські», «м'ясні», «молочні», що виконували функції сучасних кафе, були місцем зустрічей та спілкування підприємців, інтелігенції, загалом міщан. Їх власники пропонували відвідувачам великий перелік товарів та виробів, брали участь у конкурсах на кращий заклад та кращі вироби, що проводилися на місцевому та регіональному рівнях. Працюючи за законами ринкового господарства, підприємці Слов'янська чітко враховували попит на свої послуги і в умовах його зростання збільшували пропозиції, що відповідало інтересам як власників закладів сфери послуг, так і громади міста в цілому. Трактири, харчевні, чайні, кофейні, булочні, кондитерські відкривалися лише з дозволу міських або земських органів, котрі встановлювали акцизний збір, який підприємець мав щорічно сплачувати на користь громади.

Важливим елементом формування інфраструктури міста ставало прибуткове домогосподарство. Із збільшенням чисельності населення міста, швидкою урбанізацією, поширенням торговельно-промислових зв'язків з іншими районами країни виникла певна потреба у появі такої послуги як здавання житла у найм. Пропозиція житла у Слов'янську була суттєво обмежена, тому із збільшенням попиту на нього ціни на оренду квартир наприкінці XIX – на початку XX століття значно збільшилися. Якщо у 1904 р. річна оренда квартир, що складалася з 4 кімнат

коштувала 60 руб., то вже у 1910 р. ціни коливалися від 100 до 240 руб. Ціни на оренду житла у Слов'янську були одними з найвищих у регіоні. Для порівняння у 1910 р. ціна на таку ж за розмірами квартиру у сусідніх містах становила: у Бахмуті – 60–180 руб., Луганську – 100–180 руб., Маріуполі – 300 руб., Юзовці – 6–20 руб. [17]. Дуже високі ціни на житло стають особливо зрозумілими у порівнянні з реальними цінами на продукти харчування у ті ж роки. Так, 1 фунт (приблизно 400 гр.) найкращого м'яса коштував 18 коп., хліба: житнього – 3 коп., пшеничного – 3,5 коп., цукру – 15 коп. Частина промислових підприємств міста пропонували своїм працівникам заводське житло, однак оскільки більшість індустріальних закладів Слов'янська мали середні розміри порівняно з велетнями металургійного або вугільного виробництва у регіоні, то і кількість такого житла була обмеженою. Саме це, на наш погляд, і пояснювало доволі високі ціни на житло у містах, де рівень промислового підприємства був нижчим, порівняно з тією ж Юзівкою, або Бахмутом, у яких підприємства будували більше житла для своїх робітників. Однак і у Слов'янську содовий завод Південно-Російського товариства мав ряд будинків, де надавалося житло майстрам та висококваліфікованим робітникам. Квартири будувалися за англійським зразком: нижні поверхи були зайняті кухнями, коморами та іншими приміщеннями, середні – столовими, гостинними та приймальними кімнатами, а у верхніх розташовувалися спальні кімнати.

Напередодні Першої світової війни у місті працювало 7 готелів та 5 постійних дворів. Першокласним закладом вважався „Гранд-Отель”, який належав Ф.В. Сержникову. У готелі працював ресторан, пропонувалися номери з ваннами, душовими кімнатами, добова вартість яких коливалася від 1 до 4 руб. Доволі розвинуте готельне господарство у місті мали підприємці О. Шторм та О. Котляров, при готелях яких працювали власні електричні станції [18]. Відкриття мебльованих кімнат, заїжджих будинків, готелів також було можливим лише з дозволу міських або земських органів. Кожний з таких закладів обкладався акцизним збором на користь міста, що складали одне з суттєвих джерел доходної частини міських бюджетів.

Важливим показником урбанізаційного процесу стала активізація транспортного сполучення у містах та на міжміських маршрутах.

Наприкінці XIX – на початку XX століття у структурі транспорту України важливу роль починають відігравати механічні засоби пересування. Поява нового зручного автомобільного транспорту поступово витісняла послуги візників, швидкість руху яких становила до 12 км/год. У 1910 р. Слов'янська міська дума дала дозвіл громадянину Є. Свірікову почати автомобільний пасажирський рух на встановлених підприємцем умовах. Цікаво, що у постанові Думи підкреслювалося, «...міське управління ніякої відповідальності на себе не приймає за всілякі можливі неприємні наслідки їзди автомобілем...», але «...Дума залишає за собою право у будь-який час встановити правила і таксу, визначити порядок руху, назначити плату на користь міста та встановити інші необхідні умови автомобільного руху у межах міста» [19].

Модерна доба викликала також зміни у побуті міського населення, організації його дозвілля. Адже досягнення науки та техніки перш за все входили у повсякденне життя саме в містах. Відповідно, міщани вже могли користуватися більш високим рівнем буденного комфорту, ними активніше застосовувалася електроенергія, телеграф, телефонний зв'язок. У місті відкривалися нові книгарні, друкарні, театри, бібліотеки, кінематографи. Велике значення мала тогочасна преса, яка відображала як міжнародні й державні, так і місцеві події. На шпальтах видань публікувалися офіційні повідомлення, публіцистичні матеріали, у разі необхідності проводилася активна роз'яснювальна робота. Власники газет інколи мали свої друкарні, але частіше за все зверталися до володарів типографій за послугами. З 1882 р. у Слов'янську О. Мішон видавав щотижневу газету «Листок Слов'янських мінеральних вод». Оскільки вартість газет була не дуже дорогою, її купували представники різних верств населення. У місті працювала типографія О. Котлярова, де працювало 50 працівників (майже велетенська типографія для свого часу), була відома друкарня А. Агаркова, яка отримала почесний диплом та Велику Золоту медаль на Брюссельській міжнародній виставці у 1907 р. [20]

Культурний розвиток у містах України модерної доби також еволюціонував у кращий бік. Наприкінці XIX – на початку XX століття у Слов'янську з'явилися нові послуги, що дуже швидко стали широко популярними – фотографія та кінематограф. У місті працювали фотосалони

І. Глентценера, А. Баришнікова, Г. Мухіна, К. Щербіна. Мешканців Слов'янська запрошував на кіносеанси кінематограф «Ідеал», що належав О. Ковалевській.

Отже, розвиток міського життя у Слов'янську у XIX – на початку XX ст. зумовлювали, з одного боку ті тенденції, які зародилися і розвивалися у попередні періоди, а з іншого – соціально-економічні процеси, що були породжені реформами модерної доби. Взаємодія прискорення темпів урбанізаційного процесу і темпів індустріалізації починає активно проявлятися наприкінці XIX – на початку XX ст. Здобутки в міському господарстві активно проявляються в побуті міських жителів Слов'янська, удосконаленні громадського харчування, готельного господарства, книговидання, набуває поширення використання нових видів транспорту, енергії тощо. У цей час спостерігається відчутне зростання мережі навчальних та медичних установ,

пожвавлення культурного життя міста. Наявність таких закладів позначалась на статусі Слов'янська, перетворювала його на значний культурно-освітній центр регіону.

Урбанізація, викликана промисловим піднесенням XIX – початку XX ст., набула в Україні значних темпів. Вона стала важливою складовою тогочасних трансформацій, а разом з тим і їх своєрідним рушієм. Урбанізаційні процеси означали підвищення ролі міста у житті суспільства, адже саме з ним були пов'язані основні досягнення цивілізації. Усе більших трансформацій зазнавав спосіб життя міщан модерного міста, а це, у свою чергу, детермінувало зміни в їх поведінці, програмувало певний менталітет. У містах концентрувалися представники владних структур, інтелектуальна еліта, підприємці, торговельно-фінансова верхівка, промислові робітники. Певним чином можна констатувати, що саме міста і сприяли створенню модерних держав.

Джерела та література

1. *Салій І.М.* Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти / Іван Салій. – К.: Наукова думка, 2005. – 302 с.

2. *Заставецький Т. Б.* Стадійність розвитку урбанізаційного процесу в Україні / Т. Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – 2014. – № 2. – С. 17–21.

3. *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки): [монографія] / В. Константінова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.; Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції: (матеріали іст.-археогр. експедицій Півн. Приазов'я) / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Бердян. держ. пед. ун-т, Бердян. осередок Запоріж. наук. т-ва ім. Я. Новицького; [упоряд. В.М. Константінова]. – Київ: [АА Тандем], 2012. – 414 с.

4. *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 2005. – 351 с.; *Прищеп О. П.* Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / О. П. Прищеп. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.; *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX-початок XX ст.): [монографія] / Д. М. Чорний; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х.: [б.в.], 2007. – 304 с.

5. *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва / М.Ф. Берлінський. – Київ: Наукова думка, 1991. – 314 с.; *Герлігі*

Патріція Одеса. Історія міста, 1794–1914 / *Герлігі Патріція*. – Київ : Критика, 1999. – 383 с.; *Савенок Л.* Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. / Л. А. Савенок // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 47–60; *Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш [та ін.]*; ред. кол. *Є. П. Кушнар'ов* [та ін.]. – Х. : Фоліо; Х.: Золоті сторінки, 2004. – 686 с.; *Історія міста Дніпропетровська / А. Г. Бolečух* [та ін.]; наук. ред. *А. Г. Бolečух*. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.

6. *История Донецкого края в материалах и документах. XVII – н. XX вв. Материалы для учителей истории (М.В. Коровина и др.).* – Донецк: Донецкий гос. ун-т, 1995. – С. 20.

7. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. Составлена Я. Голяховским.* – Харьков: Университетская типография, 1864. – С. 140.

8. *Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь. Т.2.* – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1897. – Ст. 2395.

9. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г...* – Харьков: Универ. типография, 1866. – С. 65.

10. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-2109, оп.1, спр. 32, арк. 1-4.*

11. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 51, оп. 1, спр. 247, арк. 57-60.*

12. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г...* – Харьков: Универ. типография, 1866. – С. 81.

13. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД – СПб.: Тип. Н.Л. Ныркина, 1914. – С. 510.
14. Там само, С. 511.
15. История Донецкого края в материалах и документах. XVII – н. XX вв... – Донецк: Донецкий гос. унив-т, 1995. – С. 24.
16. Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли и сельского хозяйства,

административных представителей, общественных и частных служащих и экономической деятельности. 1911–1912 гг. – К.: Изд-е Товар-ва Л. Фиш, [Б.г.] – Ч. II. – Ст. 2698.

17. Города России в 1910 году. – СПб.: Тип. Н.Л. Ныркина, 1914. – С. 512.
18. ДАХО, ф. 51, оп. 1, спр. 247, арк. 51.
19. ДАДО, ф. Р-2109, оп.1, спр. 32, арк. 29.
20. ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

References:

1. Salii, I. (2005). *Urbanizatsiia v Ukraini: sotsialnyi ta upravlinskyi aspekty* [Urbanization in Ukraine: social and managerial aspects]. Kiev: Naukova dumka. (in Ukrainian)
2. Zastavetskyi, T. (2014). *The Scientific Notes of Ter-nopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Geography*, (2), 17–21. (in Ukrainian)
3. Konstantinova, V. (2010). *Urbanizatsiia: pivden-noukrainskyi vymir (1861–1904 roky)* [Urbanization: Southern Dimension]. Zaporizhzhya: AA Tandem. (in Ukrainian); Konstantinova, V. (Eds.). (2012). *Seliany i misto: fenomen spryiniattia urbanizatsiinykh protsesiv u selianskii tradytsii: (materialy ist.-arkheohr. ekspedytsii Pivn. Pryazov'ia)* [Farmers and the city: the phenomenon of perception urbanization processes in peasant traditions]. Kiev: AA Tandem. (in Ukrainian).
4. Molchanov, V. (2005). *Zhyttievyi riven miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy (1900–1914 rr.)* [The living standards of the urban population of Right-Bank Ukraine (1900–1914 years.)]. Kiev. (in Ukrainian); Pryshchepa, O. (2010). *Mista Volyni u druii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [City of Volyn in the second half of XIX – early XX century]. Rivne: PP DM. (in Ukrainian); Chornyi, D. (2007). *Po liyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX-pochatok XX st.)* [On the left side of the Dnieper, the problems of modernization of cities Ukraine (late XIX-early XX centuries)]. Kharkiv. (in Ukrainian).
5. Berlynskyi, M. (1991). *Istoriia mista Kyieva* [History of Kyiv City]. Kiev: Naukova dumka. (in Ukrainian); Herlihi, P. (1999). *Odesa. Istoriia mista, 1794–1914* [Odessa. The history of the city, 1794–1914]. Kiev: Krytyka. (in Ukrainian); Savenok, L. (2003). *PIV-DENNIY ARKHIV: Collected papers on History*, (12), 47–60. (in Ukrainian); Yarmysh, O. (Eds.). (2004). *Istoriia mista Kharkova XIX stolitt* [History of Kharkiv City XX century]. Kharkiv: Folio; Zoloti storinky. (in Ukrainian); Bolebrukh, A. (Eds.). (2006). *Istoriia mista Dnipropetrovska* [History of Dnepropetrovsk City]. Dnipropetrovsk: Hrani. (in Ukrainian).
6. Korovina, M. (Eds.). (1995) *Istoriia Doneckogo kraja v materialah i dokumentah. XVII – n. XX vv.*
7. *Materialy dlja uchitelej istorii* [History of Donetsk the edges in material and documents. XVII - n. Twentieth centuries. Materials for history teachers]. Donets'k: Donetskiy gos. Univ-t. (in Russian).
7. Goljahovskij, Ja. (Eds.). (1864). *Pamjatnaja knizhka Har'kovskoj gubernii na 1864 g.* [Pamyatnaya book the Kharkiv province in 1864]. Kharkov: Universitetskaja tipografija. (in Russian).
8. *Vsja Rossija. Russkaja kniga promyshlennosti, trgovli, sel'skogo hozjajstva i administracii. Adres-kalendar* [All Russia. Russian book industry, trade, agricultural sector and administration. Address-Calendar]. (1897). V.II. et al. St. Petersburg: Izdanie A.S. Suvorina. (in Russian).
9. *Pamjatnaja knizhka Har'kovskoj gubernii na 1866 g.* [Pamyatnaya book the Kharkiv province in 1866]. (1866). Kharkov: Universitetskaja tipografija. (in Russian).
10. *Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti. Fond R-2109. Opys 1. Sprava 32. Arkush 1–4.* [State Archives of Donetsk Oblast. Archives R-2109. Anagraph 1. Document 32. PP. 1–4]
11. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. Fond 51. Opys 1. Sprava 247. Arkush 57-60.* [State Archives of Kharkiv Oblast. Archives 51. Anagraph 1. Document 247. PP. 57-60.]
12. *Goroda Rossii v 1910 godu* [Cities of Russia in 1910]. (1914). St. Petersburg: Tip. N.L. Nyrkina. (in Russian).
13. *Vsja Rossija Spravochnaja kniga rossijskoj promyshlennosti, trgovli i sel'skogo hozjajstva, administrativnyh predstavitelej, obshhestvennyh i chastnyh sluzhashhih i jekonomicheskoy dejatel'nosti. 1911–1912 gg.* [All Russia. Reference book of the Russian industry, trade and agriculture, administrative representatives, public and private employees and economic activity. 1911–1912 years]. V.II. et al. Kiev: Izd-e Товар-ва L.Fish. (in Russian).
14. *Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti. Fond R-2109. Opys 1. Sprava 7. Arkush 12.* [State Archives of Donetsk Oblast. Archives R-2109. Anagraph 1. Document 7. P. 12]

Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст.

У статті з'ясовується чисельність київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. Аналізуються зміни у правовому становищі київських міщан в умовах панування Російської імперії.

Ключові слова: Київ, міщани, Російська імперія, податки й повинності.

Елена Кохан

Численность и правовое положение киевского мещанства в конце XVIII – середине XIX вв.

В статье устанавливается численность киевского мещанства в конце XVIII – середине XIX вв. Анализируются изменения в правовом положении киевских мещан в условиях господства Российской империи.

Ключевые слова: Киев, мещане, Российская империя, налоги и повинности.

Olena Kokhan

The number and legal status of Kyiv burghers at the end of 18th – in the middle of 19th century

At the beginning of the 19th century the whole people who lived in Kyiv were divided into three categories: permanent, temporary and transition.

Burghers were the largest strata among all of the population in Kyiv. Before 1795 there were 3593 burghers in the city, in 1795 – 4900, in 1835 – 17440, in 1845 – 21851.

The legal status of the Kyiv burghers was determined by the legislation of those countries, which Kyiv entered in different historical time. From the end of the 18th century Kyiv gradually began to obey the Russian Empire.

According to the legislation of the Russian Empire, all the burghers belonged to the tributary class. During the 19th century Kyiv burghers paid: state taxes, rural duties, taxes on food, paid for those who prescribed in bourgeoisie, arrearages.

Also Kyiv burghers were prescribed in the city. It complicated the possibility of moving to another city.

Except taxes burghers bear different duties. One of them was recruiting duty. Kyiv burghers were free from the duty till 1835. The first set of recruits was held in Kyiv July 1, 1836, when there were taken into military service 18 burghers.

Another duty was billeting, which was the hardest one. It was the duty to take in their homes officers and soldiers from the military units. It meant not only to allocate rooms for them, but also to service them, especially when there were officers nobility.

Key words: Kyiv, burghers, Russian Empire, taxes and duties.

Довгий час міщанство не виділялося законодавчо як окремий стан серед усього міського населення. «Уложением» 1649 р. міщан було зараховано до категорії посадських людей, до яких належали також купці, селяни та всі, хто проживав у містах. Згаданим «Уложением» посадських було спадково прикріплено до міської громади, окреслено їхні державні повинності, монополізовано за ними торгово-промислову діяльність в межах міста, санкціоновано об'єднання посадських у самоврядні міські громади та зв'язано всіх їхніх членів круговою порукою [15, с. 110–114].

Вперше в законодавчих актах термін «міщани» з'явився в 1767 р., коли було видано «Наказ» Катерини II, де «міщани» визначалися як «средний род людей»: «обитают мещане, которые упражняются в ремеслах, торговле, художествах и науках. Сей род людей... от которого государство много добра ожидает... есть средний. Оный, пользуясь волностию, не причисляется ни ко дворянству, ни к хлебопашцам... к сему роду людей причесть должно всех тех, кои... упражняются в художествах, науках, в мореплавании, в торговле и ремеслах. Сверх того всех тех, кои выходят будут, не быв дворянами изо всех... учрежденных училищ и воспитательных домов... духовные и светские» [14, с. 187–188].

Як бачимо, «міщанами» у XVIII ст. називали людей, які займалися ремеслами, торгівлею, науками, мореплаванням і мистецтвами. В 50-60-х рр. XVIII ст. в адміністрації міста Києва зараховували до стану міщан чотири категорії городян: 1) купців; 2) заможних власників ремісничих майстерень, гуралень, солодовень та інших промислових підприємств; 3) дрібних цехових майстрів і торгівців; 4) позацехових робітних людей і майстрів, які заробляли на життя випадковими видами робіт [2, с. 65-66].

«Посадських» було поділено на регулярних городян першої та другої гільдій, на цехових і на нерегулярних городян у 1721 р. Згодом, у другій половині 1770-х рр. усі міські жителі отримали загальну назву купців і поділилися на три гільдії [15, с. 113].

Лише після поширення на Київ імператорського маніфесту, виданого 17 березня 1775 р., серед усіх категорій городян було виділено купецтво як окремий стан, що не пов'язувався з іншими категоріями городян. Його було поділено

на три гільдії, відповідно до оголошеного ними власного капіталу. До першої гільдії були записані ті, хто мав понад 10 000 руб., до другої – від 1000 до 10 000 руб., до третьої – від 500 до 1000 руб., а всі, хто мав капітал менший 500 руб., зараховувалися до міщанства [2, с. 67]. Належність до купецтва не була спадковою, а залежала від капіталу власника, натомість, звання міщанина й цехового передавалися у спадок [15, с. 114].

Протягом XVIII ст. було видано декілька указів, що регулювали життя міських жителів; серед них важливою стала Жалувана грамота містам, що закріпила за міськими жителями виняткове право на торгівлю та промисли в межах міста, посилила їхні корпоративні права, передавши у власність громад міські землі і дозволивши окремим особам володіти торгово-промисловими закладами [18, с. 111–112].

Для з'ясування чисельності та правового становища київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. звернемося до архівних джерел, праці київського губернатора І. І. Фундуклея, відомого історика XIX ст. І. Каманіна, українських істориків XXI ст. О. І. Гуржія, І. О. Гуржій та Н. О. Білоус. Для загальної характеристики чисельності та правового становища міщанства Російської імперії та порівняння їх із даними, що стосуються київського міщанства, звернемося до праць відомих російських істориків XX й XXI ст.: П. Г. Риндзюньського, Б. М. Миронова та Л. В. Кошман.

Протягом першої половини XVIII ст. чисельність міських жителів скорочувалася. Лише після губернської реформи 1775 р., внаслідок якої 212 найбільших сіл було перетворено на міста, а більшість селян, які там проживали – на міщан, чисельність городян почала рости. Якщо до 1775 р. міські жителі становили 2,8% від усього населення імперії, то вже в 1858 р. їхня чисельність зросла до 7,3% [15, с. 131].

Протягом XIX ст. продовжувалася практика примусового перетворення сіл і слобод на міста. З 1825 по 1856 рр. у європейській частині Російської імперії таким чином утворилися міста: Ніколаєвськ, Новоузенськ, Царев, Бердянськ, Мелітополь, Ялта, Ананьєв, Бобринець, П'ятигорськ, Гайворон та Єйськ [18, с. 528–553].

На початку і в середині XIX ст. все населення Києва поділялося на постійне, тимчасове й перехідне. До тимчасового населення належали

люди, які приходили в місто на промисли й заробітки. До перехідного – богомольці, робітники, що працювали на судах і зупинялися на пристанях, та приїжджі на ярмарки [19, с. 348].

Постійне населення Києва на 1835 р. складало не більш, ніж 29 000 жителів. Вже в 1845 р. воно досягло 50 137 жителів і було вдвічі більшим порівняно з 1817 р. та втричі – порівняно з 1797 р. [19, с. 348]. На 1856 р. в Києві проживало 62 500 осіб, що поставило його на шосте місце за кількістю населення серед усіх міст Російської імперії [18, с. 294–295].

Міщани були найчисельнішою верствою серед усього населення Києва. Згідно з даними київського губернатора І. І. Фундуклея [19, с. 349] та невідомого автора, який у часописі «Киевская старина» підписувався як «П. Л.» [16, с. 354], чисельність міщан у Києві в 1795, 1835 та 1845 рр. була наступною:

Роки	Число міщан
до ревізії 1795 р.	3 593
після ревізії 1795 р.	4 900
1835 р.	17 440
1845 р.	21 851

Зростання чисельності київського міщанства протягом кінця XVIII – середини XIX ст. було пов'язано перш за все з тим, що до нього приписувалися вихідці з інших соціальних станів. На прикладі ревізської сказки цирюльницького цеху першої половини XIX ст. бачимо, що в міщанство записувалися збіднілі купці третьої гільдії, євреї, які прийняли християнство, селяни та духовенство [10].

Правове становище київського міщанства визначалося законодавством тих держав, до складу яких Київ входив у різний історичний час. З кінця XV ст., коли Київ перебував у складі Великого Князівства Литовського, йому було надано литовським князем Олександром магдебурзьке право, яке в подальшому неодноразово підтверджувалося польськими королями та московськими царями й російськими імператорами. Магдебурзьке право звільнило міщан від судового підпорядкування воєводським урядникам і передало їх під присуд війта; звільнило від повинності надавати підводи послам та гінцям; надало право бути вільними від сплати мита в межах всієї держави; встановило щорічні

ярмарки і щотижневі торги; надало право будови незаселених земельних ділянок в межах і навколо міста; надало дозвіл на вільне користування лісом в радіусі трьох миль за межами міста; дозволило будівництво в центрі міста ратуші та різних об'єктів господарського значення – міської лазні, крамниць, «комори постригальної», «важниць» та інших [1, с. 128–129].

З кінця XVIII ст. Київ поступово почав підпорядковуватися законам Російської імперії, а міщани – втрачати свої права і привілеї, надані в попередні століття, особливо, після того, як у 1764–1783 рр. імператрицею Катериною II було скасовано чинність магдебурзького права.

Згідно із законодавством Російської імперії міщанство належало до податного стану. Протягом XIX ст. київські міщани сплачували державні податки, міські, податки на продовольство, а також платили за тих, хто прописувався в міщанський стан. Окрім цього, з усіх міщан збиралися недоїмки – податки, не виплачені попереднього разу.

Наводимо дані виплати всіх податків київськими міщанами за 1841 р. [3, арк. 38]:

Назва податків	Зібрано податків	Недоїмки
Державні податки	450 руб. 48,5 коп.	0 руб. 0 коп.
Міські податки	87 руб. 12,5 коп.	39 руб. 99,5 коп.
На продовольство	8 руб. 54,5 коп.	7 руб. 50 коп.
За прописних	0 руб. 0 коп.	91 руб. 1,5 коп.

Не всі міщани платили податки повністю: деякі платили половинні податки та збори, деякі зовсім звільнялися від їхньої сплати. До тих, хто платив половинні податки, належали неповнолітні. Повністю звільнялися від сплати податків міщани, які знаходилися при Київській міській думі й несли там повинності [9, арк. 1–5], [12, арк. 1–2]. Також у розділі «О мещанах» ПСЗ РИ Т. 25 [17, с. 1] наводився перелік осіб, які мали зараховуватися в міщанську громаду без її згоди, відповідно, міщани мали сплачувати за них податки. Окрім того, якщо хтось із міщан ставав неспроможним виплачувати податки, або зникав безвісти – інші міщани мали продовжувати платити за них. Такий правовий стан називався круговою порукою і був затверджений законодавством Російської імперії [18, с. 84].

В кінці XVIII – на початку XIX ст. подушний податок з кожного міщанина був удвічі вищим за той, який сплачували селяни, і зростав кожного року. В 1725 р. податок становив 1 руб. 20 коп., у 1769 р. – 2 руб., в 1797 р. – 2 руб. 50 коп., в 1810 р. – 5 руб., а в 1812 р. – 8 руб. [18, с. 42–43].

Київ не був винятком серед інших міст Російської імперії, що бачимо на прикладі цирюльницького цеху [6]. В 1828 р. ним було сплачено податків на суму 727 руб. 40 коп., а в квітні 1839 – травні 1840 рр. – 1881 руб. 73 коп. Наведені дані вказують на те, що трохи більш ніж за 10 років податки зросли вдвічі.

Згідно з іншими даними [14, с. 204], подушний податок зростав лише протягом кінця XVIII ст. і до 1839 р., а далі, до 1850-х рр., знизився і залишився незмінним. В 1794 р. він становив 2 руб. 50 коп., в 1812 р. – 12 руб., з 1839 до кінця 1850-х рр. – 2 руб. 38 коп.

Кожен член міщанської громади сплачував податки за місцем прописки. У Державному архіві міста Києва знаходимо справу [5], де описано, як київські міщани Олександр Григор'єв Цилюриченко, Федот Андрійов Гребенниченко та Михайло Голубенко, які в 1836 р. не проживали певний час у місті, змушені були приїхати в Київ для сплати податків.

Будучи приписаними до свого міста і платячи податки лише за місцем прописки, міщани були суттєво обмежені у можливості виїхати за його межі. Ускладнювала це й процедура отримання паспортів для виїзду. Для того, щоб отримати паспорт, необхідно було повністю сплатити державні та місцеві податки за весь термін від'їзду, що негативно впливало на незаможних міщан, які втрачали можливість поліпшити свій матеріальний стан працею в інших містах. Існувала також можливість заручитися підтримкою поручителя, який мав би сплачувати податки за від'їжджаючого міщанина до моменту його повернення додому, проте, не всі міщани погоджувалися на це, що додатково ускладнювало можливість отримання тимчасового паспорта [18, с. 46].

Станом на 1826 р. жителі міста могли отримати паспорти трьох видів: річні, дворічні та трирічні з оплатою, відповідно, річних, дворічних та трирічних податків. На довший період видавати паспорти купцям, міщанам та селянам було заборонено. Виняток складали ті, хто займався підприємницькою діяльністю: їм дозволялося видавати паспорти до семи років, ви-

даючи відразу два дворічні та один трирічний [11, арк. 2].

Зважаючи на те, що законодавство Російської імперії зобов'язувало міщан виплачувати податки не лише за себе, але й за тих, хто не міг цього зробити, багато хто з міщан відмовлявся сплачувати подвійні податки. Внаслідок цього виникали боржники, з яких у 1850 р. спеціальним указом імператор Микола I наказав стягувати борги, накладаючи арешт на їхнє нерухоме майно. Якщо ж боржник був надто бідним, то його або тимчасово ув'язнювали, або відправляли на громадські роботи [8, арк. 1].

Лише в 1860-х рр. для міщанства законодавчо було скасовано кругову поруку та сплату подушного податку [15, с. 113].

Окрім сплати податків, міщани несли повинності й виконували різні роботи. Вони брали участь у будівництві й утриманні поштових трактів та постачали підводи для військ [14, с. 205].

Однією з повинностей, яку несли міщани Російської імперії, була рекрутська. Процедура набору рекрутів відбувалася наступним чином [11, с. 206]: міщанська громада купувала рекрутські квитанції на гроші, зібрані її членами, після чого ті, хто мав того року йти в рекрути, тягнули жереб і ставали в ряд згідно з витягнутими квитанціями. На військову ж службу йшов лише той, хто витягнув жереб, але не заплатив за рекрутську квитанцію, тобто в рекрути йшли лише найбідніші міщани.

У Києві міщани були звільнені від рекрутської повинності до 1835 р. 23 грудня того року було видано указ імператора Миколи I, в одному з пунктів якого зазначалося: «Поширити рекрутську повинність на всіх міщан, приписаних до міста після ревізії 1782 р., а зі старожилів стягувати по 1 000 руб. за кожного рекрута, який мав йти від них» [13, с. 140–141]. Перший набір рекрутів у Києві відбувся 1 липня 1836 р., коли було забрано на військову службу 18 міщан [4, арк. 6].

Протягом всього часу з початку набору в рекрути київських міщан багато хто з них, намагаючись уникнути повинності, тікав з міста під час набору. Внаслідок цього, на 1850 р. у місті склалася така ситуація, коли ті з міщан, які залишалися в Києві під час рекрутського набору та були придатні до служби, хоча й відбули вже свою чергу, змушені були йти в рекрути вдруге і навіть утретє замість утікачів, які, повернувшись додому після завершення набору, залишалися

непокараними й не зазнавали жодних переслідувань з боку місцевого керівництва. Щоб змінити цю ситуацію, генерал-губернатор наказав зібрати найточніші дані про всіх утікачів, відшукати їх і притягнути до відповідальності [10, арк. 1].

Рекрутську повинність в усій Російській імперії було скасовано лише в 1874 р. [14, с. 206].

Іншою повинністю була постоева – одна з найважчих повинностей для міщан. Вона полягала в обов'язку приймати у свій будинок на проживання офіцерів та солдатів з військових частин. Прийом постояльца означав не лише відведення для нього приміщення, але й обслуговування, особливо коли доводилося приймати офіцерів-дворян [18, с. 43–44].

В різних містах Російської імперії офіцери та солдати оселялися на постій майже у всіх будинках, де жили міщани. Переважно постій був взимку, що ускладнювало життя міщанства, бо в цей час вони не могли навіть піти з дому на сезонні роботи в інші міста [18, с. 394–395].

Наприклад, в Угличі щорічно для постою займалося по 600 будинків, тому кожен житель міста був змушений приймати військових по три місяці в рік. В Данилові кожен житель приймав їх приблизно через рік, а в Рибинську, хоча й були казарми, але їх не вистачало, тому зайнятими для постою були приблизно третина будинків [18, с. 394].

Київські міщани до 1835 р. не несли постоевої повинності. Починаючи з 1836 р., в місті кожного року зупинялися військові з'єднання. З 1836 по 1845 рр. через Київ пройшло приблизно 241 227 осіб, які служили у війську, а також зупинилося більш ніж 24 000 осіб, які йшли військовим походом повз Київ [19, с. 171–172].

Важливою для Києва стала реконструкція фортеці на Печерську протягом першої половини XIX ст. Хоча розширення й розбудова фортеці спричинили знесення багатьох будинків киян, які розмішувалися до того на її території, проте, суттєво вплинули на звільнення значної частини міщан від постоевої повинності. На початок 60-х рр. XIX ст. київська фортеця мала оборонні казарми, де розмішувалися військові з'єднання, що перебували у місто на постій [20, с. 504].

Підсумовуючи, варто зазначити, що в кінці XVIII – першій половині XIX ст. київське міщанство було найчисельнішою верствою серед усього населення міста. Правове становище київських міщан в зазначений період регулювалося законодавством Російської імперії. Будучи податним станом, міщанство платило податки, несло рекрутську та постоеву повинності. Через це, значним полегшенням для міщан стала реконструкція київської фортеці, де розмістилися казарми для військ, які проходили через Київ. Рекрутську ж повинність було скасовано лише в 1874 р.

Джерела та література

1. Білоус Н. О. До питання запровадження магдебурзького права в Києві // Український історичний журнал. – К. «Дієз-продукт», 2008. – № 1. – 134 с.

2. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.

3. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 8. Выписка из податной тетради киевского мещанского общества, выданная от старосты Фомы Карачука поморнику его Евстафию Демиденку для производства по оной в 1841 году сборов с мещан и цеховых участков. – 38 арк.

4. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 7 (1836). Дело о доставлении сведений во что обошлась сдача рекрут по городу Киеву. – 10 арк.

5. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 54 (1836). Дело по рапортам управы о высылке в оную жительствоющих в разных местах мещан для уплаты следуемых с них казенных податей. – 16 арк.

6. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 7. Книга цеха цирюльничкого на записку расхода денежной сметы на 1839 год. – 6 арк.

7. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 21 (1850). О лицах, скрывающихся от рекрутства для предания суду. – 2 арк.

8. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 31 (1850). О сыске должников и их имуществ и о сложении со счетов казенных взысканий по безнадежности. – 2 арк.

9. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 14. О числе следовавших, принятых и отосланных в Киевское Казначейство государственных податей и других повинностей с Киевских мещан за бытность старосты Свечникова 1843-го года. – 102 арк.

10. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 22. Ревизская сказка губернского города Киева мещан состоящих в цирюльничком цеху. – 27 арк.

11. ДАК, ф. 1, оп. 2А, спр. 197. Указы Киевского губернского правления за 1826 г. – 27 арк.

12. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 5. Указы Киевской Градской Думы и действия по оным. По должности старосты Карачука. 1841 года по октябрь месяц. – 261 арк.

13. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1888. Кн. 5. – С. 140–168.

14. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.: ил.

15. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – XL., 548 + 583 с., 87 + 55 ил. Т. 1.

16. П. Л. Население Киева в прошлом столетии // «Киевская старина», 1884. – Кн. 2. – С. 352–354.

17. ПСЗ РИ Т. 25. Оtd 2: 1850 № 24660.

18. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Изд-во Академии наук СРСР, 1958. – 558 с.

19. Фудуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1852. – Ч. 1. – 549 с.

20. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого // «Киевская старина», 1889. – Кн. 12. – С. 495–545.

References:

1. Bilous N. O. Do pytannya zaprovadzhennya mahdeburzkooho prava v Kyevi // Ukrainsky istorychny zhurnal. – K. «Diez-produkt», 2008. – № 1. – 134 s.

2. Gurzhiy I. O. Kupetstvo Kyeva I Kyivshchyny XVII–XIX st. – K.: Instytut istoriy Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. – 284 s.

3. DAK, f. 319, op. 1, spr. 8. Vypiska iz podatnoi tetradi kievskoho meshchanskoho obshchestva, vydanaya ot starosty Fomy Karachuka pomoshchniku eho Evstafiю Demidenku dlya proizvodstva po onoi v 1841 hodu sborov s meshchan I tsehovyykh uchastkakh. – 38 ark.

4. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 7 (1836). Delo o dostavlenii svedeniy vo chto oboshlas sdacha rekrut po horodu Kievu. – 10 ark.

5. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 54 (1836). Delo po raportam upravy o vysilke v onuu zhytelstvuushchikh v raznykh mestakh meshchan dlya uplady sleduemykh s nikh kazennykh podatei. – 16 ark.

6. DAK, f. 319, op. 1, spr. 7. Kniha tsekha tsyrulnit-skoho na zapisku raskhoda denezhnoi smety na 1839 hod. – 6 ark.

7. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 21 (1850). O litsakh, skryvaushchikhsya ot rekrutstva dlya predaniya sudu. – 2 ark.

8. DAK, f. 17, op. 1 t. 1, spr. 31 (1850). O syske dolzhnikov i ikh imushchestv i o slozhenii so schetov kazennukh vzyaskanii po beznadezhnosti. – 2 ark.

9. DAK, f. 260, op. 1, spr. 14. O chisle sledovavshykh, prinyatykh i otoslannykh v Kievskoe Kaznacheistvo hosudarstvennykh podatei i druhikh povinnostei s Kievskikh meshchan za bytnost starosty

Svechnikova 1843-ho hoda. – 102 ark.

10. DAK, f. 319, op. 1, spr. 22. Revizskaya skazka hubernskoho horoda Kiev meshchan sostoyashchikh v tsyrulnitском tsekhu. – 27 ark.

11. DAK, f. 1, op. 2A, spr. 197. Ukazy Kievskoho hubernskoho pravleniya za 1826 h. – 27 ark.

12. DAK, f. 260, op. 1, spr. 5. Ukazy Kievskoi Hradskoi Dumy i deistviya po onym. Po dolzhnosti starosty Karachuka. 1841 hoda po oktyabr mesyats. – 261 ark.

13. Kamanin I. Poslednie hody samoupravleniya Kievа po mahdeburzkomu pravu // Kievskaya starina, 1888. Кн. 5. – S. 140–168.

14. Koshman L. V. Horod i horodskaya zhyzn v Rossii XIX stoletiya: Sotsyalnye i kulturnye aspekty / M.: Rossiiskaya politicheskaya entsyklopedia (ROSSPEN). 2008. – 448 с.: ил.

15. Mironov B. N. Sotsyalnaya istoria Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX veka): V 2 t. – 3-e izd., ispr., dop. – SPb.: «Dmitiy Bulanin». – XL., 548 + 583 s., 87 + 55 il. T. 1.

16. P. L. Naselenie Kievа v proshlom stoletii // «Kievskaya starina», 1884. – Кн. 2. – S. 352–354.

17. PSZ PI Т. 25. Оtd 2: 1850 № 24660.

18. Ryndzunsky P. H. Horodskoe hrazhdanstvo doreformennoi Rossii. – M.: Izd-vo Akademii nauk SRSR, 1958. – 558 s.

19. Fundukley I. I. Statisticheskoe opisanie Kievskoi hubernii. – Spb.: Tipohrafia ministerstva vnutrennikh del, 1852. – Ch. 1. – 549 s.

20. Chalyy M. K. Vospominania M. K. Chaloho // «Kievskaya starina», 1889. – Кн. 12. – S. 495–545.

Настрої та поведінка населення Києва у часи аварії на Чорнобильській АЕС (до 30-річчя Чорнобильської трагедії)

У статті описано інформаційну ситуацію навколо вибуху на 4-му енергоблоці Чорнобильській АЕС, розкрито комплекс заходів радянських спецслужб по засекреченню відомостей про аварію на режимному об'єкті, висвітлюється морально-психологічний стан жителів Києва у пост-чорнобильський період.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, КДБ УРСР, м. Київ

Олег Бажан

Настроения и поведение населения Киева во время аварии на Чернобыльской АЭС (к 30-летию Чернобыльской трагедии)

В статье описано информационную ситуацию вокруг взрыва на 4-м энергоблоке Чернобыльской АЭС, раскрыто комплекс мероприятий советских спецслужб по засекречиванию фактов об аварии на режимном объекте, освещается морально-психологическое состояние жителей Киева у пост-чернобыльский период.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, КГБ УССР, г. Киев.

Oleg Bazhan

Mood and behavior of kiev population at Chernobyl accident times (to the 30-th anniversary of Chernobyl disaster)

Information about the man-made disaster caused by the explosion and subsequent destruction of the fourth unit of the Chernobyl nuclear power plant on the night of April 26, 1986, was immediately classified as secret by the Party and State leadership of the Soviet Union and Soviet secret services. State Security Committee of the Council of Ministers of the USSR developed and implemented a range of special measures for making secret the information on the accident in the regime zone. Not giving up the May Day demonstration in the capital of Ukraine, the political leadership of the Ukrainian SSR intended to use the international sport competition (the 39th international cycling race for peace) and business activities (the exhibition "Beet-86") as a tool to neutralize the negative impressions of the Chernobyl event.

Hoping to downplay the scale of the tragedy, the State Security members considered it necessary not to disclose to the press and privately the causes of the accident on the Chernobyl 4th unit; statistics incidence of radiation sickness among the plant personnel, liquidators, evacuees; the name of organizations and number of employees who were involved in the liquidation work.

The hiding of the catastrophe extent by the government agencies, the speculations of foreign radio stations gave rise to incredible rumors and disturbing fear among Kyiv residents. The dosed and some-

times distorted information about the existing danger; ignorance of how to behave in an emergency situation created conditions for mass and long-time panic in the capital of Ukraine.

Chernobyl disaster caused the fracture of normal life, everyday behavior. Soviet government wickedness in concealing the extent of the accident led to increased distrust in the authorities and disbelief in their ability to effectively overcome the negative effects of radioactive pollution. The accident at 4th unit of the Chernobyl nuclear power plant has had a radical impact on Ukrainian society and has provoked significant social and political transformation processes in Ukraine.

Key words: *Chernobyl catastrophe, Kyiv, moral and psychological state.*

Інформацію про техногенну катастрофу, спричинену вибухом і подальшим руйнуванням четвертого енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції в ніч на 26 квітня 1986 року, партійно-державним керівництвом СРСР та радянськими спецслужбами було відразу віднесено до категорії таємної. Як свідчать архівні документи Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР негайно заходився розробляти та впроваджувати цілий комплекс спеціальних заходів по засекреченню відомостей про аварію на режимному об'єкті. В одному з перших повідомлень Управління КДБ по м. Києву та Київській області, надісланих КДБ СРСР 26 квітня 1986 року, зазначалося: «З метою недопущення витoku інформації, розповсюдження неправдивих та панічних чуток, організований контроль вихідної кореспонденції, обмежений вихід абонентів на міжнародні лінії зв'язку» [1, ф.11, спр. 0092, т. 29, арк.1075].

У перші дні після аварії керівництво КДБ УРСР, нехтуючи необхідністю інформувати населення про екологічні наслідки «ядерного лиха», більше переймалося «перевіркою версії про можливий диверсійний намір», залучивши до оперативних заходів 67 агентів та 56 довірених осіб [1, ф.11, спр. 0092, арк. 108]. Коли стало зрозумілим, що правду про події на ЧАЕС приховати неможливо (поява значної кількості публікацій на Заході, вимушена евакуація близько 45 тисяч мешканців міста енергетиків Прип'яті) 29 квітня 1986 року начальником УКДБ УРСР по м. Києву та Київської області генерал-майор Леонідом Биховим було дано розпорядження «про посилення роботи міськрайорганів в районах міста Києва та Київської області на підприємствах та установах для припинення спільно з партійними та радянськими органами фактів розповсюдження провокаційних та панічних чуток, застосування стосовно їх інспіраторів самих рішучих заходів. Райвідділи щоденно до

11 та 17 годин повинні доповідати черговому УКДБ:

- скільки виявлено базік;
- скільки проведено попереджувальних бесід;
- скільки осіб попереджено;
- яка ситуація на підприємствах та установах;
- ситуація в районах» [1, ф.11, спр. 0092, т. 29, арк. 111].

У свою чергу голова КДБ УРСР С. Муха у доповідній записці, адресованій першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому, інформував вище політичне керівництво республіки про зусилля чекістів напередодні Першого травня забезпечити належний контроль «за оперативною обстановкою у Київській, Чернігівській, Житомирській областях у зв'язку з надзвичайними подіями, що мали місце 26 квітня на Чорнобильській АЕС» [1, ф.16, спр. 01113, арк. 64-65].

Інформаційна ситуація навколо події техногенного характеру вкрай непокоїла Оперативну групу політбюро ЦК КПУ з питань, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, започатковану постановою політбюро ЦК КПУ від 3 травня 1986 року. Координаційним органом, створеним під егідою Компартії України, вживалися заходи у приховуванні масштабів аварії перед Заходом. Не відмовившись від першотравневої демонстрації в столиці України, коли у Києві радіаційний фон становив 550-1200 мікрорентген на годину, вище політичне керівництво УРСР розпочало підготовку до 39-ї міжнародної велогонки миру, яку було заплановано на 6 травня 1986 року [2, ф.1, оп. 17, спр. 385, арк. 28-41].

Для нейтралізації негативних вражень від чорнобильських подій влада мала намір використати заздалегідь сплановані міжнародні бізнес-заходи. За наполяганням керівника Уряду УРСР О. Ляшка Оперативна група політбюро 4 травня 1986 р. прийняла рішення «внести пропозицію Держагропрому СРСР про доцільність

проведення у травні ц.р. у м. Києві міжнародної виставки "Буряківництво-86"» [2, ф.1, оп. 17, спр. 385, арк. 22-27].

У першій декаді травня 1986 року 5 відділ VI управління КДБ СРСР (економічна контррозвідка та захист науково-технічного комплексу радянської держави) склав перелік відомостей (всього 26 пунктів) щодо подій на ЧАЕС, які підлягають засекреченню. Сподіваючись применшити масштаби трагедії, співробітники органів держбезпеки вважали за потрібне не розголошувати у пресі та приватних розмовах: причини аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС; вичерпні дані про характер та обсяги руйнувань; інформацію про кількість та склад суміші, виверженої із зруйнованого реактора під час вибуху; відомості про рівень радіоактивного забруднення у приміщеннях атомної електростанції та в 30-км зоні; діапазон дезактиваційних робіт у ході ліквідації наслідків аварії; статистику захворюваності на променеву хворобу серед персоналу станції, ліквідаторів, евакуйованого населення; факти масового отруєння та епідеміологічних захворювань, пов'язаних з аварією; дані про обсяг державних капіталовкладень на консервацію 4-го енергоблоку, найменування організацій та кількість працівників причетних до ліквідаторських робіт [1, ф.11, спр. 0992, т. 33, арк. 91-92].

Занепокоєнням з приводу витоку інформації просякнутий наказ голови КДБ СРСР В. Чебрикова № 0515 від 30 серпня 1989 р. «Про заходи посилення контррозвідувальної роботи на об'єктах атомної енергетики у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС»: «Аварія та її наслідки використовуються буржуазною пропагандою та спецслужбами противника для розгортання антирадянської кампанії, дискредитації вітчизняної атомної енергетики, підриву престижу соціалістичної економіки та науки. Спекулюючи на тому, що трапилося, противник створює додаткові труднощі у торгівлі СРСР із західними партнерами, робить спроби внести елементи недовіри у взаємовідносини країн соціалістичної співдружності. Спеціальні служби США та їх союзників по НАТО через резидентури, діючі під прикриттям посольств капіталістичних держав у Москві, представників інофірм, журналістів та інших іноземних громадян, а також за допомогою технічних засобів розвідки здійснюють наполегливі спроби по добуванню закритих даних про радіаційну ситуацію в зоні АЕС і за її

межами, ступеня ураження населення, боєготовності військ хімзахисту та цивільної оборони, першочергових діях по ліквідації наслідків аварії і т.п. Активізувалась діяльність ворожих елементів з числа радянських громадян по збору та передачі іноземцям інформації негативного характеру» [1, ф. 9, спр. 34, арк. 80-90].

Не дивно, що на підставі отриманих інструкцій органи КДБ УРСР намагалися у специфічний спосіб завадити представникам зарубіжних інформаційних агентств збирати правдиву інформацію про аварію. Так під цілодобовим контролем спецслужб перебувала знімальна група американського телеканалу «Сі-бі-ес», яка упродовж 23-25 травня 1986 року збирала у Києві матеріал про наслідки Чорнобильської катастрофи. Застосовуючи метод «оманливого контакту», співробітники органів держбезпеки домоглися бажаного результату: «іноземці ... погодилися з фактами публікації в США тенденційних матеріалів про аварію на Чорнобильській АЕС... У телефонних розмовах зі своїми зв'язками та представництвом у Москві американці позитивно відгукувалися про ситуацію в Києві».

Багатий арсенал методів дезінформування було залучено органами держбезпеки у жовтні 1986 року під час відвідин столиці УРСР групи американських дипломатів та спеціалістів-радіологів. Метою приїзду до Києва представників посольства США у Москві було вивчення радіаційної ситуації у приміщеннях, призначених для розташування генконсульства США та проживання його співробітників. На вулицях дипломати вступали у контакт із окремими жителями міста, намагалися зібрати відомості про чорнобильські події. З доповідної записки голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому дізнаємося, що «КДБ здійснив комплекс оперативних заходів в інтересах отримання інформації про наміри американців, контролю за їх діями, вивчення застосованої апаратури, доведення до іноземців вигідних відомостей... Вживаними заходами американці були виведені на наші оперативні можливості» [1, ф. 16, спр. 1114, арк. 172-173].

Увага радянських спецслужб була прикута до міжнародно-інформаційних кампаній української діаспори, присвячених Чорнобильській катастрофі. КДБ УРСР уважно споглядав за діями Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради по створенню «коорди-

наційного комітету у справах української катастрофи» та зусиллями українських емігрантських кіл домогтися розгляду питання Чорнобиля на 41-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 1986 року. Для організації спеціальних операцій спецслужби використовували усі можливі канали інформаційного впливу, про що регулярно доповідалось ЦК КПУ: «КДБ УРСР проводить заходи протидії підривним акціям зарубіжних центрів ОУН та просуванню у засоби масової інформації країн Заходу об'єктивних відомостей про ситуацію у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС» [1, ф. 16, спр.1114, арк.85-86].

Все ж таки основні і найважливіші ресурси для інформаційної блокади навколо Чорнобильської аварії радянські спецслужби задіяли в межах України. Методами технічного контролю спецслужби прагнули завадити поширенню негативних настроїв, панічних чуток серед жителів України навколо вибуху на ЧАЕС. Не уникнув попереджувально-профілактичної бесіди зі співробітником органів держбезпеки киянин В. Дегтяр, який під час телефонних розмов з колегами «тенденційно оцінював ситуацію в місті і висловлював претензії до діяльності радянської влади» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 2].

Намагаючись применшити масштаби трагедії, владна верхівка не лише зволікала з оповіщенням населення про радіаційну небезпеку, а й примушувала Міністерство охорони здоров'я УРСР займатися озоламилюванням в діагностиці променевих уражень. Підтвердженням такого судження є витяг зі звіту спецслужб за 11 травня 1986 року: «За даними Шевченківського РВ УКДБ адміністрація Київської області та 25 лікарень, опираючись на вказівку Мінздрав'я УРСР (нібито наказ № 24с від 11.05. 86 р.) в історіях хвороб хворих з ознаками «променева хвороба» вказують діагноз «вегето-судинна дистонія». На думку головліка обласної лікарні Клименко А.М. така постановка питання може в майбутньому призвести до плутанини при призначенні лікування, діагностики, а також вирішення питання про інвалідність та встановлення пенсії» [1, ф.11, спр. 0992, т. 29, арк. 8].

У свою чергу КДБ УРСР, піклуючись про режим таємності серед медичних працівників, рекомендував Міністерству охорони здоров'я розглянути питання про посилення контролю за використанням інформації про стан та кількість

хворих, уражених променевою хворобою [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 38].

Приховування урядовими структурами масштабів аварії, домисли зарубіжних радіостанцій породжували неймовірні чутки та тривожні побоювання серед киян. Дозована, а інколи спотворена, інформація про існуючу небезпеку, незнання як поводитися в надзвичайній ситуації створили передумови для масової та тривалої за часом паніки в столиці України.

Під впливом страху, невизначеності кияни кинулися рятувати свої родини. На всіх вокзалах, аеропортах біля білетних кас утворилися величезні черги жінок з дітьми. У найбільш помітних формах паніка в Києві стала проявлятися 4-5 травня 1986 року. Найбільше зростання пасажиропотоку у Києві було зафіксовано Штабом цивільної оборони та КДБ УРСР 7-9 травня 1986 року.

Загальна напруженість у столиці, масова панічна реакція киян стала предметом розгляду Оперативної групи політбюро ЦК КПУ з питань, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС на засіданні 8 травня 1986 року. Після нетривалої дискусії урядовці погодилися з рекомендаціями голови КДБ УРСР Степана Мухи, який запропонував боротися з масовою скупченістю людей на вокзалах за допомогою додаткових залізничних потягів та значної кількості точок продажу проїзних квитків:

«тов. МАСИК (заступник Голови Ради Міністрів УРСР - авт.) – В два раза возросло количество пассажиров. Если в прошлом году за сутки перевозили 26 тыс. чел., то вчера выехало из Киева 55,5 тыс. чел. В 3 раза выросло отправленное автомобильным транспортом. Вчера выехало 19,5 тыс. чел. Авиационный транспорт. Дали дополнительные самолеты. Позавчера отправили 9 тыс. чел...

тов. МУХА – Вчера дополнительный состав ушел полупустым из-за того, что кассы не могли пропустить. Просим дополнительные составы и отправляем их полупустыми» [2, ф.1, оп. 17, спр. 385, арк. 79-90].

Градус панічних настроїв у Києві у другій декаді травня 1986 року у щоденних довідках КДБ УРСР виглядав наступним чином: «9.05. Продано 58 тис. квитків на залізничний транспорт, відправлено 17 додаткових потягів, повернено в каси 1115 квитків, черги в касах зменшуються... 10 травня було продано 44 тис. квитків на заліз-

ничний транспорт, відправлено 11 додаткових поїздів, повернуто в каси 954 квитків. Обстановка серед іноземних туристів нормальна... 12 травня продано 42463 квитка, відправлено 13 додаткових потягів, повернуто в каси 1206 квитків... 13.05 було продано 35520 квитків на залізничний транспорт, відправлено 7 додаткових потягів, повернуто в каси 1230 квитків. Продаж квитків входить у літню норму... 14.05. За добу було продано 36 тис. квитків, відправлено 6 додаткових потягів, повернуто в каси 925 квитків... За 15.05. продано 34595 залізничних квитків, відправлено 2 додаткових потяги, повернуто в каси 933 квитки /літня норма – до 30 тис. квитків на добу/. Протягом 17 травня продано 41432 квитки, відправлено 4 додаткових потяги, повернуто в каси 921 квиток. Відправлено по графіку 12 потягів з дітьми шкільного віку... 19.05. Протягом доби продано 31118 квитків, відправлено 7 додаткових потягів, повернуто в каси 740 квитків. Відправлено 13 потягів з дітьми. Обстановка нормальна... 21.05. протягом доби відправлено 3 додаткових потяги, повернуто в касу 776 квитків. Відправлено 11 потягів з дітьми з м. Києва. Обстановка нормальна» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 3, 8, 14. 20, 27, 38, 45, 59].

Опираючись на партійні документи, оперативні дані силових структур можна стверджувати, що гостра панічна реакція киян на ситуацію на Чорнобильській АЕС простежується з кінця квітня по першу декаду травня 1986 року. Зменшення проявів панічної поведінки жителів столиці стає помітним лише в останній декаді травня 1986 року.

Радянські спецслужби зазвичай намагалися протидіяти поширенню панічних настроїв у Києві. Основні зусилля Комітет держбезпеки УРСР спрямував на усунення найнебезпечніших панікерів. Так наприкінці квітня-травня 1986 року оперативним складом райвідділів КДБ УРСР активно вівся пошук осіб, які збирали інформацію та розповсюджували плітки з приводу подій на ЧАЕС. Лише в період з 13 по 15 травня 1986 року у Києві було виявлено 23 так званих «базік» та проведено 270 пояснювальних бесід з сіячами паніки [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 18, 25, 30, 37].

Важливу роль у денонсації чуток спецслужби відводили друкованим засобам інформації, які мали пояснити неістотність радіаційної небезпеки. Зняття панічної напруги у суспільстві,

розповсюдженню вигідної для влади інформації мало слугувати «інтерв'ю позитивного характеру про ситуацію в Києві» з постійним представником французької туристичної фірми в Україні, об'єктом ОП (оперативної підбірки – авт.) КДБ «Ріти», опубліковане у травні 1986 р. на сторінках газети «Правда України» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 30]. У такий спосіб радянські спецслужби прагнули забезпечити єдину інтерпретацію подій, навколо техногенної катастрофи.

Психологічна ситуація населення навколо радіаційної аварії поступово змінювалася. Переживання людей пройшли шлях від шокової розгубленості, паніки, хронічної тривоги до прояву реакції відчуженості, настороженості і недовіри. У настроях киян, крім похмурої пригніченості, стали спостерігатися образливі випадки на адресу владних структур. Органи держбезпеки неодноразово фіксували уривки приватних розмов киян, в яких висловлювалося «невдоволення тим, що пізно повідомили про аварію, не були дані рекомендації профілактичного характеру». Збурення громадської думки викликало рішення компартійної верхівки УРСР провести на Хрещатику першотравневу демонстрацію. Урочисті заходи у столиці України з нагоди Дня міжнародної солідарності трудящих в умовах радіаційної небезпеки викликало зливу критики з боку об'єкту ДОР (дело оперативной разработки – рос.) 5 Управління КДБ УРСР «Голді»: «У нас сотні, тисячі гинуть і хоч би що, людське життя не має ціни. Вони спеціально організували демонстрацію, щоб продемонструвати, що все в порядку, а радіація – це повільна смерть» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 13].

Про закритість радянського суспільства, лукавство компартійної верхівки у приховуванні правди про аварію на ЧАЕС відверто висловлювався об'єкт ДОР «Фарисейка» 5 Управління КДБ УРСР: «Хіба не могли раніше виступити перед народом хто не будь з партійних бонз і розповісти про все, надати необхідну інформацію для народу? Адже всі збуджені, у місті паніка. Чому дитячі садки ЦК і Ради Міністрів повивозили ще 27 квітня, а наші діти сидять? У цьому випадку проявилось обличчя нашого уряду, робити гарне обличчя перед усім світом і повна зневага до свого народу, кинутого на поганий долі в такий момент. Якби не Захід, ми б до сих пір нічого не знали. Цей безлад та безвідповідальність панує скрізь. Наша примітивна

система ще не доросла до того рівня, щоб будувати та експлуатувати атомні станції. Образливо дивитися як спаплюжили Україну, наші прекрасні міста, села, річки» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 3-4].

Недовіру до офіційної інформації, свою тривогу щодо аварії на атомній електростанції висловлював старший викладач кафедри іноземних мов Київського державного педінституту ім. Горького Лев Хелемський: «Невідомо, що влада скаже завтра. Вчора заступник голови Ради Міністрів сказав, що криза минула, що катастрофи не буде, але ж нам говорили раніше, що все в порядку і радіації немає». Більш радикальніше виражав свої думки доцент Української сільськогосподарської академії Григорій Калиновський, який Чорнобильську трагедію характеризував як геноцид українського народу: «Це кацапи в 1933 році не заморили голодом Україну, хочуть нині це зробити атомом» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 13, 17].

Аварія на ЧАЕС поблизу столиці України сприймалася завідувачем кабінету технічних засобів навчання Київського інституту народного господарства Левковцем як руйнівна політична акція, спрямована на знищення древнього Києва: «Це злочин, що уряд УРСР йде на поводу у Москви, що гроблять такий історичний та культурний центр як Київ, що керівникам немає справи до простих людей, подумаєш, занапащать 3-5 мільйонів осіб» [1, ф. 11, спр. 0992, т. 29, арк. 9].

За інформацією радянських спецслужб під впливом Чорнобильської катастрофи у Києві пожвавилися еміграційні настрої серед осіб єврейської національності. Безсилля перед «ядерною стихією» послужило сильним поштовхом до зростання релігійності серед киян.

Таким чином, Чорнобильська катастрофа стала потужним імпульсом до осмислення глобальних екологічних проблем та потужної критики соціалістичної системи.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

References:

1. Galyzevy derzhavnyy arkhiv Slyzhi bezbeky Ukrainy
2. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh orhanizatsiy Ukrainy

**Медичне
краєзнавство:
суть та науково-
дослідницький
потенціал**

Ігор Робак (м. Харків), Ганна Демочко (м. Харків), Вадим Ільїн (м. Харків)

ПЕРША МІСЬКА ЛІКАРНЯ ХАРКОВА: ІСТОРІЯ У ПІВТОРА СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена історії найстарішого муніципального лікувального закладу Харкова. Проаналізовано керівництво ним, фінансування, господарський стан, кадрове забезпечення, науковий потенціал тощо. Зазначено, що лікарня багато років була найпотужнішим закладом та обслуговувала не тільки значну частину містян, а й жителів губернії (області). Також вона була клінічною базою для кафедр медичного інституту (університету), що підіймало її авторитет та робило роботу ще ефективнішою. Аналіз розвитку закладу охоплює весь його історичний шлях у сто сорок два роки.

Ключові слова: *1-а радянська лікарня ім. В.І. Леніна, медичне краєзнавство, Олександрівська лікарня, Перша міська клінічна лікарня, Харківська міська дума, Харківська міська рада, Харківський міськздорвідділ.*

Ігор Робак, Анна Демочко, Вадим Ільїн

ПЕРВАЯ ГОРОДСКАЯ БОЛЬНИЦА: ИСТОРИЯ В ПОЛТОРА СТОЛЕТИЯ

Статья посвящена истории первого муниципального лечебного заведения Харькова. Проанализированы управление ним, финансирование, хозяйственное положение, кадровое обеспечение, научный потенциал и т.д. Отмечено, что больница много лет была самым мощным заведением и обслуживала не только значительную часть жителей города, но и жителей губернии (области). Также больница была базой для кафедр медицинского института (университета), что поднимало её авторитет и делало работу еще более эффективной. Анализ развития учреждения охватывает весь его исторический путь в сто сорок два года.

Ключевые слова: *1-я советская больница им. В.И. Ленина, Александровская больница, медицинское краеведение, Первая городская клиническая больница, Харьковская городская дума, Харьковский городской совет, Харьковский горздравотдел.*

Ihor Robak, Anna Demochko, Vadim Ilin

THE 1ST KHARKIV CITY HOSPITAL: HISTORY IN ONE AND A HALF CENTURY

The article deals with the history of Olexandr Hospital (V.I. Lenin 1st Soviet Hospital, the 1st city clinical hospital) – the oldest municipal institution of the city of Kharkiv. The hospital was founded in 1869 with the support of the governor, mayor and sponsors, who contributed considerable funds for hospital construction and for required equipment for the hospital.

Since the foundation and during the time of its existence the hospital was a multi-field healthcare institution. The most powerful departments were the following: therapeutic, surgical, obstetric-gynecological and neurological: but there were equally important departments: the ear department,

urology, traumatology, tuberculosis, otolaryngology, gastroenterology departments, which were opened after the Second World War.

At the time of foundation the hospital had one hundred beds, but the growing demand for qualified medical care caused the increase in the number of beds. In the future, there was a steady trend in the increase of hospital beds; its maximum was reached in the second half of the twentieth century, when the hospital had 720 beds.

The hospital was not only a healthcare institution, but also a clinical site for the Departments of Kharkiv Medical Institute (University). The following greats of medical science shared their practical experience with the students – I. Zarubin, A. Podriez, I. Kudintsev, Ie. Chernikov, M. Milostanov, O. Mandelshtam, A. Heimanovych, O. Melnykov, V. Hryshchenko, V. Zaitsev, L. Mala.

Reform-minded leaders of the medical field broke almost sesquicentennial history of the hospital, which ceased to exist as an independent institution in 2012.

Key words: *The 1st Soviet Lenin hospital, Medical Regional Studies, Olexander hospital, The 1st Lenin city clinical hospital, The Kharkiv City Duma, The Kharkiv City Council, The City Health Department.*

Олександрівська лікарня (1-а радлікарня ім. В.І. Леніна, Перша міська клінічна лікарня) в Харкові має багаторічну історію, яка становить інтерес не стільки у ракурсі історії України, скільки у ракурсі медичного краєзнавства та мікроісторії. Як зазначає Сергій Єскельчик у сучасному українському гранд-наративі вже є досить цікаві дослідження з культурної історії, історії повсякдення тощо. Саме час братися за мікроісторію – історію окремих закладів, життєпис персоналій і т.д.

Наразі історія лікарні досліджена недостатньо. Цілісної картини її розвитку дотепер не існує. А окремі фрагменти були вкраплені в загальноісторичні студії про Харків та в публікації про інші медичні установи. У дожовтневій історичній літературі найцінніші розвідки з нашої теми містяться у фундаментальній монографії Д.І. Багалія і Д.П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)» [1], а також у брошурі К.Х. Коршенбойма «Исторический очерк Александровской больницы в Харькове за 25-ти летний период 1869–1894 гг.» [2]. За радянських часів внесок у розробку даної проблеми був настільки не суттєвим, що навіть важко назвати якісь значущі розвідки. На сучасному етапі деякі сторінки історії лікарні відтворили в монографічних працях автори цього дослідження [3, 4]. А в російському академічному виданні «История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI – начало XX в.)» лікарні присвятили декілька слів і переплутали дату її заснування [5, с. 145].

Мета даної статті – висвітлення історії лікарні через призму медичного краєзнавства, що стане добрим прикладом для студіювання інших об'єктів цієї галузі національного краєзнавства.

Відкриття власної великої лікарні для міста Харкова стало особливо актуальним у другій половині XIX століття. Триста ліжок, які були розкидані містом, не задовольняли потреб губерньського центру, адже крім самих містян Харків обслуговував медичною допомогою ще й жителів губернії, кількість яких постійно зростала, а от додаткові ліжка чисельно не збільшувалися. Саме тому питання утворення нового медичного закладу постало дуже гостро.

Питанням заснування нового лікарняного закладу опікувалися представники міської громади, які й ініціювали заснування лікарні у місті. Завдяки їхнім активним діям 30 серпня (ст. ст.) 1869 року нова лікарня відкрила свої двері для жителів міста. Вона отримала назву Олександрівської на честь спасіння імператора Олександра II під час замаху на нього у Парижі (1867 р.). Ініціатором такої назви став міський голова М. Шатунов, який знайшов не тільки духовну, а й матеріальну підтримку губернатора П. Дурново у розмірі 25 тисяч рублів. Така благодійність стала прикладом і для інших мешканців міста, зокрема заможних купців, які також вирішили пожертвувати гроші на будівництво лікарні. Остання значна сума була виділена міською думою у розмірі 25 тисяч рублів. Таким чином, зібрані кошти дозволили трохи більше ніж за рік звести величезну по тих мірках споруду по вулиці Благовіщенській, 25. Розрахову-

валася лікарня на сто ліжок. Її фундатором вважався П. Дурново, очільником опікунської ради – М. Шатунов, а старшим (головним) лікарем призначили титулярного радника Є. Костенка [6, с. 136–138; 7, с. 264, 272; 2, с. 6, 34, 37; 8, с. 221; 9, с. 287].

Олександрівська міська лікарня перебувала у віданні міської управи. В медичному плані вона підлягала нагляду з боку лікарського відділення губернського правління. Проте лікарня мала своє автономне керівництво – опікунську раду, членів якої призначала Харківська дума.

Лікарня могла мати необмежену кількість почесних опікунів з числа осіб, які вносили щорічно не менш 100 рублів, або одноразово 1000 рублів благодійних внесків. Почесні опікуни затверджувалися в цьому званні міською думою. Це піднімало їхній престиж в очах харківської громадськості [10, с. 10].

Лікарня призначалася для хворих обох статей всіх класів, станів і віросповідань. Але основний її контингент складали наймані робітники та дрібні підприємці (торговці, візники, ремісники та ін.) [6, с. 137–138]. Лікарня не відмовляла в наданні медичної допомоги будь-кому з хворих, «состояние здоровья которых являет признаки, угрожающие их жизни, требующие, следовательно, безотлагательной медицинской помощи». Вартість лікування хворих в Олександрівській лікарні відшкодовувалося відповідними станами товариствами, установами та організаціями [10, с. 1–2].

Лікарня отримувала фінансування з різних джерел. Найважливішим серед них був лікарняний збір, що являв собою своєрідну зародкову форму обов'язкового медичного страхування. Його стягували «со всех лиц обоего пола, нанимаемых в Харькове для домашнего услужения и для работ в разных заведениях, фабриках и заводах, или занимающихся черною работою по-денно и поштучно, а также извозом и торговлею в разнос» [7, с. 11, 28; 10, с. 3–4]. Той, хто сплачував його, міг отримати безкоштовно стаціонарне і амбулаторне лікування, а також медикаменти в міських лікарнях для себе і членів родини.

Не менш важливим джерелом надходження коштів до Олександрівської лікарні був міський бюджет. Наприклад, з 1 жовтня 1869 р. по 1 січня 1902 р. лікарня отримала понад 660 тисяч рублів лікарняного збору і майже 700 тисяч рублів – із міської скарбниці [6, с. 138; 2, с. 30–31].

Менш значними, але істотними джерелами фінансування лікарні були: пожертвування; плата за лікування, внесена як приватними особами, так і організаціями; відсотки на непорушний основний капітал лікарні, що досягав 100 тисяч рублів і обертався в кредитних установах та цінних паперах; збір від власників вовномишень за шкідливі умови праці їхніх робітників, яких лікарня лікувала безплатно; штрафи, стягнені за проживання без лікарняних білетів; частина щорічного прибутку Харківського міського купецького банку в сумі 5 тисяч рублів. Безплатно, за рахунок лікарні, одержували медичну допомогу поліцейські, пожежні, а також хворі, які мали довідку з поліції «о крайней бедности» або перебували в Харкові менше двох тижнів (6, с. 138; 2, с. 34; 10, с. 2–4).

Головними статтями витрат лікарні були такі: харчування хворих і співробітників, утримання будівель, заробітна платня, медикаменти, закупівля і утримання інвентаря [2, уклейка].

При лікарні існувала аптека, яка комплектувалася необхідними медикаментами та матеріалами відповідно до складеного старшим лікарем і лікарською радою каталогу. Аптеку очолював керуючий – провізор. На допомогу йому старший лікар визначав певну кількість аптекарських учнів [10, с. 10].

Також при лікарні діяла церква. Її священик безплатно виконував усі треби, як для хворих, так і для працівників лікарні [там само].

12 травня 1878 Харківська дума ухвалила статут Олександрівської міської лікарні та «Положение о госпитальных клиниках Харьковского университета в Александровской городской больнице». З наступного, 1879 року, клініки Імператорського Харківського університету почали функціонувати в одноповерховій будівлі лікарні [11, с. 22; 12, с. 87, 359, 360, 363].

Першим керівником госпітальної терапевтичної клініки (1877–1884, в Олександрівській лікарні з 1879 р.) і багаторічним головою опікунської ради лікарні з 1878 р. працював професор Іван Миколайович Оболенський. Саме його зусиллями лікарня була значно розширена. Першим директором госпітальної хірургічної клініки Харківського університету з 1877 по 1894 роки був професор Іван Кіндратович Зарубін. При ньому клініка зайняла своє постійне місце на території Олександрівської міської лікарні [12, с. 22; 13, с. 40–41, 67–68].

Головна будівля Олександрівської лікарні

В 1894 році завідування госпітальною хірургічною клінікою було доручено видатному хірургові професору А.Г. Подрезу [12, с. 366]. Він активізував роботу свого закладу: якщо 1893 року кількість хворих тут складала 370, то 1897 – вже 731, майже удвічі більше. Умови їх лікування були значно поліпшені. Амбулаторний прийом у клініці починали вести ще за часів керівництва І.К. Зарубіним, але А.Г. Подрез зробив його регулярним (двічі на тиждень) і залучив студентів. Він увів до клінічної практики регулярні професорські обходи хворих. У 1897 р. А.Г. Подрез вперше у світі виконав оригінальне хірургічне втручання з видалення із серця стороннього предмета після вогнепального поранення. Він став автором ряду оригінальних оперативних прийомів і деяких хірургічних інструментів [2, с. 22; 12, с. 367; 13, с. 40–41, 67–68, 72–73].

На початку ХХ ст. міське керівництво побудувало для госпітальних клінік нове двоповерхове приміщення на території Олександрівської лікарні, куди вони й переїхали 1904 року [15, с. 501; 16, с. 179]. Напередодні Першої світової війни за рахунок значного приватного пожертвування збудували акушерсько-гінекологічний корпус на 30 пологових ліжок і 62 гінекологічних. Після відкриття в 1910 р. Жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства на базі Олександрівської лікарні розмістилися шість його клінік.

Така кількість клінік ставила Олександрівську лікарню у виняткове становище серед лікарень міста і підвищувало її авторитет як серед хворих, так і серед медиків.

У січні 1907 р. при лікарні за ініціативою її доглядача К.Х. Коршенбойма було відкрито притулок для невиліковно хворих (прообраз сучасних хосписів).

Револьюційні потрясіння та наслідки громадянської війни Олександрівська лікарня зустріла без суттєвих змін. За своїм рівнем лікарня була авангардом в обслуговуванні населення міста медичною допомогою.

Після того, як у Харкові остаточно закріпилися більшовики, вони провели ревізію усієї лікарняної мережі, націоналізацію приватних закладів тощо. У зв'язку із побудовою на початку 1920-х років нової «радянської» лікарняної мережі усі лікарні отримали власні номери та включення слова «радянська» у свої назви. Так, Олександрівська лікарня отримала порядковий номер 1 і стала 1-ю радянською лікарнею. 29 листопада 1922 р. лікарні присвоєно ім'я В.І. Леніна [17, арк. 8–8 зв.]. А це ім'я тоді надавали найкращим.

На початку 20-х років ХХ ст. лікарня стала базою для кафедр госпітальної хірургії, акушерства і гінекології, терапії та кафедри нервових хвороб Харківського медичного інституту [18, арк. 24].

На кінець 1919 – початок 1920 року лікарня мала п'ять відділень: хірургічне, терапевтичне, акушерсько-гінекологічне, дизентерійно-тифозне (працювало недовго, вочевидь, було закрито після вщухання епідемій), нервово [там само, арк. 1].

Прийом хворих до лікарні здійснювався переважно по ордерах від евакоприймача, швидкої допомоги та міліції.

Станом на початок 1920 року кількість ліжок у лікарні становила 500 [там само, арк. 1]. У 1921 році ліжок налічувалося значно менше – лише 360. Це було пов'язано з оптимізацією мережі та з переведенням її на місцевий бюджет. Вочевидь, Харків не міг утримувати стільки ліжок у 1-й лікарні, тому, сподіваючись на те, що ситуацію врятують ліжка інших лікарень (націоналізованих та нововідкритих), ліжка у цьому медичному закладі піддали скороченню. Така тенденція простежувалася й надалі. З 1 жовтня 1922 року кількість ліжок була скорочена ще – до 255, а штат лікарні становив 150 ставок [19, арк. 28].

У 1923 році штат становив уже 190 ставок [20, арк. 1], а кількість ліжок не змінилася. Постійне перевантаження лікарні призвело до логічного збільшення кількості ліжок – у 1930 році їх було 365, а у 1934 – 440 [21, арк. 7; 22, арк. 3 зв.].

Хірургічне відділення з 1920 по 1932 рік очолював Іван Васильович Кудінцев. Іван Васильович неодноразово працював за кордоном у видатних представників хірургії та урології. Понад 80 його наукових праць, що стосуються різних галузей хірургії (урології, травматології, онкології), свідчать про широту наукового сві-

тогляду і глибоку ерудицію вченого. Хірургічне відділення було найбільшим у місті стаціонарним відділенням такого типу.

У липні 1932 року завідувачем хірургічного відділення був призначений Олександр Васильович Мельников. Очолював це відділення О.В. Мельников майже до війни. Хірургічне відділення, як і раніше, утримувало першість у наданні ургентної допомоги хворим. Після переїзду О.В. Мельникова до Ленінграду у 1941 році він стає професором Військово-морської медичної академії. О. Мельников відомий своїм внеском у розвиток онкології, військово-польової хірургії, гематології та хірургічної гастроентерології.

Терапевтичне відділення мало ліжка як для терапевтичних хворих та для маразматиків (людей похилого віку, які в силу ендокринних змін та вікової інволюції страждали на психози, недоумство, впадали у стан афекту).

Вушне відділення було створено у 1931 році [23, арк. 2]. Розташовувалося воно поряд з пропускником і мало власну операційну [22, арк. 109].

Мета роботи дизентерійно-тифозного відділення – виявлення тифозних хворих та хворих на кишкові інфекції як серед пацієнтів різних відділень 1-ї рад лікарні, так і серед новоприбулих. З часом відділення було закрито [24, арк. 1].

Акушерсько-гінекологічне відділення було чи не «найпопулярнішим» серед захворілих харків'янок. Зокрема, у 1924–25 господарському році пацієнтів тут було у 4,5 рази більше, за хірургічне відділення, та у 7,5 разів більше, за

Чоловіча палата у хірургічному відділенні 1-ї радлікарні 1920-х років

терапевтичне [там само, арк. 1]. Розраховувалося акушерсько-гінекологічне відділення спочатку на 110 ліжок [25, арк. 48].

З часом акушерсько-гінекологічне відділення було розширене. Вже у 1938 році воно налічувало 180 ліжок – 60 ліжок для породілей (замість 36 ліжок у 1924 році [18, арк. 24]), 60 ліжок для гінекологічних хворих і 60 ліжок для «абортниць» [26, с. 58]. Крім того, у лікарні існувала палата для новонароджених.

Нервово відділення розташовувалося в окремому бараці на території лікарні [27, арк. 24 зв]. Очолював його Олександр Йосипович Гейманович, асистент нервової клініки медичного інституту, 1882 р.н., який у лютому-березні 1922 року організував Психо-Неврологічний інститут. О. Гейманович спеціалізувався на вивченні інфекційних психозів, судинних захворювань, питань хірургічної невропатології, нейроонкології. Вперше описав епідемічний енцефаліт на території України та атипову форму психічних порушень при церебральному атеросклерозі (синдром Гаккебуша – Гейсера – Геймановича). В 1932–1937 рр. був віце-президент Української психоневрологічної академії у Харкові. В 1937–1953 рр. завідував клінікою нервових хвороб та нейрогістологічною лабораторією. Після 1953 року Олександр Гейманович займав посаду консультанта Центральної психоневрологічної та нейрохірургічної лікарні Міністерства шляхів сполучення та бальнеологічної лікарні в Харкові.

Як свідчать джерела, нервово відділення було єдиним у місті закладом такого великого масштабу для лікування хворих з ураженням нервової системи. Необхідність створення відділення була викликана умовами часу – після революції значно збільшилася кількість хворих на нервові хвороби. Навіть ті 32 стаціонарних ліжка, які були розгорнуті у лікарні, не задовольняли потребам усіх хворих. Тому за незначний відтинок часу був організований амбулаторний прийом для нервових хворих [28, арк. 52]. Щодня амбулаторія приймала близько 70 осіб [там само, арк. 5].

Вже 1924 року кількість ліжок у нервовому відділенні була збільшена до 65, оскільки площа відділення дозволяла це зробити [29, арк. 7 зв]. У 1928 році кількість ліжок зменшили до 40 [30, арк. 291], та, оскільки вони заповнювалися стабільно понад 100 %, потім їх знову збільшили до 60 [26, с. 62].

Окрім відділень у лікарні існував водолікувальний кабінет, два рентгенівські кабінети, лабораторії, дезінфекційна камера, аптека, власна кухня та групний pokій.

Щодо фінансування, то лікарня з початку 1919 року значилася на утримуванні Харківського Губздороввідділу. Перехід до непу у 1921 році та передача майже всієї медичної справи на місцевий баланс призвели до жорсткої кризи у фінансуванні. З початку 1922 року справа охорони здоров'я вперше перейшла на змішаний бюджет – продовжували відпускатися кошти з державного бюджету, а частина витрат була перенесена на місцевий, який, до речі, зазнавав дефіциту [31, с. 86]. Криза, яка одразу ж проявилася в сфері охорони здоров'я, наштотувала на ідею пошуку додаткових джерел фінансування. З 1 вересня 1923 року лікування у 1-й радлікарні стає платним [24, арк. 1].

Перехідний період під час згортання непу значно вплинув на фінансування лікарні. Яскравим прикладом стала у 1929 році проблема з медичним інвентарем та медикаментами. Тривале обмежене фінансування лікарні призвело до того, що потреби тільки «консервувалися», але аж ніяк не задовольнялися. У 1931 році бюджет 1-ї радянської лікарні нарешті був суттєво переглянутий. Якщо у 1930 році лікарня отримала 416 тис. 388 рублів, то у 1931 році вона отримала вже 597 тис. 351 рублів [23, арк. 2]. Це дало змогу підвищити заробітну платню деяким категоріям персоналу, влаштувати Центральну лабораторію, організувати роботу та збільшити штат патолого-анатомічного відділення, розширити ліжковий фонд на 75 ліжок, придбати необхідний інвентар та здійснити ремонт.

Лікарня розташовувалася в трьох корпусах. В одному корпусі було хірургічне відділення, в другому – акушерсько-гінекологічне, а в третьому розташовувалося два відділення – терапевтичне та нервових хвороб.

У 1935 році наукова робота лікарів клініки була високо оцінена очільниками місцевої охорони здоров'я, які відзначили високий науковий потенціал колективу лікарні у своїх звітах за результатами чергової перевірки [32, арк. 49].

До початку Другої світової війни лікарня дійшла із досить солідним «багажем»: у 1938 році вона мала 5 відділень (хірургічне на 120 ліжок, акушерсько-гінекологічне на 180 ліжок, терапевтичне на 80 ліжок, нервово на 60 ліжок,

вушне відділення на 20 ліжок) та аптеку. У складі лікарні була потужна лабораторія, що обслуговувала усі відділення закладу. Окрім цього, кожне відділення мало власну лабораторію на випадок термінових аналізів та аналізів для проведення наукових досліджень. На базі лікарні продовжували працювати 4 кафедри І Харківського медичного інституту – кафедра госпітальної хірургії, кафедра акушерства та гінекології, терапевтична кафедра та кафедра нервових хвороб.

У період Другої світової війни більшість медичних працівників Першої міської клінічної лікарні пішли на фронт, а ті, хто залишився, в тяжких умовах протягом усієї нацистської окупації лікували цивільне населення. Після переведення сюди госпіталю для військовополонених з Дев'ятої холодногірської лікарні у листопаді 1942 р., працівники лікарні створили патріотичну групу і, ризикуючи життям, надавали допомогу радянським бійцям, переправляючи їх за лінію фронту або оформлюючи як цивільне населення. Цю роботу очолила талановитий хірург В.Ф. Нікітінська. У роботі з лікування і порятунку поранених воїнів брали участь 54 чоловіки. Колектив лікарні в цей важкий час очолював видатний лікар Олександр Іванович Мещанінов, під іменем якого зараз працює Харківська міська клінічна лікарня швидкої та невідкладної медичної допомоги. Разом з однодумцями О.І. Мещанінов видавав фальшиві посвідчення про особу радянським військовополоненим, які направлялися німецькою владою на лікування до шпиталю. Таким чином працівники лікарні врятували близько двох тисяч радянських воїнів.

Медпрацівники лікарні влаштовували також і втечі хворим червоноармійцям. Військовополонені втікали через вікно у підвальному приміщенні гінекологічного корпусу. В районі 13-ї школи була явочна квартира, де втікачі мали змогу перевдягнутися у цивільний одяг і отримували фальшиві документи. В 1942 р. за одну ніч вдалося влаштувати втечу 7 військовополоненим.

Факт допомоги військовополоненим був помічений німецькими військовими. В результаті під час з'ясування ситуації на місці завідуючий терапевтичним відділенням лікар Іван Миколайович Рахманінов, який намагався спокійно та з гідністю відповісти на образливі крики німецького офіцера, був розстріляний. На початку наступу Червоної Армії на Харків стало відомо,

що німці збираються зруйнувати лікарню і знищити військовополонених. Персонал лікарні зірвав плани окупантів – усі хворі були потай вивезені з лікарні [33].

У 1945 р. кількість кошторисних ліжок у лікарні складала 700, але внаслідок руйнування окремих приміщень, зміни епідемічної обстановки у місті, закриття відділень на ремонт кількість фактично розгорнутих ліжок значно коливалася – від 540 до 650 [34, арк. 1]. Такої кількості ліжок не вистачало, про що свідчить те, що на 1 січня 1945 р. при 540 розгорнутих ліжках у лікарні перебувало 595 хворих. Також в той час лікарня мала 2 дезкамери, лабораторію, 2 рентген установки, власний морг, фізіотерапевтичну установку, патолого-анатомічний кабінет, установку переливання крові, власну аптеку.

У період війни лікарня зазнала характерної для більшості будівель Харкова руйнації. Вона потребувала ремонту, проте значну частину відновлювального періоду (1943–1947 рр.) ремонтні роботи не могли бути розпочаті внаслідок важливого значення закладу для мешканців міста. Септичне відділення лікарні (для інфекційно хворих породілей) обслуговувало усе місто. Крім того, в той час місту загрожувало поширення епідемії інфекційних хвороб [там само, арк. 3]. Повоєнний стан здоров'я населення Харкова вимагав залучення усіх ресурсів і напруження сил усіх працівників медичної мережі міста, кликав до праці без перепочинку до моменту подолання найближчих загроз.

З моменту визволення і до кінця 1940-х рр. Перша міська лікарня пройшла важкий шлях відновлення своєї матеріально-технічної бази. В цей час її медпрацівники за умови недостатності виділених на ремонт коштів, повинні були великою мірою самі й відновлювати лікарню, і продовжувати надавати медичні послуги. Тільки у 1946 р. було налагоджене «нормальне» функціонування лікарні. Ліжковий фонд терапевтичного і нервового відділень був розширений за рахунок приставлених ліжок, що потягло за собою перенаселення палат, заповнення хворими коридорів, нестачу меблів і білизни. Таким чином, внаслідок ремонту у 1947 р., Перша клінічна лікарня вимушена була ущільнити нормативні площі, відведені під ліжка, обслуговуючи одночасно населення міста і області.

У 1948 р. були відкриті нові травматологічне і урологічне відділення, організована перев'язу-

вальна, переобладнане гінекологічне відділення, яке за своєю оснащеністю стало найкращим у місті. Відновили роботу хімічна, біохімічна і бактеріологічна лабораторії.

У 1945 р. штат лікарні складав 423 ставки. Фактично ж у лікарні було заміщено 348 ставок. Серед колективу працівників у 1948 р. налічувалося 6 докторів наук і 31 кандидат наук. Завдяки тому, що у лікарні працювали не лише лікарі, а й вчені, у лікувальну практику впроваджувалися нові методики лікування. Так, завідувач хірургічного відділення І.С. Коган розробив і вдосконалив маску Омбредана, застосування якої зменшило кількість післяопераційних ускладнень. Наприкінці 40-х рр. у лікарні була впроваджена спинномозкова і ряд інших анестезій, широкого поширення набула практика переливання консервованої крові, яка перевершила навіть масштаби застосування цієї процедури у воєнний час (1318 переливань у 1947 р. в порівнянні з 764 за 1944-45 рр.) [там само, арк. 9].

19 травня 1948 р. Перша міська лікарня передається у підпорядкування Харківського облздороввідділу і отримує назву Перша клінічна обласна лікарня ім. В.І. Леніна [35, арк. 8; 36, арк. 17]. Цей крок був викликаний необхідністю зміцнити зруйновану внаслідок спустошливої війни медичну мережу області. Лікарня була знята з міського бюджету і переведена на обласний, що позитивно позначилося на її фінансуванні – воно стало більш регулярним, а перебої з фінансуванням мали місце як виняток [36, арк. 3, 20].

1 січня 1951 р. Перша клінічна лікарня ім. В. І. Леніна була повернута облздороввідділом харківському міськздороввідділу. Хворі з області відтоді направлялися до обласної лікарні на базі «клінічного містечка» Харківського медичного інституту [37, арк. 3].

1 квітня 1951 р. Перша міська клінічна лікарня ім. В.І. Леніна була об'єднана з Першою міською поліклінікою ім. проф. М.І. Пирогова [38, арк. 5]. Як об'єднані з того часу працювали терапевтичне, хірургічне, акушерсько-гінекологічне, неврологічне і туберкульозне відділення. Ще дві поліклініки – 11-а і 16-а, – були закріплені за Першою лікарнею, утворюючи Перше медичне об'єднання [39, арк. 127]. На середину 1950-х рр. лікарня налічувала 13 відділень, не рахуючи кабінетів (підлітковий, медогляду, пастерівський пункт, лабораторія) [там само, 5].

У 1951 р. лікарня нараховувала 8 відділень на 500 ліжок. Кількість ліжок у лікарні неодноразово змінювалася. Так за один 1951 рік реорганізації зміни відбулися тричі: до серпня 1951 р. лікарня нараховувала 500 ліжок, з серпня до жовтня їхня кількість скоротилася до 375, а з 1 жовтня зросла до 400. Врешті решт кількість штатних ліжок досягла традиційної ще з довоєнних часів позначки в 500 [40, арк. 1].

Протягом 1950–1960-х рр. лікарня розвивалася у бік подальшої спеціалізації. У серпні 1955 р. при акушерському відділенні було відкрито туберкульозне відділення. У 1960 р. організований ревматологічний кабінет. Побудована у 1905 р. двоповерхова будівля хірургічного відділення, у 1962 р. була добудована третім поверхом, внаслідок чого відділення розширилося з 80 до 200 ліжок, а лікарні вдалося нарешті розгорнути довгоочікуване урологічне відділення [41, арк. 1]. На початку 1960-х відбувалося будівництво й нового терапевтичного корпусу.

Станом на 1960 рік район діяльності лікарні площею 12 кв. км з населенням у 50-55 тис. охоплював територію Жовтневого і Ленінського районів м. Харкова. На початку 1950-х рр. він був розділений на 11 лікарняних дільниць, які десять років потому були розукрупнені, утворивши 16 дільниць [42, арк. 7].

1960 рік лікарня зустріла з ліжковим фондом у 540 одиниць, у складі 9 відділень, з власною водолікарнею [38, арк. 4–5]. Але з введенням в експлуатацію у 1962 р. нових терапевтичного і хірургічного корпусів кількість фактично розгорнутих ліжок стаціонару сягнула 700 [41, арк. 7–8]. У 1969 р. Перша міська лікарня – медичне об'єднання, що нараховувало найбільший фонд ліжок серед інших лікарень Харкова. Стаціонар лікарні налічував 625 ліжок: хірургічне, травматологічне, урологічне, 2 терапевтичних, неврологічне і дослідно-діагностичні відділення, акушерсько-гінекологічний корпус, оснащені новою на той час апаратурою і приладами [33]. У 1972 р. лікарня була багатопрофільним лікувальним закладом потужністю 1100 відвідувань за зміну і з ліжковим фондом у 720 ліжок. Однак, кількість розгорнутих ліжок хронічно не відповідала нормативам по площах. Так, у 1975 р. на одне ліжко у хірургічному відділенні припадало 3,1 кв. м при нормі 6,5-7 кв. м) [43, арк. 1].

У 1960-70-ті рр. повоєнний дефіцит ліків і устаткування змінився звичайним дефіцитом

доби «застою». Втім, у 1960-ті технічне устаткування лікарні все-таки значно поліпшилося. Так, у пологовому відділенні кожне ліжко було оздоблене кисневою маскою. Для оживлення новонароджених, які народилися з асфіксією, використовувався апарат штучного дихання ДП-1, кисневі намети [там само, арк. 140]. У 1966 р. в акушерській операційній встановлена система, завжди заповнена стерильною протишоковою рідиною.

У 1970-ті рр. почався процес реорганізації структури відділень Першої міської лікарні, в ході якого у цій структурі поступово почала переважати акушерсько-гінекологічна складова. У 1972 р. до лікарні був приєднаний 7-й пологовий будинок з жіночою консультацією, а у 1977 р. на базі лікарні організовано акушерсько-гінекологічний центр на 380 ліжок. У 1978 р. у Першій лікарні були організовані виїзні реанімаційні акушерсько-гінекологічні бригади. 1976 року, під час реорганізації 9-ї міської лікарні, остання була приєднана до Першої лікарні.

Посилення акушерсько-гінекологічної складової було також обумовлено переведенням низки відділень Першої лікарні до складу інших медичних закладів. У 1977 р. хірургічне відділення Першої лікарні було переведене до міської лікарні швидкої медичної допомоги, урологічне відділення – до обласної клінічної лікарні, травматологічне відділення – до МСЧ заводу «Серп і молот». Наступного року неврологічне відділення переведене до МСЧ заводу «Турбоатом».

З цього часу акушерсько-гінекологічне відділення постійно розширювалося у межах Першої лікарні.

З другої половини 1970-х рр., у зв'язку із структурною реорганізацією Першої лікарні, змінюється її зовнішній вигляд та характер використання приміщень лікарні. В цей час були знесені кілька старих споруд і побудована нова семиповерхова будівля для дитячого і пологового відділень. Приміщення головного триповерхового корпусу, який наприкінці 1970-х рр. полишили хірургічне, урологічне, травматологічне відділення, зайняло акушерсько-гінекологічне відділення. Насамкінець, головний пологовий корпус лікарні («червоний корпус»), побудований ще напередодні Першої світової війни, у листопаді 1990 р. був відокремлений і утворив пологовий будинок № 5, який уже в наш час перетворився на Харківський обласний клінічний перинатальний центр.

В двоповерховій будівлі у 1983 р. під керівництвом і за ініціативою видатного вченого, завідувачого кафедрою акушерства і гінекології ХМІ, директора Інституту проблем кріобіології і кріомедицини, академіка АН УРСР В.І. Грищенка було створено відділення репродукції людини (зараз це Клініка репродуктивної медицини «Імплант» імені академіка В.І. Грищенка. Завдяки дослідженням, проведеним у відділенні під керівництвом академіка В.І. Грищенка, вперше в Україні 19 березня 1991 р. народилася дівчинка, зачаття якої відбулося штучно («дитина з пробірки») [44].

Консультує В.І. Грищенко

1989 р. Перша міська клінічна лікарня ім. В. І. Леніна була перейменована на Центральну районну клінічну ордену «Знак Пошани» лікарню Ленінського району. У лікарні акушерсько-гінекологічні підрозділи теж відокремлюються в самостійний заклад – спеціалізований міський клінічний пологовий будинок № 5 [45]. Таким чином, у складі лікарні на 1991 рік залишалися 1-е і 2-е терапевтичні, отоларингологічне і гастроентерологічне відділення. Місце ургентного медичного закладу замість Першої лікарні поступово зайняла 31-а міська клінічна лікарня (зараз клінічна база Інституту терапії ім. Л.Т. Малої НАМН України).

На початку 1990-х років 1-а міська лікарня ще залишалася провідною лікувальною установою міста, науково-практичною базою для кафедр Харківського медичного інституту. Професорсько-викладацький склад кафедр, що розташовувалися на базі лікарні, відіграв важливу роль у забезпеченні лікувально-діагностичного процесу на рівні досягнень сучасної медичної науки. Проте, буремні 90-ті роки минулого століття не кращим чином відобразилися на роботі лікарні. Знову зазнала змін структура і назва закладу – у 1993 році Центральна районна лікарня була перейменована в Територіальне медичне об'єднання (ТМО) Ленінського району.

А вже у 2001 році 27 сесія Харківської міської ради перетворила ТМО Ленінського району в комунальний заклад охорони здоров'я «Міську клінічну лікарню № 1». Знову зазнала реорганізації і структура закладу.

2002 року лікарню очолив лікар вищої категорії Ігор Георгійович Терешкін. До структури 1-ї міської клінічної лікарні входили такі підрозділи: три поліклінічні відділення, стаціонар та централізоване патологоанатомічне відділення.

Поліклінічні відділення розташовувалися у чотирьох різних місцях. Потужність роботи поліклінічних відділень в останні роки була досить високою – у 2006 році вона становила 1372 відвідання за зміну [46, с. 171].

1-а лікарня у той час залишалася клінічною базою. Зокрема, нею вона була для кафедр сімейної медицини та терапії педіатричного факультету Харківського державного медичного університету, кафедри народної та нетрадиційної медицини Харківської медичної академії післядипломної освіти.

Основною проблемою, яка розроблялася співробітниками лікарні, було запровадження у медичну практику сімейної медицини. Співробітники лікарні активно опановували новітні медичні розробки. Так, у роботу ендоскопічного кабінету гастроентерологічного відділення був уведений гістологічний метод визначення гелі-

Працівники лікарні останніх років

кобактерій при виразковій хворобі шлунку, гастродуоденітах, хворобах оперованого шлунку, стравоході Баретта. Тест-експрес метод використовувався під час ендоскопічного дослідження. Стали застосовувати гірудотерапію, електрофорез із димексидом при жовчо-кам'яній хворобі.

1-а лікарня брала участь у виконанні ряду національних медичних програм. Так, у 2007 році лікарі взяли участь у програмі додаткової вакцинації проти кору та краснухи. Така програма проводилася спеціально перед Євро-2012, оскільки однією з умов проведення чемпіонату в Україні було визнання території України вільною від кору та краснухи.

У 2011 році на лікарню чекало нове реформування. 17 липня того року рішенням сесії міської ради м. Харкова 1-а міська клінічна лікарня була передана у власність територіальних громад сел, селищ та міст Харківської області, а вже 10 листопада 2011 р. стало відомо, що лікарня реорганізується у поліклініку № 24 [47]. Причиною реорганізації стали зміни функцій лікувального

закладу, ліквідація стаціонару тощо. Усі 140 ліжок 1-ї лікарні розподілялися між іншими медичними установами міста.

Майно лікарні – ліжка, меблі, посуд із їдальні – розподілили між п'ятьма лікарнями. Близько 130 медичних працівників переводилися в інші медичні заклади.

Так закінчилася майже півторастолітня історія одного з найбільших лікувальних закладів міста. За цей час лікарня не тільки допомогла багатьом тисячам харків'ян, вона стала справжньою візитівкою міста. У цьому закладі працювали світила медицини, імена яких були визнані в усій Російській імперії та Радянському Союзі, він став справжньою колыскою плеяди знаних на весь світ науковців – В. Грищенко, В. Зайцева, І. Зарубіна, І. Кудінцева, Л. Малої, О. Мандельштама, О. Мельникова, М. Мілостанова, А. Подреза, І. Рахманінова, Є. Чернікова. На жаль, лікарня не пережила недолугих реформ сучасної доби та закрилася, так і не доживши до свого 150-річного ювілею.

Джерела та література

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. моногр.: в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репр. изд. – Х.: [б. и.], 1993. – 2 т. – 982 с.
2. Коршенбойм К. Х. Исторический очерк Александровской больницы в Харькове за 25-тилетний период 1869–1894 гг. / К. Х. Коршенбойм. – Х.: товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1894. – 38 с.
3. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с. (іл. 24 с.)
4. Робак І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.) / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.)
5. История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI-начало XX в.) / М. В. Поддубный, И. В. Егорышева, Е. В. Шерстнева, Н. Н. Блохина, С. Г. Гончарова; под ред. Р. У. Хабриева. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 248 с.
6. Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее: ист.-справ. путеводитель в рис. и описаниях с прил. снимков, воспроизведен. с редких картин, акварелей, гравюр, фот. с натуры, чертежей пл. города 1768 г. и новейшего / собрал и издал А. Н. Гусев. – Х.: тип. Дарре, 1902. – 260 с., 6 табл., 12 л. ил.
7. Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. – Х.: унив. тип., 1882. – VIII, 366 с.
8. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.
9. Харьковский календарь на 1870 год (год 2-й): с картою рус. желез. дорог / сост. и издал А. Подвысоцкий. – Х.: тип. К. П. Счасни, 1869. – VII, [4], 352 с.
10. Инструкция попечительному совету Харьковской Городской Александровской больницы по заведению хозяйственно-административной частью. Утверждена Харьковскою Городскою Думою в заседании 19 мая 1905 года. – Харьков: Электрическая Типо-Литография С. А. Шмерковича, 1905. – 13 с.
11. Инструкция попечительному совету Харьковской Городской Александровской больницы по заведению хозяйственно-административной частью. Утверждена Харьковскою Городскою Думою в заседании 19 мая 1905 года. – Харьков: Электрическая Типо-Литография С. А. Шмерковича, 1905. – 13 с.
12. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Х.: тип. «Печ. дело» кн. К. Н. Гагарина, 1905–1906. – V, 471, 314, XVI с., 27 л. портр.
13. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т; за ред. А. Я. Циганенка. – Х.: Харків, 2002. – 470 с. – На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. – Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.

14. Харьковский календарь на 1883 год: (год одиннадцатый) / изд. Харьк. губерн. стат. ком.; под ред. И. И. Киткевича. – Х.: тип. губерн. правления, 1882. – VII, 294, 50, 238, 127 с.

15. Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005 / за ред. А. Я. Циганенка]. – Х.: [ВПЦ «Контраст»], 2005. – 742 с., [7] с. іл. – На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.

16. Очерки истории Харьковского медицинского института / [редкол.: В. А. Задорожный (отв. ред.) и др.]. – Х.: ХМИ, 1969. – 486 с.

17. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1001, оп. 1, спр. 213. – 171 арк.

18. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 1540. – 46 арк.

19. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 584. – 279 арк.

20. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 2062. – 4 арк.

21. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 840. – 330 арк.

22. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 339. – 257 арк.

23. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 835. – 89 арк.

24. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 1718. – 34 арк.

25. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 439. – 151 арк.

26. Справочник медицинских и санитарных учреждений г. Харькова. – Х.: Изд «Дом врача» ХМО, 1938. – С. 156–161.

27. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 140. – 307 арк.

28. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 23. – 116 арк.

29. ДАХО, ф. Р-855, оп. 1, спр. 11. – 109 арк.

30. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 20. – 284 арк.

31. Гуревич М. Г. Итоги и перспективы / М. Г. Гуревич // Профилактическая медицина. – 1922. – № 2–3. – С. 86.

32. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 386. – 207 арк.

33. Жердев, Є. Перший міський лікарні – сто років // Вечірній Харків. – 1969. – 1 лист.

34. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 17. – 188 арк.

35. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 15. – 8 арк.

36. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 18. – 372 арк.

37. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 10. – 28 арк.

38. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 219. – 256 арк.

39. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 4, спр. 10. – 198 арк.

40. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 177. – 205 арк.

41. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 257. – 114 арк.

42. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 4, спр. 321. – 77 арк.

43. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 7, спр. 812. – 155 арк.

44. Клиника репродуктивной медицины имени Валентина Ивановича Грищенко. История [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.implant-ivf.com/index.php?page=istoriya>. Дата звернення – 22.06.14.

45. Кафедра акушерства та гінекології № 1 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.knmu.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=142%3A-1&catid=7%3A2011-05-05-09-09-08&Itemid=27&lang=uk. Дата звернення – 22.06.14.

46. Лечебные учреждения Харькова: Справочник / Сост. Сороколат Ю. В., Галацан А. В., Шлемич С. Ф. – Харьков: ФЛП Либушкина Л.М., 2006. – С. 171–179.

47. Харьковская городская больница № 1 станет поликлиникой. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/10.11.2011/harkovskaya_gorodskaya_bolnica/. Дата звернення 10.09.2015.

References:

1. Bagaley D. I. Istoriya goroda Kharkova za 250 let ego suschestvovaniya (1655–1905): ist. monogr.: v 2 t. / D. I. Bagaley, D. P. Miller. – Repr. izd. – Kh.: [b. i.], 1993. – 2 t. – 982 s.

2. Korshenboym K. H. Istoricheskiy ocherk Aleksandrovskey bolnitsy v Kharkove za 25-tiletnyy period 1869–1894 gg. / K. H. Korshenboym. – Kh.: tovarischestvo «Pechatnya S. P. Yakovleva», 1894. – 38 s.

3. Robak I. Yu. Organizatsiya ohoroni zdorov'ya v Kharkovi za Imperskoyi dobi (pochatok XVIII st. – 1916 r.) / I. Yu. Robak. – Kh.: KhDMU, 2007. – 346 s. (Il. 24 s.)

4. Robak I. Yu. Ohorona zdorov'ya v pershiy stolitsy rad'yanskoyi Ukrayini (1919– 1934 rr.) / I. Yu. Robak, G. L. Demochko. – Kh.: Kolegium, 2012. – 260 s. (Il. 14 s.)

5. Istoriya zdavoohraneniya dorevolutsionnoy Rossii (konets XVI-nachalo XX v.) / M. V. Poddubnyiy, I. V. Egoryisheva, E. V. Sherstneva, N. N. Blohina, S. G. Goncharova; pod red. R. U. Habrieva. – M.: GEOTAR-Media, 2014. – 248 s.

6. Gusev A. N. Harkov: ego proshloe i nastoyashee: ist.-sprav. putevoditel v ris. i opisaniyah s pril. snimkov, vosproizveden. s redkih kartin, akvareley, gravyur, fot. s natury, chertezhey pl. goroda 1768 g. i noveyshego / sobral i izdal A. N. Gusev. – H.: tip. Darre, 1902. – 260 s., 6 tabl., 12 l. il.

7. Istoricheskaya hronologiya Kharkovskoy gubernii / sost. K. P. Schelkov. – Kh.: univ. tip., 1882. – VIII, 366 s.

8. Mironov B. N. Russkiy gorod v 1740–1860-e godyi: demograficheskoe, sotsialnoe i ekonomicheskoe razvitiye / B. N. Mironov. – L.: Nauka, 1990. – 272 s.

9. Kharkovskiy kalendar na 1870 god (god 2-y): s kartoyu rus. zhelez. dorog / sost. i izdal A. Podvyisotskiy. – Kh.: tip. K. P. Schasni, 1869. – VII, [4], 352 s.
10. Instruktsiya popechitelnomu sovetu Kharkovskoy Gorodskoy Aleksandrovskoy bolnitsyi po zavedyivaniyu hozyaystvenno-administrativnoy chastyu. Utverzhdena Kharkovskoyu Gorodskoyu Dumoyu v zasedanii 19 maya 1905 goda. – Kharkov: Elektricheskaya Tipolitografiya S. A. Shmerkovicha, 1905. – 13 s.
11. Instruktsiya popechitelnomu sovetu Kharkovskoy Gorodskoy Aleksandrovskoy bolnitsyi po zavedyivaniyu hozyaystvenno-administrativnoy chastyu. Utverzhdena Kharkovskoyu Gorodskoyu Dumoyu v zasedanii 19 maya 1905 goda. – Kharkov: Elektricheskaya Tipolitografiya S. A. Shmerkovicha, 1905. – 13 s.
12. Meditsinskiy fakultet Kharkovskogo universiteta za pervyie 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905) / pod red. I. P. Skvortsova i D. I. Bagaleya. – Kh.: tip. «Pech. delo» kn. K. N. Gagarina, 1905–1906. – V, 471, 314, XVI c., 27 l. portr.
13. Vcheni universitetu / Khark. derzh. med. un-t ; za red. A. Ya. Tsiganenka. – Kh.: Kharkiv, 2002. – 470 s. – Na opr.: Vcheni Kharkivskogo derzhavnogo medychnogo universytetu. – Prisyach. 200-rIchchyu vId dnya zasnuvannya Khark. derzh. med. un-tu, 1805–2005.
14. Kharkovskiy kalendar na 1883 god: (god odinadtsatyy) / izd. Khark. gubern. stat. kom. ; pod red. I. I. Kitkevicha. – Kh.: tip. gubern. pravleniya, 1882. – VII, 294, 50, 238, 127 s.
15. Istoriya Kharkivskogo derzhavnogo medichnogo universitetu: [1805–2005 / za red. A. Ya. Tsiganenka]. – Kh.: [VPTs «Kontrast»], 2005. – 742 s., [7] s. Il. – Na opr.: Istoriya Kharkivskogo derzhavnogo medichnogo universitetu. 200 rokiv.
16. Ocherki istorii Kharkovskogo meditsinskogo instituta / [redkol.: V. A. Zadorozhnyi (otv. red.) i dr.]. – Kh.: KhMI, 1969. – 486 s.
17. Derzhavniy arhiv Kharkivskoyi oblasti (DAKhO), f. R-1001, op.1, spr. 213. – 171 ark.
18. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 1540. – 46 ark.
19. DAKhO, f. R-203, op. 1, spr. 584. – 279 ark.
20. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 2062. – 4 ark.
21. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 840. – 330 ark.
22. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 339. – 257 ark.
23. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 835. – 89 ark.
24. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 1718. – 34 ark.
25. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 439. – 151 ark.
26. Spravochnik meditsinskih i sanitarniy uchrezhdeniy g. Kharkova. – Kh.: Izd «Dom vracha» KhMO, 1938. – S. 156–161.
27. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 140. – 307 ark.
28. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 23. – 116 ark.
29. DAKhO, f. R-855, op. 1, spr. 11. – 109 ark.
30. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 20. – 284 ark.
31. Gurevich M. G. Itogi i perspektivy / M. G. Gurevich // Profilakticheskaya meditsina. – 1922. – № 2–3. – S. 86.
32. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 386. – 207 ark.
33. Zherdev, E. Pershiy miskiy likarni – sto rokiv // Vechirniy Kharkiv. – 1969. – 1 list.
34. DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 17. – 188 ark.
35. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 15. – 8 ark.
36. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 18. – 372 ark.
37. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 10. – 28 ark.
38. DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 219. – 256 ark.
39. DAKhO, f. R-1962, op. 4, spr. 10. – 198 ark.
40. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 177. – 205 ark.
41. DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 257. – 114 ark.
42. DAKhO, f. R-1962, op. 4, spr. 321. – 77 ark.
43. DAKhO, f. R-1962, op. 7, spr. 812. – 155 ark.
44. Klinika reproduktivnoy meditsiny imeni Valentina Ivanovicha Grischenko. Istoriya [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.implant-ivf.com/index.php?page=istoriya>. Data zvernennya – 22.06.14.
45. Kafedra akusherstva ta ginekologiyi № 1 [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu: http://www.knmu.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=142:-1&catid=7:2011-05-05-09-09-08&Itemid=27&lang=uk. Data zvernennya – 22.06.14.
46. Lechebnyie uchrezhdeniya Kharkova: Spravochnik / Sost. Sorokolat Yu. V., Galatsan A. V., Shlemich S. F. – Kharkov : FLP Liburkina L.M., 2006. – S. 171–179.
47. Kharkovskaya gorodskaya bolnitsa № 1 stanet poliklinikoy. – Elektronniy resurs. – Rezhim dostupu: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/10.11.2011/harkovskaya_gorodskaya_bolnica/. Data zvernennya 10.09.2015.

**Теоретико-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

До передісторії Харківського університету. Федір Кудрицький – освітній діяч кінця XVIII – початку XIX ст.

У статті висвітлюється дані біографії та особливості діяльності директора Харківського головного казенного училища (згодом першого директора Слобідсько-Української гімназії), директора училищ Слобідсько-Української губернії 1798–1809 рр. Федора Кудрицького (1753 – після 1809). Відтворюються дані про навчання та кар'єру, проблематика освіти та освітніх ініціатив у Харкові та Слобідсько-Українській губернії, передумови відкриття Харківського університету. Розглядається історія Харківського головного казенного училища – провідного світського навчального закладу в регіоні до відкриття університету.

Ключові слова: Харківський університет, освіта, Просвітництво, колегіум, Кудрицький.

Владимир Маслийчук

К предистории Харьковского университета. Федор Кудрицкий – деятель образования конца XVIII – начала XIX вв.

В статье исследуются биографические данные и особенности деятельности директора Харьковского главного казенного училища (а потом и первого директора Слободско-Украинской гимназии), директора училищ Слободско-Украинской губернии в 1798–1809 гг. Федора Кудрицкого (1753 – после 1809).

Воссоздаются подробности об учебе и карьере, проблематика образования и образовательных инициатив в Харькове и Слободско-Украинской губернии, обстоятельства открытия Харьковского университета. Рассматривается история Харьковского главного казенного училища – ведущего светского учебного заведения в регионе до открытия Харьковского университета.

Ключевые слова: Харьковский университет, образование, Просвещение, коллегиум, Кудрицкий.

Vladimir Masliychuk

The early history of Kharkiv University. Fedir Kudrycky – man of education the late 18th and early 19th centuries

Secular education recognized became the traits of the modern world. The end of 18 – the beginning of the 19 century is a very important time for the characteristics of the Secularization of education, the emergence of new non-denominational schools. In this case, a very important will be the process of transition, when the figure of the scholastic education is slowly becoming the main figure and teacher in secular educational institutions. This article highlights biographie and feature of Fedir Kudrycky the activity of the Kharkiv State school (then the first Director of the Slobodsko-Ukrainian gymnasium), Director of schools slobodsko-Ukrainian province 1798–1809.

Fedir Kudrytsky was studied in Kharkiv Collegium (Orthodox educational institution). From 1771, he began working in the secular educational institution of «additional classes», later converted to a school.

Kudricky's teacher's career lasted until 1792, he became an Assistant Director and administrative activities. From 1798 Kudrytsky became Director of schools Slobidsko-Ukrainian province. He managed to establish the educational process and convert the Kharkov School of the leading educational institution in the region. Thanks to successfully put learning school supplied učitel's'ki frames as to local institutions and schools in Central Russia. The success of the Kharkov school was recognized by the State commissions and made a number of public finance. Kudrycky has made certain efforts to play provincial schools, liquidated during 1797–1799. Thanks to the participation of the school were later discovered in the Valky (1802), Lebedyn (1806), Vovchansk (1806).

The opening of the University in Kharkiv in 1805 r. was associated with the presence here of powerful institutions. The first university students picked up during exams at school. The new educational reform changed and Kudrycky's suites, 1805, he became the first Director of the Slobidsko-Ukrainian gymnasium, having there the learning process. But in the gymnasium in 1806 was eliminated the class of music. In 1809 r. Kudrytsky resigned.

Biography of Fedir Kudrycki – a vivid example in the "new intellectuals", a very peculiar process when a person with spiritual rank with theological education at the Orthodox Collegium, become leaders of educational reforms and the formation of secular education. The study of these figures is very important and can lead to new discoveries in the field of Ukrainian education and culture.

Key words: Kharkiv University, education, enlightenment, collegium, Kudrytskyi.

Загально визнано, що світська освіта є однією з рис сучасного світу. Кінець XVIII – початок XIX ст. – доба важливих подій в європейській історії, час секуляризації освіти і появи нових світських навчальних закладів.

Показовим тут є сам процес переходу, внаслідок чого постать зі схоластичної освіти поволи стає провідним діячем і вчителем у світських навчальних установах. При цьому, звичайно, зберігаючи зв'язки зі своїм колом. Слід також зауважити важливу рису ранньомодерної освіти на українських землях: остання запозичувала під час міжконфесійної боротьби методи католицького місіонерства, а саме дозвіл навчатися представникам різних верств населення, які часто ставали й новими освітніми діячами.

Державні освітні реформи потребували певних виконавців у провінції, здатних не лише впровадити новації й очолити створювані навчальні заклади, але й зберегти ці інституції, дбати про навчання та матеріальний стан, належно добирати й виховувати кадри. Власне, особистісний чинник в освітній сфері відіграє дуже важливу, а подеколи й визначальну роль. Вивчення біографій освітян допомагає не лише досягнути їхній педагогічний досвід чи історію окремих інституцій, часто воно дає моральні приклади (не лише позитивні) для інших діячів освіти, сприяє розкриттю комунікативного значення останньої як засобу передання знань.

Однією із чільних подій української історії XIX ст. стало відкриття Харківського університету у 1804–1805 рр. Щодо вибору місця для реалізації цієї ініціативи досі точаться дискусії [1; 2; 3]. Хоча фундатор Василь Каразін у своєму листі до малоросійського генерал-губернатора Олексія Куракіна 15 вересня 1802 р. чітко визначив привабливість Харкова: «Сей город может сверх того похвалиться более полувека цветущими учебными заведениями, каковых не имеют многие другие губернские города. Оне послужат преддверием к университету» [4, с. 181]. Аналіз функціонування навчальних закладів у Харкові, надто за часів освітніх реформ, допоможе краще зрозуміти проблематику створення університетського закладу й загалом історію освіти.

Слобідсько-Українська губернія (Харківське намісництво) і особливо центр цієї губернії місто Харків із 60-х рр. XVIII ст. виявилася територією імперського просвітницького експерименту, для якого постановля секюляризованої освіти було одним із важливих завдань. З 1768 р. у Харкові безперервно діяв світський навчальний заклад «додаткові класи» (казенне училище) [5], який продовжив своє існування й під час училищної реформи кінця 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. Успіх цього училища й інших новостворених унаслідок реформи закладів полягав у грамотно дібраному керівництві – Густав фон Буксгевдін та Іван Переверзев. Поруч із цими інституціями продовжував функціонувати

Харківський колегіум (семінарія). Однак після зміни влади на рівнях імперії та регіону низка освітніх починань у Харкові та в повітових центрах з огляду на брак коштів були зведені нанівець протягом 1797–1799 рр. («казенне» та головне училища були об'єднані [6, спр. 360, арк. 8], у повітових центрах Валках, Лебедині Вовчанську училища були закриті [7, оп. 1, спр. 790, арк. 1; 8, оп. 1, спр. 64, арк. 9]). Загалом можна говорити про певні кризові явища, що, однак, були подолані за нового керівництва Федора Кудрицького, котрий опікувався училищною системою губернії із часу її відновлення в 1796 р. до 1809 р. Діяльність цієї постаті потребує ретельних студій, тут окреслимо основні аспекти цього питання.

Про Федора Івановича Кудрицького, одного з провідних діячів освітньої сфери Харкова кінця XVIII – початку XIX ст., існує небагато відомостей, його біографічні дані майже відсутні в друкованих джерелах. Це неважко пояснити, адже діяльність директора училищ губернії припала на час заснування Харківського імператорського університету; нові освітяни й сама інституція «перекривали» собою попередні здобутки освітніх реформ. Перша важлива згадка про Ф. Кудрицького присутня в дослідженні біографії харківського єпископа (1799–1813 рр.) Христофора Сулими Павлом Лашенковим. Христофор Сулима товаришував із директором училищ Федором Кудрицьким і всіляко сприяв йому, навіть робив 1808 р. подання про нагородження колеги [9, с. 194–195]. Певні свідчення про Ф. Кудрицького та стан освіти в Харкові за його керівництва містить відома робота Дмитра Багалія та Дмитра Міллера з історії Харкова [10, с. 657–660]. На жаль, чіткі біографічні дані там відсутні, для характеристики Ф. Кудрицького наведені спогади Юхима Топчієва: «он был человек замечательный, в большем почете у харьковской аристократии, знакомством которого дорожили за его честность, прямоту, острый ум, находчивость; в затруднительных случаях все знакомые и родные прибегали к его советам» [11]. Але, крім цієї характеристики, повніших відомостей про Федора Кудрицького, а надто нарису його діяльності немає. Сьогодні, в контексті особливої уваги до історії освіти, настав час висвітлити віхи життя й діяльності цієї непересічної особистості.

Федір Кудрицький народився 1753 р., принаймні такий робимо висновок із його формулярного списку: у 1800 р. освітянин зазначає, що йому 47 років [8, оп. 1, спр. 38, арк. 2]. У документі 1809 р. вказано, що Ф. Кудрицькому 56 років [12, оп. 49, дело 18, лл. 16 об.], хоча в 1804 р. засвідчено, що йому 53 роки [8, спр. 64, арк. 3 зв. – 4]. Однак ані місце народження, ані відомості про рід освітянина точно з'ясувати не вдається. Ф. Кудрицький скрізь пише, що він походить із дворян. Існують дані про священницький рід Кудрицьких із Київщини та Поділля й чернятинського пароха Івана Кудрицького другої половини XVIII ст. [13]. Однак вірогідність походження Федора Кудрицького із цього роду сумнівна.

Подальша інформація про Ф. Кудрицького досить прозаїчна, і водночас де в чому легендарна. Відомо напевно, що з 1760 р. (із шестирічного віку) до 1771 р. він навчався в Харківському колегіумі (сам Ф. Кудрицький називає цей заклад «харьковское славено-латинское училище») [12, оп. 49, дело 18, лл. 2]. Під час навчання стався дуже колоритний і важливий для характеристики старої освіти казус (переказаний, мабуть, самим Ф. Кудрицьким), який описав історик Григорій Данилевський зі слів Тимофія Селіванова: «Был некто дворянин Федор Иванович Кудрицкий. Учился он в Харьковском коллежуме и знал, хоть плоховато, французский язык. Он поехал на кондиции к купянскому помещику Сошальскому. Сошальские были тогда «громкие», а Кудрицкий был бойкий из бойких... У Кудрицкого всего имущества была вязаночка книг, да войлочек, и подушка. Рассказывают, что когда он приехал и лег в пуховую постель, приготовленную ему белыми ручками из белоснежных простынь г-жею Сошальскою, так с него снялся целиком отпечаток на белье, точно чернилами... Барыня и все семья сбежались в ужасе, узнали, что у учителя, кроме халатика, нет никакого белья, сшили ему рубаху, чунарку и прочее, – он стал учить хозяйских детей, и они, как передают, после недурно говорили по-французски» [14, с. 299]. Постають резонні питання, наскільки добре Ф. Кудрицький знав французьку мову і як її викладали в колегіумі. Вочевидь, колегіумська освіта давала непогані знання з іноземних мов [15; 16].

З 1768 р. в Харкові почали діяти «додаткові класи», світський навчальний заклад із особливою

увагою до іноземних мов. Ф. Кудрицький був затребуваний Слобідсько-Українською губернською канцелярією для викладання в класах французької та російської мов, риторики та катехизису в 1771 р. [12, оп. 49, дело 2]. Власне, уся подальша діяльність Ф. Кудрицького саме й була пов'язана із цим закладом, хоча з великою перервою. Тут варто дещо уточнити. 1771 р. з «класів» разом із учнем Зеньковським утік і вчитель французької мови Д'Кастеллі [17, оп. 2, спр. 745, арк. 7], другий учитель французької Іван Паулі попросив про звільнення [17, оп. 2, спр. 882, арк. 15]. Відтак, постала проблема із такими фахівцями. Великим успіхом губернатора Євдокима Щербініна та директора «класів» Максима Горленського було залучення до роботи в Харкові викладача французької Московського університету Петра Аттона [18, с. 251, 252, 276, 330, 336]. Саме в нього навчався (чи вдосконалював знання) Ф. Кудрицький, водночас у 1773 р. опікуючись 11-ма сиротами та бідними дітьми, навчаючи їх початків російського письма та французької мови [19, с. 418].

Упродовж 1771–1792 рр. Ф. Кудрицький викладав у «класах», закладі, перетвореному на училище, поступово отримуючи чини: губернського, а згодом колезького реєстратора, колезького секретаря. Інформації про Ф. Кудрицького часу його викладання небагато. Дійсно, Федір Кудрицький викладав спочатку французьку мову, принаймні про це свідчить відомість про «училище» 1776 р., але водночас ідеться й про те, що Федір Кудрицький – «інспектор», тобто наглядач за «сиротинцем», і ще потребує доплати за навчання вихованців училища «письма» [17, оп. 2, спр. 1497, арк. 2 і зв., 5]; пізніше, під час училищної реформи 1789–1790 рр., спеціалізація Кудрицького змінюється, і він викладає російську граматику та Закон Божий [20, оп. 2, спр. 1364, спр. 1364, арк. 27, спр. 1488, арк. 5 і зв.; 21, с. 37]. У 1790 р. директор Густав фон Буксгевдін просить доплати для Федора Кудрицького, адже той узявся ще викладати логіку та риторику [20, оп. 2, спр. 1488, арк. 15]. Із 1792 р. Ф. Кудрицький є ще й «директорським помічником» у Харківському казенному училищі [8, спр. 38, арк. 2]. Вочевидь, у цей час Ф. Кудрицький вступає й на цивільну службу, принаймні у своєму послужному списку 2 жовтня 1792 р. він записаний як

«казенных дел стряпчий» при Харківському магістраті, а наприкінці 1793 р. підвищений у чинах до колезького асесора [12, оп. 49, дело 18, лл. 16 об.]. Цілком можливо, що посада «директорського помічника» була не оплачуваною і Ф. Кудрицький так лише підпрацьовував.

Із жовтня 1796 р. Федір Кудрицький обійняв посаду директора Харківського казенного училища Слобідсько-Української губернії [12, оп. 49, дело 18, лл. 16 об.], а також директора Харківського головного казенного училища, утвореного на базі злиття Харківського казенного училища та Харківського головного народного училища. Можемо спостерігати певну плутанину з призначеннями на посади директорів, як це видно з листування Ізюмського малого народного училища, однак уже з березня 1798 р. Ф. Кудрицький, вочевидь, обійняв директорську посаду [22, оп. 1, спр. 1, арк. 45, 49, 74]. Насправді злиття училищ у Харкові вимагало великої кількості підготовчих робіт не лише в об'єднанні студентського складу, але і в плані будівництва: для цього розбирали й перевозили дерев'яний палац, збудований для проїзду імператриці Катерини Другої в м. Ізюмі [8, спр. 20, арк. 1–9]. Слід було й опікуватися зведенням нового приміщення, дбати про печі та меблі [8, спр. 59, арк. 1].

Можливо, що Ф. Кудрицький надалі більше не викладав, а займався винятково адміністративною діяльністю. Училище продовжувало виконувати й роль сиротинця, деякі учні (48–70 у різний час) потребували опіки й, відповідно, забезпечення з казенних коштів [8, спр. 17, 27, 37, 54] (усього в школі на 1800 рік навчалось 336 учнів [8, спр. 31, арк. 18 зв.]). Зберігався клас малювання; Федір Кудрицький посприяв, щоб дванадцять малюнків 1798 р. були відправлені як взірці до Сумського народного училища [8, оп. 1, спр. 24, арк. 1 зв.]. Як і до цього, зберігався клас музики, де на початку діяльності Ф. Кудрицького-директора викладав Артемій Ведель [8, оп. 1, спр. 13, 18], а з тим класом і окремий хор, куди слід було набирати півчих [8, оп. 1, спр. 45, арк. 1, 2]. До того ж, продовжувалися заняття з фортифікації та артилерії [8, оп. 1, спр. 25, арк. 1; 23, с. 84]. Як і передбачалося училищною реформою, заклад був відкритий для всіх верств населення, дозвіл на навчання мали й дівчата.

Ф. Кудрицькому пощастило, що він керував державним закладом – Харківським казенним

училищем (у 1799–1800 рр. – школа) – з платнею в 500 рублів, адже посада директора училищ, як правила, була не оплачуваною. Водночас директор мав опікуватися й бухгалтерією, відати всіма витратами й виплатами для досить великого персоналу – 38 чоловік (до якого входили й кухарки, і сторожі, і лікар, і співаки в хорі) [8, оп. 1, спр. 35, арк. 1 – 6]. Однак, як можна помітити, Ф. Кудрицький досить непогано давав раду цій роботі.

Праця освітянина дійсно була поміченою й пошанованою. У 1800 р. сенатори Іван Голохвастов та Кирило Багратіон здійснили огляд народних училищ в Слобідсько-Українській губернії та зауважили великий успіх, визнавши училища «по особенному благоустройству оных и успеху учеников в совершенной исправности и порядке» [24, с. 59, 194]. Однак справжнім тріумфом директора Федора Кудрицького стало вручення оди імператору Олександру від вихованців Харківського головного училища в 1801 р. [24, с. 66]. Нам не відомий повний текст цієї оди, кілька показових уривків свого часу були надруковані Дмитром Багалієм та Дмитром Міллером [10, с. 657–658]. Цікаво, що училище у творі метафорично постає як «храм для наук». Позитивні наслідки інспекцій і успіх оди посприяли отриманню винагороди від нового імператора: подарунок-пожалування у дві тисячі рублів [24, с. 66]. Окрім того, колезького асесора Ф. Кудрицького підвищено до чину надвірного радника в березні 1802 р. [24, с. 75], додатково йому призначений «пансіон» по 250 рублів щорічно. У 1803 р. губернатор Андрій Артаков подав клопотання, аби Ф. Кудрицького нагородили орденом святого Володимира [12, оп. 49, дело 18, лл. 2–3].

Успіх «харківської школи» на час відкриття університету в 1804–1805 рр. був очевидним. Училище постачало педагогічні кадри не лише Слобідсько-Українській, чи сусідній Катеринославській губерніям, а, на вимогу Комісії училищ, ще й відряджало кращих випускників із Харкова [24, с. 195, с. 156] до російських губерній, де бракувало вчителів, – Костромської, Тульської, Рязанської, Смоленської, В'ятської. Учні закладу ставали землемірами, а напередодні директорства Ф. Кудрицького ще склали «Атлас Харківської губернії». Навіть під час підготовки до відкриття Харківського університету й реорганізації навчальної справи Комісія училищ звер-

талася до Харківського казенного училища, аби відрядило до Одоевського народного училища (Тульська губернія) когось зі своїх вихованців для вчителювання [24, с. 81–82]. Відтак, Харківське казенне училище було досить важливим у забезпеченні кадрами – у ширшому, аніж регіональний, масштабі. Його потенціал було використано для формування навчального складу Харківського імператорського університету. 1803 р. іспити в училищі приймали вже університетські професори: Ілля Тимковський, Тимофій Осиповський, Франц Делавін [8, оп. 1, спр. 42, ар. 1 зв.]. Серед нечисленних вихованців училища, що продовжили університетський курс, були й видатні постаті – Василь Комлішинський (майбутній ректор Харківського університету) та Євграф Ковалевський, відомий геолог та міністр освіти Російської імперії [8, оп. 1, спр. 43, арк. 3, 5]. До майбутнього університету планували зарахувати двадцять одного учня, переважно з училища, решта ж не мала належної підготовки для високих університетських вимог, частково студентів рекрутували й із Харківського колегіуму (семінарії) [25, с. 158–159].

Але на директорство Федора Кудрицького припадали й важливіші події. Насамперед, робота щодо розширення кількості училищ і, що важливо, повернення тих закладів, котрі були ліквідовані під час скорочення училищ у Слобідсько-Українській губернії протягом 1797–1799 рр. З початку своєї директорської діяльності Ф. Кудрицький інспектував малі народні училища, відома зокрема його поїздка до Охтирки того ж таки 1796 р., де освітянин дав високу оцінку місцевим учителям, однак зазначив, що кількість учнів зменшується (це, напевно, було загальною тенденцією у провінційних навчальних закладах) [26, с. 269–270]. Варто говорити також про особливу увагу Федора Кудрицького в той період до Ізюмського училища, де мали місце плінність кадрів та проблеми з приміщенням [22, оп. 1, спр. 1, арк. 76, 78, 97, 100, 101, 102]. Відтак, вивчаючи документи з історії освіти, висновуємо, що сама училищна система в губернії мала низку проблем, пов'язаних із поганим матеріальним забезпеченням, слабким контролем та, власне, із загальним ставленням державних структур до освіти та освітніх ініціатив на околицях Російської імперії як до речей другорядних.

Вагомою справою з відновленню училищ поза межами Харкова стало відкриття такого закладу у великому повітовому центрі Валках. Вочевидь, училище у Валках було створене почасти за місцевої ініціативи, зокрема за участі повітового предводителя дворянства Михайла Шидловського та протоієрея Василя Снісарева (про просвітницьку діяльність Василя Снісарева див. [9, с. 200, 27; с. 206–222]). Училище було відкрите 14 жовтня 1802 р. й налічувало 22 учні (збережено список) [28, оп. 7, спр. 154, арк. 11 і зв.]. Директор училищ Федір Кудрицький відрядив до Валок вихованців харківського Головного училища. Вони обійняли посади учителів: у першому класі Петро Петрихін, а в другому – Іван Мотренков; повітовий скарбничий Романовський погодився бути доглядачем [28, оп. 7, спр. 154, арк. 1–2; 29, с. 28]. Можна з певністю говорити, що 1802 р. планувалося відновити училище і в іншому великому повітовому центрі Слобідсько-Української губернії Лебедині [28, оп. 7, спр. 154, арк. 14], але це вдалося зробити тільки 23 грудня 1806 р. [30, оп. 1, спр. 4, арк. 15 зв.]. Так само лише у вересні 1806 р. було відновлене училище у Вовчанську [30, оп. 1, спр. 4, арк. 14 зв.].

З 1805 р. внаслідок проведення освітньої реформи та утворення Харківського навчального округу на базі Головного народного училища були організовані Слобідсько-Українська гімназія та Харківське повітове училище через потребу постачати студентів у новостворений університет. Федір Кудрицький став першим директором гімназії, перебуваючи при цьому на посаді директора училищ. Про керівництво Ф. Кудрицького Слобідсько-Українською гімназією даних обмаль. Закладу було відмовлено в особливому статусі, але збережено класи фортифікації та музики, щоб догодити місцевому шляхетству [25, с. 160]. Але незабаром, уже в 1806 р., попечитель Харківського навчального округу Северин Потоцький звернувся до Міністерства освіти з проханням ліквідувати «вокальний клас», а гроші, що виділялися на утримання «музики», переспрямувати на утримання «пансіону» при гімназії; прохання Потоцького задовольнили [31, с. 445–446].

Саме із цього часу у Ф. Кудрицького, вочевидь, почалися проблеми зі здоров'ям. Уже 1805 р. директор через погане самопочуття не

їздив із інспекцією по училищах [25, с. 1118]. У 1809 р., прохаючи про відставку, Ф. Кудрицький знову скаржиться на здоров'я [12, оп. 49, дело 18, лл. 20]. 1808 р. освітянина висунули на здобуття чергового ордену святої Анни [12, оп. 49, дело . 6 об.].

У 1809 р. Кудрицький подав у відставку, і на його місце призначили Андрія Шредера [12, оп. 49, дело 103, лл. 3–4], після цього дані про Ф. Кудрицького дуже скупі: відомо лише, що він просив про пансіон (аж до смерті) у 800 рублів, і, вочевидь, це прохання задовільнили [12, оп. 49, дело 18, лл. 22].

Існують окремі відомості про родину освітянина. На 1804 р. він був удівцем і мав уже заміжню доньку Маріанну [8, спр. 64, арк. 4]. Належали Ф. Кудрицькому й троє кріпосних [12, оп. 49, дело 18, лл. 16 об.].

Висловимо гіпотезу, що в спогадах Романа Цебрикова про свій приїзд до Харкова на Новий, 1813-й, рік, міститься остання відома згадка про Федора Кудрицького. Цебриков пише, що навпроти їхнього будинку жив «прежний мой учитель», «Хдвсм» (можливе неправильне прочитання аббревіатур, але малоімовірно, що це був учитель Омелян Ходовський), котрий геть постарів і відпочивав пополудні, тому Р. Цебриков до нього не зайшов [32, с. 130]. Враховуючи ще деякі обставини, припускаємо, що йшлося про Ф. Кудрицького, який, напевно, викладав Р. Цебрикову в «класах» в 70-х рр. XVIII ст. Останні роки життя колишнього освітянина ще потребують студій та уточнень.

Саме діяльність Федора Кудрицького та вчителів харківських училищ багато в чому посприяла вибору Харкова як університетського центру на початку XIX ст., що визначило роль цього міста, зумовило постання світського способу життя та зародження модерного українського національного руху.

Біографія Федора Кудрицького – яскравий приклад появи «нової інтелігенції», дуже своєрідного процесу, коли особи з духовним званням чи «різничинці», отримавши духовну освіту в православному колегіумі, стають фундаторами навчальних реформ і формують світську освіту. Вивчення діяльності цих людей дуже важливе, адже вказує шлях до нових відкриттів у царині української освіти й культури.

Джерела і література

1. *Кравченко В.* Університет для України / В. Кравченко // Кравченко В. Україна, імперія, Росія : Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – Київ, 2011. – С. 87–132.
2. *Дятлов О. В.* Несподівана першість, або питання про передісторію відкриття Харківського університету / О. В. Дятлов, О. Б. Коваленко // Древности. – 1995. – С. 88–91.
3. *Маслійчук В. Л.* Сподівана першість, іще раз про питання про передісторію заснування Харківського університету (запізнана, але необхідна репліка) / В. Л. Маслійчук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2014. – № 1138. – Сер. «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки». – Вип. 19. – С. 27–30.
4. *Павловський И.* Письмо В. Н. Каразіна к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованиям на Харьковский университет / И. Ф. Павловський // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1914. – Вып. 11. – С. 179–185.
5. *Кук В. С.* Харківські школи – колегія та додаткові класи / В. С. Кук // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 97–101.
6. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 37 (Д. І. Багалій).
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 1958 (Канцелярія Слобідсько-Українського губернатора).
8. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 267 (Харківське головне казенне училище).
9. *Лашенков П.* Матеріали к столетию Харьковской кафедры (16 октября 1799 – 16 октября 1899). Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский (16 октября 1799–18 мая 1813 г.) / П. Лашенков // Харьковский сборник. Приложение к Харьковскому календарю. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С. 121–262.
10. *Багалей Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905 год) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков, 1912. – Т. 2. (XIX и начало XX века). – 982 с.
11. *Топчиев Е.* Воспоминания / Е. Топчиев // Южный край. – 1883. – № 881.
12. Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург). – Ф. 733. Министерство просвещения Российской империи.
13. *Кондратюк Р.* Матеріали до генеалогії священницького роду Кудрицьких / Р. М. Кондратюк // Волинь-Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональної проблематики. – Житомир, 2002. – Вип. 9. – С. 33–36.
14. *Данилевский Г. П.* Харьковские народные школы (с 1732 по 1865) / Г. П. Данилевский // Данилевский Г. П. Украинская старина : Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 285–403.
15. *Посохова Л.* Вивчення живих європейських мов у православних колегіумах України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Чернігів, 2015. – Вип. 123. Серія Історичні науки. – С. 40–45.
16. *Посохова Л. Ю.* Викладання німецької та французької мов у православних колегіумах України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3. – С. 165–172.
17. ЦДІАК України. – Ф. 1710 (Слобідсько-Українська губерньска канцелярія).
18. Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII в. / Подгот. Н. А. Пенчко. – Москва, 1960. – Т. 1. 1756–1764. – 415 с.
19. *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков, 1905. – Т. 1 (XVII–XVIII в.). – 568 с.
20. ЦДІАК України. – Ф. 1710 (Харківське намісницьке правління).
21. *Савва В.* К истории Харьковских училищ / В. Савва // Савва В. Из слободско-украинской старины конца XVIII в. (заметки и материалы). – Нежин, 1906. – С. 21–38.
22. ДАХО. – Ф. 761 (Ізюмське повітове народне училище).
23. *Устинов И. А.* Харьков в начале нынешнего столетия 1798–1801 гг. / И. А. Устинов // Харьковский календарь на 1886 г. – Харьков, 1885. – С. 79–110.
24. Описание дел Министерства народного Просвещения / под ред. С. Платонова и А. Николаева. – Петроград, 1917. – Т. 1. – 908 с.
25. *Багалей Д.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалей. – Харьков, 1898. – Т. 1 (1802–1815). – 1206 с.
26. *Твердохлебов А. Д.* Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890-е гг.) / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С. 263–319.
27. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет Гумилевский. – Харьков, 2005. – Т. 1. – 328 с.

28. ДАХО. – Ф. 3 (Канцелярія харківського губернатора).

29. Валки: сборник архивных материалов. – Харьков, 1992. – 48 с.

30. ДАХО. – Ф. 266 (Дирекція училищ Харківської губернії).

31. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – СПб, 1904. – Т. 1. – Царствование императора Александра I, 1802–1825. – 1644, 44 стлб.

32. Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков / сост., автор вступит. статьи и комментариев В. Ю. Иващенко / Р. М. Цебриков. – Харьков, 2013. – 236 с.

References:

1. Kravchenko V. Universytet dlja Ukrajiny / V. Kravchenko // Kravchenko V. Ukrajina, imperija, Rosija: Vybrani statti z modernoji istoriji ta istorioghrafiji. – Kyiv, 2011. – S. 87–132

2. Djatlov O. V. Nespodivana pershistj, abo pytannja pro peredistoriju vidkryttja Kharkivskogho universytetu / O. V. Djatlov, O. B. Kovalenko // Drevnosty. – 1995. – S. 88–91.

3. Masliychuk V. L. Spodivana pershistj, ishhe raz pro pytannja pro peredistoriju zasnuvannja Kharkivskogho universytetu (zapiznila, ale neobkhidna replika) / V. L. Masliychuk // Visnyk Kharkivskoho nacionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. – Kharkiv, 2014. – № 1138. – Ser. «Istoriya Ukrajiny. Ukrajinoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky». – Vyp. 19. – S. 27–30.

4. Pavlovskiy I. Pismo V. N. Karazina k knyazyu A. B. Kurakinu o privlechenii malorossiyskogo dvoryanstva k pozhertvovaniyam na Kharkovskiy universitet / I. F. Pavlovskiy // Trudy Poltavskoy uchennoy arkhivnoy komissii. – Poltava, 1914. – Vyp. 11. – S. 179–185

5. Kuk V. S. Kharkivski shkoly – koleghija ta dodatkovii klasy / V. S. Kuk // Ukrajinskij istorychnij zhurnal. – 1970. – № 7. – S. 97–101.

6. Viddil rukopysnykh fondiv ta tekstologhiji Instytutu literatury im. T. Gh. Shevchenka NAN Ukrajiny. – F. 37 (D. I. Bahaliy).

7. Centralnij derzhavnyj istorychnij arkhiv Ukrajiny v m. Kyevi (CDIAK Ukrajiny). – F. 1958 (Kanceljarija Slobidsjko-Ukrajinskoho gubernatora).

8. Derzhavnyj arkhiv Kharkivskoji oblasti (DAKhO). – F. 267 (Kharkivske holovne kazenne uchylshhe).

9. Lashchenkov P. Materialy k stoletiyu Kharkovskoy kafedry (16 oktyabrya 1799 – 16 oktyabrya 1899). Khristofor – pervyy episkop Slobodsko-Ukrainskij i Kharkovskij (16 oktyabrya 1799–18 maya 1813 g.) / P. Lashchenkov // Kharkovskiy sbornik. Prilozhenie k Kharkovskomu kalendaryu. – Kharkov, 1893. – Vyp. 7. – S. 121–262.

10. Bagaley D. I. Istoriya goroda Kharkova za 250 let ego sushchestvovaniya (s 1655-go po 1905 god) / D. I. Bagaley, D. P. Miller. – Kharkov, 1912. – T. 2. (XIX i nachalo XX veka). – 982 s.

11. Topchiev E. Vospominaniya / E. Topchiev // Yuzhnyy kray. – 1883. – № 881.

12. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskiy arkhiv (Sankt-Peterburg). – F. 733. Ministerstvo prosveshheniya Rossiyskoy imperii.

13. Kondratjuk R. Materialy do ghenealoghiji svjashhenycjkogho rodu Kudryckykh / R. M. Kondratjuk // Volyn-Zhytomyrshhyna : istoriko-filologichnij zbirnyk z reghionalnoji problematyky. – Zhytomyr, 2002. – Vyp. 9. – S. 33–36.

14. Danilevskiy G. P. Kharkovskie narodnye shkoly (s 1732 po 1865) / G. P. Danilevskiy // Danilevskiy G. P. Ukrainskaya starina: Materialy dlya istorii ukrainskoy literatury i narodnogo obrazovaniya. – Kharkov, 1866. – S. 285–403.

15. Posokhova L. Vyvchennja zhyvykh jevropejskikh mov u pravoslavnykh koleghiumakh Ukrajiny XVIII st. / L. Ju. Posokhova // Visnyk Chernighivskoho nacionalnogho pedagoghichnoho universytetu. – Chernihiv, 2015. – Vyp. 123. Serija Istorychni nauky. – S. 40–45.

16. Posokhova L. Ju. Vykladannja nimeckoji ta francuzkoi mov u pravoslavnykh koleghiumakh Ukrajiny XVIII st. / L. Ju. Posokhova // Visnyk Kam'janec-Podiljskoho nacionalnoho universytetu im. Ivana Oghijienka. Serija Istorychni nauky. – Kam'janec-Podiljskij, 2010. – Vyp. 3. – S. 165–172.

17. CDIAK Ukrajiny. – F. 1710 (Slobidsjko-Ukrajinskaja ghubernskaja kanceljarija).

18. Dokumety i materialy po istorii Moskovskogo universiteta vtoroj poloviny XVIII v. / Podgot. N. A. Penchko. – Moskva, 1960. – T. 1. 1756–1764. – 415 s.

19. Bagaley D. I., Miller D. P. Istoriya goroda Kharkova za 250 let ego sushchestvovaniya / D. I. Bagaley, D. P. Miller. – Kharkov, 1905. – T. 1 (XVII–XVIII v.). – 568 s.

20. CDIAK Ukrajiny. – F. 1710 (Kharkivske namisnycke pravlinnja).

21. Savva V. K istorii Kharkovskikh uchilish / V. Savva // Savva V. Iz slobodsko-ukrainskoj stariny konca XVIII v. (zametki i materialy). – Nezhyn, 1906. – S. 21–38.

22. DAKhO. – F. 761 (Izjumsjke povitove narodne uchylyshhe).
23. Ustinov I. A. Kharkov v nachale nyneshnego stoletiya 1798–1801 gg. / I. A. Ustynov // Kharkovskiy kalendar na 1886 g. – Kharkov, 1885. – S. 79–110.
24. Opisanie del Ministerstva narodnogo Prosvesheniya / pod red. S. Platonova i A. Nikolaeva. – Petrograd, 1917. – T. 1. – 908 s.
25. Bagaley D. Opyt istorii Kharkovskogo universiteta (po neizdannym materialam) / D. I. Bagaley. – Kharkov, 1898. – T. 1 (1802–1815). – 1206 s.
26. Tverdokhlebov A. D. Stoletie Akhtyrskogo uездного uchilishcha (1790–1890-e gg.) / A. D. Tverdokhlebov // Kharkovskiy sbornik. – Kharkov, 1893. – Vyp. 7. – S. 263–319.
27. Filaret. Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoy eparkhii / Filaret Gumilevskiy. – Kharkov, 2005. – T. 1. – 328 s.
28. DAKhO. – F. 3 (Kanceljarija kharkivskoho gubernatora).
29. Valki : sbornik arkhivnykh materialov. – Kharkov, 1992. – 48 s.
30. DAKhO. – F. 266 (Dyrekcija uchylyshh Kharkivskoj ghuberniji).
31. Sbornik postanovleniy po ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. – SPb, 1904. – T. 1. – Tsarstvovanie imperatora Aleksandra I, 1802–1825. – 1644, 44 stlb.
32. Tsebrikov R. M. Puteshestvie iz Peterburga v Kharkov / sost., avtor vstupit. stati i kommentarijev V. Yu. Ivaschenko / R. M. Tsebrikov. – Kharkov, 2013. – 236 s.

Тетяна Мосійчук (м. Івано-Франківськ)

«Одна школа – два народи»: шкільні плебісцити в освітній діяльності УНДО (20-30 рр. XX ст.)

Стаття висвітлює загальні умови й напрями освітньої діяльності керівної політичної партії Західної України 20-30-х рр. XX ст. – Українського національно-демократичного об'єднання через участь в проведенні шкільних плебісцитів. Автором проаналізовано основні методи роботи партії під час проведення плебісцитових акцій, їх ефективність та наслідки. Основний акцент зроблений на об'єднанні зусиль націонал-демократів і громадськості в боротьбі з утраквізацією українського шкільництва.

Ключові слова: Українське національно-демократичне об'єднання, плебісцит, декларація, інтерпеляція, міжвоєнний період.

Татьяна Мосийчук

«Одна школа – два народы»: школьные плебисциты в образовательной деятельности УНДО (20-30 гг. XX ст.)

Статья освещает общие условия и направления образовательной деятельности руководящей политической партии Западной Украины 20-30-х гг. XX ст. – Украинского национально-демократического объединения через участие в проведении школьных плебисцитов. Автором проанализированы основные методы работы партии во время проведения плебесцитовых акций, их эффективность и последствия. Основной акцент сделан на объединении усилий национал-демократов и общественности в борьбе из утраквизацией украинского образования.

Ключевые слова: Украинское национально-демократическое объединение, плебисцит, декларация, интерпеляция, межвоенный период.

Tetiana Mosiichuk

«One school – two nations»: schools plebiscites in educational activity of UNDO (20-30th years of XX century)

The article highlights general conditions and directions of educational activity for leading political party of Western Ukraine 20-30th of XX century – the Ukrainian national-democratic association through participating in realization of school plebiscites. Author analyses the basic methods of work of party during realization of plebiscites actions, their efficiency and consequences. A basic accent is done on combining effort of national democrats and public in a fight against bilingualness of ukrainian school.

In the atmosphere of national and cultural and socio-economic pressure a fight for rights for the Ukrainian people was led by leading legal party of Western Ukraine - Ukrainian national-democratic association (UNDO). One of key tasks of national democrats was protecting of ukrainian education from governmental politics of denationalization. For this reason the local and central cells of party participated actively in realization of school plebiscites.

Without regard to the ponderable contribution of party to cultural and educational development of edge, basic attention of researchers attracted political and economic activity of UNDO. In ukrainian historiography the outlined problem was episodically examined in scientific works of M. Kuhutiak, I. Soliar, O. Potikha; in polish historiography – R. Tomchyk, R. Torzhetskyi, A. Khoinovskyi.

Key words: Ukrainian national democratic association, plebiscite, declaration, interpellation, the interwar period.

Політику міжвоєнної Польщі стосовно українців відомий історик і громадсько-політичний діяч І. Лисяк-Рудницький охарактеризував надзвичайно красномовно: «Це гірше ніж злочин, це дурість» [1]. На підтвердження таких малоприємних для польської сторони слів свідчить хоча б той факт, що всупереч міжнародним зобов'язанням, уряди Другої Речі Посполитої так і не надали автономії східногалицьким воєводствам і всіляко протидіяли відкриттю українського університету в Львові. А іменуючи галицьких українців «русинами», не здавали собі справи скільки це за словами тогочасного польського публіциста А. Бохенського, викликає у них «роздратування і ненависті» [2]. В атмосфері національно-культурного та соціально-економічного тиску боротьбу за права українського народу очолила провідна легальна західноукраїнська партія – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Одним з ключових завдань націонал-демократії був захист українського шкільництва від колонізаційної політики уряду. Саме тому ундовці брали активну участь в проведенні шкільних плебісцитів.

Незважаючи на вагомий внесок партії у культурно-освітній розвиток краю, основну увагу дослідників привертала політична та економічна діяльність УНДО. У вітчизняній історіографії окреслена проблема епізодично розглядалася в наукових розвідках М. Кугутяка [3], І. Соляра [4], О. Потіхи [5], М. Швагуляка [6] та ін.; у польській – в працях М. Пап'єжинської-Турек [7], Р. Томчика [8], Р. Торжецького [9], А. Хойновського [10]. Мета дослідження полягає в аналізі освітньої діяльності УНДО через призму участі партії в проведенні шкільних плебісцитів.

Після рішення Ради Послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. західноукраїнські землі стали частиною і водночас «Гордієвим вузлом» Другої Речі Посполитої. Польський уряд прагнув створити міцну державу і «виховати» з українців лояльних громадян. З цією метою законом від 31 липня 1924 р. розпочалось створення двомовних польсько-українських (утраквістичних) шкіл шляхом проведення плебісцитів [11]. «Не сміє бути української школи, – наголошували польські чиновники, – бо в українській школі дитина навчилася би любові до рідної мови і до минувшини свого народу» [12]. Відповідно двомовна школа мала стати першою сходинкою на шляху до суцільної колонізації. Уряд прагнув

створити враження, начебто процес ліквідації українських шкіл відбувається добровільно, на демократичних засадах. Українську мову викладання можна було зберегти, якщо батьки вносили декларації за 40 дітей шкільного віку. Однак, коли було 20 учнів, батьки яких бажали навчати дітей державною польською мовою, навчальний заклад офіційно переходив на двомовне навчання, а фактично – на польську мову. Для відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання вимагалися декларації від батьків 150 учнів. Плебісцит дозволялось проводити у місцевостях, де проживало не менше 25% українців за переписом 1921 р. Однак влада «забула» той факт, що українці бойкотували перепис і відповідно дані були неправильними.

Декларації про мову викладання мали вигляд віддрукованих стандартних аркушів, у які батьки вписували від руки: своє прізвище та ім'я, місце проживання, повіт, ім'я своєї дитини, її вік, якою мовою бажали навчатись, назву школи, дату і власний підпис [13]. На документі керівник гміни підтверджував його дійсність своїм власним підписом і гмінною печаткою. Такими були декларації українських батьків. Дещо відмінними від них були польські декларації, які друкувалися польською мовою і не потребували ствердження підпису. Дослідник Б. Ступарик наголошує, що «задумуючи шкільний плебісцит, окупанти були переконані, що протягом двох-трьох років під оболонкою законності будуть повністю ліквідовані національні школи» [14].

В ході плебісцитової акції 1925 р. українські батьки внесли близько 100 000 шкільних декларацій за 130 000 дітей з вимогою навчання їх українською мовою. Однак наслідки плебісциту приголомшили українську громадськість. До прикладу звіт Станіславського повітового управління державної поліції повідомляв наступні результати: до проведення плебісциту в повіті функціонували 103 середні школи, з яких 62 – з українською мовою навчання. Станом на 25 вересня 1925 р. в Станіславському повіті картина виглядала шокує: з 62 залишилось 10 українських шкіл, 47 були переведені на утраквістичні, а в 46 – мовою навчання стала виключно польська [15]. Незважаючи на масове волевиявлення на користь української мови, в інших повітах східногалицьких воєводств були аналогічні підсумки шкільних референдумів.

Отже, головною метою шкільного плебісциту була колонізація і знищення української освітньої системи. Процес створення «однієї школи для двох народів» планувався таким чином, щоб українські навчальні заклади якомога швидше стали двомовними, а згодом – польськими. Ситуація викликала хвилю обурення громадськості краю. Програти війну за рідну школу означало крах національного життя українців. Організовану боротьбу за українське шкільництво розпочала провідна партія краю – Українське національно-демократичне об'єднання.

Незважаючи на труднощі, пов'язані з організаційними моментами творення партійного механізму в 1925 р., націонал-демократи одразу взялися до праці. Щоб привернути увагу і активізувати населення розпочалась вічева кампанія. Перше віче на захист української школи за участю тисячі осіб відбулось 30 серпня 1925 р. у Львові. В резолюції зазначалося: «Українські громадяни...закладають якнайрішучіший протест проти шкільних законів, зокрема проти розпорядків Львівської кураторії, які стремлять до обмеження і скасування прав українського народу на полі шкільництва» [16]. 31 серпня націонал-демократи спільно з радикалами провели протестаційне віче у Тернополі. Від УНДО на ньому виступив М. Струтинський, від УСРП – Д. Лади́ка. Маніфестація в Перемишлі 6 вересня 1925 р. на чолі з В. Загайкевичем зібрала понад півтисячі осіб. З особливостями проведення шкільного плебісциту громадськість ознайомив М. Струтинський. Про можливі погрози з боку місцевих урядовців і поліції «аби тільки народ не вніс декларації за впровадження в школах української мови навчання» попередив М. Черкавський [17]. З усіх трьох віч було «вислано відповідні протести до польських властей і за границю...покликано до життя Комітети батьків, зібрані протести батьків та підготовлюване практичне проведення бойкоту» [18]. Загалом в 1925 р. ундовцями було організовано 5 великих шкільних віче в обороні українського середнього шкільництва. У своїх звітах В. Целевич наголошував на успіху акції та особливу увагу звернув на той факт, що «важку боротьбу за українські середні школи вела виключно одна наша партія» [19].

Водночас керівництво УНДО ініціювало акцію повторного плебісциту. Повітові комітети партії розпочали збір протестів і нових деклара-

цій. У місячному звіті Станіславського воєводського управління державної поліції за грудень 1925 р. повідомлялось, що «з намови агітаторів з партії УНДО кілька гмін богородчанського повіту внесли протест проти навчання дітей в школі на польській мові» [20]. Станом на 29 грудня 1925 р. влада і поліція Тернопільського воєводства мали списки агітаторів і збирачів декларацій. Серед найактивніших були націонал-демократи: «Целевич з Перемишля, Струтинський з Золочева» [21].

Отже, наполеглива діяльність УНДО під час проведення першого шкільного плебісциту 1925 р. наочно підтвердила наміри партії боротися за збереження національного шкільництва. Завдяки добре налагодженій вічевій акції громадськість краю все активніше включалась в освітню працю.

Розпочалось затяжне протистояння партії з органами влади. На останньому наголошував і комендант поліції Тернопільського воєводства у звіті від 4 січня 1926 р. Окремо відзначав, що з усіх партій лише націонал-демократи «збирають інформацію в справі шкільних зловживань через повітові комітети. Зібрані матеріали надсилають до головної канцелярії УНДО в Львові» [22]. Комендант воєводської поліції в Станіславо́ві від 18 січня 1926 р. повідомляв про «таємний плебісцит», проведений ундовцями в Славську Сколівського повіту, Ляхівцях повіт Богородчани і в Братишеві повіт Тлумач [23]. Основну причину такої пильної уваги до шкільних плебісцитів влучно пояснив відомий громадський діяч, націонал-демократ І. Герасимович. «Весь польський державний апарат, ціла польська суспільність...» – писав він, – «йде у ділянці шкільництва одним сконцентрованим фронтом на колонізацію східних окраїн, вважаючи шкільну справу за найважливішу поміж усіх дуже важних справ» [24].

Перше засідання Ширшої Управи УНДО у Львові 13 травня 1926 р. зібрало 105 представників Народного Комітету. Після виступу лідера партії Д. Левицького, звітував М. Струтинський. Останній відзначив: «в перших місяцях своєї діяльності ЦК УНДО бере в свій заряд боротьбу з колонізацією українського шкільництва, проводить широко закреслену вічеву кампанію. Вислід цих віч: тисячні протести проти спольщення українських шкіл. Ці протести з одного боку висилається до польського уряду, з другого –

використовуються за границею». Загалом, за підсумками посла, було проведено 60 віче в шкільній справі [25]. 2 серпня 1926 р. провід партії через Українську парламентарну репрезентацію звернувся до уряду з приводу фальсифікації шкільного плебісциту. «Наші послы», – йшлося в газеті «Нова зоря» за 15 серпня 1926 р., – «представили міністрові, що вислід шкільного плебісциту не годиться з дійсним станом та що позаводжено багато польських шкіл всупереч законам». Міністр А. Суйковський обіцяв внести поправки в закони за умови що батьки дітей внесуть відповідні «прохання з зазначенням, що вони Українці, що їх діти говорять по українськи і що вони прохають п. міністра, щоб і школа для тих дітей була ведена матірньою українською мовою» [26]. Свого слова міністр дотримав і видав наказ, щоб складати колективні подання за українську школу від усіх батьків дітей певної школи. Справа зрушила з мертвої точки, але за таке розпорядження А. Суйковського звільнили з посади.

Оскільки реальна картина не відповідала офіційній, УНДО розпочало ретельний збір інформації про кількість україномовних дітей по селах та випадки порушень під час проведення плебісциту. Мотивація була простою: польська влада саме «при допомозі «шкільного плебісциту» школу для українських дітей робить інструментом денаціоналізації» [27]. В Станіславському воєводстві протягом вересня 1926 р. націонал-демократи спільно з соціал-радикалами вносили протести проти запровадження польської мови в українських школах через плебісцит. Гасло протестаційної кампанії ундовців – «Домагаймося української школи!» [28].

Боротьба з утравкізацією освіти зайняла почесне місце на порядку денному II Народного з'їзду партії, який відбувався у Львові з 19 по 24 листопада 1926 р. Народний з'їзд стверджував, що шкільним плебісцитом «довела Польща українське шкільництво до повної руїни. На північно-західних українських землях не стало... ні одної української народної школи, а було їх там перед плебісцитом 421. В Галичині на колишніх 2 612 українських шкіл остало по плебісциті лише 867, а решту 1 785 спольонізовано. Жертвою того т. зв. плебісциту впало 2 166 українських народних шкіл» [29]. У своєму виступі В. Целевич звітував про результати боротьби націонал-демократів в ході проведення шкільних

плебісцитів. Найважливішим досягненням стало відтермінування ліквідації перших класів 4 українських гімназій у Львові, Тернополі та Перемишлі.

Вагомою координуючою силою в проведенні шкільних плебісцитів було Українське педагогічне товариство (УПТ) «Рідна Школа». Згідно зі своєю програмою, УНДО захищало внутрішню автономію «Рідної Школи», яка проголосила себе «позапартійним» чинником українського національного руху. Під керівництвом центрального та повітових комітетів партії, «Рідна школа» займалася фактичною організацією і проведенням шкільних плебісцитів. Тільки за вересень 1926 р. за посередництва УПТ внесено протести з 12 гмін Станіславського воєводства до Міністерства релігійних визнань та народної освіти. Найактивнішими були громади Рогатина, Печеніжина, Сколе, Снятина і Турки [30]. В Турці окрім протестів, займалися збором прохань та звернень, які згодом передались через Львівську шкільну кураторію до освітнього міністерства. Процес контролював націонал-демократ М. Кондрат [31]. На зборах керівництва «Рідної школи» у Львові 2 листопада 1927 р. було затверджено план діяльності товариства в справі шкільного плебісциту спільно з УНДО. Як твердять польські джерела, не останню роль відіграв той факт, що «весь склад правління вибрано з членів і прихильників УНДО» [32].

Проведення шкільного плебісциту стало основною темою обговорення на повітовому з'їзді УНДО в Станіславові 12 грудня 1926 р. З ініціативи інженера Загайкевича одразу був створений плебісцитний комітет у складі 5 ундовців, серед яких місцевий парох М. Ганушевський. Основне завдання подібних комітетів полягало в зборі 40 підписів за українську мову навчання в кожному селі [33]. 25 грудня 1927 р. в Назавизові Надвірнянського повіту Станіславського воєводства виступив Б. Карпевич з рефератом «Шкільний плебісцит». Промовець закликав вносити декларації за відкриття української школи в Назавизові. Після цього одразу було зібрано 24 декларації, які 31 грудня місцевий націонал-демократ М. Сметанюк вніс до повітової шкільної ради. З початком 1928 р. надвірнянський повітовий комендант поліції повідомляв: «діяльність УНДО в справі збирання декларацій за руську школу проявилась в наступних гмінах: 1) В Саджаві, де зібрано 65 декларацій; 2) В Ославах Білих

зібрано 53 декларації; 3) В Микуличині зібрано 40 декларацій» [34]. На зборах громади в Тулукові Снятинського повіту Станіславського воєводства 24 червня 1928 р. виступив активіст УНДО С. Хруцький. Основні резолюції виражали «протест проти відібрання власних шкіл від українців в Галичині і введення польської мови навчання...проти агітаторів, висланих урядом під час шкільного плебісциту, які баламутили український народ» [35]. В звіті Долинського повітового староства від 2 серпня того ж року повідомлялось про внесення до повітової шкільної ради місцевим ундовцем О. Дерешом декларації за українську мову навчання від імені українців Долини. Перед цим виступили представники від польської сторони з вимогою викладати в школі польською мовою [36].

Наслідки шкільного плебісциту обговорювалися під час III Народного з'їзду УНДО у Львові 24–25 грудня 1928 р. Присутній отець Стефанишин наголошував: «утраквістичні школи то є обман...під їх позором це чисто польські школи. Я був в утраквістичній семінарії, але там нічого не вчилось по українськи крім української і релігії». Народний З'їзд зобов'язав Українську Парламентарну Репрезентацію вивести «страшний образ нищення української школи на міжнародну арену» [37].

Таким чином, наполеглива діяльність УНДО завадила польській владі в скорому часі перетворити українські школи на двомовні. А отже, протистояла тотальній денаціоналізації краю. Хід і наслідки шкільних плебісцитів не тільки обговорювались під час народних і повітових з'їздів партії, а й практично вирішувались на місцях.

В боротьбі за україномовну школу УНДО активно співпрацювало з греко-католицьким духовенством. В цьому був свій хосен. Більшість священиків мали вільний доступ до шкільних журналів як вчителі і загалом добре орієнтувались в якісному і кількісному складі парафій завдяки веденню метричних книг. Керівники місцевих осередків партії роздавали парохам спеціальні анкети на виявлення кількості українських шкіл та дітей, які в них навчалися. Таким чином, ундовці мали реальну картину і можливість виявити фальсифікації. До прикладу: місцевий парох в листі від 22 грудня 1925 р. подає до ЦК УНДО відомості про стан українського шкільництва в його селі: «в Куликові єсть 7 класів, народна школа з польським язиком викладо-

вим. До неї ходить дітей української національності 287. В р. 1925 з весною внесено українських декларацій 88 за 135 дітей за українською мовою навчання» [38]. Комендант воєводської поліції в Станіславі за 29 травня 1926 р. відзначав, що греко-католицьке духовенство «має вільний доступ до шкільних каталогів», звідки робить точні виписки щодо кількості українських і польських дітей для проведення шкільного плебісциту [39].

23 вересня 1926 р. ЦК партії звернувся до греко-католицьких парафіяльних урядів з проханням допомогти у зборі протестів з приводу фальсифікації результатів шкільних плебісцитів. Одним з перших подав протест проти плебісциту до Львівської шкільної кураторії священнослужитель Йосип Лозинський «на тій підставі, що плебісцит був проведений під керівництвом поляка А. Міхневича таємно». Як наслідок – школа з української стала утраквістичною «всупереч волі місцевої народності» [40].

Спільний контроль перебігу плебісцитової акції з боку партії і греко-католицького духовенства дратував місцеву владу. Незважаючи на офіційне завершення шкільного референдуму, населення продовжувало вносити декларації за українську мову навчання. Станіславське воєводське управління у звіті за грудень 1927 р. повідомляло: «зініційована УНДО акція повторного плебісциту на ліквідацію утраквістичних шкіл і за впровадження в усіх школах української мови навчання охопила в останнім часі цілі повіти...а проводять її «Рідна школа», «Прогресиві», греко-католицькі священики і вчителі». Були навіть свої рекорди. В Стецеві Снятинського повіту місцевий парох за один день зібрав 280 декларацій за українську мову навчання [41]. Отже, допомога і підтримка греко-католицького духовенства суттєво сприяли УНДО під час проведення плебісцитів. Успіхи в зборі декларацій пояснювались великою пошаною і довірою населення до місцевого кліру.

Серйозним випробуванням для українського національного життя стала «пацифікація» 1930 р. Всі свої сили УНДО зосередило на міжнародній діяльності, щоб здобути підтримку і компенсацію. На жаль, реакція урядових кіл Європи не виправдала сподівань української громадськості. А лідери партії не допускали думки активного спротиву «пацифікації», щоб не дати властям приводу розширення масштабів репресії проти

українського населення. Тому при підготовці до наступного плебісциту ретельно зважувався кожен крок.

Націонал-демократи винесли на парламентську арену питання масових порушень під час проведення шкільних плебісцитів. Проблема полягала в тому, що українські селяни в більшості не були обізнані з своїми правами під час проведення плебісцитів. Дуже часто місцеві урядовці змушували учасників плебісциту оплачувати затверджені на деклараціях підписи. Це було пряме правопорушення. Оскільки постанова Міністерства внутрішніх справ від 19 лютого 1925 р. зобов'язувала «щоби громадський уряд (а не солтиси) безплатно затверджували підписи батьків чи опікунів на шкільних деклараціях за українською мовою навчання» [42]. Оплата проводилась лише в випадку затвердження декларації нотаріусом, однак це не вимагалось. В своїх зверненнях до уряду впродовж 1930 р. С. Баран та В. Кузьмович наводили «цілу низку місцевостей з трьох східно-галицьких воєводств, де вийти відмовлялись легалізації підписів батьків на деклараціях з жаданням введення української мови навчання». Однак на свої інтерпеляції отримували суцільні заперечення з боку влади [43].

Прагнучи ознайомити громадськість з особливостями проведення шкільних плебісцитів, повітові комітети УНДО проводили та брали участь в зборах громад, засіданнях культурно-освітніх організацій. 23 червня 1930 р. на зборах громади Рунгур Станіславського воєводства Д. Паліїв закликав присутніх підписувати декларації за впровадження школи з українською мовою навчання і «контролювали владу, бо дуже часто є випадки, коли ціле село підписало декларації за українську школу, а тим часом школа залишається або польською або утравістичною» [44].

В 1931 р. передбачався перепис населення Другої Речі Посполитої. Тут пригадався гіркий досвідом врахування даних перепису 1921 р. при проведенні першого шкільного референдуму. Тому УНДО провело активну агітацію щодо масової участі в переписі 1931 р. Це мало суттєво допомогти в проведенні майбутнього шкільного плебісциту. Провід партії звертався до українців через пресу з проханням, «щоби в той день записано вашу батьківську мову – українську мову. Домагайтесь двомовних аркушів і вписання вас по-українськи» [45].

У підготовці до шкільного плебісциту посол О. Яворський провів ряд настановчих нарад з місцевими осередками партії Тернопільського воєводства: 10-11 жовтня 1932 р. в Бережанах, 17 жовтня – Бучач, 24 жовтня – Рудники, 29 жовтня в Бродах і 30 жовтня в Новоселиці [46]. На зборах повітового гуртка «Рідної школи» в Рогатині Станіславського воєводства 9 листопада 1932 р., удовець С. Кузик «наказав складати декларації якомога швидше, щоб мати час на подання звернень, скарг». Посол наголошував на безплатному підтвердженню підписів у судових нотаріусів. Місцевий парох просив С. Кузика, щоб він «поцікавився в Варшаві», як діяти в випадку, коли в селі тільки 30 дітей шкільного віку, а вимагається 40 [47].

Плебісцитова кампанія 1932 р. зазнала значних маніпуляцій з боку владних органів. Газета «Молоде село» за 11 грудня 1932 р. повідомляла: «в Галицькому судовому повіті вийти Межигірців, Темерівців, Селищ, Деліїва та Пукасівців відмовлялись підтверджувати власноручність підписів на шкільних деклараціях за українську мову викладову та кажуть, що їм заборонив підписувати постерунок поліції» [48]. Місцеві урядовці «вдосконалювались» і урізноманітнювали порушення під час проведення плебісциту. Увагу привертає скарга батьків с. Обарінці Тернопільського повіту на вийта Солярського від 30 грудня 1932 р. Останній вимагав від батьків надати йому «витяг фамілійний з метрик уродин на доказ, що даний батько або мати чи опікун дитини є уповноважений підписувати таку декларацію і доказ особистий з фотографією». В разі відсутності витягу чи фото, вийт відмовлявся легалізовувати підписи. Зрозуміло, що фотографії при собі селяни особливо не носили. Завдяки інтерпеляційним зверненням націонал-демократів, воєводський уряд через староство зобов'язав вийта легалізувати підписи без вищезгаданих вимог [49]. В останній день 1932 р. до повітового староства в Коломиї Станіславського воєводства надійшла скарга жителів с. Михалків. Під час плебісциту селяни внесли 33 декларації за українську мову навчання на шкільний 1933/1934 рік. Проте вийт М. Шиманський відмовився затверджувати підписи. Коли в ситуацію втрутились місцеві націонал-демократи, повітове староство зажадало пояснень від вийта. Останній аргументував свою поведінку тим, що попросив селян «пізніше прийти». Однак так і

залишився незрозумілим сам час пізнішого приходу [50]. Наведені випадки не були поодинокими. Для систематизації матеріалу порушень, у часописі «Діло» за 24 жовтня 1933 р. подавався зразок протесту для громад, в селах котрих школи незаконно були переведені на утравістичні через фальсифікацію документів [51].

Безсумнівним позитивом в проведенні шкільних референдумів стало об'єднання української громадськості. Загроза втратити цілком залишки української національної школи спричинила до наполегливої УНДО, культурно-освітніх організацій, духовенства та громадськості під час внесення шкільних декларацій. Саме це не обминали увагою поліційні звіти за грудень 1932 р. Наголошувалось на «великій кількості учасників плебісцитової акції, які складали декларації навіть в тих місцевостях, де існувала школа з українською мовою навчання або де закони не допускають в найближчі роки зміни шкільної системи» [52]. Попри окрему активність місцевих селян, значна частина все ж залишалась пасивною. У звіті за 14 січня 1933 р., чортківський староста Тернопільського воєводства відзначав, що плебісцитова акція «показала до певної міри справність українського організаційного апарату, який протягом листопада і грудня зумів впровадити плебісцитову акцію в цілому повіті». Про це свідчили показники: 35 гмін – 2564 декларації. Однак, підсумував урядовець «народ не виявляв жодного інтересу до плебісциту і тільки під тиском духовенства і мужів довіри УНДО підписував декларації» [53].

Польська адміністрація вбачала в діях партії реальну загрозу для зриву плебісциту. Свідченням став урядовий циркуляр 11 лютого 1933 р. до голів повітових рад під заголовком «Нема пильнішої і важливішої справи як справа шкільного плебісциту». Вище керівництво держави стверджувало, що УНДО «свою плебісцитову шкільну акцію використовує для проведення антидержавної агітації, розпалення ненависті до Польщі і польської культури». На завершення циркуляру уряд аргументував необхідність проведення шкільних плебісцитів наступним: «Де УНДО атакує польські і утравістичні школи для їх українзації з ненависті до держави і польської культури – ми відповідаємо атаками на українські школи для їх утравізації з любові до українського народу і його мови» [54]. Цинізму більше ніж достатньо.

Отже, суспільно-політичні реалії 30-х рр. XX ст. в Східній Галичині дали чітко зрозуміти, що сподіватись на розвиток українського шкільництва не варто. В умовах урядових репресій націонал-демократи не відступили від своїх обіцянок і активна участь партії в проведенні шкільного плебісциту 1932 р. стала тому найкращим підтвердженням.

Поряд з цим, у травні-червні 1935 р. в Галичині відбулася подія, відома в історіографії під назвою «нормалізація» польсько-українських відносин [55]. В українського політикуму з'явилася надія на виконання довгоочікуваних обіцянок уряду Другої Речі Посполитої. Однак, шкільний плебісцит 1937 р. засвідчив явно протилежне. Першочерговим завданням повітових комітетів УНДО стало створення «комітетів плебісцитових». Вони мали «в найближчій часі скликати ряд конференцій делегатів з усіх існуючих на терені повіту «Кружків Рідної Школи» і обговорити хід та наслідки майбутнього плебісциту [56]. 8 грудня 1936 р. в Тернопільському воєводстві відбулись збори громади Глинян за участі понад 250 осіб віком від 27 до 55 років. Від ЦК партії виступили С. Біляк і В. Кузьмович, з повітового комітету – М. Куницький. Ключова ідея мала наступний зміст: «всі утравістичні школи мусять стати українськими через плебісцит до 31 грудня» [57].

Своєрідною інновацією в діяльності націонал-демократів було звернення за допомогою до студентської молоді, яка в своїй більшості належала до ОУН. 24 жовтня 1937 р. І. Герасимович зустрівся з членами студентського гуртка «Рідної Школи» ім. П. Могили у Львові і «агітував студентів, щоб під час і напередодні проведення плебісциту, вони побули в якості інструкторів і дорадчих вісників по селах». Пропозиція зустріла відгук у 50 студентів. Акція розпочалась 4 грудня 1937 р. Студенти у кількості 2-3 осіб відправлялись по селах і пояснювали селянам порядок внесення і правильного оформлення декларацій [58]. Подаючи дані шкільного плебісциту за 1937 р., бережанський староста Тернопільського воєводства основну увагу акцентував не на результатах (плебісцит був проведений в 51 гміні, число поданих декларацій – 3231), а на співпраці ундовців, духовенства і молоді. У звіті відзначалось: «Роль греко-католицького духовенства і політичних чинників в акції була дуже велика...цілою акцією керував місце-

вий адвокат В. Бемко, керівник УНДО при тісній співпраці студентської молоді з-під знаку ОУН» [59].

Повітова конференція мужів довір'я в Сокалі Львівського воєводства 5 грудня 1937 р. зібрала 97 учасників. Представником від ЦК виступив д-р Р. Перфецький. Доповідач по освітній ситуації, голова конференції Л. Хомінський наголосив на «небезпеці, яка грозить нації через брак рідного шкільництва». З учасниками було обговорено проведення шкільного плебісциту [60]. 9 грудня відбувся повітовий з'їзд УНДО в Стрию Львівського воєводства за участі 80 осіб. Під час свого виступу, К. Троян наголосив, що участь в шкільному плебісциті має бути «найважливішим прагненням кожного українця», бо це - відкриття українських шкіл з українськими вчителями [61]. В такому ж дусі пройшли збори місцевих ундовців 21 грудня в Монастирських Тернопільського воєводства під керівництвом Л. Горбачевського [62].

Попри активну підготовку через інформаційну кампанію, плебісцит 1937 р. вже вкотре відбувся з численними порушеннями. Урядові зловживання під час проведення шкільного референдуму націонал-демократи порушили на вищому державному рівні. 16 грудня 1937 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшла інтерпеляція з приводу підготовки до шкільного плебісциту в Перемишлі Львівського воєводства від В. Кузьмовича. Посол порушив питання заборони місцевої влади проводити збори партії з метою ознайомлення делегатів з особливостями проведення цього річного плебісциту. Незважаючи на заборону, засідання повітового комітету все ж відбулось з ініціативи М. Рибак. 14 грудня 1937 р. В. Кузьмович наголошував на порушенні статті 5 і 6 закону від 11 березня 1932 р. про збори. Однак, Міністерство визнало рішення перемишльських урядників правильним, мовляв «збори мали мати характер політичної демонстрації» [63]. Того ж дня була подана інтерпеляція в справі шкільного плебісциту С. Бараном. А точніше «в справі труднощів, зроблених урядовою адміністрацією і судом українському народу, який вимагає впровадження української мови навчання в початкових школах». Наводились приклади з Тернопільського воєводства: вийти гмін Чортківського повіту вимагали оплати в межах 1 злотого за легалізацію підписів на деклара-

ціях. А вийт Свідової – М. Нельсон «вимагав від мешканців підводи, щоб приїхати в с. Мухавці і затвердити підписи, та коли підвода приїхала – відмовився». С. Баран вимагав пояснень від воєводського уряду в Тернополі. Крім того, депутат звернувся з проханням до міністра внутрішніх справ видати розпорядження для старост і вийтів, щоб не перешкоджали легалізації підписів на деклараціях за зміну мови навчання в місцевих початкових школах, а компетентні органи безплатно і юридично грамотно підтверджували законність декларацій. Відповідь на інтерпеляцію С. Барана надійшла 3 січня 1938 р. від староства в Чорткові. Мовляв, М. Нельсон мав безліч справ, бо його канцелярист був на шкільних курсах в Чорткові, а двоє інших вийтів просто не були поінформовані про заборону оплати легалізації підписів. Та коли дізнались – повернули гроші назад [64]. Отже, маленька битва була виграна, але велика війна продовжилась.

З метою координації дій в проведенні шкільного плебісциту 22 грудня 1937 р. у міністерстві віросповідань та народної освіти відбулася конференція. Присутні представники міністерства військових справ та міністерства внутрішніх справ вирішили на початковій стадії проходження плебісциту виділити 30 000 злотих. Наведені факти свідчать, що польські державні органи розглядали шкільний плебісцит 1937 року не тільки як освітній захід і активно до нього готувались. Цього ж дня на 63 засіданні сейму виступив С. Баран. В першу чергу порушив питання відмови легалізовувати підписи або ж вимоги оплати за легалізацію. Наполеглива діяльність депутата увінчалась неймовірним успіхом. Уряд дозволив продовжити збір декларацій за українську мову навчання до лютого 1938 р. [65].

Датована цим днем також інтерпеляція В. Кузьмовича до Міністерства освіти і віровизнання та Міністерства внутрішніх справ. Вона стосувалась перебігу плебісциту на території Львівського шкільного округу. Статистика, зібрана на основі свідчень повітових комітетів протягом 10-18 грудня, свідчила про масові зловживання в ході плебісциту. В Бережанському повіті Тернопільського воєводства «вийт вимагав по 50 грошів за легалізацію підписів», а коли всі (бл. 100 осіб) відмовились, то він вирішив не затверджувати підписи. В Тереховлі

війт свою відмову мотивував тим, що «декларація повинна бути двомовною», бо він «по руськи» не розуміє» [66]. Аналогічні ситуації спостерігались в Снятині, Галичі, Львові, Сяноку, Перемишлі і вони, як відзначав посол «в достатній мірі ілюструють брак координації, хаос, часто бездарність». Звертаючись до міністра релігійних визнань і народної освіти та міністра внутрішніх справ Польщі, В. Кузьмович вимагав покарання місцевих урядовців і врахування реальних цифр поданих декларацій. Міністерства відповіли 1 лютого 1938 р. згодою на покарання, однак відмовились враховувати справжні дані плебісциту [67].

В січня 1939 р. Головний Секретаріат УНДО видав відозву до українців проти плебісциту за введення польської мови навчання в українських школах. Повідомлялось, що декларації за українську мову навчання слід внести до 31 січня 1939 р., а за польську мову будуть збирати до 28 лютого. Тобто передбачається т. зв. «другий шкільний плебісцит». Наводились випадки, коли за батьків підписувались діти, або декларації вносили батьки померлих дітей або тих, котрі вже завершили навчання. Попереджувалось, що відмова шкільною кураторією вводити українську мову через відсутність 25% українського населення в краї на підставі перепису 1921 р. є незаконною, бо останній перепис був в 1931 р. В разі порушень чи фальсифікацій необхідно було звертатися до повітових комітетів партії та повідомляти Головному Секретаріату у Львові [68].

Ретельність підготовки партії до кожного плебісциту визначалась ще й виданням спеціальних брошур. У них чітко і зрозуміло роз'яснювався хід плебісциту, порядок заповнення і внесення декларацій, зміни в освітньому законодавстві. В 1925 р. світ побачила праця В. Целевича під назвою «Про нові польські шкільні закони: практичний poradник wraz z текстом закону й виконного розпорядку». У poradнику містились «способи, якими український народ зможе оборонювати останки свого шкільництва і добиватися, щоб в публичних школах на українській території проваджено науку українською мовою» [69]. У брошурі подавалось два зразки шкільних декларацій: до шкільного інспектора і куратора шкільного округу.

В 1929 р. виходить книга І. Герасимовича «На тривогу! Основи української нації в загро-

женні» [70]. Ціна видань була доступною для пересічних українців, а певний відсоток від продажі йшов на діяльність культурно-освітніх організацій. Значення брошур в боротьбі за українську школу було надзвичайно велике. Про це свідчить конфіскація брошури І. Герасимовича «На тривогу» в 1932 р. Львівський окружний суд через деякий час зняв конфіскацію, а Чортківський – наклав повторно. 13 січня 1933 р. громадськість звернулась з прохання до адвоката М. Росляка «представити в окружному суді в Чорткові фактичний стан справ». Аналогічне звернення надійшло і до Української парламентарної репрезентації, оскільки «ця справа для нас дуже пильна з огляду на плебісцитову акцію за українські школи» [71]. Чимало інформації стосовно проведення плебісциту містилось у брошурі Д. Великановича «За рідну школу» [72].

Таким чином, фальсифікація результатів шкільних плебісцитів та їх проведення в умовах терору і урядових зловживань поставило під загрозу саме існування національної освіти українців. Освітня програма «одна школа – два народи» зустріла серйозний спротив з боку української громадськості на чолі з Українським національно-демократичним об'єднанням.

Організація вічевої кампанії та виступи націонал-демократів на місцевих зборах дозволила провodu партії об'єднати громадськість навколо проблеми проведення шкільних плебісцитів. Загалом варто виокремити кілька методів діяльності партії в плебісцитовій акції: збір декларацій за введення української мови навчання; видання практичних посібників, які містили порядок заповнення і внесення декларацій; збір матеріалу щодо випадків порушень у проведенні шкільних плебісцитів та їх розгляд на місцях; подання інтерпеляцій з відповідними протестами та регулярне порушення проблеми утравкізації освіти в польському парламенті.

Спільний контроль УНДО, греко-католицького духовенства, студентської молоді та педагогічного товариства «Рідна школа» за проведенням шкільних плебісцитів не дозволив польському уряду знищити українське шкільництво, а також сприяв об'єднанню українських прогресивних сил в боротьбі за збереження національної освіти.

Джерела та література

1. *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. В 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 105.
2. *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. В. Гудь. – Харків: Акта, 2011. – С. 348.
3. *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918-1929) у 2 т. / М. В. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Плай, – Т. 1. – 2002. – 536 с.
4. *Соляр І.* Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. / І. Я. Соляр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. «Історія». – 2010. – Вип. 2. – С. 75-79.
5. *Потіха О.* УНДО і українське шкільництво (1930-1935 рр.) / О. Потіха // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. «Історія». – 2007. – Вип. 2. – С. 75-79.
6. *Швагуляк М.* Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років / М. Швагуляк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 111-145.
7. *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 380 s.; *Papierzyńska-Turek M.* Od tożsamości do niepodległości: studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej / M. Papierzyńska-Turek. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – 498 s.
8. *Tomczyk R.* Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925-1939 / R. Tomczyk. – Szczecin: Książnica Pomorska, 2006. – 336 s.
9. *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
10. *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Powszechne Akademii Nauk, 1979. – 251 s.
11. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa / Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1924. – № 79, poz. 766. – S. 1213. – Спосіб доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>
12. За українську школу! Наше нині – і польське вчора // Свобода. – 1926. – 18 липня. – С. 1.
13. Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ), ф. 206, оп. 1, спр. 168, арк. 1-142.
14. *Ступарик Б.* Шкільництво Галичини (1772-1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – С. 124.
15. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 6, оп. 1, спр. 126, арк. 1.
16. Віче у Львові // Діло. – 1925. – 2 вересня. – С. 6.
17. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 267, арк. 30-31.
18. Комунікат УНДО у справі полонізації чотирьох українських гімназій // Діло. – 1925. – 26 вересня. – С. 3.
19. Звіт з діяльності УНДО // Свобода. – 1926. – 5 грудня. – С. 2.
20. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 10, арк. 17.
21. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 275, оп. 1, спр. 267, арк. 7.
22. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 70, арк. 67.
23. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 343, арк. 82.
24. *Герасимович І. Т. S. L.* на українських землях і ми / І. Герасимович // Діло. – 1928. – 17 травня. – С. 1-2.
25. Народний Комітет // Свобода. – 1926. – 23 травня. – С. 2.
26. Політичний огляд // Нова зоря. – 1926. – 15 серпня. – С. 5.
27. Дальший похід на «креси» // Діло. – 1929. – 2 серпня. – С. 1.
28. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 417, арк. 261.
29. Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 томах. – Т. 7 // [ред. Т. Гунчак]. – К.: Дніпро, 2001. – С. 177.
30. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 417, арк. 198-209, 261.
31. ДАІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 68, арк. 37.
32. Sprawy narodowościowe. – 1927 r. - № 5-6. – S. 545.
33. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 358, арк. 304-305.
34. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 637, арк. 1-4.
35. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 607, арк. 70.
36. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 725, арк. 6.
37. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939) у 2 т. – Т. 2 / М. В. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – С. 628.
38. ЦДАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 231, арк. 3.
39. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 369, арк. 43.
40. Там само, арк. 58.
41. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 15, арк. 141.
42. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 376, арк. 86-87.

43. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 572, арк. 26-28, 35-36.
44. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 743, арк. 141.
45. 9 грудня загальний перепис населення // Діло. – 1931. – 9 грудня. – С. 2.
46. ДАТО, ф. 287, оп. 1, спр. 123, арк. 46.
47. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 922, арк. 3-4.
48. За українську школу // Молоде село. – Ч. 49. – 1932. – 11 грудня. – С. 2.
49. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1913, арк. 49.
50. ДАІФО, ф. 8, оп. 1, спр. 324, арк. 108-109.
51. За українську школу! Протест проти безправної переміни українських шкіл на польські й утраквістичні // Діло. – 1933. – 24 жовтня. – С. 1.
52. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1964, арк. 83.
53. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1913, арк. 98.
54. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 922, арк. 85-86.
55. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи / В. Л. Комар // Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 293.
56. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 376, арк. 110.
57. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 2788, арк. 131.
58. ДАІФО, ф. 69, оп. 1, спр. 728, арк. 105-106.
59. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1913, арк. 4-4а.
60. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
61. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 405, арк. 6.
62. ДАТО, ф. 8, оп. 1, спр. 148, арк. 24.
63. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 572, арк. 11, 33.
64. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 3490, арк. 1-2.
65. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1831, арк. 58-60.
66. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 572, арк. 6-7.
67. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 3490, арк. 26-30.
68. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 21, арк. 1-6.
69. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 30, арк. 46, 65-66.
70. Герасимович І. На тривогу! Основи української нації в загроженні / І. Герасимович. – Львів: Накладом «Рідної школи», 1929. – 152 с.
71. ЦДІАЛ, ф. 206, оп. 1, спр. 18, ар. 5-17.
72. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 21, арк. 11.

References:

1. Lysjak-Rudnycyk I. *Istorychne ese. V 2 t.* – T. 1. – K.: Osnovy, 1994. – S. 105.
2. Ghudj B. *Ukrajinsjko-poljsjki konflikty novitnoji doby: etnosocialnyj aspekt.* – Kharkiv: Akta, 2011. – S. 348.
3. Kughutjak M. *Istorijsja ukrajinsjkoji nacional-demokratiji (1918-1929) u 2 t.* – K. – Ivano-Frankivsk: Plaj. – T. 1. – 2002. – 536 s.
4. Soljar I. Kulturno-prosvitnyjka dijajlnistj nacionalno-derzhavnyjkykh partij Zakhidnoji Ukrajiny u 1920-kh rr. *Naukovi zapysky Ternopiljskogho nacionalnogho pedaghoghichnogho universytetu im. V. Ghnatjuka. Serii «Istorijsja» [Scientific messages of the Ternopil national pedagogical university of the name of V. Hnatjuk. Series "History"].* – 2010; 2: 75-79.
5. Potikha O. UNDO i ukrajinsjke shkilnyctvo (1930-1935 rr.). *Naukovi zapysky Ternopiljskogho nacionalnogho pedaghoghichnogho universytetu im. V. Ghnatjuka. Serii «Istorijsja» [Scientific messages of the Ternopil national pedagogical university of the name of V. Hnatjuk. Series "History"].* – 2007; 2: 75-79.
6. Shvaghuljak M. Suspiljno-politychna sytuacija u Zakhidnij Ukrajini na pochatku 30-kh rokiv. *Zapysky Naukovogho tovarystva im. Shevchenka [Messages of Scientific society of the name of Shevchenko].* – T. CCXXII: Praci istoryko-filosofskoji sekciji. – 1991: 111-145.
7. Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Dru-giej Rzeczypospolitej, 1922-1926.* – Kraków: Wydaw-nictwo Literackie, 1979. – 380 s.; Papierzyńska-Turek M. *Od tożsamości do niepodległości: studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej.* – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – 498 s.
8. Tomczyk R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925-1939.* – Szczecin: Książnica Pomorska, 2006. – 336 s.
9. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929.* – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
10. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodo-wościowej rządów polskich w latach 1921-1939.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 251 s.
11. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niek-tore postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1924; 79 (766): 213.* – Retrieved from: <http://isap.sejm.gov.pl>
12. Za ukrajinsjku shkolu! Nashe nyny – i poljsjke vchora. *Svoboda.* 1926 (18 lypnja): 1.
13. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv, m. Ljviv (dali – CDIAL), f. 206, op. 1, sp. 168, ark. 1-142.
14. Stuparyk B. *Shkilnyctvo Ghalychyny (1772-1939).* – Ivano-Frankivsk: Plaj, 1994. – S. 124.
15. Derzhavnyj arkhiv Ivano-Frankivskoji oblasti (dali – DAIFO), f. 6, op. 1, sp. 126, ark. 1.
16. Viche u Ljvovi. *Dilo.* 1925 (2 veresnja): 6.

17. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 267, ark. 30-31.
18. Komunikat UNDO u spravi polonizaciji chotyrykh ukrainskykh gymnazij. *Dilo*. 1925 (26 veresnja): 3.
19. Zvit z dijalnosty UNDO. *Svoboda*. 1926 (5 ghrudnja): 2.
20. DAIFO, f. 226, op. 1, spr. 10, ark. 17.
21. Derzhavnyj arkhiv Ternopil'skoi oblasti (dali – DATO), f. 275, op. 1, spr. 267, ark. 7.
22. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 70, ark. 67.
23. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 343, ark. 82.
24. Gherasymovych I. T. S. L. na ukrainskykh zemljakh i my. *Dilo*. 1928 (17 travnja): 1-2.
25. Narodnyj Komitet. *Svoboda*. 1926 (23 travnja): 2.
26. Politychnyj oghljad. *Nova zorja*. 1926 (15 serpnja): 5.
27. Daljshyj pokhid na «kresy». *Dilo*. 1929 (2 serpnja): 1.
28. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 417, ark. 261.
29. *Tysjacha rokiv ukrainskoi suspil'no-politychnoi dumky u 9 tomakh*. V. 7. T. Ghunchak [Ed.]. K.: Dnipro, 2001 [in Ukraine].
30. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 417, ark. 198-209, 261.
31. DAIFO, f. 68, op. 1, spr. 68, ark. 37.
32. Sprawy narodowosciowe. 1927 (5-6): 545.
33. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 358, ark. 304-305.
34. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 637, ark. 1-4.
35. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 607, ark. 70.
36. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 725, ark. 6.
37. Kughutjak M. *Ukrainska nacional-demokratija (1918–1939) u 2 t. V. 2*. – K. – Ivano-Frankivsk: Nova zorja, 2004. – S. 628.
38. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 231, ark. 3.
39. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 369, ark. 43.
40. Tam samo, ark. 58.
41. DAIFO, f. 226, op. 1, spr. 15, ark. 141.
42. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 376, ark. 86-87.
43. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 572, ark. 26-28, 35-36.
44. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 743, ark. 141.
45. 9 ghrudnja zaghal'nyj perepys naselennja. *Dilo*. 1931 (9 ghrudnja): 2.
46. DATO, f. 287, op. 1, spr. 123, ark. 46.
47. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 922, ark. 3-4.
48. Za ukrainsku shkolu. *Molode selo*. 1932 (11 ghrudnja): 2.
49. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1913, ark. 49.
50. DAIFO, f. 8, op. 1, spr. 324, ark. 108-109.
51. Za ukrainsku shkolu! Protest proty bezpravnoi pereminy ukrainskykh shkil na poljski j utrakvistychni. *Dilo*. 1933 (24 zhovtnja): 1.
52. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1964, ark. 83.
53. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1913, ark. 98.
54. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 922, ark. 85-86.
55. Komar V. Polityka Polshhi shhodo ukrainciv Ghalychyny (1919–1939 rr.): osnovni naprjamky ta etapy. *Ghalychyna*. – 2001 (5-6): 293.
56. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 376, ark. 110.
57. DATO, f. 231, op. 1, spr. 2788, ark. 131.
58. DAIFO, f. 69, op. 1, spr. 728, ark. 105-106.
59. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1913, ark. 4-4a.
60. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 7, ark. 1.
61. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 405, ark. 6.
62. DATO, f. 8, op. 1, spr. 148, ark. 24.
63. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 572, ark. 11, 33.
64. DATO, f. 231, op. 1, spr. 3490, ark. 1-2.
65. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 1831, ark. 58-60.
66. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 572, ark. 6-7.
67. DATO, f. 231, op. 1, spr. 3490, ark. 26-30.
68. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 21, ark. 1-6.
69. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 30, ark. 46, 65-66.
70. Gherasymovych I. *Na trivoghu! Osnovy ukrainskoi naciji v zagrozhenni*. – Ljviv: Nakladom «Ridnoji shkoly», 1929. – 152 s.
71. CDIAL, f. 206, op. 1, spr. 18, ar. 5-17.
72. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 21, ark. 11.

Історія України у світлі регіональних досліджень

Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України

У статті розглядається склад та структура козацьких домогосподарств Батурина другої половини XVIII ст. за матеріалами Генерального опису Лівобережної України (1765–1769 рр.). За основу взята поширена в історичній демографії класифікація П. Ласлетта.

Ключові слова: Бату́рин, Генеральний опис, домогосподарство, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Наталія Саєнко

Казаческие семьи Батурина второй половины XVIII в. по данным Генерального описания Левобережной Украины

В статье рассматривается состав и структура казаческих домохозяйств Батурина второй половины XVIII в. по материалам Генерального описания Левобережной Украины (1765–1769 гг.). За основу взята распространенная в исторической демографии классификация П. Ласлетта.

Ключевые слова: Бату́рин, Генеральное описание, домохозяйство, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

Natalia Sayenko

Cossack families of Baturin of the second half of XVIII of century from data of General description of Left-bank Ukraine

In the article composition and structure of cossack extended family household of Baturin in the second half of XVIIIth century are examined after materials of General description of Left-bank Ukraine (1765–1769). For basis the widespread in historical demography classification of Peter Laslett is taken.

According to the calculations of the author at the time of the description in Baturin Cossacks owned 215 residential houses in which lived 1115 people. During 1750–1760 years took place an inflow of labor migrants to Baturin, due to the rapid economic development of the town under Hetman K. Razumovsky.

Extremely low number of elderly population was recorded. This could be due to the total destruction of the population Baturin on the 2nd (13th) of November in 1708, when it was broken essential the structure of families and were killed many children and adolescents. As a result of analysis of the typological classification of Peter Laslett among the Baturin Cossacks dominated nuclear family, whose share was 76.4%. On second place were extended family households – 11,8%, and on the third – multiple families – 7,2%.

The comparison of the data obtained from the results of other researchers of Hetman historical demography shows that the typology and habitability of Cossack families in centesimal town of Baturin had a number of features. It was significantly different from rural families of Lubny Cossack regiment, rural families of Starodub Cossack Regiment and population of centesimal town of Mena, where multifocal families dominated. They were different from typology of families of regimental town of Poltava, because of much smaller percentage of compound families and more single households. However, the habitability index of Baturyn Cossacks families was closer to the population of Krakow and Warsaw in that period.

Key words: Baturin, General description, extended family household, nuclear family, multiple family household, second half XVIII century.

Дослідження історії Батурина періоду Гетьманщини не можливе без глибокого вивчення козацтва – одного з провідних соціальних станів того часу. Серед джерел статистичного характеру – козацьких компутів, реєстрів, ревізій, які містять відомості про кількісний склад та економічний стан козаків Батурина, вирізняється Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.). Про інформаційний потенціал, переваги та недоліки цього джерела вже сказано чимало [1]. А в останній час матеріали цієї наймасштабнішої ревізії почали використовувати при складанні демографічних характеристик населення [2].

Тож об'єктом уваги нашого дослідження стане козацьке населення сотенного містечка Батурина Ніжинського полку, що у 1669–1708 та 1750–1764 рр. виконував функцію резиденції українських гетьманів.

Метою роботи є вивчення складу, статевікової структури та типології козацьких родин Батурина за даними переписної книги міста, створеної в ході Румянцевського опису [3].

За підрахунками автора, на час проведення Генерального опису Лівобережної України, у Батурині козакам належало 215 житлових дворів (210 знаходилися у межах міста і 5 – у прилеглих хуторах). З них 16 належало виборним козакам і 190 – козакам-підпомічникам. В усій Гетьманщині за царським указом від 24 квітня 1735 р. було 20 тисяч виборних козаків. Решта повинна була їм «во всём спомоществовать» [4]. Виборні козаки звільнялися від сплати державних повинностей, а головним їхнім обов'язком була військова служба з власним озброєнням, спорядженням і кіннями. Підпомічники ж повинні були забезпечували військо продовольством і фуражем, а також обробляти землю виборних козаків поки ті були в поході. Козаки-підпомічники Батурина сплачували консистентський податок (на військо) в розмірі 1 карбованець 2 копійки з двору в рік. Два двори в Батурині належали пушкарям генеральної військової артилерії. Щодо решти дворів, існує вказівка лише про

належність їхніх мешканців до козацького стану. Джерело фіксує також походження козаків Батурина: чи були вони місцевими уродженцями, чи приїжджими. Упродовж 20 років до ревізії в Батурин переселилися голови 37 родин. З них 17 – вихідці з сіл Батуринської сотні, 10 – з інших сотень Ніжинського полку, решта перебралася з Стародубського, Лубенського, Чернігівського, Сумського, Переяславського полків Гетьманщини, з міст Глухова, Полтави та Корсуня. Упродовж 1757-1767 рр. з посполитського до козацького стану у Батурині перейшло 8 голів домогосподарств.

Загалом у 215 дворах мешкало 1115 осіб. Таким чином, середня населеність одного козацького домогосподарства Батурина становила 5,1 особи. Окрім родин власників дворів у їхніх домогосподарствах проживали «сусіди» чи «підсусідки» – зубожіле місцево або прибуле населення, яке мешкало в обійсті господаря та працювало на користь домогосподарства. Козацьких підсусідків було 23 родини, вони об'єднували 90 осіб обох статей і належали до козацького, посполитого (6 осіб) і міщанського (4 особи) станів. Деякі козаки мали найманих робітників. Всього «служителів» було 6 осіб (4 козацького і 2 — посполитського станів). Тож якщо виключити представників інших станів з загальної кількості мешканців козацьких домогосподарств, у Батурині проживало 237 родин козаків із загальним числом населення 1103 особи. У середньому на одну сім'ю припадало 4,7 мешканця.

Частку працездатного населення серед козаків Батурина визначимо розподіливши всіх мешканців на великі вікові групи. На думку сучасних вчених, віковий поділ, що відповідав особливостям Румянцевського опису, виглядав так:

- 1) діти (0–14 років);
- 2) працездатне населення (15–59 років);
- 3) літні люди (60 і більше років) [5].

У підсумку частка працездатного населення склала 57,4%, дітей – 39,8%, людей похилого віку – 2,8% (див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

Чисельність козацького населення Батурина за великими віковими групами

Вікова група	0-14 років			15-59 років			60 і більше років		
	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом
Чисельність	221	218	439	308	325	633	21	10	31

Результати цього розподілу також показали низький рівень демографічної старості населення Батурина. Згідно шкали польського демографа Едварда Россета, демографічно молодим вважається населення, частка літніх людей у якому не перевищує 8%. У Батурині ця частка склала лише 2,8%, що дає підстави вважати населення Батурина молодим. Для порівняння у полкових містах частка літніх людей становила: у Стародубі – 7%, у Переяславі – 5,1%, у Ніжині – 4,9%, у Полтаві – 4,8% [6].

Співвідношення статей у козаків Батурина на момент створення джерела було збалансованим: 550 чоловіків і 553 жінок. Втім, перевага жінок спостерігалася лише в групі працездатного населення. У цій же групі зафіксована значна кількість вдів: 13,5% на противагу 2,3% вдівців працездатного віку. Це пояснюється вищим рівнем смертності чоловіків, різницею у віці між подружжям, при якій чоловіки помирали першими, а також порівняно більшими шансами

вдівців на укладання повторного шлюбу. Докладніше зазначені характеристики можна прослідкувати в *Таблиці 2*, де козацьке населення Батурина розподілене за віком, статтю та сімейним станом. За основу поділу взяті п'ятирічні вікові групи [7].

Одним з важливих показників у характеристиці сімейних структур є їх поколінний склад. З усієї кількості нарахованих нами родин жителів Батурина абсолютну більшість становили двопоколінні сім'ї (батьки з дітьми). Їх було 201 (85%). Трипоколінних родин (батьки, діти, онуки) налічувалося 20 (9%), однопоколінних (одинокі чи шлюбна пара без дітей) – 15 (6%). До правнуків не дожила ні одна особа.

Найстарішому мешканцеві Батурина Івану Гунці на момент створення джерела було 75 років. Він мешкав на вулиці Песковій з дружиною Уляною (60 років) та родиною сина Михайла (50 років), який у шлюбі з дружиною Анною (40 років) мав дворічну доньку Євдокію [8].

Таблиця 2.

Розподіл козаків Батурина за статтю, віком та сімейним станом

вікова група	чоловіки					жінки				
	холості	одружені	вдівці	сімейний стан невід.	разом	холості	одружені	вдови	сімейний стан невід.	разом
0–4	67				67	75				75
5–9	87				87	74				74
10–14	67				67	69				69
15–19	48	2			50	53	5			58
20–24	31	9			40	5	31			36
25–29	8	19			27	1	33	1		35
30–34	3	38			41		50	5		55
35–39		34			34		32	3		35
40–44	1	52	4		57	1	42	11	1	55
45–49		31	1	1	33		14	8		22
50–54		16	2	1	19		7	11	1	19
55–59		6	1		7		5	5		10
60–64		13	4	2	19		3	4	3	10
65–69		1			1					
70 і б.		1			1					
разом	312	222	12	4	550	278	222	48	5	553

Типологію домогосподарств козаків Батурина проаналізуємо за допомогою випробуваної в сучасній історіографії класифікації, розробленої кембриджською групою дослідження історії народонаселення та соціальних груп під керівництвом П. Ласлетта. За нею виділяють такі типи домогосподарств:

– Домогосподарство, яке складається з подружжя з дітьми, називається простим, або нуклеарним (*nuclear family household*). Воно залишається таким і в тому разі, якщо один із батьків помирає.

– Розширеним (*extended family household*) вважається домогосподарство, якщо в ньому живе ще хтось із родичів, які не утворюють подружніх пар.

– Домогосподарство, яке складається з кількох нуклеарних сімей, називається мультифокальним (*multiple family household*). Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними [9].

Крім них, в історичній демографії виділяють ще домогосподарства самотніх осіб (*solitaries*) та сім'ї, члени яких хоча й поєднані родинними зв'язками, але не утворюють нуклеарного ядра (*no family*) [10].

Розподіл родин козаків Батурина за даною типологією свідчить про значну перевагу серед козаків Батурина нуклеарного типу родин (Таблиця 3).

Прості родини об'єднували 775 представників козацтва. Населеність цих сімей коливалася від 2 до 9 осіб, а середня їх населеність родини становила 4,3 особи (див. малюнок 1).

Найбільшу частку серед них (26,5%) становили родини, які склалися з 3 осіб – зазвичай подружньої пари та однієї дитини, а в деяких випадках – вдови/вдівця з двома дітьми. Їх було 48. Другу позицію посіли сім'ї з п'яти членів (25%), а третю – з чотирьох (21,5%). Частка нуклеарних родин, які склалися із шести осіб становила 14%, з двох – 8%. Але найменше було великих, по 7-9 осіб, сімей: відповідно, 4% (7 сімей), 0,5 та 0,5% (по 1).

На другій позиції в козацькому соціумі Батурина другої половини XVIII ст. перебували розширені родини – 28 (11,9%). Їхня населеність знаходилася в межах від 3 до 19 осіб (див. малюнок 2). Загалом у таких сім'ях жило 166 представники козацтва, а середня чисельність становила 5,9 осіб у родині. Найбільші частки – по 9 сімей – склали родини з 5 та 6 осіб (по 32,1% відповідно), другу позицію займали ті, в яких нараховувалося 4 особи (14,3%). Родин, що склалися з 3-х осіб було 2 (7,1). Найменше – по 1 – було великих родин, що налічували по 7, 9, 10 та 19 осіб у сім'ї.

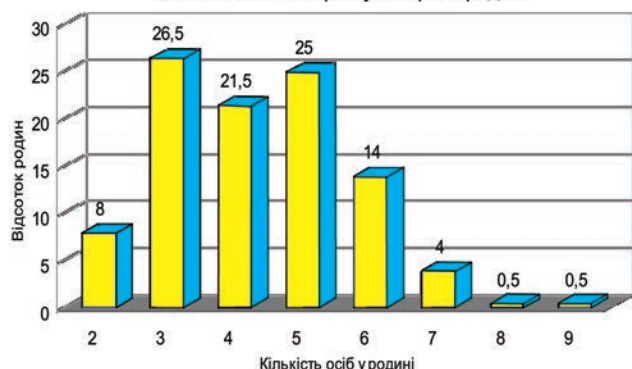
Структура таких родин складалася з нуклеарного ядра й неодруженого родича. Зазвичай це були батько/мати, брат/сестра, племінник/племінниця господаря чи його дружини.

Таблиця 3.

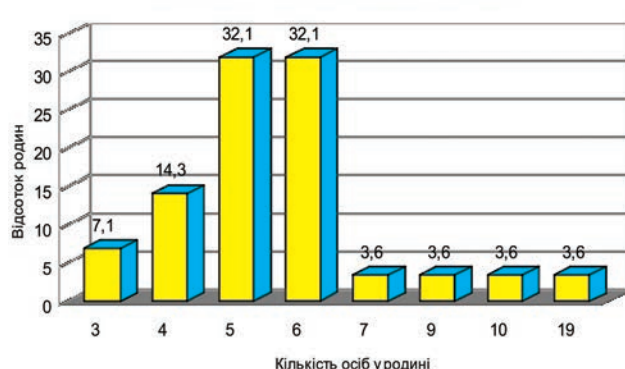
Типологія козацьких родин м. Батурина

Тип родини	Одинаки	Нуклеарні	Розширені	Мультифокальні	Без структури	Усього
Кількість домогосподарств	9	181	28	17	2	237
Осіб в них	9	775	166	149	4	1103
%	3,8	76,4	11,8	7,2	0,8	100

Малюнок 1. Розміри нуклеарних родин.

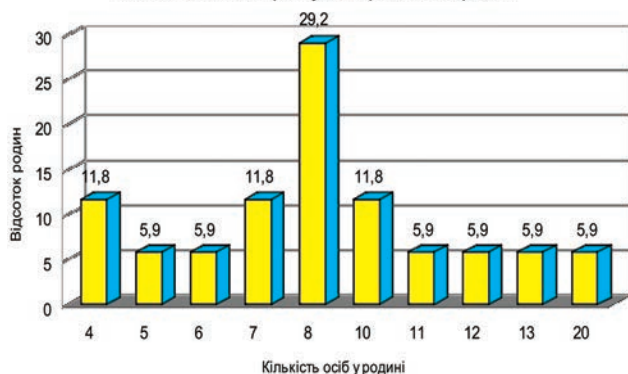

Малюнок 2. Розміри розширених родин.

Третє місце у середовищі батуринського козацтва посідали сім'ї мультифокального типу – 17 (7,2%). Їхня населеність була в межах від 4 до 20 осіб (див. малюнок 3). Загалом у мультифокальних родинах мешкало 149 осіб. Найбільше серед них було родин, що склалися з 8 осіб (їх було 5). Рівними були частки сімей з 4, 7 і 10 осіб (по 2 родини). По одній родині було сімей з 5, 6, 11, 13 і 20 осіб. В основі їхньої структури лежало по кілька сімейних ядер. Переважали двоядерні. Вони могли бути патріархальними: складатися з подружньої пари з дітьми та одруженого сина чи дочки із зятем, удови/вдівця з дітьми і одруженого сина, або братськими: двоє братів із дружинами.

Малюнок 3. Розміри мультифокальних родин.

Не можна також оминати увагою і єдину козацьку родину в Батурині, яка складалася аж із 5 ядер і нараховувала 20 членів. Це була сім'я виборного козака Дениса Горбаня (50 років), що мешкав на вулиці Горбанівці. У шлюбі з дружиною Параскевою (46 років) він мав трьох синів: Антона (19 років), Самійла (18 років) та Івана (12 років), а також трьох доньок: Варвару (9 років), Меланію (5 років) та Євдокію (3 роки). Двоє старших синів були одружені. В тому ж дворі в окремих хатах мешкали родини молодших братів Дениса Горбаня – Федір (40 років) та Артем (36 років), які були теж одруженими і мали по троє дітей [11].

Незначну частку в сімейній структурі козацького соціуму Батурина складали одинаки – 3,8% (9 осіб) і так звані безструктурні родини – 0,8% (4 особи). Серед першої категорії переважали вдови, проте лише дві з них мешкали самотньо: Уляна Антоненкова (46 років) [12] та Марія Борисенкова (50 років) [13]. Решта вдів та кривий на ногу холостяк Пилип Салхін (25 років) [14] мали в своїх хатах чи дворах родини підсусідків.

Як зазначалося вище, безструктурними родинami вважаються ті, які не мають нуклеарного ядра. Серед батуринських козаків таких було дві родини. Неодружений козак-підпомічник Григорій Васильченко (26 років) мешкав разом зі своєю сестрою Мотроною (20 років) [15]. Підсусідки козацького стану Євдокія Моїсеєва (40 років) з братом Федором (20 років) також становили безструктурну родину [16].

Підсумовуючи аналіз складу й типології домогосподарств козаків міста Батурина на основі даних Генерального опису Лівобережної України необхідно зазначити:

- двори козаків-підпомічників у кількісному плані мали значну перевагу над домогосподарствами виборних козаків;

- упродовж 1750-1760-х років відбувається приток трудових іммігрантів до Батурина, що пояснюється бурхливим розвитком економіки міста, пов'язаної з господарською діяльністю гетьмана К. Розумовського;

- зафіксована надзвичайно мала кількість населення похилого віку. Це могло бути наслідком тотального винищення населення Батурина 2 (13) листопада 1708 р., коли було кардинально порушено структури сімей і загинула значна кількість дітей та підлітків;

- за результатами типологічного аналізу серед козаків Батурина домінували родини нуклеарного типу, частка яких становила 76,4%. На другій позиції знаходилися розширені домогосподарства – 11,8 %, а на третій мультифокальні – 7,2%;

- середня населеність родин козаків у цілому становила 4,7 особи. Для нуклеарних сімей вона дорівнювала 4,3 особи, для розширених – 5,9, а для мультифокальних – 8,7;

- за кількістю поколінь панівними були двопоколінні родини (батьки і діти). Такими були майже всі нуклеарні сім'ї. Характерним для Батурина є відсутність чотирипоколінних сімей.

Зіставлення одержаних даних з результатами інших дослідників історичної демографії Гетьманщини (див. таблицю 4) показує, що типологія козацької сім'ї сотенного міста Батурина, колишньої гетьманської резиденції, мала ряд особливостей. По-перше, вона суттєво відрізнялася від сільських козацьких родин Лубенського полку, родин сільського населення Стародубського полку та козацького населення сотенного містечка Мени, де переважали мультифокальні

Таблиця 4.

Типологія козацьких родин міста Батурина в порівнянні з типологією сільського та міського населення Гетьманщини

Типи домогосподарств	Населення Гетьманщини				Батурин
	Сільське населення		Міське населення		
	Лубенський полк [17]	Стародубський полк [18]	м. Мена, Чернігівського полку [19]	м. Полтава [20]	
Одинаки	0,1	0,1	—	1,5	3,8
Нуклеарні	21,2	34,8	36,3	59	76,4
Розширені	4,3	4,2	18,2	11,9	11,8
Мульти-фокальні	74,4	60,9	45,5	26,7	7,2
Без структури	—	0,04	—	0,9	0,8

сім'ї. По-друге, вона різнилася і з типологією родин полкового міста Полтави, бо мала значно менший відсоток складних родин і більше домогосподарств одинаків.

Середня населеність козацьких родин Батурина (4,7 осіб) була найменшою в порівнянні з середньою населеністю козацьких родин у селах Лубенського полку (12,1 особи) [21], домогосподарств у селах Стародубського полку (8,5 особи) [22], козацьких родин у містечку Мені (9,3 особи)

[23] та Полтаві (6,1 особи) [24]. Проте показник населеності сімей батуринських козаків був ближчим до населеності Кракова (4,5 особи) та Варшави (3,49 особи) цього періоду [25].

У цілому проведене дослідження козацького соціуму ранньомодерного Батурина виявило деякі особливості у структурі домогосподарств, які за рядом показників були більше схожими на міське населення Центрально-Східної Європи XVIII ст.

Джерела та література

1. *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии / Д. Багалеї // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402-432; *Федоренко П.* Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П.Федоренко // Труды Полтавской учёной комиссии. – Полтава, 1915. – Вип. 12. – С. 81-155; *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 242-307; *Максимович Г.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г.А. Максимович. – Нежин, 1913. – Т. I. – С. 190-357; *Пляшко Л.* Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.) як джерело для вивчення історії забудови та планування міст / Л. Пляшко // Архіви України. – 1971. – С.90-92; *Путро О.* Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / О.Путро // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143-147.

2. *Волошин Ю.* Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (За ма-

теріалами Румянцевського опису) / Ю.Волошин // Полтавські історичні студії. – Полтава, 2013. – С. 75-92; *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.; *Казіміров Д.* Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Д. Казіміров // Краєзнавство. К., 2011. – № 4. – С. 216-222; *Сакало О.* Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст. / О.Сакало // Краєзнавство. К., 2013. – № 2. – С.117-123; Його ж. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3-21; *Сердюк І.* Полкових городів обивателі (історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.) / І.Сердюк. – Полтава: АСМІ, 2011. – 304 с.

3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 57. – оп. 1. – спр. 55. – арк. 623 зв. – 805 зв.

4. Василенко Н. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 19 частей. Собрано в правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года / Н.Василенко // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Выпуск 2. – Чернигов, – 1902. – С. 240.
5. Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 112.
6. Сердюк І. Полкових городів обивателі ... – С. 87-88.
7. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С.Хока и Ю. Егоровой. – М., РГГУ, 1997. – С. 16.
8. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк.761 зв.
9. О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зокола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбума. – СПб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 270-271.
10. Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы (2001) [Электронный ресурс] / В.Носевич. – Режим доступа: <http://vln.by/node/116>.
11. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк. 749 зв. – 750 зв.
12. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк. 628 зв.
13. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк. 691 зв.
14. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк. 673 зв.
15. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк. 764 зв.
16. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55, арк. 671 зв.
17. Сакало О. Домогосподарства козаків Лубенського полку ... – С.121.
18. Волошин Ю. Розкольницькі слободи ... – С.228.
19. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени... – С.219.
20. Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави... – С.91.
21. Сакало О. Вказ. праця. – С.119.
22. Волошин Ю. Розкольницькі слободи ... – С.217.
23. Казіміров Д. Вказ. праця. – С.219.
24. Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави... – С.77.
25. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – S. 361

References:

1. Bagalej D. Generalnaya opys Malorossyy / D.Bagalej // Kyevskaia starina. – 1883. – № 11. – S. 402-432; Fedorenko P. Voronkovskaya sotnya Pereyaslavskogo polka po Rumyancevskoy opysy / P. Fedorenko // Trud Poltavskoy uchënoy komyssey. — Poltava, 1915. – Vyp. 12. – S. 81-155; Tkachenko M. Kanivska sotnya Pereyaslavskogo polku za Rumyancivskoyu reviziyeyu / M. Tkachenko // Zapysky istoryko-filologichnogo viddilu VUAN. – K., 1926. – Kn. VII-VIII. – S. 242-307; Maksymovych G. Deyatelnost Rumyanceva-Zadunajskogo po upravleniyu Malorossiej / G.A.Maksymovych. – Nezhyn, 1913. – T. I. – S. 190-357; Plyashko L. Generalnyy opys Livoberezhnoyi Ukrainy (1765-1769 rr.) yak dzherelo dlya vyvtchennya istoriyi zabudovy ta planuvannya mist / L. Plyashko // Arxiv Ukrainy. – 1971. – S. 90-92; Putro O. Generalnyy opys 1765-1769 rr. yak dzherelo dlya vyvchennya socialno-ekonomichnykh vidnosyn na Livoberezhnij Ukraini u drugij polovy`ni XVIII st. / O. Putro // Ukrainyjskyj istorychnyj zhurnal. – 1982. – N 7. – S. 143-147.
2. Voloshyn Yu. Rodyna i domogospodarstvo kozakiv mista Poltavy v drugij polovyni XVIII st. (Za materialamy Rumyancevskogo opysu) / Yu.Voloshyn // Poltavski istorychni studiyi. – Poltava, 2013. – S.75-92; Voloshyn Yu. Rozkolnyczki slobody na terytoriyi Pivnichnoyi Getmanshhyny u XVIII stolitti (istoryko-demografichnyy aspekt) / Yu. Voloshyn. – Poltava: ASMI, 2005. – 312 s.; Kazimirov D. Kozaczki rodyny m. Meny za Generalnym opysom Livoberezhnoyi Ukrainy 1765-1769 rr. / D.Kazimirov // Krayeznavstvo. K., 2011. – N4. – S. 216-222; Sakalo O. Domogospodarstva kozakiv Lubenskogo polku drugoyi polovyny XVIII st. / O. Sakalo // Krayeznavstvo. K, 2013. – N2. – S. 117-123; Jogo zh. Struktura naselennya mista Pereyaslava za materialamy Generalnogo opysu 1765-1769 rr. (istoryko-demografichnyy analiz) // Kiivska starovyna. – 2008. – N 6. – S. 3-21; Serdyuk I. Polkovych gorodov obyvateli (istoryko-demografichna harakterystyka misskogo naselennya Getmanshhyny drugoyi polovyny XVIII st.) / I. Serdyuk. — Poltava: ASMI, 2011. – 304 s.
3. Centralnyy derzhavnyy istorychnyj arhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – CzDIAUK). – f. 57. – op.1. – spr.55. – ark. 623 zv. – 805 zv.
4. Vasylenko N. Ekstrakt iz ukazov, instrukcyj i utchrezhdenyj s razdelenyem po materiyam na 19 echastej. Sobrano v pravytelstvuyuschem senate po malorossyjskoy ykspedyciy 1786 goda / N.Vasylenko // Materyaly dlya istoriy ekonomycheskogo, yurydycheskogo i obshchestvennogo byta staroj Malorossiy. Vypusk 2. – Chernygov, — 1902. – S. 240.
5. Voloshyn Yu. Rozkolnyczki slobody... – S. 112.
6. Serdyuk I. Polkovych gorodov obyvateli ... – S. 87-88.

7. Anry L., Blyum A. Metodyka analiza v istorytcheskoj demografii / Per. s francz. S. Hoka i Yu. Egorovoj. – M., RGGU, 1997 - S.16.
8. CzDIAUK. – f. 57. – op. 1. – spr. 55. – ark. 761 zv.
9. O klasyfikacii domovykh soobshhestv (Razyasneniya redakcii k typologii domohozyajstv Pitera Lasletta) // Semya, dom i uzy rodstva v istorii / Pod obshh. red. T. Zokola, O.Koshelevoj, Yu.Shlyumbuma. – SPb.: Evr. un-t; Aletya, 2004. – S. 270-271.
10. Nosevyech V. Eshho raz o Vostoke i Zapade: struktura semji i domohozyajstva v istorii Evropy (2001) [Elektronnyj resurs] / V.Nosevytch. – Rezhym dostupa: <http://vln.by/node/116>.
11. CzDIAUK. – f.57. – op.1. – spr.55. – ark.749 zv. – 750 zv.
12. CzDIAUK. – f. 57. – op.1. – spr.55. – ark. 628 zv.
13. CzDIAUK. – f. 57. – op.1. – spr.55. – ark. 691 zv.
14. CzDIAUK. – f. 57. – op.1. – spr.55. – ark.673 zv.
15. CzDIAUK. – f. 57. – op.1. – spr.55. – ark.764 zv.
16. CzDIAUK. – f. 57. – op.1. – spr.55. – ark.671 zv.
17. Sakalo O. Domogospodarstva kozakiv Lubenskogo polku ... – S.121.
18. Voloshyn Yu. Rozkolnyczki slobody ... – S.228.
19. Kazimirov D. Kozaczki rodyny m. Meny... – S. 219.
20. Voloshyn Yu. Rodyna j domogospodarstvo kozakiv mista Poltavy... – S.91.
21. Sakalo O. Vkaz. praca. – S.119.
22. Voloshyn Yu. Rozkolnyczki slobody ... – S.217.
23. Kazimirov D. Vkaz. praca - S.219.
24. Voloshyn Yu. Rodyna j domogospodarstvo kozakiv mista Poltavy... – S.77.
25. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009, – S. 361/

Кампанія походу на куркуля в Одеській губернії у 1920 році: організаційні, пропагандистські та репресивні аспекти

У статті розглянуто комплекс заходів організаційного, пропагандистського та репресивного характеру вжитих більшовицькою владою задля перенесення класової боротьби на село з метою ліквідації куркульства, яке активно протидіяло політиці «воєнного комунізму».

Ключові слова: «похід на куркуля», продрозкладка, губревком, губбюро.

Александр Шишко

Кампания похода на кулака в Одесской губернии в 1920 году: организационные, пропагандистские и репрессивные аспекты

В статье проанализировано комплекс мер организационного, пропагандистского и репрессивного характера, которые были задействованы большевистской властью с тем, чтобы привести классовую борьбу в село с целью ликвидации кулачества, которое активно противостояло политике «военного коммунизма».

Ключевые слова: «поход на кулака», продрозверстка, губревком, губбюро.

OleksandrShyshko

The campaign against the kulaks in the Odessa province in 1920: organizational, propaganda and repressive prerequisites

The article analyses the organisational, propagandist and repressive campaign "the Assault on Kurkul". This campaign had to ensure the provision of food to 5-million strong army and the working population of the cities, that had to ensure the victory of proletarian revolution, not only within the borders of the Soviet republics, but also throughout Europe. In order to confiscate grain from kurkuls, the Bolshevik authorities represented by the Hubernski Revolutionary Committee and hubernski bureau of CP(b)U had sent to districts of the Odessa Hubernia workers' food squads, who were helped by the squads of the Forces of the Internal Security that had been redeployed from Russia specifically for this purpose.

Simultaneously, the press began a propagandist campaign, that aimed at inflaming civil war in the villages and assertion of the dictatorship of the most poor peasantry. At the same time 'kurkuls' were declared enemies and had to be exterminated in the same way city bourgeoisie was liquidated. For this purpose, the visiting sessions of the Revolutionary Military Tribunal, that had a right to decide on the capital punishment and imprisonment in a concentration camp. In response to the repressive policy an-anti-Bolshevik peasant insurgency movement started to unfold.

Key words: "Assaulting Kulak", Prodravverstka, Gubrevkom, Gubbureau.

Не дивлячись на те, що більшовики свою владу називали робітничо-селянською, до українського селянства вони ставилися з підозрою і недовірою. Їхні пропагандисти на середину літа 1920 р. змушені були констатувати, що «соціальна боротьба ще не торкнулась убогих хатин селян-бідняків», а на селі панує «куркульське царство», яке продовжує «пригноблювати бідняків, безмілосердно експлуатуючи їхню працю». Така турбота про бідняків була продиктована необхідністю забезпечити продовольством «непереможну Червону армію, яка нині бореться з буржуазією всього світу і перемагає її на всіх фронтах» та робітничі маси міста. Для цього на селі необхідно було мати союзника, яким, за задумом більшовиків, могло бути лише найбідніше селянство, яке разом з робітниками мало повести рішучу боротьбу з куркульством.

Підсумком такої політики більшовицької влади став селянський опір «в аграрному й продовольчому питаннях» [1], який став визначальним у стосунках між українським селянством і цією владою. В той же час актуальною залишається теза, яка була висловлена авторами монографії «Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр.» про те, що подальшого вирішення потребують «наукові проблеми, пов'язані з вивченням причин повстанського руху, його соціальної бази, дійсних масштабів, встановленням чіткої періодизації, характерних рис і ознак» [2]. Та найважливішим тут є те, що виконати це завдання буде складно «без врахування і докладного дослідження суті, форм і методів політичних репресій, що здійснювалися більшовиками заради утвердження і зміцнення їх влади в українському селі» [3].

Однією з малодосліджених сторінок історії українського селянства на Півдні України залишається період другої половини 1920 р., коли більшовицькою владою, саме більшовицькою, бо Одеська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та її виконком проіснували лише два місяці у 1920 р., було розгорнуто кампанію «натиску на куркуля» або «походу на куркуля», яка розпочалася у серпні. Автори дослідження історії Одеської партійної (звичайно комуністичної) організації не оминували цієї сторінки своєї історії, стисло виклавши хід проведення цієї кампанії, зробивши наголос на її завданнях. Серед цих завдань було вказано на необхідність позбавлення «куркулів еконо-

мічної сили, за допомогою якої вони гнобили бідноту», а тому потрібно було у них відібрати «хліб та інвентар, вилучити зброю, вигнати їх із сільських Рад, кооперативів, укріпити опору Радянської влади на селі в особі комітетів незможних селян». Не забули автори цього видання згадати й меншовиків, які виступили проти кампанії «натиску на куркуля», тому що «не бачили класової боротьби на селі, заперечували керівну роль робітничого класу і стояли на позиціях збереження куркульського господарства» [4]. Єдине, що вони забули згадати, так це масовий терор, який став невід'ємною частиною політики більшовиків щодо українського селянства. Отже, метою цієї статті є спроба розглянути заходи організаційного, пропагандистського та репресивного характеру більшовицької влади під час підготовки до проведення кампанії «походу на куркуля».

На сотнях сторінок чотирьохтомного документального видання «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939» міститься інформація губернських надзвичайних комісій (губНК) до Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) про чисельні селянські повстання. Якщо у першій половині 1920 р. ці повідомлення стосувалися переважно російських губерній, то у другій його половині різко зростає масив інформації з України. Так, скажімо, у звіті Саратовської губНК центральному апарату ВНК на початку січня 1920 року наголошувалось, що селянин за своєю психологією є матеріалістом і як «дрібний власник дорожить кожним фунтом збіжжя», а продзагони безжально вимітають все до зернини і «навіть бувають випадки, коли вони беруть з заручники тих селян, які вже виконали розкладку» [5].

Такі дії продзагонів не були самочинними чи спонтанними, вони були освячені нормативними актами найвищого рівня. Ще у квітні 1918 р. радянський уряд прийняв декілька декретів, які регламентували процедуру вилучення продовольства у селян. У цих декретах мова, зокрема, йшла про надання повноважень профспілкам, заводським комітетам, міським та повітовим радам організовувати продовольчі загони з числа «безумовно чесних та відданих справі революції робітників та найбідніших селян» для направлення їх до хліборобських губерній з тим, щоб «добути хліб за твердими цінами або за рахунок вилучення його у куркулів» [6].

У лютому 1920 р. Одеська губернія була окупована Червоною армією, яка на своїх багнетах знову принесла політику «воєнного комунізму», а значить і продрозкладку, яка, в свою чергу, провокувала селян на виступи проти радянської влади. Відповідно до «Закону про хлібну розкладку», який був підписаний 26 лютого 1920 р. головою Раднаркому УСРР Х. Раковським та наркомпродом М. Владимировим, для України продрозкладку було затверджено в обсязі 160 млн пудів. Найбільший тягар припадав на хлібовиробні південні губернії, зокрема Одеська губернія мала до початку липня зібрати 17 млн пудів. Але в Україні продрозкладка за першу половину року була зірвана. Селяни не поспішали здавати державі свою продукцію, а у самої влади тільки розпочався процес формування власного апарату, який не міг впливати на село силовими методами [7].

Крім цього, навесні 1920 р. на селі здійснювалась радикальна аграрна реформа на основі «Закону про землю», який був затверджений 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським революційним комітетом, згідно якого вся поміщицька земля надходила у зрівняльний розподіл між селянами [8]. Цей закон цілком влаштовував більшість селян, тому вони ще в цей час підтримували радянську владу.

Таким чином, навесні 1920 р. селянський повстанський рух в Одеській губернії, на відміну від Київської та Катеринославської, не набув ще значних масштабів. Особливий відділ Південно-Західного фронту у своєму звіті за квітень місяць навів лише один епізод пов'язаний із захопленням м. Вознесенська загоном (в оригіналі бандою) у кількості 2500 багнетів та 700 шабель [9]. Керівником цього загону було названо Ю. Тютюнника, а значить мова йшла не про місцевий селянський рух, а про захоплення цього міста армією УНР під час Першого зимового походу.

У той же час на початку червня особливий відділ Південно-Західного фронту у своєму звіті до ВНК передбачав, що «наступна хвиля партизанщини розпочнеться із середини липня, коли збір нового врожаю увійде в активну фазу». У зв'язку з цим цей відділ сам перед собою ставив завдання «активно підготуватися до цього періоду», тому що «тільки правильними воєнними діями можна придушити на Україні партизанщину» [10].

Виконання цього завдання розпочалося вже 23 квітня, коли було прийнято положення про організацію Управління тилу Південно-Західного фронту, відповідно до якого в губерніях створювалися управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах – комендатури, на які й покладалося завдання боротьби з повстанцями. Начальником тилу цього фронту спочатку був керівник Центрального управління надзвичайних комісій України (за російським скороченням – Цупчрезкому) В. Манцев, а з травня 1920 р. цю посаду обіймав Ф. Дзержинський, відряджений до України ЦК РКП(б) для придушення антибільшовицьких заколотів [11].

Шостого червня війська барона П. Врангеля почали наступ й оволоділи Північною Таврією, вийшовши на лінію Херсон-Нікополь-Бердянськ. У зв'язку з цим в Одеській губернії з 13 червня було запроваджено облоговий стан, хоча телеграма Революційної Військової Ради (РВР) Південно-Західного фронту про це рішення була отримана в Одесі ще 6 червня. У цій телеграмі також йшла мова про створення Революційного комітету, головою якого було призначено представника РВР А. Борчанінова, а до його складу увійшли голова Губвиконкому П. Кін, голова губНК С. Реденс, начальник Одеського гарнізону Фіалковський та член губпарткому без вказівки прізвища [12]. Вже 15 червня на засіданні Одеського губревкому було прийнято рішення про те, що «Виконком як вищий орган влади в Одеській губернії припиняє свою діяльність і передає всю повноту влади Ревкому згідно постанови РВР Південно-Західного фронту, але продовжує своє існування як найбільш дієвий помічник Ревкому» [13].

Крім цього, розглянувши 23 червня на своєму засіданні стан справ у Ананьївському та Одеському повітах, губревком прийняв рішення про розпуск Ананьївського повітового виконкому та призначення ревкому у складі його голови Грохотова, завідувача відділом управління Шавленка та заступника повітового продкомітету Аносова. В Одеському повіті виконком на чолі з Соколовим залишався, але він ставав відповідальним перед губревкомом. В обох повітах «куркульські волосні виконкоми» розпускалися, через те, що не виконували розпоряджень радянської влади, а їхні голови мали бути передані до суду Ревтрибуналу. На їх місце призначались ревкоми з представників «найбіднішого

селянства». Та найголовнішим було те, що ці органи влади мали «встановити революційний порядок, забезпечити проведення продовольчої розкладки, зайнятися розшаруванням села, створюючи Комітети незаможних селян (КНС), та повести боротьбу з бандитизмом та контрреволюцією» [14].

У цей час відбувався процес приєднання Первомайського повіту до Одеської губернії. Відповідно Одеський губревком 30 червня прийняв рішення про призначення складу Первомайського ревкому, до якого увійшли Рубан (голова), Кельмансон та Громницький. Первомайському ревкому, а також Тираспольському ревкому, на цьому засіданні губревкому ставилися такі ж завдання, що й двом попереднім [15]. Таким чином, на кінець червня у 4-х повітах Одеської губернії були ліквідовані волосні виконкоми та призначені волосні ревкоми, так само ревкоми були призначені у 3-х повітах.

Для вирішення завдань, які були поставлені перед цими органами влади, необхідна була військова підтримка. Саме для цього у червні до Одеської губернії додатково було направлено бригаду військ внутрішньої охорони (ВОХР). Першого липня в Одесі відбулась 1-а безпартійна широка бригадна конференція цих військ, на яку було направлено 115 делегатів. У своєму вітальному слові під час відкриття цієї конференції член губревкому І. Клименко, зокрема, заявив, що «перед військами внутрішньої охорони лежить важливе завдання оздоровити тил», що саме вони «повинні явити ту озброєну й дисципліновану силу, опираючись на яку губревком здійснить проведення розкладки, роззброєння куркулів й переобрання волосних і сільських виконкомів, замість яких будуть створені ревкоми». У свою чергу член президії Смирнов заявив, що «всі червоноармійці, які прибули з Півночі до Одеси з метою внутрішньої охорони, задоволені тим, як їх тут зустріли, а тому вони, як і на Півночі, зметуть в Одесі всю буржуазію». Бійці ВОХРу могли бути задоволені ще й тому, що їм згідно рішення Одеського губревкому було передано частину майна, яке перед цим було відібране у жителів міста під час кампанії з «вилучення надлишків у буржуазії» [16]. Інший член президії, Павлов, до цього додав, що «червоноармійці бригади прибули до Одеси для остаточного й безповоротного закріплення радянської влади й розшарування села». До речі,

війська ВОХР мали власну юрисдикцію, вироки їхнього Воєнно-Революційного трибуналу виносилися «іменем Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» [17].

Резолюція, яка була прийнята в перший день роботи конференції, закликала до рішучої боротьби з «куркульським елементом села, який свідомо ховає свій хліб і не віддає його робітничо-селянській владі». Під час обговорення земельного питання, на підступну роль куркульства в Україні, яке, «маючи колосальні ресурси, прагне за будь-яку ціну нашкодити радянській владі», вказав у своєму виступі й завідувач губземвідділом О. Триліський.

Традиційно для того часу різного роду резолюції закінчувалися гаслом «Хай живе світова революція!». Так само учасники цієї конференції, голосуючи за резолюцію конференції військ ВОХР, заявляли що «на нас, руський пролетаріат, випала велика місія звільнення від рабства й експлуатації трудящих всього світу» [18]. Саме в цей час у розпалі була польсько-радянська війна, метою якої з радянського боку було захопити Польщу й поширити соціалістичну революцію далі на Захід. Відповідно, щоб «гідно виконати цю місію» необхідно було нагодувати величезну армію, а український селянин, будучи «дрібним власником», не переймався цими грандіозними планами й не хотів задарма віддавати на потреби армії вирощене тяжкою працею збіжжя.

Щоб змусити селянина, в першу чергу заможного, віддати левову частку вирощеного врожаю та інших видів продовольства потрібно було зміцнити всю владну вертикаль. Відповідно 9 липня РВР Південно-Західного фронту за підписом його командувача О. Єгорова та члена Реввоенради Х. Раковського видав наказ про оновлення складу Одеського губревкому. Згідно цього наказу його очолив О. Шумський, членами стали Бляхін, Фіалковський, Патрикеев та Реденс. Але вже наступного дня було внесено зміни до цього наказу, у зв'язку з тим, що Реденс пішов у відпустку, а тому замість нього до ревкому було включено В. Яковлева. Патрикеев на той час очолював губернський продовольчий комітет (Опродкомгуб).

Новий губревком розпочав свою діяльність ввечері 10 липня та одним зі своїх перших рішень видав наказ про призупинення діяльності з 11 липня на весь час його існування Ради

робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та губвиконкому. Відбулися зміни і у партійних органах, замість губкому було утворено Одеське бюро КП(б)У (губбюро), яке очолив С. Сирцов, секретарем став С. Інгіулов [19].

Крім армії, необхідно було забезпечити продуктами харчування ще й жителів міст. Ще попередній склад Одеського ревкому 5 липня провів нараду з продовольчого питання, на якому було заявлено, що видача хлібної пайки робітникам почнеться не пізніше 15 липня. Було розроблено план громадського харчування, який був розрахований на 9 місяців, до 1 квітня 1921 р., згідно якого кожного робітника мало бути прикріплено до конкретної їдальні, де він повинен був не тільки обідати, а й снідати та вечеряти [20]. Питання, яким чином мали харчуватися інші категорії населення, залишилося поза увагою учасників наради.

Наскільки складною була продовольча проблема засвідчила телеграма, яка була розіслана за підписом голови Раднаркому України Х. Раковського, у якій мова йшла про те, що на початку липня хлібні запаси по всій Україні складали 2 млн пудів збіжжя, тоді як мінімальна потреба для робітників та Червоної армії складала мінімум 5 млн пудів. У телеграмі ставилось завдання до кінця серпня заготувати 30 млн пудів збіжжя, у іншому випадку настане тяжка продовольча криза [21].

На початку липня до Одеси прибув О. Шумський, на той час член ЦК КП(б)У, член президії ВЦВК, в минулому один з лідерів боротьбистів, який мету свого приїзду пояснив тим, що в Україні відбувається перегрупування партійних сил й тому працівники з Одеси переводяться до інших міст, а замість них прибувають нові кадри. Одеса тим більше потребувала оновлення, бо слабо сприймала імпульси з центру через свою віддаленість, й тому, як вже заявив новий голова Опродкомгуба й майбутній член ревкому Патрикєєв, Одеса стала центром спекуляції, тут був особливо роздутий управлінський апарат тощо.

На відміну від ситуації, яка була змальована у телеграмі Х. Раковського, О. Шумський заявив, що мобілізація у більшості українських губерній «пройшла з великим успіхом, хлібна розкладка виконується акуратно, розісланих Петлюрою отаманів самі селяни виловлюють і передають радянській владі». Також О. Шумський заявив,

що «Радянська влада йде вглиб села, а факт злиття з боротьбистами й посилення комуністичної партії українськими елементами вибив ґрунт з-під ніг петлюрівській агітації про «чужинців», «москалів», «окупацію» тощо [22].

Справді газета «Вісти/Известия» чи не кожного дня друкувала зведення щодо ходу заготівлі продовольства. Так, скажімо, 15 липня було повідомлено, що за перші 10 днів липня було заготовлено у два рази більше збіжжя, ніж за весь червень. Зокрема, у Одеській губернії було заготовлено 400 тис. пудів збіжжя, 3 тис. голів великої рогатої худоби (ВРХ), по 2 тис. голів свиней та овець. Скоріше за все заготівля йшла не такими райдужними темпами, як це подавав О. Шумський, тому що видачу хлібної пайки було перенесено на 17 липня і вона мала становити для робітників фізичної праці 1 фунт, для радянських службовців $\frac{3}{4}$ фунти та півфунта членам їх сімей. Про складність хлібозаготівлі може свідчити й заява голови губбюро С. Сирцова про те, що «без посиленого підвищення темпів заготівлі збіжжя невідворотно відбудуться ускладнення на ґрунті продовольчої кризи, що позначиться на боєздатності армії» [23].

Яким чином забезпечувалася заготівля збіжжя свідчить звіт голови Реввоєнтрибуналу (РВТ) Н. Тимофєєва, який повернувся з Березівського району, де на чолі виїзної сесії РВТ разом з воєнно-продовольчою комісією займався у цьому районі виявленням дезертирів та відправленням їх на фронт, роззброєнням селян навколишніх сіл та проведенням хлібної розкладки, яка після цього стала «успішною». У ході цих заходів РВТ було «виявлено та ліквідовано білогвардійсько-петлюрівську контрреволюційну організацію у с. Курисово-Покровське, яка нараховувала 50 осіб, проводила саме в цей у селі з'їзд і вже готувалась до активних дій». Активні дії полягали у підготовці повстання з метою повалення радянської влади та розробці планів наступу на тили Червоної армії. У цій справі РВТ виніс розстрільний вирок Г. Шеку, І. Ващенко, Ф. Лисенку. Наталю Ващенко та ще одну особу було позбавлено волі до часу завершення громадянської війни. Також рішенням РВТ було розстріляно Н. Колеснюка за заклики до селян навколишніх сіл виступати проти Червоної армії. Загалом цю місію до Березівського району Н. Тимофєєв оцінив як успішну, тому що було «роззброєно

навколишні села, дезертирство припинено, проведено розкладку». Єдине, що затьмарювало цю картину було те, що доводилося «вести боротьбу з куркульським елементом» [24].

Боротьба з куркульським елементом у цей час для більшовицької влади вийшла на перший план, свідченням чого, зокрема, стали дві передові статті у газеті «Вісти/Известия» (заголовок друкувався двома мовами) члена губвиконкому від Балтського повіту Я. Нечиталюка. У першій з них автор метафорично писав, що «село ще й досі являє собою у більшості випадків отруйне болото куркульської атмосфери, у якій безпорадно вовтузиться комашня сільської бідноти». У той час як робітники фабрик і заводів стали вже опорою радянської влади, соціальна боротьба ще не проникла вглиб села, тому для «пишного розквіту пролетарської революції», на переконання Я. Нечиталюка, сільській бідноті необхідно було розпочати класову боротьбу і запеклу війну з куркулями, здійснити докорінне розшарування села [25].

Друга його стаття носила вже відверто війничий характер. У ній було змальовано тернистий шлях пролетаріату, ознакою якого стала «смерть буржуазії через море крові та жахливі жертви». Врешті решт кривава боротьба пролетаріату увінчалася цілковитою перемогою, «він взяв владу до своїх рук, створив непереможну Червону армію, яка повела боротьбу з буржуазією всього світу і вже починає перемагати її на всіх фронтах». В той же час громадянська війна на селі зупинилася після того як селяни розграбували поміщицькі економії та повбивали панів, хоча було багато й таких, які потім жалкували про свої вчинки. Такий стан речей, на переконання Я. Нечиталюка, необхідно було радикально змінити, розпочавши криваву війну з куркулями під гаслом «Смерть куркулям!», яке повинно замайоріти на «смертельних барикадах» по всіх селах. До такого розвитку подій на селі мала спонукати продрозкладка та новий розподіл землі, згідно якого у куркулів мали бути відібрані лишки землі та інвентаря.

В той час як Я. Нечиталюк писав про те, що громадянська війна на селі тільки починає розгортатися і то завдяки присутності там свідомих робітників, які допомагають їм роздмухувати вогонь ненависті до куркульства, про те, селяни тільки починають розуміти свої інтереси й трохи починають об'єднуватись у КНС, завідувач

відділу управління Одеського ревкому Бляхін на його засіданні 3 серпня доповідав, що вже в понад половині населених пунктів губернії створено КНС і що вже незабаром робота з організації цих комітетів буде завершена. Також він доповів, що майже всюди виконками замінено на ревкоми і висловив переконання, що на той час, коли буде вирішено знову перейти до управління виконками, робота з розшарування села буде завершена і до майбутніх виконкомів увійдуть виключно пролетарські елементи села. Наступний аспект доповіді Бляхіна стосувався питання концентраційних таборів, які мали бути створені у повітах за зразком одеського концтабору, облаштування якого на той час завершила ОГНК. Цей виступ Бляхіна засвідчив той факт, що більшовицька влада вирішила за будь яку ціну підпорядкувати собі українське село, а новостворені концтабори мали прийняти тих, хто чинив опір цим намірам, але в таких формах, що не передбачали смертного вироку.

Про те, що «пролетаріат має завоювати село назавжди» мова йшла ще в одній редакційній статті газети «Вісти/Известия», яка побачила світ вже тоді, коли губревкомта губбюро у перших числах серпня прийняли спільну постанову про оголошення «походу на куркуля», який мав тривати протягом двох тижнів. Для цього походу було планувалося мобілізувати 200-300 комуністів, 30% членів профспілок (не менше 5 тис. робітників) та від 20 до 60% радянських службовців. Під час походу мав розгорнути бурхливу діяльність літературний штаб, агітатори якого мали їздити селами та роздавати селянам листівки та плакати, які вже були випущені великим накладом. Для координації роботи було створено спеціальну комісію, яку очолив С. Сирцов.

Перед учасниками цього заходу було поставлено завдання «розкачати село і двинути його на куркуля», який після цього мав бути «ліквідований так само швидко, як іде ліквідація паразитичного елемента у місті». Планом передбачалося руками сільської бідноти, згуртованої у КНС, позбавити куркулів надлишків землі, збіжжя та інвентаря, передавши все це до КНС для розподілу між бідняками. Підсумком цієї акції мало бути «приведення куркулів до «християнського» виду», як це було «вже зроблено з одеською буржуазією».

Звичайно, всі ці сили кинуті «на куркульський фронт» мали виконати надзвичайно важливе для

влади завдання, яке полягало в тому, щоб «зняти перепони, які заважали налагодити постачання міст продовольством». Вже на початку серпня губревком прийняв рішення змінити процедуру видачі пайкового хлібу, запровадивши карткову систему. Щоб забезпечити місто продуктами харчування потрібно було «роздавити куркульське царство», ліквідувати «куркульське володарювання» у волосних і сільських радах і таким чином «завершити пролетарську революцію на селі, утвердити радянську владу на місцях» [26].

Той факт, що утвердження радянської влади на селі супроводжувався ліквідацією рад ідеологів «походу на куркуля» не турбував. Для вирішення теоретичних тонкощів залучалися каральні органи, війська ВОХР тощо, після чого потреба у дискусії відпадала сама собою. Тим більше, коли йде «класова війна», то основним аргументом стає зброя та терор.

На тому ж засіданні губревкому для підсилення повітової влади було вирішено створити спеціальні «трійки» у складі голови повітревкому, повітвоєнкому і повітпродкому для керівництва антикуркульською кампанією. Крім цього, до кожного повіту було вирішено направити члена губбюро, якому доручався верховний контроль, нагляд і керівництво всією роботою. У кожному загоні, який мав забезпечувати продрозкладку, обов'язково мало бути комуністичне ядро з не менш, ніж трьох комуністів. Для координації й посилення дій з військами на час проведення цієї кампанії до губревкому з дорадчим голосом було введено представника губвоєнкому Богданова. Весь цей комплекс заходів мали підсилити виїзні сесії Реввоєнтрибуналу, голову якого губревком зобов'язав організувати такі сесії у кожному повіті, які мали «судити на місцях куркулів за приховування зброї» [27].

Шостого серпня у будинку рад відбулась конференція правління профспілок та фабрично-заводських комітетів (ФЗК), на яку з'явилося 175 членів ФЗК та понад 200 членів правління одеських профспілок. Головною подією конференції став виступ члена губревкому та голови опродкомгуба Патрикеева, який повідомив зібрання про те, що за ініціативи губпрофради губревком вирішив мобілізувати 5 тис. робітників, які будуть «направлені на заготівлю». Далі доповідач наголосив, що завданням продовольчих агентів буде не тільки «вибивання» збіжжя, а в

умовах української дійсності вони повинні будуть «здійснити в українському селі жовтневий переворот». Адже тут ще «слабкі спалахи класової боротьби, тут ще занадто сильна влада куркуля, організація КНС запізнюється і вони ще дуже слабкі». Отже, рішення продовольчого питання Патрикеев пов'язав з питанням про розшарування села, про боротьбу з куркульством.

Про можливу реакцію власне «куркулів» у доповіді не згадувалось, але з іншої частини доповіді, у якій мова йшла про матеріальне забезпечення мобілізованих, можна зрозуміти, що добровольців було небагато. Про те, що план мобілізації не було виконано опосередковано підтвердила праця радянських істориків, у якій вони, оминаючи дані про план мобілізації, повідомляли, що до продзагонів було залучено 3 тис. робітників, 200 з яких були комуністами [28]. На труднощі з мобілізацією вказували й заходи щодо матеріального заохочення робітників. Отже, влада обіцяла сім'ям мобілізованих робітників виплачувати середню зарплату із розрахунку не тільки жалування, а й преміальних, та різного роду додаткових заробітків. Крім фронтової червоноармійської пайки робітники мали отримувати 50 рублів добових, кожний з них отримував право на 1 пуд борошна в місяць, а у зв'язку з тим, що робота на селі була розрахована на півтори місяці, то кожний мобілізований мав отримати півтори пуди борошна, з них півпуда передбачалось видати до відправки, а пуд після повернення додому. При цьому особливо наголошувалось на тому, що сім'я мобілізованого повинна бути більш краще забезпечена в продовольчому плані, ніж сім'я робітника, який залишився на місці. Щоб заохотити «бідних селян» та використати розкладку для забезпечення розшарування села передбачалось 25% зібраного збіжжя залишати на місці для бідняків.

Врешті решт в ході кампанії походу на куркуля передбачалось вибити з-під ніг останній аргумент «куркульської агітації», який стосувався політики «твердих цін». Примушуючи селян віддавати хліб за твердими цінами і не маючи можливості надати їм в достатній кількості за тими ж цінами продукти фабрично-заводської промисловості, більшовицька влада, відповідно до своїх теоретичних і програмних установок вжила заходів щодо «знищення приватної торгівлі». Причому наголошувалось, що

це зроблено було із запізненням, а збереження в українських містах до цього часу приватної торгівлі було вимушеною необхідністю. Перед оголошенням походу на куркуля у місті було закрито майже всі магазини, а перед цим звіди було вивезено товари до складів.

Під час дебатів на конференції її учасники більшовики підтримували всі починання Губревкому, який в свою чергу начебто відгукнувся на ініціативу керівництва профспілок. Єдине, що вони хотіли додати, щоб мобілізували не тільки «металістів», «водників» тощо, «як минулого разу», а робітників всіх спеціальностей. Крім більшовиків у роботі конференції взяли участь представники й інших партій, зокрема меншовик Астров заявив, що у 1919 р. радянська влада не проникла на село, тому що тоді місто розпочало війну з селом, та висловив занепокоєння, щоб ці заходи не стали причиною кровопролиття й порушення того миру, який є нині між містом і селом. На це йому у відповідь голова губбюро С. Сирцов відповів, що Астрова та йому подібних треба мобілізувати і тоді не буде кровопролиття. При цьому С. Сирцов з особливим акцентом наголосив, що він завжди уважно слухає виступи «наших ворогів». Вже наступного року сам С. Сирцов, перейшовши на троцькістські позиції у питанні про профспілки, потрапив у немилість до ленінського крила партії, що стало причиною відсторонення його та всієї губернської верхівки від влади [29].

Та найважливішою у виступі С. Сирцова була його друга частина, де він повідомив, що Україна, відповідно до вказівок центральної влади, мала сформувати революційний фонд у розмірі 60 млн пудів. Цей фонд мав призначення допомогти іншим країнам у той момент, коли вони виступлять проти своєї буржуазії і будуть терпіти продовольчі труднощі. Як приклад, він навів бесіду з представниками італійського пролетаріату, які прибули до Одеси на транспортах, які привезли військовополонених. Ці представники заявили, що італійський пролетаріат вже давно б виступив, але вони бояться, що Антанта поки що ще дуже сильна, почне їх блокувати, а допомоги чекати їм немає звідки. Звичайно, С. Сирцов на це відповів, що «руський пролетаріат» не може не надати підтримки «своїм західноєвропейським братам» і вже починає їй надавати, завантаживши авансом італійському пролетаріату на транспорти 200 тис.

пудів збіжжя. Те, що італійці дотримують свого слова мала підтвердити газетна публікація про запеклі бої на вулицях Риму між соціалістами та їх противниками [30].

Справді, 9 червня 1920 р. в Італії було відправлено у відставку уряд Нітті, який допустив зростання ціни на хліб та як наслідок хвилю робітничих страйків. Збройний виступ організували військові у місті Анконі, які відмовлялися виконувати рішення нового уряду Джолітті щодо завоювання Албанії. Одеські ж газети писали, що збройні сутички відбуваються у Римі на вулиці Анконі, свідомо чи несвідомо вводячи в оману своїх читачів [31]. Але цей приклад ще раз засвідчив той факт, що комуністична влада видавала бажане за дійсне у своїх сподіваннях на розгортання пролетарської революції у світових масштабах від самого початку свого панування.

Що стосується власне конференції то її робота завершилась прийняттям резолюції, перший пункт якої пропонував вважати ухилення від мобілізації тяжким порушенням професійної робітничої дисципліни, а інші пункти стосувалися матеріального заохочення мобілізованих. Цю резолюцію підтримали 330 осіб, 10 голосували проти, 35 – утримались. Такі результати голосування вказують на те, що на той час ще існувала хоч і не чисельна опозиція до більшовицької влади.

Врешті решт 19 серпня було відправлено перший продзагін до Северинівської волості, яка найгірше виконала розкладку за 1919 р. Наступного дня вирушили ще декілька десятків загонів, які в середньому складалися з 25 осіб, з яких 15 осіб були «більш стійкими із делегованих профспілками». До цих загонів було призначено 40 комісарів та 56 їх замісників. Тим, хто не з'явився на мобілізацію губревком своїм наказом погрожував судом Ревтрибуналу [32].

Та найбільші погрози пролунали на адресу селян у відозві за підписом голови Одеського повітового ревкому Синякова і голови повіт-продкому Смурського. Нагадавши селянам, що радянська влада остаточно віддала їм землю і знаряддя сільськогосподарського виробництва, що вона єдина дала селянину можливість вільної праці на вільній землі, автори відозви дали зрозуміти селянам, що це покладає на них «зобов'язання і повинності надзвичайної державної ваги». Іншими словами продрозкладку за 1919 р.

необхідно виконати й готуватися до виконання продрозкладки за 1920 р. У зв'язку з тим, що селянство «розкладку виконує дуже повільно», тому «робітничо-селянська влада надалі буде говорити з ворогами іншою мовою, вона не збирається і не буде зупинятися на півдорозі і буде своїх ворогів знищувати безжально». Каральні заходи для тих, хто не бажав виконувати розкладку передбачали конфіскацію майна і ув'язнення до концентраційного табору до 15 років. Тих, хто буде чинити спротив, «будуть розстрілювати самим безжальним чином». Під цією категорією малися на увазі куркулі, які мали нести весь тягар розкладки, незаможні селяни від неї звільнялися. Але всі разом вони позбавлялися отримувати товари промислового виробництва, у зв'язку з тим, що до завершення повного виконання розкладки всі сільські кооперативи було опечатано [33].

Такі суворі заходи комуністичної влади спровокували нову хвилю антибільшовицького селянського повстанського руху. Вже у липні у німецьких колоніях Петросталь, Фесторівка, Єремійівка вибухнуло нове повстання, яке підтримали селяни Біляївської, Троїцької та Роксоланівської волості. Кількість повстанців досягала 2 тис. осіб, на озброєнні вони чимало гвинтівок, кулеметів та навіть були гармати. Керівництво повстанськими загонами здійснювали офіцери ще царської армії Еберле та Концевич. Повстанці захопили Біляївку, на ст. Мардарівка зупинили просування карального загону, але більшість німецьких колоній повстання не підтримали, тому на кінець липня повстання було придушене. Газетний звіт повідомляв, що повстанські загони були оточені у придністровських плавнях, їм

було запропоновано видати ватажків живими або мертвими. Вони виконали цю вимогу, вбивши 16-х своїх керівників, в т. ч. Еберле та Концевича, після чого більшість порозбігалася, а хто не встиг, того було заарештовано. Звичайно, ця інформація не є об'єктивною, її слід розглядати як приклад більшовицької пропаганди, як метод залякування, як пересторога від нових повстань, які не мали шансів на успіх [34].

Починаючи з вересня і до кінця 1920 р. у газеті «Вісти/Известия» значно збільшилась кількість публікацій зі звітами діяльності ОГНК, які переважно містили списки розстріляних осіб та осіб ув'язнених до Одеського концентраційного табору примусових робіт, серед яких значний відсоток складали учасники різного роду антибільшовицьких виступів, в тому числі в повітах Одеської губернії. Ці газетні публікації стали свого роду літописом кривавого терору, який розв'язала комуністична влада під час проведення кампанії «походу на куркуля». Матеріали періодичних видань та архівні справи складають ту джерельну базу, яка дозволить продовжити дослідження аграрної та селянської політики більшовицької влади, яка стала основною причиною потужного повстанського селянського руху в Україні загалом та в Одеській губернії зокрема у 1920-1921 роках.

Таким чином, проголосивши курс на ліквідацію куркульства, позбавивши при цьому селянина вільно розпоряджатися результатами своєї праці, розпаливши вогнище класової боротьби на селі, цим самим більшовицька влада спровокувала антибільшовицькі повстання, для придушення яких вона застосовувала жорстокі методи червоного терору.

Джерела та література

1. *Архієрейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архієрейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1-2. – С. 87.
2. *Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М.* Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. / Є. Г. Горбуров, Ю. В. Котляр, М. М. Шитюк. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – С. 61.
3. *Архієрейський Дмитро, Ченцов Віктор.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архієрейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1-2. – С. 87.
4. Из истории Одесской партийной организации. – Одесса: Маяк, 1964. – С. 242.

5. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 225.
6. *Карр Эдвард.* История Советской России. Кн. 1. / Эдвард Карр. – М.: Прогресс, 1990. – С. 522.
7. *Кульчицкий С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – С. 111-112, 113.
8. Там само. – С. 78.
9. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1.

1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 259.

10. Там само. – С. 261.

11. *Архієрейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архієрейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1-2. – С. 89.

12. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих та Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 13 червня.

13. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. р. 2106, оп. 1, спр. 9, арк. 175.

14. Там само, арк. 182-183.

15. Там само, арк. 185.

16. Там само, арк. 194.

17. Там само, ф. р. 73, оп. 1, спр. 56, арк. 137.

18. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету, Губерніального Виконавчого Комітету Ради Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 3 липня.

19. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 14 липня.

20. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету, Губерніального Виконавчого Комітету

Ради Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 6 липня.

21. Там само, 9 липня.

22. Там само, 10 липня.

23. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 16 липня.

24. Там само, 30 липня.

25. Там само, 28 липня.

26. Там само, 4 серпня.

27. Там само, 5 серпня.

28. Из истории Одесской партийной организации. – Одесса: Маяк, 1964. – С. 242.

29. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 321.

30. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 7 серпня.

31. Ruggero Giacomini, La rivoltadeibersaglieri e le giornaterosse. I moti di Anconadell'estate 1920 e l'indipendenzadell'Albania, Ancona, Assemblealegislativadelle Marche/ Centro culturale "La Cittàfutura", 2010, 378 p.

32. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 18 серпня.

33. Там само, 21 серпня.

34. Там само, 31 липня.

References:

1. Arhiereisky Dmytro, Chentsov Viktor (1999). *Vlada i selianstvo v Ukraini u 20-ti roky – Power and Peasentry in Ukraine in 1920 s.* // From the archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission-State Political Administration-NKVD-KGB. – № 1-2. – P. 87.

2. Horburov Y. H., Kotliar Y. V., Shytiuk M. M. (2003). *Povstansko-partyzanskyiruhnaPivdniUkrajiny u 1917-1941 – Insurgent and Partisan movement in Ukraine's South.* Y. H. Horburov, Y. V. Kotliar, M. M. Shytiuk. – Kherson: OLDI – plus, 2003. – P. 61.

3. Arhiereisky Dmytro, Chentsov Viktor (1999). *Vlada i selianstvo v Ukraini u 20-ti roky – Power and Peasentry in Ukraine in 1920 s.* // From the archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission-State Political Administration-NKVD-KGB. – № 1-2. – P. 87.

4. *Iz istoriji Odeskoj partiynoy organizatsii* (1964) – *From the History of Odessa Party Organisation.* – Odessa: Mayak, 1964. – P. 242.

5. Sovetskaya derevnia glazami VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939 Dokumenty i materialy v 4 tomah – *Soviet Village from the point of view of VCHK-OGPU-NKVD.* Documents and materials in 4 volumes / V. 1. 1918-1922 /

Ed. by A. Berlovich, V. Danilov. – M.: 'Rossiyskaya politicheskaya entsyklopedia' (ROSSPEN), 2000. – P. 225.

6. Carr E. *Istorija Sovetskoy Rossii.* Kn. 1 – *Carr E. A history of Soviet Russia. Volume one* / Edward Carr. – M.: Progress, 1990. – P. 522.

7. Kul'chyc'kyj Stanislav. (1996) *Komunizm v Ukrai'ni: pershedejatyrichchja (1919-1928) – Communism in Ukraine: first decade (1919-1928).* K., Osnovy, 1996. – p. 111-112, 113 (in Ukrainian).

8. Ibid. – P. 78.

9. Sovetskaya derevnia glazami VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939 Dokumenty i materialy v 4 tomah – *Soviet Village from the point of view of VCHK-OGPU-NKVD.* Documents and materials in 4 volumes / V. 1. 1918-1922 / Ed. by A. Berlovich, V. Danilov. – M.: 'Rossiyskaya politicheskaya entsyklopedia' (ROSSPEN), 2000. – P. 259.

10. Ibid. – P. 261.

11. Arhiereisky Dmytro, Chentsov Viktor (1999). *Vlada i selianstvo v Ukraini u 20-ti roky – Power and Peasentry in Ukraine in 1920s.* // From the archives of

All-Ukrainian Extraordinary Commission-State Political Administration-NKVD-KGB. – № 1-2. – P. 89.

12. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu Rady Robitnychyh, Selianskyh ta Chervonoarmiyskyh Deputativ i Odeskoyi Rady Robitnychyh ta Chervonoarmiyskyh Deputativ. (1920). – 13 June. – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee of the Council of the Workers', Peasents' and Red Army Deputies and Odessa Council of the Workers' and Red Army Deputies*.

13. Derzhavniy Arhiv Odeskoyi oblasti (dali – DAOO) – *State Archive of the Odessa Oblast* (furtheron – DAOO), f. r. 2106, Catalogue 1, Case 9, Sheet 175.

14. Ibid, Sheet 182-183.

15. Ibid, Sheet 185.

16. Ibid, Sheet 194.

17. Ibid, f. r. 73, Catalogue 1, Case 56, Sheet 137.

18. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu Rady Robitnychyh, Selianskyh ta Chervonoarmiyskyh Deputativ i Odeskoyi Rady Robitnychyh ta Chervonoarmiyskyh Deputativ. (1920). – 3 July – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee of the Council of the Workers', Peasents' and Red Army Deputies and Odessa Council of the Workers' and Red Army Deputies*.

19. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee*. – 1920. – 14 July.

20. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu Rady Robitnychyh, Selianskyh ta Chervonoarmiyskyh Deputativ i Odeskoyi Rady Robitnychyh ta Chervonoarmiyskyh Deputativ. (1920). – 6 July – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee of*

the Council of the Workers', Peasents' and Red Army Deputies and Odessa Council of the Workers' and Red Army Deputies.

21. Ibid, 9 July.

22. Ibid, 10 July.

23. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee*. – 1920. – 16 July.

24. Ibid, 30 July.

25. Ibid, 28 July.

26. Ibid, 4 August.

27. Ibid, 5 August.

28. Iz istorii Odeskoy partiynoy organizatsiyi – *From the History of the Odessa Party Organisation*. – Odessa: Mayak, 1964. – p. 242.

29. Istoriya Odesy – *History of Odessa*/Group of authors. Ed. By. V. N. Stanko. – Odessa: Druk, 2002. – P. 321.

30. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee*. – 1920. – 7 August.

31. Ruggero Giacomini, La rivolta dei bersaglieri e le giornate rosse. I moti di Ancona dell'estate 1920 e l'indipendenza dell'Albania, Ancona, Assemblea legislativa delle Marche/ Centro culturale "La Città futura", 2010, 378 p.

32. Visty Odeskoho Hubernalnoho Vykonavchoho Komitetu – *The Herald of the Odessa Hubern Executive Committee*. – 1920. – 18 August.

33. Ibid, 21 August.

34. Ibid, 31 July.

**Церковно-історичне
краєзнавство:
ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ
ДИСКУРС**

Благовіщенська церква як громадський та духовно-культурний осередок мешканців м. Києва

Досліджено історію Маріїнсько-Благовіщенської церкви як сакрального та соціально-культурного осередку мешканців вулиці, яка свого часу дала назву самій вулиці. Розкрито роль церкви як об'єкта побутово-повсякденних і ритуальних практик, діяльність Благовіщенського парафіяльного братства

Ключові слова: Маріїнська громада сестер милосердя, благодійники, І.Толлі, Г. Ейсман, Маріїнсько-Благовіщенська церква, Благовіщенське парафіяльне братство, київська вулиця ім. Саксаганського.

Нинель Клименко

Благовещенская церковь как общественный и духовно-культурный очаг жителей г. Киева

Исследовано историю Мариинско-Благовещенской церкви как сакральной и социально-культурной ячейки обитателей улицы, которая в свое время дала название самой улице. Раскрыта роль церкви как объекта бытово-повседневных и ритуальных практик, деятельность Благовещенского парафиального братства

Ключевые слова: Мариинское общество сестер милосердия, И. Толли, Г. Эйсман, Мариинско-Благовещенская церковь, Благовещенское парафиальное братство, киевская улица Саксаганского.

Ninel Klimenko

Annunciation church as a social, spiritual and cultural center of the residents in Kyiv city

The history of Mariinska Annunciation Church as a social, sacred and cultural center of the residents of the street, that the street was named after itself, has been examined.

The role of the church as the object of domestic, daily and ritual practices, activities of brotherhood Annunciation parish, that was established at the church on March 1914 has been enlightened. Activities of such benefactors as Syharevych, Tsytovych, Oriekhov thanks to which the church was built and acted based on archival materials and periodical articles were brought to the light. Both material and organizational efforts of Kyiv Mayor Ivan Tolli and his family in regard to the construction of the church and its space planning have been also examined.

The diligent work of the priest Mykchailo Vyshnevetsky, who had been performing important and sacred pastoral duty, his educational work in the spirit of Christian moral standards was demonstrated by an author. The personal example of the pastor and a church sermon were used to be means of education. Furthermore the activities of the priest in regard to the collection of donations from congregants aimed at satisfying material needs as residents of the street and the whole Kyiv city residents has been enlightened. The broad course of actions of the Annunciation Parish Fraternity both in internal church life and in satisfying the necessary financial needs of the destitute, orphans and homeless elderly people has been analyzed. The activity of the Annunciation Parish Fraternity considering both the parochial schools for boys and establishing parochial parishes school of arts to teach girls from poor families has been examined.

Key words: Mariinsky Sisters of Charity community, I. Tolli, G. Eisman, Mariinsky Annunciation Church, Parish Fraternity of Annunciation, Saksaganskogostreet.

Досить часто про події минулого нагадують нам не лише меморіальні дошки та пам'ятники, але й самі назви вулиць, які теж з часом змінюють назви. Не винятком є і вулиця Саксаганського, яка з 1888 по 1919 рік мала назву Маріїнсько-Благовіщенська. Таку назву вона отримала від розташованих на ній Маріїнської громади сестер милосердя і церкви Благовіщення. Знесли церкву у 1935 році. Ніхто з руйнівників не згадав, що Благовіщенський храм, який було зведено навпроти Маріїнської громади сестер милосердя, свого часу дав назву самій вулиці. Храм разом із спорудою громади був культурним і духовним центром усієї вулиці. Його відвідували як відомі прихожани (родина Косачів, Чикаленків, Грінченків тощо), так і інші відомі українські діячі (родина Кониських, Грушевських, Драгоманових). У храмі охрестили Володимира Грінченка (онука Бориса Грінченка) [9, арк. 10], вінчалась Ісидора Косач. Храм став останнім земним пристанищем багатьом мешканцям названої вулиці. Під золотавим куполом відспівувалися Настя Грінченко, Петро Косач, Людмила Драгоманова та інші. Храм був основним осередком, де ініціювалися і діяли різноманітні соціальні проекти для малозабезпечених та знедолених мешканців м. Києва. Тепер місце церкви займають ліцей та житловий будинок (вул. Саксаганського, 64). Культурна споруда, яка могла б розповісти про духовне життя Києва, втрачена назавжди.

На думку автора, вивчення досвіду церковного життя, яке нерозривно пов'язано з громадським

та культурним життям, є важливим як в усвідомленні вітчизняної історії, так і в розумінні особливостей становлення Києва як модерної столиці. Автор статті ставить за мету узагальнити матеріал з обраної проблеми та дослідити історію згаданої культової споруди. Історіографія цього питання представлена нечисленними краєзнавчими дослідженнями М. Кальницького, Д. Малакова, В. Галайби, І. Гічан, які з'явилися вже у наш час.

Київ, яким ми його знаємо сьогодні, сформувався у другій половині XIX сторіччя завдяки стрімкому розвитку його колишніх околиць. Саме тоді і було прокладено більшість київських вулиць.

Разом з появою залізничного вокзалу та головного корпусу Університету Св. Володимира починається активна розбудова околиць Києва вздовж річки Либідь.

У 40-х р. XIX ст. на землях паньківської дачі (у XVIII ст. належала Києво-Печерській лаврі) прокладено одну із нових вулиць – Жандармську (спочатку Велика та Мала Жандармська, які були розділені приватними садибами).

Нові райони потребували появи православних парафій. Вимоги часу ставили питання про зведення нових церков. Адже протягом тривалого часу мешканці згаданих околиць могли відвідувати лише два найближчих храми. Перший з них, в ім'я св. Іоанна Златоуста, містився на сучасній площі Перемоги. Інший храм, в ім'я св. Трійці, знаходився на розі Жилянської та Великої Васильківської. Така відстань між цими двома невеликими церквами (протяжність якої була близько) не

Маріїнсько-Благовіщенська вулиця

могли задовольнити релігійних потреб мешканців «нової забудови». Проте у місцевій владі бракувало коштів для будівництва нового храму. За таких обставин мешканці вулиці самотужки почали збирати гроші для побудови духовного центру. Слід зазначити, що ідея побудови церкви у цьому районі виникла у місцевих жителів ще у 1876 році. За десять років вони змогли зібрати лише 18 тис. рублів, однак їх було замало.

Тогочасний міський голова Г. Ейсман (1824-1884 рр.) заради цієї справи не шкодував ні сил, ні енергії та коштів. Особисто він пожертвував під забудову свою садибу на колишній Жандармській вулиці. Розташування подарованої земельної ділянки було зручним, адже вона знаходилась якраз посередині між Златоустівською та Троїцькою церквами. У лютому 1883 року Київська духовна консисторія дозволила будувати в межах цієї садиби церкву Благовіщенн я Пресвятої Богородиці. Перші значні кошти на зведення майбутнього храму залишив у своєму заповіті благодійник Смелов.

Вирішальна роль у зведенні Маріїнсько-Благовіщенської церкви належить наступнику Г. Ейсмана на посаді київського міського голови – заможному купцю грецького походження І. Толлі. Іван Андрійович був добре обізнаний на потребах киян. У справах благодійництва ним керувало не марнословство, а щире бажання зробити корисне. Толлі своє жалування – 6 тис. руб. на рік, а жертвував його на потреби міста. На задоволення релігійних потреб мешканців «нової забудови», він пожертвував одразу 75 тис. рублів та закликав митрополита Платона як найшвидше дати дозвіл щодо початку будівництва церкви.

У зверненні до Платона, митрополита Київського та Галицького від 4 червня 1885 року І. Толлі зазначав: «Прихожане Златоустовської церкви, по малой вместимости своей приходской церкви, и жители предместья г. Киева Шулявки, по отдаленности от своей приходской церкви, испросили разрешения Вашего Высокопреосвященства построить новые каменные храмы: Златоустовские прихожане по Жандармской улице Лыбедского участка в честь Благовещения Пресвятой Богородицы, а жители Шулявки в своей местности. Сердечно сочувствуя благому намерению добрых горожан и имея в виду крайний недостаток денежных средств для построения обеих церквей, могущий задержать окончание их на долгое время, я желаю прийти на помощь право-

Маріїнсько-Благовіщенська церква

славному населению названных двух приходов и поддержать в них христианское усердие в церковном благолепии. В сих видах я решился представить Вашему Архипастырскому мудрому вниманию следующие мои желания и предположения:

1) На построение Благовещенской церкви с двумя приделами в честь Св. Иоанна Предтечи Крестителя Господня и Святителя Николая Чудотворца, а также на устройство при этом храме церковно-приходского училища, должествующего состоять в ведении духовенства, я жертвую из собственных моих средств 75000 руб., именно: на построение церкви, числом от 500 до 600 душ, – что совершенно достаточно для нужд той местности, – 50000 руб., на утварь церковную и ограду 10000 руб., на возведение дома для училища 15000 руб.

2) Сумму, завещанную покойным г. Смеловым в количестве 18000 р., предназначенную Вашим Высокопреосвященством, по просьбе прихожан, на построение Благовещенской церкви, перечислить для построения церкви на Шулявке во имя Св. Равноапостольной Марии Магдалины – ангела Государыни Императрицы, с устройством придела во имя Св. Иоакима и Анны. Означенной выше суммы, при имеющихся уже в натуре готовых материалах, будет достаточно для осуществления проекта постройки, если таковая возведена будет сообразно действительной потребности, именно числом от 250 до 350 душ. На самое же перечисление этой суммы для постройки Шулявской церкви, если Ваше Высокопреосвященство на то соблаговолите, попечительство Благовещенской церкви изъявляет свое согласие» [1, арк.1-1зв.].

На зверненні міського голови митрополит залишив резолюцію наступного змісту: «Совершенно согласен и предлагаю Консistorии немедленно сделать по предмету настоящего прошения надлежащее распоряжение». У документі містилася довідка: «Постройка Благовещенской церкви в г. Киеве на участке земли пожертвованной г. Эйсманом разрешена 23 февраля 1883 года» [1, арк.2].

Протягом наступних двох років – обидві парафії отримали новозбудовані храми. Навесні 1887 року було освячено церкву св. Марії Магдалини, восени того ж року – церкву Благовіщення. На жаль, меценат Іван Толлі не дожив декілька місяців, щоб побачити своє дітище.

Урочисте закладення Благовіщенської церкви відбулося 11 травня 1885 року. У її підмурок у різні місця було закладено по кілька бронзових золотих і срібних монет, а в основу одну із стін – мідну плиту з написаними на ній основними відомостями. На будівництво церкви було витрачено 850 тис. цегли закупленої у власників заводів Марра і Сніжка [2, 3]. 11 вересня 1887 р. відбулося урочисте освячення три престольної з цегляним іконостасом всередині, ще зовсім не невпорядкованого храму, а також двоповерхову споруду для церковного притчу і 2 класного, на 50 хлопчиків, церковнопарафіяльного училища. У жовтневому випуску часопису «Киевлянин» повідомлялось: «11 октября преосвященнымъ Иеронимомъ, епископомъ чигиринскимъ, совершено было освященіе новоотстроенной на Б.-Жандармской улицѣ Благовѣщенской церкви. Первую литургію въ новой церкви совершалъ также преосвященный Иеронимъ. На литургіи въ церкви присутствовали: супруга г. начальника края, командиръ 12-го армейскаго корпуса, г. Киевскій губернаторъ, г. вице-губернаторъ, военныя и гражданскія власти и прихожане новой церкви, выпускавшіеся въ церковную ограду по билетамъ. Церковь внутри совершенно еще не отдѣлана [3, 2]. Храм мав два бічні вівтарі: св. Іоанна Предтечі та св. Миколи Чудотворця. Новозбудований храм відзначалися чудовою архітектурою. Фасади Благовіщенської церкви отримали риси візантійського стилю. Могутній центральний купол був оточений чотирма невеликими баштами, із заходу над притвором височила струнка дзвіничка. Будував цей храм видатний київський зодчий, архітектор Київської єпархії Володимир Ніколаєв.

Слід зазначити, що внутрішні роботи не були завершені у зв'язку раптовою смертю основного

спонсора І. Толлі на початку липня 1887 р. Однак церква все ж почала проводити службу. Його настоятелем було призначено отця Михайла Вишневецького, який щойно закінчив Київську духовну академію. Церква була не тільки без належного устаткування, а й навіть без приміщення для священика. Тому, за згодою попечителя Благовіщенської церкви Володимира Івановича Толлі, сина І. Толі, було дозволено тимчасово проживати священику на другому поверсі будинку для причту та церковнопарафіяльного училища. Нижній поверх використовувався для школи. Спочатку приміщення було достатньо, адже там навчалось 5-6 хлопчиків, а пізніше піклувальники почали клопотати перед консисторією про дозвіл на добудову, яка б покращила умови проживання священика. «...Я нижеподписавшаяся Анна Викторовна Толли, вдова строителя Благовещенской церкви и двухэтажного каменного дома находящегося в церковной ограде изъявляю мое согласие на предполагаемую причтом и церковным старостой пристройку к означенному дому для улучшения квартиры священника» [4, арк.4-5].

Церква також потребувала в службі диякона, тому прочани Благовіщенської церкви звернулися вже 6 грудня 1888 р. з проханням до протоієрея Петра Лебединцева про призначення на службу диякона Єлизара Бігановського, який мав чудовий голос та досвід церковної служби. Однак прохання, яке було подане уже в січні не було задоволене. Як з'ясувалося Єлизар Бігановський, який був нештатним дияконом Ольгінської церкви Києво-Печерської лаври, не виконав розпорядження Київського єпархіального начальства 1883 р.: «...впредь не держать у себя в услужении мещанку Гошинскую, что дает подозрение в его не законом сожительстве с нею» [5, арк.1-2]. Бігановський був відсторонений і відправлений під суворий нагляд до Київського Миколаївського монастиря. Незважаючи на сумлінну поведінку в стінах обителі, Бігановському не вдалося позбутися опали. На клопотанні церковного старости П. Лебединцев написав: «Прошение не может быть удовлетворено. Другой диакон может быть назначен в том случае, если они назначат ему обеспечение, содержание и квартиру» [5, арк. 3]. З часом було призначено іншого диякона Корнила Новоборского [6].

Молодий пастор спрямував свої зусилля на облаштування храму у відповідний вигляд і його багаторічна невтомна праця дала свої плоди. За

незначний час було завершено внутрішні роботи, залучено нових спонсорів серед яких: мешканець вулиці Маріїнсько-Благовіщенській – колезький радник Микола Сигаревич [7, арк. 35], який купив будинок під номером 133 та почесний громадянин Орехов, який проживав у будинку під номером 76. Така прихильність до новозбудованому храму свідчила, що церковна служба задовольняла внутрішній спів парафіянина. Тому не дивно, що один із прихожан зазначав, що Благовіщенська церква «может гордиться благоговейным служением и стройным пением» [7, арк.35].

Виконуючи волю І. Толлі, М. Вешнивецький організував урочисте перенесення його праху з байкового кладовища до влаштованої для нього при церкві усипальниці.

Про авторитет священика та його парафії свідчить клопотання Н. Сигаревича від 1892 р. до Київської Духовної Консисторії про зачислення його та його родини до приходу Київської Благовіщенської церкви. В своєму поясненні Сигаревич зазначав, що «...желаю по моим возможностям быть полезным как этой церкви та и принадлежащей при ней училищу. Имею честь покорнейше просить к Духовной Консистории не отказать причислить мой дом к приходу Благовещенской церкви и тем самым закрепить за моей семьей и всеми живущими в доме те чувства, которыми преисполняют сердца наши к Благовещенской церкви» [7, арк. 35]. М. Вишневецький вказував у рапорті: «...На запрос Духовной Консистории к какой церкви Благовещенской или Златоустовской ближе дом коллежского советника Николая Сигаревича, имею честь отметить, что дом Сигаревича находится почти на одинаковом расстоянии к той и другой церкви и разница только в нескольких шагах, именно, дом Сигаревича от Златоустовской церкви отстоит приблизительно на 740 шагов, а от Благовещенской 720 шагов» [7, арк. 4].

Благочестива служба, чудовий спів, удалий добір гідних помічників в особі церковних старост і притча привели до того, що храм при кожному богослужінні був переповнений, оскільки обряди проводилися тут надзвичайно велично й пишно.

З ініціативи благодійників Орехова і Цитовича, які жили поблизу церкви, 1912 р. було організовано збір пожертвуваль для придбання нового дзвону замість старого вагою 43 пуди, звуки якого не були чутні навіть на прилеглих до церкви вулицях. Виготовлений за 5 тис. крб.

на відомому московському заводі Г. Фінляндського, новий дзвін був доставлений до Києва 11 березня того року піднятий над церквою. Вагою в 250 пудів, дзвін був чудово оздоблений з викарбуванням на його корпусі 4 барельєфами і відповідними написами із згадкою про 25-річне служіння настоятеля храму отця протоієрея М. Вишневецького. Завдяки великим внескам Орехова був збудований дім для настоятеля церкви. Сама церква оздобилась мармуровим престолом і жертвником. Було зроблено електричне освітлення, придбані цінні ікони і багата різниця, тощо[2, 4]. За своєю красою храм був в одному ряду з стародавніми і найбагатшими храмами.

У березні 1914 року при церкві було створено перше у Києві Благовіщенське парафіяльне братство з дуже широкою програмою дій в сфері внутрішнього церковного життя, духовного і морального виховання своїх парафіян, а також надання найбільш знедоленим з-поміж них, особливо удовицям, сиротам і безпритульним особам похилого віку необхідної матеріальної допомоги. Уже в травні того року при активному сприянні його членів, у будинку Орехова по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 76 було відкрито парафіяльну школу-майстерню для навчання дівчаток з бідних родин рукоділля, щоб своєю працею добувати собі хліб у домашніх умовах, щоб відгородити їх від шкідливих впливів, яких вони могли зазнавати, працюючи у різних майстернях. При цьому братство взяло на себе зобов'язання забезпечувати безплатним харчуванням протягом усього строку навчання.

Маріїнсько-Благовіщенська церква не входили до числа найбільш знаних храмів колиски вітчизняного православ'я – стародавнього Києва. Сюди не прагнули дістатися прочани з далеких країв, тут не було широковідомих святинь. Але чимало

Будинок Орехова, Саксаганського

киян, які мешкали на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, раділи з того, що їхня парафія прикрашена красивою церквою, яка стала порадицею у всіх життєвих потребах. Ця споруди здалека виділялася та милувала око у місцевій забудові.

Слід зазначити, що у церкві бував і М. Грушевський. Про це свідчать його записи у щоденнику: «...24 [грудня 1908 р. Київ]. Кутя [...]. По вечері пішли з Мариною і мамою до Пріходської [Маріїнсько-Благовіщенської] церкви. Але разила страшенно російська вимова. 25 [грудня 1908 р. Київ]. Зайшов ще раз до церкви, зрана [...]. Потім пішли до Садовських [...].» [8].

Іван Шишманов – відомий болгарський вчений-історик, славіст, україніст та громадський діяч, який був одружений на доньці М. Драгоманова згадував сумні події: «...17 травня 1918 р., п'ятниця. Пополудні труну з тілом мами перенесли до Маріїнсько-Благовіщенської церкви. У церкві зустрівся з Богданом Кістяківським та Науменком. 18 травня 1918 р., субота. Похорони мами. О 10 годині в Маріїнсько-Благовіщенській церкві. Присутні: міністр закордонних справ Ва-

силенко, Богдан Кістяківський зі своєю матір'ю, Дебагорій Мокрієвич, К.Єфремов, Науменко, Трегубов, Гелеган, Квітко (чоловік Маши), пані Гринченко та інші. В 11.30 г. прибула депутація від Гетьмана, висловила співчуття сім'ї і поклала вінок на труну – «Вдові М.П. Драгоманова від Гетьмана всієї України. Я поклав вінок з надписом: "Ідеальний подрузі незабутнього професора Софійського університету М.П. Драгоманова – від посла Болгарії» [10].

З утвердженням радянської влади кардинально змінилося суспільно-політичне та релігійне життя. Комуністичний режим відразу повів відкрити антицерковну атеїстичну політику. Релігія та церква оголошувалися ворогами нової влади. Вона всіляко намагалась обмежити вплив церкви на суспільне життя. Після захоплення Києва більшовиками у травні 1919 року, розпочалися масові чистки інтелігенції, службовців, купців, духівництва. Основною причиною було належність до правих націоналістичних чи чорносотенних організацій. Не обходилося без відкритого грабежу і реквізиції.

Руїни Маріїнсько-Благовіщенської церкви

Будинок парафіяльного училища, який зберігся (вул.Саксаганського, 64)

Ліцей №21

Тільки з травня по червень 1919 року, було розстріляно 68 членів Київського Клуба Російських Націоналістів. Серед останніх, 16 травня 1919 року, був арештований як заручник і настоятель Київської Маріїнсько-Благовіщенської церкви Михайло Іванович Вишневецький. попри те, судження слідчого Сидоренко про те, що: «Михаил Иванович Вишневецкий произвел на меня впечатление контрреволюционера... отец Михаил постановлением особой Комиссии Киевского Губотдела ВЧК от 26 мая 1919 г. был освобожден без права поступления на советскую службу» [11, арк. 30]. У наступні роки поетапно (1923-1927, 1929-1931, 1933-1936, 1937-1938, 1939-1941) відбувались перманентні репресії духовництва.

У 1935 році Маріїнсько-Благовіщенський храм був підірваний і розібраний, згідно з постановою Київської міськради. На протоколі рукою голови Р. Петрушанського було написано:

«не підлягає оголошенню» [12]. У 1935 році на фундаменті церкви за 85 днів побудували школу № 21. Першого вересня того ж року у школі розпочався навчальний процес. Від Благовіщенського храму, що стояв на місці спортмайданчика середньої школи № 21 по вул. Саксаганського, 64, лишилася тільки невелика споруда колишньої парафіяльної школи, де нині розміщено контору.

Разом зі знищенням церкви, припинило діяльність Благовіщенське парафіяльне братство, яке надавало як моральну, так і матеріальну допомогу найбільш знедоленим. Невідома доля парафіяльної школи-майстерні для навчання дівчаток рукоділлю з бідних родин, церковно-парафіяльного училища для хлопчиків. Знищення Маріїнсько-Благовіщенської церкви – це не лише втрата архітектурної споруди, яка мали історичну, естетичну та культурну цінність, це руйнування духовного світу жителів Києва.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 857, спр. 229, арк. 1-1зв.
2. Галайба В. Києво-Благовіщенська церква // Вечірній Київ. – 1992. – 18 травня. – С. 3
3. «Кієвлянин». – № 220. – 1887. – 13 октября. – С. 2.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 864, спр. 435, арк. 4-5.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 773, спр. 615, арк. 1-2.
6. Духовенство Киева на 1914 год (всехисповеданий). Ведомство православного исповедания. – Режим доступу: [http://www.petergen.com/bovkalo/sp/kyev 1914. html](http://www.petergen.com/bovkalo/sp/kyev%201914.html)
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 864, спр. 50, арк. 35.

8. Різдвяно-новорічні свята в родині Грушевських. Режим доступу: <http://vuam.org.ua/uk/802>

9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 33394. – Виписка з метричної книги, які народилися у 1908 р.

10. Іван Шишманов в Україні. – «Щоденник» 1879-1927. Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 6858, арк. 30.

12. Проскура М. Православний Київ, рік 1911-й: храми, яких більше немає. Режим доступу: <http://religions.unian.ua/religinossociety/630103-pravoslavniy-kijiv-rik-1911-y-hrami-yakih-bilshe-nemae.html>

References:

1. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 857, file 229, sheets 1.
2. Halayba V. Kyiv Annunciation Church // Vechirniy Kyiv. – 1992. – May, 18. – P. 3
3. Kievlianyin. – No. 220. – 1887. – October, 13. – P. 2.
4. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 864, file 435, sheets 4-5.
5. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 773, file 615, sheets 1-2.
6. Priesthood of Kyiv in 1914 (all confessions). The Department of the Orthodox Confession. – Download under URL: [http://www.petergen.com/bovkalo/sp/kyev 1914.html](http://www.petergen.com/bovkalo/sp/kyev%201914.html)
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 864, file 50, sheet 35.

8. Christmas and New Year Holidays in Hrushevsky family. Download under URL: <http://vuam.org.ua/uk/802>

9. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund I, items 33394. – Abstract from the church book, children that were born in 1908.

10. Ivan Shishmanov in Ukraine. – Diary (Shchoeden-nyk) 1879-1927. Download under URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

11. Central State Archive of public organizations in Ukraine, fund 263 description 1, file 6858, sheet 30.

12. Proskura M. Orthodox Kyiv, 1911: cathedrals that are not left. Download under URL: <http://religions.unian.ua/religinossociety/630103-pravoslavniy-kijiv-rik-1911-y-hrami-yakih-bilshe-nemae.html>

Олександр Татарченко (м. Херсон)

Становище Руської православної церкви на Херсонщині у другій половині 1940-х – початку 1950-х років

У статті розповідається про формування в Радянському Союзі ліберальної політики щодо Російської православної церкви протягом Другої світової війни, а також особливості її реалізації на практиці в херсонському регіоні в повоєнні роки. Аналізуються причини охолодження ліберальної політики СРСР щодо РПЦ та вказуються наслідки цього для православної церкви в Херсонській обл. УРСР.

Ключові слова: православна церква, релігійна громада, держава, рада, політика, лібералізм.

Александр Татарченко

Состояние Русской православной церкви в херсонском регионе во второй половине 1940-х – вначале 1950-х годов

В статье рассказывается о формировании в Советском Союзе либеральной политики относительно Российской православной церкви во время Второй мировой войны, а также особенности её реализации на практике в херсонском регионе в послевоенные годы. Анализируются причины охлаждения либеральной политики СССР относительно РПЦ и указываются последствия для православной церкви в Херсонской области УССР.

Ключевые слова: православная церковь, религиозное общество, государство, совет, политика, либерализм.

Tatarchenko Oleksandr

The condition of Russian Orthodox Church in the Kherson region in second half 1940 is beginning of 1950 th

The relevance of this paper is caused by the fact that in the Soviet period researches of Orthodox church history, based on the principle of an objectivism, couldn't be realized through domination of atheistic ideology in a historiography of the Soviet Union.

The researches, devoted to the peculiarities of the Soviet policy implementation concerning the Orthodox Church in the post-war period in the Kherson region, aren't created in the Ukrainian historiography to the present days. The reasons for the formation of the Soviet state liberal policies concerning the Russian Orthodox Church during the World War II, and especially its implementation in practice in the Kherson region are analyzed in this paper.

It is told about the ways the local orthodox communities used the new religious legislation of the USSR for receiving in use of cult constructions, what demands were made to them and what duties were assigned. The attention is drawn to the personnel support of parishes, to the policy of the Soviet power concerning the Orthodox clergy.

Information about the church buildings which were withdrawn by the power from the Orthodox church, their number and ways of the expropriated objects use is presented. The reasons of the USSR liberal policy cooldowning are concerned in the paper. The consequences of such actions on the example of the Kherson region are specified.

Key words: orthodoxy church, religious society, state, council, politics, liberalism.

Історики сучасної України спрямовують зусилля на розробку мало досліджених тем вітчизняної історії. Однією з таких актуальних тем української історичної науки є вивчення державної ліберальної політики Радянського Союзу відносно Російської православної церкви (РПЦ) в 1943-1953 рр.

На сьогоднішній день вагомий внесок у розробку проблематики, що розглядається, зробили українські науковці Е. Бистрицька, П. Бондарчук, Ж. Канталінська, І. Луковенко, В. Милусь та ін. [1-6]. Серед російських дослідників можна виокремити Ю. Гераськіна, О. Марченка, О. Михайлівського, О. Федотова, М. Шкаровського [8-11].

Історію православної церкви на Півдні України в період Другої світової війни в докторському дисертаційному дослідженні та монографії комплексно дослідив український вчений М. Михайлуца [12-13]. Однак, що стосується дослідження реалізації політики СРСР відносно православної церкви в повоєнний період в Херсонському регіоні, до теперішнього часу в українській історіографії не створено комплексних та узагальнюючих праць з цієї проблематики. Тому метою цієї роботи є виявлення основних напрямів реалізації радянської церковної політики в Херсонській обл. УРСР в період пізнього сталінізму.

Політика в Радянському Союзі щодо православної церкви, котра сформувалася в середині 1940-х рр., мала істотні відмінності від радянської церковної політики 1920-х–1930-х рр. Через низку обставин, що склалися в процесі Другої світової війни, вона, хоча й не втратила атеїстичного змісту, але набула ліберальних рис і зберігала їх до смерті Й. Сталіна. Тому радянську церковну політику 1943-1953 рр. ми пропонуємо назвати політикою «кон'юнктурного лібералізму».

Чинники, які зумовили перегляд керівництвом СРСР своїх відносин з РПЦ, можна поділити на зовнішньополітичні та внутрішньополітичні.

До зовнішньополітичних факторів слід віднести: по-перше, позицію західних держав, які надання матеріальної допомоги Радянському Союзові і відкриття другого фронту ставили в залежність, у тому числі, від забезпечення релігійної свободи в радянській державі [14, с. 107-108]. Крім того, більшовицький режим фактично надавши РПЦ статус державної церкви та ство-

ривши нормативно-правову базу для її подальшого функціонування, мав на меті напередодні Тегеранської та Ялтинської конференцій виставити себе перед союзниками у вигідному світлі і мати позитивний політичний резонанс [15, с. 229-230].

По-друге, успіхи СРСР у війні відкрили перспективу поширення його впливу в Європі зокрема та світі взагалі. Тому для того, щоб використати РПЦ для забезпечення підтримки прокомуністичних партій та урядів, в першу чергу, в державах Центрально-Східної Європи та для реалізації глобального плану перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я на кшталт «московського Ватикану», радянському керівництву необхідно було лібералізувати внутрішню церковну політику і тим самим покращити свій імідж у світі [16, с. 107-108].

Формування внутрішньополітичних чинників зумовлено:

- по-перше, зростанням релігійності радянського населення в роки Другої світової війни та відкриттям значної кількості молитовних будинків під час німецько-фашистської окупації. Зокрема в Україні було відкрито біля 4,5 тис. храмів [17, с. 536];

- по-друге, незадоволенням суспільства СРСР через зміцнення військово-промислового комплексу за рахунок соціальної сфери та голодом 1946-1947 рр. Незадоволення народу було настільки великим, що деякі люди, як-от колгоспник Березнегуватського району Миколаївської обл. УРСР І. Цимбалістий у жовтні 1947 р. прямо висловлювалися за зміну влади: «Я б навіть хотів війни тому, що немає порядку ніякого» [18, с. 132];

- по-третє, намаганням влади використати РПЦ для консолідації радянського суспільства у воєнний та повоєнний час.

Першим кроком для впровадження нової церковної політики стало видання 14 вересня 1943 р. постанови РНК СРСР про організацію Ради в справах РПЦ. Як відмітив церковний історик П. Бондарчук «ця Рада фактично мала не лише контролювати РПЦ, а й скеровувати її діяльність». Таким чином РПЦ фактично перетворювалася на окремий державний орган СРСР. Крім того, використання РПЦ для зовнішньополітичних цілей підтвердилося її перейменуванням на Архієрейському соборі єпископів у Москві

(вересень 1943 р.) на «Руську православну церкву». Це означало, що РПЦ має об'єднати навколо себе не лише жителів Росії [19, с. 94].

Для впровадження нової церковної політики в середині держави радянська влада ще під час війни, прийняттям постанови РНК СРСР «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 р. та «Інструкції Ради у справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР уповноваженим Ради» від 2 лютого 1944 р., створила нормативно-правову базу для відкриття нових церков. Разом із цим, місцева влада була позбавлена можливості самостійно ухвалювати рішення про відкриття молитовних будинків, яка лише приймала заяви про відкриття храмів від групи віруючих із двадцяти осіб, а ухвалення остаточного рішення належало до компетенції Раднаркому СРСР [20, арк. 1-4].

Все ж завдяки вищезгаданому законодавству громадяни, що входили до релігійних громад, отримали можливість укласти з місцевими виконкомом договори на право безстрокового та безкоштовного користування церковними будівлями та богослужбним майном. І хоча умови користування церковним майном, прописані в договорі, були жорсткими, віруючі масово зверталися до місцевої влади для їх укладання.

Такою можливістю, наприклад, скористалися православні, що входили до складу релігійної громади Свято-Миколаївської церкви м. Цюрупинська Херсонської обл. УРСР, які 12 вересня 1944 р. отримали від Цюрупинського виконавчого комітету Ради депутатів трудящих у користування церковну будівлю. За договором вони взяли на себе наступні зобов'язання: зберігати церковну будівлю та інше майно і користуватися ним виключно відповідно його призначення; за свої кошти сплачувати витрати на утримання церковної будівлі та предметів, що в ньому знаходяться; безперешкодно допускати в поза богослужбний час представників виконкому ради депутатів трудящих і уповноваженого у справах РПЦ по Херсонській обл. для перевірки майна; нести кримінальну відповідальність за невиконання обов'язків передбачених договором, за недотримання якого цюрупинський виконком міг його розірвати [21, арк. 3-4].

Проведення Помісного собору 31 січня – 2 лютого 1945 р. (останній Собор відбувся у 1917-1918 рр.) на високому рівні засвідчило важливість РПЦ для радянської держави. Однак,

хоча учасники Собору офіційно звертаючись до чиновників наголосили, що у «всій життєдіяльності церква зустрічає повне сприяння у своїх потребах з боку уряду», насправді настрої кліру не були такими оптимістичними [22, с. 95]. Так єпископ Херсонський і Миколаївський Михайл у бесіді з уповноваженим Ради у справах РПЦ при Херсонському облвиконкомі А. Салмінім зауважив відносно більшої частини учасників Собору те, що духовенство та миряни висловлювали певну недовіру, скептицизм та невпевненість у майбутній перспективі потепління відносин держави та церкви [23, с. 232].

Запровадження більш м'якої моделі державної церковної політики дозволило більшості храмів, що відновили свою діяльність під час нацистської окупації, продовжити своє функціонування й у повоєнний час. Так узятих на облік церков і молитовних будинків у Херсонській обл. УРСР станом на 29 січня 1945 р. було 106, із них у Херсоні лише сім, а найбільше у Голопристанському р-ні – 14 [24, арк. 1].

Для порівняння, наприкінці війни таких храмів в Одеській обл. УРСР було 190 (1946 р.), в Донецькій – 232 (1944 р.), Київській близько – 370 (1944 р.) [25, с. 338; 26, с. 11; 27, с. 536]. Загальна кількість діючих православних громад на території СРСР станом на 1 червня 1945 р. становила 10243, причому 6072 з них розташовувалися на території УРСР (59% від загальної кількості громад в радянській державі) [28, с. 11].

Таким чином, на Херсонщині діяв лише один відсоток храмів від загальноукраїнського показника. Це можна пояснити як невеликою кількістю населення регіону, так і відсутністю причин для реєстрації великої кількості релігійних громад, оскільки на Півдні України, наприклад, не потрібно було вливати в лоно РПЦ значну кількість греко-католицьких парафій, як це робилося в Західній Україні.

Незважаючи на значне зростання кількості парафій в СРСР в порівнянні з довоєнним періодом, кількість архієреїв була невеликою. Так на 1 квітня 1946 р. до єпископату РПЦ, окрім Святішого патріарха, належало чотири митрополита, 21 архієпископ і 36 єпископів [29, с. 59]. Очевидно православна церква не мала змоги швидко поповнити склад єпископату, оскільки внаслідок антицерковної політики довоєнних років кількість практикуючих архієреїв різко скоротилася.

На Херсонщині станом на 1 червня 1946 р. до духовенства належало 123 особи, з них 31 протоієрей, 81 священник, один ігумен, два ієромонахи та вісім дияконів. Серед них духовну освіту мали 74 священнослужителі, у тому числі вищу – три, середню – 46, початкову – 31, інші 43 священника мали світську освіту [30, арк. 14]. Таким чином православна церква на Херсонщині відчувала нестачу духовенства з професійною освітою.

Що стосується фіскальної політики радянської держави відносно священнослужителів, то з одного боку, влада виправляла помилки щодо надмірного оподаткування духовенства, а з іншого – встановлювала контроль за сплатою ними податків у повному обсязі визначеному законодавством. Так Міністерство фінансів СРСР влітку 1946 р. висловило занепокоєння випадками, коли податківці визначали річний прибуток служителя культу, що оподатковувався, виходячи з суми прибутку за місяці, в яких він отримував найбільший прибуток, а також оподаткуванням, не лише особистого заробітку служителя культу, але й церковних прибутків, та обчисленням прибуткового податку за сукупним прибутком, отриманим всім притчем. [31, арк. 6].

Для встановлення контролю за оподаткуванням священнослужителів Міністерство фінансів СРСР дало розпорядження міністрам фінансів союзних і автономних республік установити постійний зв'язок з уповноваженими Рад у справах РПЦ і релігійних культів на місцях, отримувати у них відомості про зареєстрованих служителів культів і повідомляти ці відомості рай- міськфінвідділам, зобов'язавши їх перевіряти, чи всі служителі культів, що мають прибутки від проведення релігійних обрядів притягнені до сплати цих податків. При обчисленні податків зі служителів культів, враховувати весь прибуток, отриманий ними за здійснення релігійних обрядів, незалежно з якого джерела вони отримують цей прибуток – від єпархії, парафії чи безпосередньо від віруючих. В обчислюваний прибуток служителів культів включати всі виплати, що видаються їм із кас релігійних громад і парафій [32, арк. 7].

Тим часом, поруч із наданням у користування віруючим церковних будівель деякі з них навпаки закривали. Приміщення церков масово повертали у відання тих підприємств, установ і організацій, котрі ними володіли напередодні

німецько-радянської війни. Так виконком Херсонської облради 25 січня 1945 р. підтримав клопотання виконкому Каховської райради і звернувся до Раднаркому УРСР з проханням повернути так звані «громадські приміщення» каховському райвійськкомату, колгоспам ім. Куйбишева Любимо-Павлівської сільради та ім. Литвинова с. Британи, а також клубу с. Чорненька, що були зайняті молитовними громадами району під час війни [33, арк. 1].

У деяких випадках закриття церков стало свідченням відсутності толерантного ставлення місцевої влади Херсонщини до почуттів віруючих. Наприклад, Успенський кафедральний собор (1798 р.), який вперше був закритий в 1931 р. і переобладнаний під «Палац фізкультури», під час війни відновив свою діяльність і навіть влітку 1944 р. Херсонською міськрадою був переданий у безстрокове користування громаді віруючих [34, арк. 2-3, 19]. Однак 26 листопада 1945 р. до уповноваженого Ради у справах РПЦ при уряді УРСР тов. П. Ходченка місцева влада в особі уповноваженого у справах православної церкви при Херсонському облвиконкомі А. Салміна звернулася з проханням про ліквідацію парафіяльної общини цього собору і передачу будівлі у розпорядження Херсонського облвиконкому, який у свою чергу розпорядився передати її Обласному комітету у справах фізкультури і спорту для використання під «Палац фізкультури». Центральна влада схвалила це рішення [35, арк. 16, 19-19 зв., 31].

Інші церкви передавалися під складські приміщення. Так Покровську церкву Херсона через те, що на неї не претендувала жодна православна громада навесні 1945 р. було тимчасово передано лікєро-горілчаному заводу, а приміщення колишньої церкви в с. Новокиївка Каланчацького р-ну в листопаді того ж року – під зерносховище [36, арк. 7; 37, арк. 9].

Загалом з 1 січня 1944 по 2 січня 1947 р. в Херсонській обл. УРСР у релігійних громадах було вилучено 41 будівлю і передано в користування держави. Більшу частину з них складали громадські приміщення, а п'ять типових церков ще до війни було переобладнано під заклади культури. Замість вилучених приміщень релігійним громадам місцевою владою було надано 23 будівлі, у т.ч. одна напівзруйнована типова церква, дев'ять приміщень віруючі орендували, а вісім купили. Лише громада Успенського

собору Херсона не отримала нового приміщення в користування [38, арк. 88-89 зв.].

Відповідно кількість заяв від груп віруючих до місцевих органів влади про відкриття храмів була значною, так лише в 1945 р. було подано 21 заяву [39, арк. 53-55 зв.]. Однак не всі клопотання від православних про відкриття храмів були задоволені. Наприклад, в с. Золота балка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. УРСР православні в кількості 46 осіб порушили клопотання про відкриття молитовного будинку, однак через причини матеріального характеру: неможливість відбудувати зруйновану будівлю силами віруючих та відсутність в муніципальному фонді вільної будівлі, виконком Херсонської облради депутатів трудящих відхилив це клопотання [40, арк. 15].

Все ж завдяки активним діям православних віруючих станом на 15 липня 1945 р. молитовних будинків в Херсонській обл. УРСР нараховувалося вже 114. В Херсоні кількість громад залишилася в кількості семи, а їх збільшення відбулося за рахунок районів області, найбільше їх зареєстрували в Нижньо-Сірогоському р-ні – три, завдяки чому їх кількість зросла п'яти [41, арк. 35].

Сприяло збереженню кількості діючих церков затягування з виконанням частини рішень по поверненню церковних приміщень державним структурам, які були зайняті під час німецько-фашистської окупації релігійними громадами. Приміром, рішення прийняте ще 25 січня 1945 р. про повернення будівлі зайнятою церквою каховському райвійськкомату станом на 10 січня 1950 р. залишалося не виконаним [42, арк. 1; 43, арк. 5].

Завдяки збереженню тенденції до збільшення кількість діючих храмів в радянській державі, РПЦ на 1 січня 1947 р. мала їх 13813, з яких на території України діяло 8815 (64 відсотки від всесоюзного показника), а на 1 січня 1949 р. РПЦ мала вже 14477 храмів. Причому зростання чисельності молитовних споруд в 1946-1947 рр. відбулося переважно завдяки приєднанню до РПЦ біля 2500 уніатських храмів [44, С. 536; 45, с. 335].

Зростання чисельності функціонуючих церков у Радянському Союзі знайшло своє відображення й на Півдні України. Зокрема на Одещині чисельність храмів з 1946 по 1947 рр. зросла на 64 відсотки і досягла 295 споруд [46, с. 338].

Однак вищезгадана тенденція оминула Херсонщину, тут навпаки в порівнянні з серединою 1945 р. кількість діючих церков та молитовних будинків станом на січень 1950 р. скоротилася на шість відсотків і склала 107 храмів [47, арк. 2-6].

Поступове скорочення чисельності діючих молитовень в Херсонській обл. УРСР наприкінці 1940-х рр. стало наслідком розчарування керівництва СРСР у використанні Московської патріархії на міжнародній арені, внаслідок чого ліберальна політика у відношенні православної церкви почала охолоджуватися [48, с. 143-144].

З цього часу вплив атеїстичної ідеології у відносинах радянської влади з РПЦ стає більш відчутним. Окрім закриття частини типових церков, це знайшло своє відображення в обмеженні місіонерства, забороні панахид на братських могилах та продажу церковними організаціями поза храмами і монастирями предметів релігійного культу тощо [49, арк. 9-10; 50, арк. 16].

У той же час діяльність уповноважених Ради у справах РПЦ спрямовувалася на скорочення мережі діючих православних храмів в радянській державі. Так Херсонський облвиконком у відношенні до К. Шкуренка уповноваженого Ради у справах РПЦ по Херсонській обл. УРСР від 1 серпня 1950 р. звертав його увагу на те, що недіючий молитовний будинок в с. Птахівка Скадовського р-ну більш ніж рік ніким не використовується та руйнується, що збуджує активність віруючих і наголосив: «якщо б з Вашого боку вчасно було поставлене питання перед облвиконкомом про використання вказаної будівлі, такого явища не було б» [51, арк. 43].

Слід звернути увагу на те, що для влади мало значення в якій частині населеного пункту знаходиться храм, котрий вона збиралася закрити. Приміром, у матеріалах на вилучення молитовного будинку у релігійної громади с. Кардашинки Голопристанського р-ну в протоколі № 3 загальних зборів виборців Кардашинської сільради від 23 березня 1950 р. було вказано, що будівля знаходиться в центрі села, а в заяві віруючих указувалося, що вона знаходиться не в центрі, а біля невеликого кладовища. Однак уповноважений Ради у справах РПЦ по Херсонській обл. УРСР К. Шкуренко у своїх висновках щодо закриття згаданої церкви не звернув уваги на цю розбіжність, через що П. Ходченко уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР дорікнув йому, сказавши,

що місцезнаходження храму має «суттєве значення» і якщо такі неточності в документах будуть повторюватися буде повертати їх на доопрацювання [52, арк. 54]. Крім того, припинення діяльності кардашинського храму могло збурити віруючих, оскільки під церквою знаходився склеп, в якому було поховано кілька священників [53, арк. 57].

Очевидно, влада винесенням храмів на окраїни радянських населених пунктів намагалася позбутися сусідства з ними адміністративних закладів, тим самим підкресливши, що релігія для неї залишається ворожою.

Унаслідок закриття частини православних церков зросла кількість таємних відправ і храмів, що у свою чергу активізувало боротьбу силових структур з цим «вкрай політично шкідливим явищем» [54, с. 98-99]. Так уповноважений Ради у справах РПЦ по Херсонській обл. УРСР К. Шкуренко звернувся до голови Чаплинського райвиконкому П. Коваленка з вимогою за допомогою місцевих органів влади припинити незаконну діяльність знятого з реєстрації священника Д. Комарницького, яка полягала у проведенні ним служб і відправ [55, арк. 11].

Поряд з дотриманням стратегії спрямованої на поступове скорочення мережі діючих православних храмів обласна влада Херсонщини слідувала за тим, щоб місцева влада у своїй діяльності не вдавалася до так званих «перегнів» у відношенні до православної церкви. Наприклад, після того, як Голопристанський райвиконком у серпні 1951 р. вилучив у релігійної громади с. Рибальчого молитовний будинок і передав його Рибальчинській сільраді, яка взамін не надала віруючим іншої будівлі і навіть не дозволила їм купити будинок у приватної особи, в.о. голови виконкому Херсонської облради депутатів трудящих С. Редько вирішив стати на сторону віруючих. Зокрема він звернувся до голови виконкому Голопристанської райради Д. Гедзя з такими словами: «Незаконні дії райвиконкому і сільради визивають численні скарги, озлобляють віруючих трудящих проти місцевих радянських органів. Уважаючи таке становище, надалі неприпустимим, пропоную Вам у п'ятиденний строк надати під молитовний будинок релігійній громаді Рибальчого інше приміщення...» [56, арк. 26].

Унаслідок охолодження ліберальної церковної політики радянської держави з 1948 р. кількість

мережі діючих церков в УРСР не зростала, а повільно скорочувалася і станом 1 січня 1952 р. склала 8765 храмів або 99,4% від загальної кількості діючих православних молитовень станом на 1 січня 1947 р. На Херсонщині ж з у порівнянні з січнем 1945 р. кількість функціонуючих храмів скоротилася на п'ять відсотків і склала 101 [57, с. 143].

Кількість офіційно зареєстрованих священнослужителів в Херсонській обл. УРСР у порівнянні з червнем 1946 р. скоротилася на 22 відсотки і станом на 1 грудня 1952 р. склала 96, причому лише п'ять із них мали вищу освіту [58, арк. 8-14].

Незважаючи на несприятливі умови для розвитку клір Херсонщини неодноразово висловлював свою пошану Й. Сталіну. Так на засіданні духовенства Херсона 9-12 травня 1952 р. по захисту миру священнослужителі підтримали владу і наголосили, що «ніхто не повинен, не має морального права стояти в стороні від благословенної зверху справи захисту миру», а наприкінці засідання проспівали многії літа радянському вождю [59, арк. 3-4].

Ще під час хвороби радянського вождя Патріарх московський і всієї Русі Алексій звернувся 5 березня 1953 р. до всього духовенства з такими словами: «церква наша не може забути благословенного ставлення до неї нашого уряду й особисто Йосипа Віссаріоновича, котре знайшло відображення в цілій низці заходів, що схилялися до блага і до слави нашої руської православної церкви і її обов'язок відповідним їй чином, тобто гарячою молитвою відкликнутися на горе, випробування, що торкнулося нашого народу – хворобу дорогого нам всім вождя і мудрого будівничого народного блага» [60, арк. 8].

Православна церква, намагаючись домогтися спадкоємності політики «кон'юнктурного лібералізму» щодо неї, після смерті Й. Сталіна, висловила красномовні співчуття в зв'язку з його кончиною. Однак ця політика дійсно була залежною від політичної ситуації та зі зміною керівництва держави зазнала кардинальних змін. Так прийняття постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її покращення» від 31 липня 1954 р. поклало початок новому наступу на релігію взагалі та на православну церкву зокрема [61, с. 538].

Отже, політика радянської влади щодо РПЦ у 1943-1953 рр., виходячи з зовнішньополітичних

і внутрішньополітичних чинників, характеризувався, з одного боку, наданням можливості православним громадам відкрити та забезпечити функціонування значної кількості храмів, а з іншого – обмеженням розвитку православної церкви, що на Херсонщині, зокрема, знайшло своє

втілення у експропріації частини типових церков, обмеженні богослужбової діяльності священників поза храмами, посиленні на них фіскального тиску та встановленні суворого контролю за дотриманням православною церквою радянського релігійного законодавства.

Джерела та література

1. *Бистрицька Е. В.* Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943-1948 рр.) / Елла Володимирівна Бистрицька // Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 6. – С. 106-124.
2. *Бондарчук П. М.* Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Петро Миколайович Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 2. – С. 137-163.
3. *Канталінська Ж. В.* Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ж. В. Канталінська. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
4. *Луковенко І. Г.* Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943-1964 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук.: 09.00.11 «Релігієзнавство» / І. Г. Луковенко. – Київ, 2007. – 23 с.
5. *Милуш В. І.* Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 «Історія України» / Милуш В. І. – Львів, 2002. – 18 с.
6. *Яремчук С. С.* Православна церква на Буковині у 1944-1991 рр. (державно-церковні взаємини): Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 «Історія України» / С. С. Яремчук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
7. *Гераськин Ю. В.* Взаимоотношения Русской православной церкви, общества и власти в конце 1930-х – 1991 гг. (на материалах областей Центральной России): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02. «Отечественная история» / Ю. В. Гераськин – М., 2009. – 50 с.
8. *Марченко А. Н.* «Хрущёвская церковная реформа» и её влияние на внутрцерковную жизнь по материалам Уральского региона (1958-1964 гг.): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / А. Н. Марченко. – М., 2008. – 67 с.
9. *Михайловский А. Ю.* Провинциальные церковные приходы во второй половине 1940-х гг. / Александр Юрьевич Михайловский // Вопросы истории. – 2010. – № 6. – С. 143-145.
10. *Федотов А. А.* Русская православная церковь в 1943-2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом (по материалам Центральной России): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02. «Отечественная история» / А. А. Федотов. – Иваново, 2009. 48 с.
11. *Шкаровский М. В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах) / Михаил Витальевич Шкаровский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 400 с.
12. *Михайлуца М. І.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: Вид-во «ВМВ», 2008. – 392 с.
13. *Михайлуца М. І.* Православна церква на півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Михайлуца Микола Іванович; Нац. Ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2009. – 39 с.
14. *Бистрицька Е. В.* Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943-1948 рр.) / Елла Володимирівна Бистрицька // Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 6. – С. 106-124.
15. *Михайлуца М. І.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: Вид-во «ВМВ», 2008. – 392 с.
16. *Бистрицька Е. В.* Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943-1948 рр.) / Елла Володимирівна Бистрицька // Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 6. – С. 106-124.
17. *Історія релігії в Україні: Навчальний посібник* / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 736 с.
18. *Крупина В. О.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) / Віктор Олександрович Крупина // Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 6. – С. 124-135.
19. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії* (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.):

Колективна монографія/ Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.

20. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 1.

21. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 95.

22. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.

23. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: Вид-во «БМВ», 2008. – 392 с.

24. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 119.

25. Кязимова Г.Х. Державно-правові стосунки радянської влади і православної церкви у післявоєнні часи (на матеріалах Одеської єпархії) / Галина Хадирівна Кязимова // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15-16 квітня 2011 р., Одеса: «БМВ», 2011. – С. 336-339.

26. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943-1964 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 09.00.11 “Релігієзнавство” / Ілля Геннадійович Луковенко. – Київ, 2007. – 23 с.;

27. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 736 с.

28. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943-1964 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 09.00.11 “Релігієзнавство” / Ілля Геннадійович Луковенко. – Київ, 2007. – 23 с.

29. Цыпин Владислав, протоиерей. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая / Владислав Александрович Цыпин. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1917. – 832 с.

30. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 126.

31. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 120.

32. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 120.

33. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

34. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 82.

35. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 82.

36. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 119.

37. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

38. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 121.

39. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 121.

40. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

41. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 119, арк. 35.

42. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

43. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 135.

44. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – С. 536;

45. Цыпин Владислав, протоиерей. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая / Владислав Александрович Цыпин. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1917. – 736 с.

46. Кязимова Г.Х. Державно-правові стосунки радянської влади і православної церкви у післявоєнні часи (на матеріалах Одеської єпархії) / Галина Хадирівна Кязимова // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15-16 квітня 2011 р., Одеса: «БМВ», 2011. – с. 336-339.

47. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 136.

48. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Петро Миколайович Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 2. – С. 137-163.

49. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 130.

50. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 132.

51. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 135.

52. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 135.

53. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 135.

54. Шумило С. В. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории истинно-православной церкви в СССР // Сергей Викторович Шумило. – Луцк: Терен, 2011. – с. 272.

55. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 142.

56. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 142.

57. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Петро Миколайович Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 2. – С. 137-163.

58. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 144.

59. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 141.

60. ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 147.

61. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – С. 538.

References:

1. BYSTRYTS'KA E. V. (2009) Zmitsnennya mizhnarodnoho avtorytetu Rosiys'koyi pravoslavnoyi tserkvy u stalins'komu plani borot'by z Vatykanom (1943-1948) – Strengthening the international authority of the Russian Orthodox Church in the fight against the Vatican by plan of Stalin (1943-1948). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 6. p. 106-124. (in Ukrainian).
2. BONDARCHUK P. M. (2010) Osoblyvosti relihiynoyi sytuatsiyi v Ukrayini u seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rokiv. – Features of the religious situation in Ukraine in the mid-1940's – early 1950's. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 2. p. 137-163. (in Ukrainian);
3. KANTALINS'KA ZH. V. (2003) *Vidnosyny radyans'koyi derzhavy ta pravoslavnoyi tserkvy v Krymu v kintsi 40-kh – na pochatku 60- kh rokiv XX stolittya. Istoriya – Relations between the Soviet state and the Orthodox Church in Crimea in the late 40's – early 60-ies of XX century. History*. Zaporizhzhia, p. 20. (in Ukrainian).
4. LUKOVENKO I. H. (2007) *Radyans'ka derzhava i Rosiys'ka pravoslavna tserkva: istorychnyy dosvid vidnosyn na materialakh Donets'koyi oblasti (1943-1964) Istoriya – The Soviet state and the Russian Orthodox Church, the historical experience of relations on materials Donetsk region (1943-1964). History*. Kiev, p. 23. (in Ukrainian).
5. MYLUS' V. I. (2002) *Derzhavna vlada i pravoslavna tserkva na Volyni u druhiy polovyni 40-kh – 50-ti roky XX st. Istoriya – The government power and the Orthodox Church in Volyn in the second half of the 40's – 50's of the twentieth century. History*. Lviv, p. 20. (in Ukrainian).
6. YAREMCHUK S. S. (2006) *Pravoslavna tserkva na Bukovyni v 1944-1991 (derzhavno-tserkovni vzayemyny). Istoriya – The Orthodox Church in Bukovina in the 1944-1991 biennium. (relations between government and church). History*. Cherkassy, p. 20. (in Ukrainian).
7. HERAS'KYN YU.V. (2009) *Vzaimootnosheniya Russkoy pravoslavnoy cerkvi, obshchestva i vlasti v konce 1930-kh – 1991 gg. (na materialakh oblastey Centralnoy Rossii). Istoriya - Relations between the Russian Orthodox Church, society and the government at the end of 1930 – 1991. (On materials of areas of the Central Russia). History*. Moscow, p. 50. (in Russian).
8. MARCHENKO A. N. (2008) “Khrushchyovskaya tserkovnaya reforma” i eyo vliyanie na vnunritserkovnuyu zhizn po materialam Uralskogo regiona (1958-1964 gg.). *Istoriya - Reform of the Church during the reign of Khrushchev and his influence on the internal life of the Church, on the materials of the Ural region (1958-1964. History*. Moscow, p. 67. (in Russian).
9. MIKHAYLOVSKIY A. YU. (2010) *Provintsialnye tserkovnye prikhody vo vtoroy polovine 1940-kh gg. – The Church congregations of province in the second half of the 1940's.. Voprosy istorii – Questions of history*. No. 6. p. 143-145. (in Russian).
10. FEDOTOV A. A. (2009) *Russkaya pravoslavnaya tserkov v 1943-2000 gg.: vnunritserkovnaya zhizn, vzaimootnosheniya s gosudarstvom i obshchestvom (po materialam Tsentralnoy Rossii). Istoriya – Russian Orthodox Church in 1943-2000 gg.: The internal life, the relationship with the state and society (based on materials of Central Russia) History*. Ivanovo, p. 48. (in Russian).
11. SHKAROVSKIY M. V. (1999) *Russkaya pravoslavnaya tserkov pri Staline i Khrushchyove (gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniya v SSSR v 1939-1964 godakh). Istoriya – The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (state-church relation in the USSR in 1939-1964 years). History*. Moscow. (in Russian).
12. MYKHAYLUTSA M. I. (2008) *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrayiny v roky Druhoyi svitovoyi viyny. Istoriya – Orthodox church in southern Ukraine during the Second World War (1939-1945). History*. Odesa. (in Ukrainian).
13. MYKHAYLUTSA M. I. (2009) *Pravoslavna tserkva na pivdni Ukrayiny v period Druhoyi svitovoyi viyny u konteksti polityky radyans'koho i rumuns'koho rezhymiv. Istoriya – Orthodox church in southern Ukraine during the Second World War in the context of the Soviet and Romanian regimes. History*. Kiev. (in Ukrainian).
14. BYSTRYTS'KA E. V. (2009) Zmitsnennya mizhnarodnoho avtorytetu Rosiys'koyi pravoslavnoyi tserkvy u stalins'komu plani borot'by z Vatykanom (1943-1948) – Strengthening the international authority of the Russian Orthodox Church in the fight against the Vatican by plan of Stalin (1943-1948). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 6. p. 106-124. (in Ukrainian).
15. MYKHAYLUTSA M. I. (2008) *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrayiny v roky Druhoyi svitovoyi viyny. Istoriya – Orthodox church in southern Ukraine during the Second World War (1939-1945). History*. Odesa. p. 392 (in Ukrainian).
16. BYSTRYTS'KA E. V. (2009) Zmitsnennya mizhnarodnoho avtorytetu Rosiys'koyi pravoslavnoyi tserkvy u stalins'komu plani borot'by z Vatykanom (1943-1948) – Strengthening the international authority of the Russian Orthodox Church in the fight against the Vatican by plan of Stalin (1943-1948). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 6 .p. 106-124. (in Ukrainian).

17. KOLODNYI A. M., YAROTS'KYY P. L. (1999) *Istoriya relihiyi v Ukraini. Istoriya – History of Religion in Ukraine. History*. Kiev, p. 736. (in Ukrainian).
18. KRUPYNA V. O. (2009) *Vlada radyans'koyi Ukrayiny v otsyntsi hromadyan (druha polovyna 1940-kh – pochatok 1950-kh rr.)* – The government of Soviet Ukraine in the assessment of ukrainian nation (late 1940 s – early 1950s). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 6 .p. 124-135. (in Ukrainian).
19. V. M. DANYLENKO (2010) *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)*. *Istoriya – Postwar Ukraine: essays social history (late 1940s – mid 1950s). History*. Kiev, p. 336. (in Ukrainian).
20. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 119. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).
21. Reference «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 95. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).
22. V. M. DANYLENKO (2010) *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)*. *Istoriya – Postwar Ukraine: essays social history (late 1940s – mid 1950s). History*. Kiev, p. 336 (in Ukrainian).
23. MYKHAYLUTSA M. I. (2008) *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrayiny v roky Druhoi svitovoyi vyny. Istoriya – Orthodox church in southern Ukraine during the Second World War (1939-1945). History*. Odesa p. 392. (in Ukrainian).
24. Reference «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 119. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).
25. KYAZIMOVA H.KH. (2011) *Derzhavno-pravovi stosunky radyans'koyi vlady i pravoslavnoyi tserkvy u pislyavoyenni chasy (na materialakh Odes'koyi yeparkhiyi)*. [Public legal relations of the Soviet government and the Orthodox Church in post-war times (based on the Odessa diocese)]. *Proceedings of the South Ukraine: ethnic-historical, linguistic, cultural and religious dimensions (Ukraine, Odesa, April 15-16, 2011)*, Odesa, p. 336-339.
26. LUKOVENKO I. H. (2007) *Radyans'ka derzhava i Rosiys'ka pravoslavna tserkva: istorychnyy dosvid vidnosyn na materialakh Donets'koyi oblasti (1943-1964 rr.) Istoriya – The Soviet state and the Russian Orthodox Church, the historical experience of relations (based on materials Donetsk region (1943-1964 years)). History*. Kiev, p. 23. (in Ukrainian).
27. KOLODNYI A. M., YAROTS'KYY P. L. (1999) *Istoriya relihiyi v Ukraini. Istoriya – History of Religion in Ukraine. History*. Kiev, p. 736. (in Ukrainian).
28. LUKOVENKO I. H. (2007) *Radyans'ka derzhava i Rosiys'ka pravoslavna tserkva: istorychnyy dosvid vidnosyn na materialakh Donets'koyi oblasti (1943-1964) Istoriya – The Soviet state and the Russian Orthodox Church, the historical experience of relations on materials Donetsk region (1943-1964). History*. Kiev, p. 23. (in Ukrainian).
29. Tsypin Vladislav, protoierey. (1917) *Istoriya russkoy tserkvi 1917-1997. Istoriya – History of the Russian Church 1917-1997. History*. Moscow, p. 832. (in Russian).
30. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years.

Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 126. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

31. «Uповnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kii obl. 1944-1966 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kii obl. 1945-1965 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kii obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 120. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

32. «Uповnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 120. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

33. «Uповnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 97. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

34. «Uповnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Uповnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR

po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727 Description 1. Case 82. Derzhavniy arkhiv Khersons'-koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

35. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kii obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kii obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kii obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 82. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

36. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kii obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kii obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kii obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 119. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

37. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kii obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kii obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kii obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 97. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

38. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.*» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 121. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

39. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.*» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 121. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

40. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.*» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 97. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

41. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.*» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the

Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 119. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

42. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.*» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 97. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

43. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.*» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 135. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

44. KOLODNYI A. M., YAROTSKYY P. L. (1999) *Istoriya relihiyi v Ukrayini. Istoriya – History of Religion in Ukraine. History*. Kiev, p. 536. (in Ukrainian).

45. Tsylin Vladislav, protoierey. (1917) *Istoriya russkoy tserkvi 1917-1997. Istoriya – History of the Russian Church 1917-1997. History*. Moscow, p. 832. (in Russian).

46. KYAZYMOVA H.KH. (2011) *Derzhavno-pravovi stosunky radyans'koyi vlady i pravoslavnoyi tserkvy u pislyavoyenni chasy (na materialakh Odes'koyi yeparkhiyi)*. [Public legal relations of the Soviet government and the Orthodox Church in post-war times (based on the Odessa diocese)]. Proceedings of the South Ukraine: ethnic-historical, linguistic, cultural and religious dimensions (Ukraine, Odesa, April 15-16, 2011), Odesa, p. 338.

47. Reference «*Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh*

relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 136. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

48. BONDARCHUK P. M. (2010) Osoblyvosti relihiynoyi sytuatsiyi v Ukrayini u seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rokiv. – Features of the religious situation in Ukraine in the mid-1940's – early 1950's. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 2. p. 143-144 (in Ukrainian).

49. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 130. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

50. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 132. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

51. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years.

Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 135. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

Reference «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 135. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

53. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 135. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

54. SHUMILO S. V. *V katakombakh. Pravoslavnoe podpole v SSSR. Konspekt po istorii istinno-pravoslavnoy tserkvi v SSSR. Istorya – In the catacombs. Orthodox underground in the Soviet Union. Summary of the history Orthodox Church in the Soviet Union.. History. Luts'k, p. 98-99.* (in Ukrainian).

55. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 142. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

56. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 142. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

57. BONDARCHUK P. M. (2010) Osoblyvosti relihiynoyi sytuatsiyi v Ukrayini u seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rokiv. – Features of the religious situation in Ukraine in the mid-1940's – early 1950's. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No. 2. p. 143. (in Ukrainian)

58. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 144. Derzhavniy arkhiv Kherson-

s'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

59. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 141. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

60. «Upovnovazhenyy Rady u spravakh Rus'koyi pravoslavnoyi tserkvy pry RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1944-1966 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiynykh kul'tiv RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1945-1965 rr. Upovnovazhenyy Rady u spravakh relihiy RM SRSR po Khersons'kiy obl. 1965 rr.» – Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church at the Council of Ministers in the Kherson region 1944-1966 years. Commissioner on the issue of religious cults of the Council of Ministers in the Kherson region 1945-1965 years. Commissioner for Religious Affairs of the Council of Ministers in the Kherson region in 1965. Fund 3727. Description 1. Case 147. Derzhavniy arkhiv Khersons'koyi oblasti – State Archives of Kherson region. Kherson (in Ukrainian).

61. KOLODNYI A. M., YAROTS'KYY P. L. (1999) *Istoriya relihiyi v Ukrayini. Istoriya – History of Religion in Ukraine. History*. Kiev, p. 538. (in Ukrainian).

Джерела та біографічні студії

140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків

Розкрито особливості сприйняття Емського указу українською громадськістю останньої чверті XIX ст., висвітлено оцінки істориків дорадянського та радянського періодів щодо впливу Указу 1876 р. на розвиток української культури, національний рух в українських губерніях Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, Емський указ, цензура, антиукраїнська політика, М. Юзефович.

Александр Реент

140 лет Эмскому указу: в восприятии современников и оценках историков

Раскрыты особенности восприятия Эмского указа украинской общественностью последней четверти XIX в., показаны оценки историков досоветского и советского периодов относительно влияния Указа 1876 года на развитие украинской культуры, национальное движение в украинских губерниях Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, Эмский указ, цензура, антиукраинская политика, Юзефович.

Alexander Reent

140 years Ems decree: the perception of contemporaries and historians estimates

The weakening of anti-Ukrainian censorship in the early 1870-ies gave a new impetus to the development of Ukrainian studies and new impetus to Ukrainian book publishing in general. It contributed to the further content development of the "Ukrainian question." In the first half of 1870 Kyiv became the real center of Ukrainian multi-faceted book publishing. In the 1870-ies several new publishing and lithograph houses appeared in Ukrainian county towns. It indicated the growth of Ukrainian book publishing.

The Ems decree which entered into force in 1876 made it impossible to implement the plans of the representatives of nationally conscious intelligentsia to publish in the Ukrainian language. Unable to legally protest against this act of censorship, the most active intelligentsia representatives were still looking for the ways to convey to the government their disagreement with the decision of the imperial power. However, any discussion of the Ems decree on the pages of periodicals in the Russian Empire was not possible.

The lack of accurate and true information about the content of the royal decree, which was signed in Ems in 1876, mislead the representatives of Ukrainian intelligentsia about the true motives of banning Ukrainian theater performances, of persecuting nationally conscious Ukrainian teachers and of removing Ukrainian books from libraries. The embodiment of the Ems decree in the activities of Russian Empire censorship bodies was called by the contemporaries "the period of dead years" in the

Ukrainian book publishing. It negatively impacted the solution of the "Ukrainian question" in the future. Deterring the growth of the Ukrainian movement, it still contributed to the activation of latent forms of protest by the most conscious Ukrainians. Moreover, it gave an impetus to the development of Ukrainian-oriented periodicals in Galicia. However, the implementation of the restrictive act caused a lot of legal conflicts and oddities in the imperial censorship, police and administration bodies. All this is reflected negatively in the complex, including the image of the government in the public eye, exacerbating the confrontation between the autocracy and progressive intellectuals, increasing the ranks of the opposition-minded representatives.

Key words: *Russian Empire, Ems decree, censorship, anti-Ukrainian policy, M. Yuzefovych*

Загальновідомим є те, що в імперську добу українська культура була позбавлена державної опіки і підтримки, а тому не могла розвиватися в рівень із культурами західноєвропейських держав. Її корені були в простонародному середовищі, а розвиток напряду залежав від інтелектуальних, організаційних та фінансово-економічних зусиль української інтелігенції. Успішність праці останніх, на наше переконання, яскраво почала демонструвати політика імперської Росії щодо українського слова та книговидавання, які із окремих ситуативних, рефлексивних заходів почала набирати з 1860-х рр. системного характеру і досягла апогею 1876 р. в так званому «Емському указі». Незважаючи на те, що з того часу минуло 140 років, а сам нормативно-правовий акт має чітку й імперативну форму, в сучасному суспільстві не вчувають дискусії щодо його сутності, трактовки статей, наслідків та врешті-решт, юридичної законності. У даній історичній студії ми хотіли б згадати як Указ 1876 року був сприйнятий сучасниками, як його оцінювали історики на початку 1920-х рр., радянські часи. Сучасна історіографія по вивченню антиукраїнських заборон в Російській імперії достатньо широка, представлена різного роду працями. Окремо, мабуть, варто згадати про виданий у 2015 році Інститутом історії України збірник документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», у якому крізь призму архівних джерел висвітлено передумови, обставини та наслідки появи та функціонування Валуєвського розпорядження 1863 р., Емського указу 1876 р., інших нормативних документів, що обмежували присутність українського слова в інформаційному просторі Російської імперії [1]. Це видання покликане поставити крапку у громадських дискусіях довкола ставлення імперської влади до українства, прибрати історичні маніпулювання на цій темі, надати можливість

усім зацікавленим користуватися не історичним наративом, а першоджерелом. Таким комплексом доступних, прокоментованих та розшифрованих документальних джерел не володів жоден історик попередніх часів, а тим більше сучасних модерної доби. Цікавим буде прослідкувати сприйняття і оцінки саме найжорстокішої із заборон XIX ст. – славнозвісного Емського указу.

На початку 70-х рр. XIX ст. український національний рух в Росії вступає в нову фазу активізації, яка була обумовлена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями та загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у пореформену добу. Протягом 60-х–80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, відбулося зростання міст, культурних і інтелектуальних центрів, зросла питома вага інтелігенції у структурі народонаселення Наддніпрянської України. Це сприяло пожвавленню культурно-політичної діяльності українства, так, як керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні у зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього достатку [2].

Послаблення антиукраїнських цензурних обмежень на початку 1870-х рр. разом із діяльністю Південно-Західного відділу Російського Імператорського географічного товариства дали новий поштовх розвитку українознавчих студій та новий імпульс до українського книговидавання загалом, що сприяло подальшій розробці змісту «українського питання». Протягом нетривалого періоду діяльності «Відділу...» його члени видали фундаментальне фольклорно-етнографічне видання в семи томах «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край (1872–1878)». У ці ж роки у Києві виходять такі фольклорні збірники, як «Народные южно-русские сказки» І. Рудченка в двох томах (1869–

1870), «Исторические песни малорусского народа» В. Антоновича і М. Драгоманова (1874–1875), «Записки Юго-Западного отдела географического общества» (1874)», «Сборник песен буковинского народа» О. Лоначевського (1875), «Малорусские предания и рассказы» М. Драгоманова (1876). Інші цінні збірники українського фольклору виходять у Петербурзі (збірники пісень з нотами А. Рубця, О. Маркевича, «Молодоці» М. Лисенка) і в Москві («Заклинания малороссийского народа» П. Єфіменка, «Песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького) [3].

У першій половині 1870-х років Київ став справжнім центром українського різнопрофільного книговидання. У місті існувало 10 друкарень, близько 20 книжкових крамниць і лавок, 8 бібліотек. Київські видавці В. Давиденко, Є. Федоров, Ф. Піскунов узялися друкувати українські книги для народу. В 1870-х рр. з'являється ряд нових друкарень і літографій у повітових українських містах, що свідчило про наростання українського книговидання.

У 1872–1873 рр. у Києві частка україномовних видань становила 4% до всіх київських видань, а в 1874–1875 рр. – вже аж 23%! У ці роки особливою популярністю користувались масові науково-популярні україномовні книги з медицини та природознавства («Про хвороби», «Про холеру», «Про звірів по Брему. «Медведі» Яструбця, тобто Ф. К. Вовка й ін.). Хоча згідно з Валувеським циркуляром такі видання для народу мали заборонятися цензурою у першу чергу [4].

Для боротьби з українським рухом, особливо з публіцистичною діяльністю його активних діячів на сторінках «Київського телеграфа», противники українства, окрім підконтрольних їм періодичних видань, вирішили використати силу цензури та натиснути на відповідного київського чиновника-цензора Пузиревського, змусити його більш прискіпливіше ставитися до цензурування україномовної продукції. Але старий чиновник, який до того ж за не прямими доказами за певну винагороду закривав очі на проукраїнські матеріали, не міг зупинити лавину україномовних видань і лише нарікав на свій вік, великі об'єми роботи тощо. Тому більш дієвим способом привернути увагу центральної влади до подій в українських губерніях та Києві, пов'язаних з розвитком українського руху, видалося пряме звернення у вигляді доповідна записка таємного радника і голови Київської

археографічної комісії М. Юзефовича до III Відділення [5]. Ця записка стала не тільки прологом історії вироблення нових заходів антиукраїнської цензурної політики, вона була взята за основу роботи урядової наради у справі «українофільства», а рекомендації висловлені в записці М. Юзефовичем були частково реалізовані в самому Емському указі 1876 р.

Разом із тим, не слід вважати головним винуватцем у виробленні нових цензурних переслідувань українського друкованого слова М. Юзефовича. Насправді ж за українським рухом здійснювався пильний нагляд зі сторони III Відділення, у ході якого було встановлено зв'язки між «українофілами» і революційними народниками. І донос Юзефовича був як те зерно, кинуте на підготовлений ґрунт.

Зміст Емського указу та процедура творення його норм досить деталізовано відтворені науковцями і практично стали вже хрестоматійними. Свою увагу ми хотіли б звернути на сприйняття заборонного акту сучасниками, його висвітлення в дорадянській та радянській історіографії.

Набуття чинності Емського указу 1876 р. унеможливило реалізацію планів українського книговидання представниками національно свідомої інтелігенції. Не маючи можливості легально опротестувати цей цензурний акт, найактивніші її представники все-таки шукали способи довести до відома уряду свою незгоду з таким рішенням імперської влади. Так, у споминах Є. Чикаленка знаходимо згадку про те, як члени Єлисаветградської громади звернулися до М. Костомарова і російського літературознавця, відомого вченого і громадського діяча О. Пипіна з проханням виступити в пресі з протестом проти указу 1876 року. У свою чергу український історик пообіцяв зробити все від нього можливе [6]. Однак, будь-яке обговорення Емського указу на сторінках періодичних видань у Російській імперії було не можливим. Чинні норми «Статуту про цензуру і друк» зобов'язували цензорів не допускати публікації статей з критикою указів імператора, розпоряджень або постанов вищих державних органів. Тому реально у цій ситуації М. Костомаров, як О. Пипін, нічим не могли зарадити.

У той же час західноєвропейська преса відгукнулася на новий дискримінаційний акт цензурної політики російського уряду в «українському питанні». Так, в австрійській газеті «Neuefreie Presse» («Нова вільна преса») у статті «Russische

Nivellirungs-Politik) («Російська асимілятивна політика» або «Російська політика вирівнювання») писалося: «Така політика винищення у своїй країні є знущанням над освітою і культурою». Кореспонденти чеської газети «Narodni-Listi» зазначали, що «такої огульної заборони цілої української літератури не може прийняти жоден друг слов'янства і Росії». Саме дякуючи західноєвропейській пресі (стаття «Lalibertéen Russie» («Свобода в Росії») у французькому журналі «Revue des deux mondes»), як прогресивна європейська, так і російська й українська громадськість, лише через два, а то і три роки, змогла ознайомитися з Емським указом 1876 р., зміст якого не передбачав оприлюднення [7].

Відсутність правдивої інформації щодо змісту царського указу, підписаного в Емсі у 1876 р., вводила в оману представників української інтелігенції щодо справжніх мотивів заборон українських театральних вистав, переслідування національно свідомих учителів і вилучення українських книжок з бібліотек. Такі дії розцінювались нею (а також представниками західно-української інтелігенції) як прояв свавілля місцевої влади.

Втілення Емського указу у практичній діяльності цензурних органів Російської імперії сучасники означили періодом «мертвих років» в українському книговидаванні, які негативно вплинули у подальшому на розв'язання «українського питання». Стримуючи наростання українського руху, воно все ж посприяло активізації латентних форм протесту передового українства, ще більш простимулювавши розвиток українофільських періодичних видань у Галичині. Разом із тим, реалізація цього обмежувального акту породила і немало правових колізій та курйозів у роботі імперських цензурних, поліцейних та адміністративних органів. Все це у комплексі негативно відбивалося, у тому числі, на іміджі влади в очах громадськості, посилюючи протистояння між самодержавством та передовою інтелігенцією, збільшуючи лави опозиційно налаштованих її представників. Документи III Відділення Імператорської Канцелярії засвідчують, що у вересні 1876 р.: «Прибывшие после каникул из Малороссии студенты рассказывают, что там сильное неудовольствие местной интеллигенции разбудило известное правительственное распоряжение, воспретившее пьесы и издания на малороссийском языке. Результатом этого запре-

щения было то, что почти во всех помещичьих семействах женщины начали носить национальный костюм (малороссийские рубашки), который давно уже не был в употреблении. Профессора Драгоманова называют главным чиновником происшедшего, и он приобрел огромную популярность в Малороссии, особенно в Киеве. Утверждают, что он переселяется в Австрию, чтобы издавать там украинофильский журнал». Згодом у складеній 1904 р. Російською Академією наук «Записке по вопросу о цензуре книг на малорусском наречи» зазначалося: «Под прямым давлением закона 1876 года стала развиваться малорусская литературная эмиграция; малорусские писатели перенесли свой труд в галицкие издания. В Галиции заявили: «не забудем ни на минуту, что на нас лежит ответственность за долю и недолю нашего народа». С этого времени начался большой рост заграничной малорусской литературы, с преобладанием протестующего настроения. В сознании, что «свет правды разольется через всякие преграды галицко-русская литература росла быстро; в настоящее время она имеет около 40 журналов и газет на малорусском языке [7]».

Отже, як відзначають сучасники, Емський указ 1876 р. мав зворотну дію, замість створення сприятливих умов для поширення у Галичині проросійських ідей москвофілами через субсидовані російським урядом видання, такі як «Слово», Західна Україна стала креативним українським центром, завдяки контактам між ним та інтелігенцією підросійської України «українське питання» знаходило свій подальший розвій.

Перші науково-популярні студії щодо осмислення значення Емського указу для розвитку українського національного руху почали виходити наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливо цей процес активізувався коли в ході Російської революції 1905–1907 рр. було скасовано попередню цензуру та обмеження щодо україномовних видань. Наукові розвідки М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Єфремова були приурочені ювілейним датам заборонних актів. Так, у опублікованій до тридцятої річниці Емського указу М. Грушевським статті «Ганебний пам'яті» (передрукована у 1926 р.) вчений зупиняється на політичних і культурних наслідках до яких призвів цей антиукраїнський цензурний акт: «Від часу, коли Україна зв'язалася з Москвою і за політичним зв'язком прийшов культурний, українське

життя стало підпадати різним катаклізмам... Українська культура, – щодавніше йшла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціальний додаток до «світової» російської культури» [8]. Обставинами прийняття Емського указу та етапами антиукраїнської цензурної політики імперського уряду протягом другої половини XIX ст. займався В. Науменко [9;10], а в статті «Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности» відомого громадського діяча, письменника і публіциста П. Стебницького розглянуто історію розвитку цензурного законодавства щодо українського друкованого слова, охарактеризовані деякі аспекти діяльності цензурних органів в українських губерніях імперії Романових [11].

Аспекти, пов'язані з цензурними переслідуваннями українських періодичних видань, досліджував Б. Грінченко у статті «Тяжким шляхом (про українську пресу)», що вийшла друком у 1912 р. Дослідник змалював реальну, хоч і дещо сумну картину зародження й занепаду ряду українськомовних видань на сході України (зокрема «Громадська Думка», «Народна справа», «Боротьба», «Вільна Україна», «Слобожанщина», «Запоріжжя», «Голос робітника»), їх взаємини з цензурою [12].

Висвітленню деяких проявів антиукраїнської цензурної політики, присвятив декілька статей і С. Петлюра. Зокрема, він проаналізував згубний вплив професійної діяльності одного з київських цензорів С. Щоголева на процес розвитку українського книговидання та публіцистики [13].

Про негативний вплив цензурної політики російського уряду на розвиток української літератури, драматургії, освіти та культури в цілому писали відомі громадсько-політичні і культурні діячі М. Драгоманов, В. Антонович, В. Садівський.

Російська імперська історіографічна традиція трактувала український національно-визвольний рух другої половини XIX – початку XX ст. виключно як чужоземну (австрійську чи польську) інтригу, розраховану на те, щоб спрямувати сепаратистські устремління «малоросів» на «розкол єдиного тіла великої російської нації». Важко сказати, хто саме першим почав обґрунтування такої концепції, але одним із її апологетів виступав цензор Київського тимчасового комітету у справах друку, член Київського клубу

російських націоналістів, автор праць «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912) та «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (1914) (друга книга являла собою авторський скорочений виклад першої) Сергій Щоголев. Як не дивно, але С. Щоголев відповідно до текстів своїх книг виступив критиком імперської системи антиукраїнських заборон (Валуєвського циркуляру та Емського указу), які виявилися не достатньо ефективними та не системними, не подолали «український сепаратизм», що й надалі розвивався на початку XX ст. Чиновник намагався виробити й озвучити рекомендаційні заходи для уряду, спрямовані на те, що б раз і назавжди подолати «український сепаратизм». Зокрема, він вказував, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту, відучити молоде покоління від мови й запровадити «меры против периодической печати на украинском языке»; не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священикам проповідувати по-українському [14; 15].

Можливість доступу до документальних матеріалів царських часів у 1920-ті рр. сприяла появі нових документальних студій щодо обставин запровадження та змісту Емського указу. У 1926 р. історик В. Міяковський опублікував статтю «Ювілей цензурного акту», у якій детально розібрав зміст записки М. Юзефовича щодо розвитку «українофільської пропаганди» у Південно-Західному краї, розглянув роботу надзвичайної урядової та оголошені на ній доповідні записки від різних відомств та самого М. Юзефовича, особливості впровадження Емського указу 1876 р. у практичну діяльність цензурних органів, пов'язані з цим правові колізії. Завдяки зусиллям В. Міяковського було опубліковано кілька таємних циркулярів по цензурному відомству, які висвітлювали політику самодержавної влади щодо українського друкованого слова. Зокрема, у журналі «Архівна справа» у 1927 р. В. Міяковський надрукував невідому раніше записку М. Юзефовича у III відділення, яка стала сигналом до початку репресій проти українських громадсько-політичних діячів 70-х років XIX ст. [16]. Інший український історик радянського періоду 1920–1930-х рр. М. Яворський у своїй статті відстоював думку про те, що цензурні заборони на видання українськомовних друкованих творів пов'язані також із

використанням української мови для пропаганди революційних ідей народниками серед селян українських губерній [17].

На початку 1930-х рр. яскраво починає відображатися зміна основних теоретико-методологічних засад у радянській історіографії, утвердження марксистсько-ленінського (а точніше сталінського) бачення історії, що у свою чергу призвело до згортання досліджень з цензурної політики російського самодержавства в «українському питанні». Останньою ластівкою став вихід монографії у 1930 р. Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.», у якій поряд з висвітленням «українського питання», розглянуті аспекти взаємовідносин «Киевского телеграфа» з цензурними інституціями. Дослідник значну увагу приділив визначенню ролі і наслідків Валуєвського циркуляру та Емського указу для українського книговидавництва, діяльності цензурних органів українських губерній по втіленню їхніх норм і приписів [18].

Протягом 30-50-х рр. XIX ст. вийшли праці українських радянських істориків тільки з дотичної проблематики. Зокрема, вчений В. Ігнатенко склав бібліографію української преси протягом 1816–1916 рр., яка також важлива для дослідників, що працюють над проблемами розвитку преси та цензурної політики у XIX – поч. XX ст. [19]. У середині 1950-х рр. XX ст. вийшли праці історика з української діаспори А. Животка та представника української радянської історіографії М. Бернштейна [20; 21]. Розглядаючи особливості розвитку як преси вцілому, так і окремих україномовних видань протягом другої половини XIX ст., дослідники не обійшли своєю увагою і аспекти зносин періодичних видань з цензурними органами після Емського указу.

Слід також виокремити працю українського радянського вченого В. Бородіна «Т. Шевченко і царська цензура», у якій висвітлено особливості процедури розгляду творів Т. Шевченка цензурними органами Російської імперії, проаналізо-

вані цензурні підходи, які застосовувалися до окремих творів «Великого Кобзаря» [22].

Для сучасного розвитку української та російської історичної науки характерним є історіографічний розріз, суть якого полягає в тому, що в одному випадку український національний рух, діячі якого протягом другої половини XIX ст., незважаючи на антиукраїнські імперські цензурні та інші заборони, робили все можливе для реалізації есхатологічного завдання – самовизначення нації. В іншому випадку мова йде про те, як завдяки історичним обставинам австрійські й польські політичні кола, використовуючи в якості зброї національно свідомих українців, намагались використати їх для реалізації своїх сепаратистських устремлінь, прагнучи, як вважають російські дослідники, таким способом «розколоти єдине тіло великої російської нації». У такому трактуванні розвитку українського національного руху на теренах Російської імперії, цензурна політика самодержавства щодо «українського питання» і зокрема Емський указ 1876 р. представляється як необхідність захисту державної цілісності, протистояння чужоземній інтризі. Поряд із цим у сучасній російській історіографії досить потужно репрезентований більш-менш об'єктивний напрям досліджень цієї проблеми, про свідчать роботи Олексія Мілера, Ірини Міхутіної [23; 24]. Серед українських учених варто згадати прізвища М. Тимошика, М. та Н. Щербаків, О. Овсієнка [25–29].

Отже, і сучасники, і дослідники Емського указу чітко розуміли, що цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» протягом XIX ст. мала виражену тенденцію до посилення норм-заборон, реагуючи на розвиток українського національного руху в контексті інших суспільно-політичних процесів, вона ставала більш жорстокою, витонченою, раціональною, намагаючись ефективно реагувати на виклики часу.

Джерела та література

1. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Упорядник Геннадій Боряк / Археографічне опрацювання документів: В.П. Баран, Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, О.В. Музичук, П.П. Найдено, В.С. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2015. – LXII; 810 с.: іл.

2. Реєнт О.П. Україна в імперську добу.(XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 64.

3. Дей О.І. Книга і друкарство на Україні / Дей О.І. [за ред. П. Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 172.

4. Петров С.С. Книжкова справа в Києві / С.С. Петров. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – С. 52.

5. Савченко Ф.Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Якович Савченко. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – С. 84.
6. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Є.Х. Чикаленко; [передмова В. Шевчука]. – К.: Темпора, 2003. – С. 334.
7. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – К.: Первой Киевской артили печатного дела, 1914. – 22 с.
8. Грушевський М.С. Ганебний пам'яті / М.С. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 46–51.
9. Науменко В.П. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства / В.П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2 (5). – Ч. 1. – С. 135–151.
10. Науменко В.П. Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства / В.П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 3 (6). – Ч. 1. – С. 249–268.
11. Стебницький П.Я. Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Я. Стебницький. // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 94–110.
12. Грінченко Б.Д. Тяжким шляхом (про українську пресу) / Грінченко Борис Дмитрович – К., 1912. – 74 с.
13. Петлюра С. В. Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К., 1993. – 341 с.
14. Щёголев С.Н. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К. – СПб., 1914. – 160 с.
15. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1912. – 588 с.
16. Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1926 – 16 с.
17. Яворський М.І. Емський Акт. 1876 р. / М. І. Яворський // Прапор Марксизму 1927 р., – Ч.1 – С.114–153; 1928. – Ч.1–2. – С. 93–113.
18. Савченко Ф.Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Якович Савченко. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.
19. Ігнатенко В. Бібліографія української преси. 1816–1916. / В. Ігнатенко. – Харків, 1930. – 193 с.
20. Животко А.П. Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / Животко Аркадій Петрович [упоряд. Микола Тимошик]. – К.: НВЦ "Наша культура і наука", 1999. – 368 с.
21. Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 215 с.
22. Бородин В.Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840 – 1862 роки / В. Т. Бородин. – К.: Наукова думка, 1969. – 161 с.
23. Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
24. Михутина И.В. Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. / Ирина Васильевна Михутина. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
25. Тимошик М.С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905 – 1917 роки) / М.С. Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 1999. – С. 55–63.
26. Щербак М.Г. Архівні матеріали про діяльність цензурних установ в Україні / Щербак Микола Григорович, Щербак Ніна Миколаївна // Сумський історико-архівний журнал – 2008. – Випуск IV–V. – С. 86–90.
27. Щербак Н.О. Інтелігенція в боротьбі за відміну обмежень українського слова / Н.О. Щербак // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 168–171.
28. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / Н.О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
29. Овсієнко О.Ф. Каральні органи царизму // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – XX ст.) / О.Ф. Овсієнко // Кол. наук. монографія в 3-х част. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Ч. III. – С. 3–68.

References:

1. Ukrayins'ka identy'chnist' i movne py'tannya v Rosijs'kij imperiyi: sproba derzhavnogo reguluvannya (1847–1914): Zbirny'k dokumentiv i materialiv / Uporyadny'k Gennadij Boryak / Arxeografichne opracyuvannya dokumentiv: V.P. Baran, L.Z. Giszova, L.Ya. Demchenko, O.V. Muzy'chuk, P.P. Najdenko, V.S. Shandra; NAN Ukrayiny'. Insty'tut istoriyi Ukrayiny'; Ukrderzhzharkiv, CzDIAK Ukrayiny'. – K.: TOV "Vy'davny'cztvo "Klio", 2015. – LXII; 810 s.: il.
2. Reyent O.P. Ukrayina v impers'ku dobu.(XIX – pochatok XX st.) / Oleksandr Petrovy'ch Reyent. – K.: Insty'tut istoriyi Ukrayiny' NANU, 2003. – S. 64.
3. Dej O.I. Kny'ga i drukarstvo na Ukrayini / Dej O.I. [za red. P. Popova]. – K.: Nauk. dumka, 1965. – S. 172.

4. Petrov S.S. Kny`zhkova sprava v Ky`yevi / S.S. Petrov. – K.: TOV «UVPK «EksOb», 2002. – S. 52.
5. Savchenko F.Ya. Zaborona ukrayinstva 1876 r.: Do istoriyi gromads'ky`x ruxiv na Ukrayini 1860–1870-x rr. / Fedir Yakovy`ch Savchenko. – X. – K.: Derzhvy`dav Ukrayiny`, 1930. – S. 84.
6. Chy`kalenko Ye.X. Spogady` (1861–1907): Dokumental'no-xudozhnye vy`dannya / Ye.X. Chy`kalenko; [peredmov V. Shevchuka]. – K.: Tempora, 2003. – S. 334.
7. Ob otmene stesneny`j malorusskogo pechatnogo slova. – K.: Pervoj Ky`evskoj arty`ly` pechatnogo dela, 1914. – 22 s.
8. Grushevs`ky`j M.S. Ganebnij pam'yati / M.S. Grushevs`ky`j // Ukrayina. – 1926. – Kn. 4 (18). – S. 46–51.
9. Naumenko V.P. Do istoriyi ukaza 1876 roku pro zaboronu ukrayins`kogo py`s`menstva / V.P. Naumenko // Ukrayina. – 1907. – T. II. – Kn. 2 (5). – Ch. 1. – S. 135–151.
10. Naumenko V.P. Najbly`zhchi vidguky` ukaza 1876 r. pro zaboronu ukrayins`kogo py`s`menstva / V.P. Naumenko // Ukrayina. – 1907. – T. II. – Kn. 3 (6). – Ch. 1. – S. 249–268.
11. Stebny`czky`j P.Ya. Ocherk razvy`ty`ya cenzurnogo rezhy`ma v otnosheny`y` malorusskoy py`s`menosti` / P. Ya. Stebny`cz`ky`j. // Ukrayina: nauka i kul`tura. – K., 1993. – Vy`p. 26–27. – S. 94–110.
12. Grinchenko B.D. Tyazhky`m shlyaxom (pro uk-rayins`ku presu) / Grinchenko Bory`s Dmy`trovy`ch – K., 1912. – 74 s.
13. Petlyura S.V. Statti / Uporyad. ta avt. peredm. O. Kly`mchuk. – K., 1993. – 341 s.
14. Shhegolev S.N. Sovremennoe ukay`nstvo. Ego proy`svozhdeny`e, rost y` zadachy`. / S.N. Shhegolev. – K.–SPb., 1914. – 160 s.
15. Shhegolev S.N. Ukay`nskoe dvy`zheny`e kak sovremennij etap yuzhnorusskogo separaty`zma / S.N. Shhegolev. – Ky`ev: Ty`pografy`ya T-va Y`. N. Kushnerev y` K®, 1912. – 588 s.
16. Miyakovs`ky`j V. Yuvilej cenzurnogo aktu 1876 roku / V. Miyakovs`ky`j. – K.: Ukayins`ky`j naukovy`j insty`tut kny`goznavstva, 1926 – 16 s.
17. Yavors`ky`j M. I. Ems`ky`j Akt. 1876 r. / M. I. Yavors`ky`j // Prapor Marksyzmu 1927 r., – Ch.1 – S.114–153; 1928. – Ch.1–2. – S. 93–113.
18. Savchenko F.Ya. Zaborona ukrayinstva 1876 r.: Do istoriyi gromads'ky`x ruxiv na Ukrayini 1860–1870-x rr. / Fedir Yakovy`ch Savchenko. – X. – K.: Derzhvy`dav Ukrayiny`, 1930. – 415 s.
19. Ignatenko V. Bibliografiya ukayins`koyi presy`. 1816–1916. / V. Ignatenko. – Xarkiv, 1930. – 193 s.
20. Zhy`votko A.P. Istoriya ukayins`koyi presy`: Navch. posib. dlya stud. f-tiv zhurnalisty`ky` vy`shhy`x zakl. osvity` / Zhy`votko Arkadij Petrovy`ch [uporyad. My`kola Ty`moshy`k]. – K.: NVCz "Nasha kul`tura i nauka", 1999. – 368 s.
21. Bernshtejn M.D. Zhurnal «Osnova» i ukayins`ky`j literaturny`j proces kincy 50 – 60-x rokiv XIX st. / M. D. Bernshtejn. – K.: Vy`d-vo AN URSR, 1959. – 215 s.
22. Borodin V.T. G. Shevchenko i czars`ka cenzura. Doslidzhennya ta dokumenty` 1840–1862 roky` / V.T. Borodin. – K.: Naukova dumka, 1969. – 161 s.
23. My`ller A.Y. „Ukay`nsky`j vopros” v poly`ty`ke vlastej y` russkom obshhestvennom mneny`y` (vtoraya polovy`na XIX v.) / Aleksej Y`l`y`ch My`ller. – SPb.: Aletejya, 2000. – 260 s.
24. My`xuty`na Y`.V. Ukay`nsky`j vopros v Rossy`y` v konce XIX – nachale XX st. / Y`ry`na Vasy`l`evna My`xuty`na. – M.: Y`n-t slavyanovedeny`ya RAN, 2003. – 288 s.
25. Ty`moshy`k M.S. Do istoriyi cenzurny`x uty`skiv ukayins`kogo drukovanogo slova v period progoloshennya konstytucijny`x svobod (1905 – 1917 roky`) / M.S. Ty`moshy`k // Zhurnalisty`ka. Presa. Telebachennya. Radio. Respublikans`ky`j mizhvidomchy`j naukovy`j zbirny`k. Vy`p. 25. – K.: Vy`davny`cho-poligrafichny`j centr “Ky`yivs`ky`j universy`tet”, 1999. – S. 55–63.
26. Shherbak M.G. Arxivni materialy` pro diyal`nist` cenzurny`x ustanov v Ukayini / Shherbak My`kola Gry`gorovy`ch, Shherbak Nina My`kolayivna // Sums`ky`j istory`ko-arxivny`j zhurnal – 2008. – Vy`pusk IV–V. – S. 86–90.
27. Shherbak N.O. Inteligenciya v borot`bi za v-dminu obmezhen` ukayins`kogo slova / N.O. Shherbak // Naukovi zapy`sky` z ukayins`koyi istoriyi: Zbirny`k nauk. statej. – Pereyaslav-Xmel`ny`cz`ky`j, 2000. – Vy`p. 10. – S. 168–171.
28. Shherbak N.O. Nacional`ne py`tannya v polity`ci czary`zmu u Pravoberezhnij Ukayini (kinecz` XVIII – pochatok XX st.): Monografiya / N.O. Shherbak. – K.: PCz «Ry`zografika», 2005. – 616 s.
29. Ovsienko O.F. Karal`ni organy` czary`zmu // Ukayins`ke py`tannya v Rosijs`kij imperiyi (kinecz` XIX – XX st.) / O.F. Ovsienko // Kol. nauk. monografiya v 3-x chast. – K.: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NANU, 1999. – Ch.III. – S. 3–68.

Картографічні матеріали з фондів державного архіву Харківської області як джерело вивчення Слобідсько-Українського поселення кавалерії

У статті досліджуються інформаційні можливості карт та топографічних планів населених пунктів та округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії як історичного джерела, що дозволяє розглянути діяльність Межевої Комісії, особливості будівельних процесів та територіальний устрій військових поселень в Слобідсько-Українській губернії.

Ключові слова: військові поселення, 2-га кірасирська дивізії, карта, документ, архів.

Алена Маршала

Картографические материалы из фондов Государственного архива Харьковской области как источник для изучения Слободско-Украинского военного поселения кавалерии

В статье исследуются информационные возможности карт и топографических планов населенных пунктов и округов Слободско-Украинского военного поселения кавалерии как исторического источника, который позволяет рассмотреть деятельность Межевой Комиссии, особенности строительных процессов и территориальное устройство военных поселений в Слободско-украинской губернии.

Ключевые слова: военные поселения, 2-я кирасирская дивизия, карта, документ, архив.

Alena Marshala

Cartographic materials from the State Archives of Kharkiv region as a source for the study of Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry

The article explores the possibility of information maps and topographical plans of settlements and districts of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry, as a historical source.

Consider the organization that engaged in inspection activities of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry and mapping, the authors of the individual plans are determined.

The author examines the card approval process settlements, how was studying the formation of the territory of the districts of military settlements cavalry.

Map study to determine the volumes of the building in different districts of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry types of buildings that are built, their location

Particular attention is paid to the district of the Pskov Cuirassier Regiment. Based on the analysis of maps from the State Archives of Kharkiv region studied territorial of the Kharkov settlement. The article also examines the economic organization of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry.

Key words: military settlements, 2nd cuirassier division, map, document archive.

Особливе місце в історії Слобідської України посідають військові поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, що в пер. пол. XIX ст. об'єднували значну частину селищ та слобід регіону. Існування Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії було пов'язано зі змінами у соціально-економічній сфері, територіальному та адміністративному устрої: були сформовані військово-поселенні округи, що мали власні органи управління, соціальну структуру та господарство, окрім того, під час функціонування військових поселень трансформації зазнала також містобудівельна система населених пунктів, яскравим наслідком чого виступають житлові, громадські та господарські будівлі, що збереглися дотепер. Вивчення зазначених аспектів потребує використання різних груп історичних джерел, тому одним з напрямів роботи дослідників, що вивчають військово-поселену систему Російської імперії є пошук та наукова обробка як опублікованих, так і архівних матеріалів. Зокрема, у працях Т.М. Кандаурової [1] як джерело з історії військових поселень кавалерійських полків розглядаються статистичні атласи, що дають як загальні відомості про стан військово-поселених округів, так і зокрема, про об'єми будівництва. Стаття В.Л. Цубенко [2] становить собою загальний огляд матеріалів, що містяться у центральних архівних установах України та Російської Федерації, а також аналіз зібрання деяких місцевих архівів. Проте, дослідниками майже не використовуються документи, що зберігаються в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), які дозволяють виявити особливості функціонування військових поселень в Слобідсько-Українській губернії. Зокрема, особливої уваги привертає комплекс матеріалів з фонду «Харківська губерньська креслярська», що складається з топографічних планів та карт земель і населених пунктів військово-поселених округів полків 2-ї кірасирської дивізії, а також Харківського військового поселення. Тому мета даної статті полягає у знайомстві з картами та планами з зібрання ДАХО, особливостями їх складання та виявленні інформації, щодо функціонування Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, що вони містять.

Огляд територій, що ввійшли до складу Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, складання карт військово-поселених округів, проектних планів населених пунктів

покладалося на Межову Комісію [3], що була заснована в окрузі військового поселення 2-ї уланської дивізії рескриптом на ім'я Міністра юстиції від 6 квітня 1817 р. [4], 2-ї кірасирської дивізії – наказом від 7 березня 1824 р. [5], а також Креслярську, під керівництвом директора Семенченкова [6], яка виступала структурним підрозділом зазначеної комісії, про що свідчать як архівні та опубліковані документи, так і власне надписи на картах. Окрім того, в 1830 р. задля здійснення зйомок, розподілу земель на ділянки, складання карт та виконання інших робіт по землевпорядкуванню при військових поселеннях була створена рота топографів, що комплектувалася кондукторами та кантоністами, навчанням яких опікувалися Дивізійні та Відрядні Квартирмейстери, Корпусні Обер-Квартирмейстери [7]. Зокрема, в Слобідсько-Українську губернію, до складу Штабів Корпусного, 2-ї кірасирської та 2-ї уланської дивізій командувалося по 4 топографа та 2 – до Штабу артилерії [8]. Встановити авторство окремих карт Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії з зібрання ДАХО, що датуються 1830-ми рр. дозволяють також підписи, зокрема, план сл. Терни округу Глухівського кірасирського полку склав на посаді землеміра помічник Башинський [9], сл. Тимонової з хутором Кир'ївським округу Катеринославського кірасирського полку – на посаді землеміра помічник Лук'янов [10], сел. Тишковки округу Псковського кірасирського полку – молодшим землеміром Краєвським [11], сл. Тарасівка та Новокрасна того ж округу – землемір Межової Комісії колезький секретар Лаврент'єв [12]. Лаврент'євим, але вже на посаді дивізійного землеміра, було укладено також план сел. Лозового округу Астраханського кірасирського полку [13], копії проектного плану регулярного улаштування сл. Ново-Глухова 1834 р. виконали на посаді землеміра помічник Зайцев [14] та топограф унтер-офіцер Лапченко [15] план сл. Ново-Глухова 1851 р. креслив топограф Забіяченко [16]. Таким чином, власне плани нового та існуючого планування населених пунктів, перетворених на військові поселення складали землеміри Межової Комісії, натомість топографами переважно виконувалися копії вже складених планів та карт.

Слід зазначити, що процедура затвердження планів за якими відбувалося перепланування селищ та слобід Слобідсько-Українського вій-

ськового поселення кавалерії включала в себе декілька етапів. Так, у Межовій Комісії військового поселення складали карти населених пунктів, в яких на існуючу містобудівельну систему наносили лінії нового розташування вулиць та площ, які мали, відповідно до канонів класичного стилю, утворювати регулярну забудову, що досить яскраво видно на плані сл. Кремінна (Ново-Глухів) – полковій штаб-квартирі Глухівського кірасирського полку (дод. 1). Зокрема, виділено декілька головних вулиць, що прагнуть до прямолінійності й виступають головними осями слободи, на перетині яких позначено прямокутну площу, що виступає центром містобудівельної системи. Слід зазначити, що місце розташування площі збережено, проте тепер більш чітко були означені її кордони та значно розширені розміри – за рахунок знесення частини існуючої забудови. Окрім того, на плані позначені лінії нового розташування кварталів, що також набували прямокутної форми. Отже, перепланування сл. Кремінна відбувалося за рахунок вирівнювання вулиць та кварталів, виділенні центру слободи у вигляді прямокутної площі та декількох головних вулиць, проте розміри та кордони населеного пункту зберігалися. В зібранні ДАХО зберігаються також подібні проектні плани, інших полкових штаб-квартир 2-ї кірасирської дивізії розроблені в Межовій Комісії Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, зокрема, план сл. Нова-Астрахань, що датується 1834 р. [17], та сл. Ново-Псков того ж року [18].

Вірогідним є те, що в подальшому плани, складені у Межовій Комісії відправлялися до Санкт-Петербургу, де їх розглядала спеціальна комісія та затверджував підписом генерал-ад'ютант Клейнміхель. Тобто, землемірами та топографами, що працювали в Слобідсько-Українському військово-поселенні кавалерії проводилися не лише зйомки місцевості та інші землевпорядкувальні роботи, але й розроблялися проектні плани перебудови населених пунктів, що увійшли до військово-поселених округів, з огляду на вимоги класичного стилю, що панував в архітектурі Російської імперії в пер. пол. XIX ст.

Плани селищ та слобід обов'язково містили перелік будівель, як існуючих, так і тих, що мали бути зведені (дод. 2, 3), з позначенням їх місця розташування. Так, наприклад, відповідно до

плану 1836 р. в сел. Байдівка округу Астраханського кірасирського полку позначені: як побудовані – будинки для тимчасового розташування офіцерів та взводна стайня з амуничниками, як ті, що мали бути зведені – будинок для священика, магазин та караульня, будинки для військових поселенців, вдів, сиріт, кузня, а також території для влаштування садків, клунь, городів, садків та городів при офіцерських та священика будинках, городів для діючих ескадронів, кладовища, натомість старе кладовище підлягало знищенню, лісів, що належали округу, існуючих садків та гаїв військових поселенців, частина, яких ліквідовувалася [19], тобто, відображалася існуюча забудова селища та зміни, що мали в ній відбутися. Таким чином, дослідження картографічних матеріалів дає змогу оцінити масштаби будівництва в окремих населених пунктах військового поселення 2-ї кірасирської дивізії, встановити місце розташування та первісне призначення споруд, що досить важливо при пошуку та виявленні в сучасній забудові населених пунктів Харківської та Луганської областей будівель періоду Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії. Окрім того, результати будівництва містять карти, що були складені Межовою Комісією в 1850-х рр. та, які відображають саме перетворення, що відбулися у плануванні селищ та слобід військово-поселених округів уланських та кірасирських полків (дод. 4, 5).

Достатньо цікавим аспектом при дослідженні Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії є склад військово-поселених округів, оскільки військові поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій декілька разів зазнавали змін у територіальному устрої. Так, відповідно до Височайше затвердженого Положення про поселення регулярної кавалерії 1827 р. округи уланських полків мали бути розширені за рахунок приєднання казенних дач та поміщицьких землеволодінь Зміївського та Ізюмського повітів [20], кірасирських полків – селищ Старобільського повіту [21]. Особливої уваги привертає округ Псковського кірасирського полку, який в результаті реформи було заново сформовано з приєднаних до військового поселення територій, склад яких можна побачити на Топографічній карті округу, складеній чиновниками Межової Комісії в 1836 р., на якій, зокрема, полковою штаб-квартирою позначено сл. Новозакам'янку (сучасний смт. Новопсков Луганської області)

[22], в той час, як в більш ранніх архівних документах центром округу називають сл. Осинівка [23]. Окрім того, картографічні матеріали відображають також інші зміни в територіальному устрої військово-поселеної системи – створення волостей, зокрема, у зібранні ДАХО збереглися карти з показанням розподілу земель між волостями та селищами округу Глухівського кірасирського полку, що датується 1841 р. [24], Астраханського кірасирського полку того ж року [25], Псковського кірасирського полку 1848 р. [26]. В кінці 1850-х рр. розпочався процес поступової ліквідації військових поселень, в ході якого з 8 округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії було сформовано 2 округи Харківського поселення. Інформацію про населені пункти, що увійшли до їх складу містять картографічні матеріали, зокрема, Карта лісів I округу Харківського поселення з позначенням призначених до продажу лісних дач та садків, що датується 1860 р. [27], Карта частини Харківського поселення 1866 р., де поряд з графічним зображенням територій подані відомості про кількість душ, оброчних земель та лісів по волостям Харківського поселення та окремим населеним пунктам [28], а також колекція планів хуторів та селищ Харківського поселення, складених в 1862-1865 рр. [29].

Окрім того, дослідження карт та планів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії з зібрання ДАХО дозволяє виявити особливості економічного розвитку військово-поселених округів, зокрема, скласти загальне уявлення про розвиток шовковпрядства, спираючись, наприклад, на План розведених плантацій

тутових дерев та білої акації в III (Астраханський кірасирський полк) та IV (Псковський кірасирський полк) Українського військового поселення навесні 1854 р. [30] та План розведених тутових дерев та білої акації восени 1855 р. – навесні 1856 р. в округах кірасирських полків [31].

Таким чином, карти та топографічні плани населених пунктів та вцілому округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії з зібрання ДАХО містять інформацію, щодо об'ємів будівництва, призначення та місце розташування окремих будівель, змін у містобудівельній системі селищ та слобід, що перетворювалися на військові поселення. Аналіз картографічних матеріалів дозволив встановити, що проектні плани перебудови населених пунктів склалися безпосередньо у військово-поселених округах кірасирських та уланських полків, землемірами Межової Комісії та, навіть, авторство окремих карт. Картографічні матеріали відображають також зміни у територіальному устрої Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії та склад округів Харківського поселення. Тобто карти та топографічні плани, що зберігаються в ДАХО є досить інформативним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування військового поселення в Слобідсько-Українській губернії.

Перспективи подальшого дослідження теми пов'язані з продовженням пошуку історичних джерел, як в ДАХО, так і в інших архівних установах, які відображають процес створення та особливості функціонування військово-поселених округів 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій.

Джерела та література

1. Кандаурова Т.Н. Интегративные источники по истории военных поселений кавалерии XIX в.: статистические атласы. / Т.Н. Кандаурова // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр. – Вып. 9. – Екатеринбург: Из-во Уральского университета. – 2008. – С. 264-281.
2. Цубенко В.Л. Джерела з історії військових поселень кавалерії в Україні у першій половині XIX ст./ В.Л. Цубенко.// Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 11 (222). – 2011. – Ч. I. – С. 169-176.
3. ДАХО, ф. 3, оп. 59, спр. 304, арк. 1 зв.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 34 (1817 г.). – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 180.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 39 (1824 г.). – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 204.
6. ДАХО, ф. 3, оп. 83, спр. 28, арк. 21, зв.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 5 (1830 г.). – Отд I. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – С. 378.
8. Там само. – С. 379.
9. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 787, арк. 4.
10. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 779, арк. 2.
11. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 810, арк. 1.
12. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 778, арк. 2.

13. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 797, ark. 1.
14. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 788, ark. 1.
15. Там само, ark. 2.
16. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 787, ark. 2.
17. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 794, ark. 5.
18. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 807, ark. 6.
19. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 793, ark. 3.
20. ДАХО, ф. 3, оп. 75, spr. 162, ark. 1, зв., 5, 6.
21. Там само, ark. 7.
22. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 806, ark. 3.
23. ДАХО, ф. 3, оп. 91, spr. 104, ark. 4.
24. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 788, ark. 5.
25. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 796, ark. 2.
26. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 810, ark. 3.
27. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 779, ark. 8.
28. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 819, ark. 1.
29. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 820, ark. 1-36.
30. ДАХО, ф. 25, оп. 38, spr. 818, ark. 1.
31. Там само, ark. 4.

References:

1. Kandaurova T.N. Integrativnyie istochniki poistorii voennyi hposeleniy kavalerii XIX v.: statisticheskieat-lasyi. / T.N. Kandaurova.// Dokument. Arhiv. Istoriya. Sovremennost: sb. nauch. tr. – Vyip. 9. – Ekaterinburg: Iz-voUralskogouniversiteta. – 2008. – S. 264-281
2. Czubenko V.L. Dzherela z istoriyivijis`kovy`xpose-len` kavaleriyi v Ukrayini u pershiypolovy`ni XIX st./ V.L. Czubenko.// Visny`k LNU imeni Tarasa Shev-chenka. – № 11 (222). – 2011. – Ch. I. – S. 169-176
3. DAKHO. – F. 3. – Op. 59. – Spr. 304. – ark. 1 zv.
4. Polnoesobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe. – T. 34 (1817 g.). – SPb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velich-estvaKantselyarii, 1830. – s. 180
5. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe. – T. 39 (1824 g.). – SPb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velich-estva Kantselyarii, 1830. – s. 204
6. DAKHO. – F. 3. – Op. 83. – Spr. 28. – ark. 21, zv.
7. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe. – T. 5 (1830 g.). – Otd I. – SPb.: Ti-pografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Impera-torskogo Velichestva Kantselyarii, 1831. – S. 378.
8. Там само, s. 379.
9. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 787, ark. 4.
10. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 779, ark. 2.
11. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 810, ark. 1.
12. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 778, ark. 2.
13. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 797, ark. 1.
14. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 788, ark. 1.
15. Там само, ark. 2.
16. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 787, ark. 2.
17. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 794, ark. 5.
18. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 807, ark. 6.
19. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 793, ark. 3.
20. DAKHO, f. 3, op. 75, spr. 162, ark. 1, zv., 5, 6.
21. Там само, ark. 7.
22. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 806, ark. 3.
23. DAKHO, f. 3, op. 91, spr. 104, ark. 4.
24. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 788, ark. 5.
25. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 796, ark. 2.
26. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 810, ark. 3.
27. DAKHO. – f. 25, op. 38, spr. 779, ark. 8.
28. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 819, ark. 1.
29. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 820, ark. 1-36.
30. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 818, ark. 1.
31. Там само, ark. 4.

Додатки

Додаток 1

**План сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
затверджений 24 грудня 1838 р. підписом генерал-ад'ютанта Клейнміхеля**

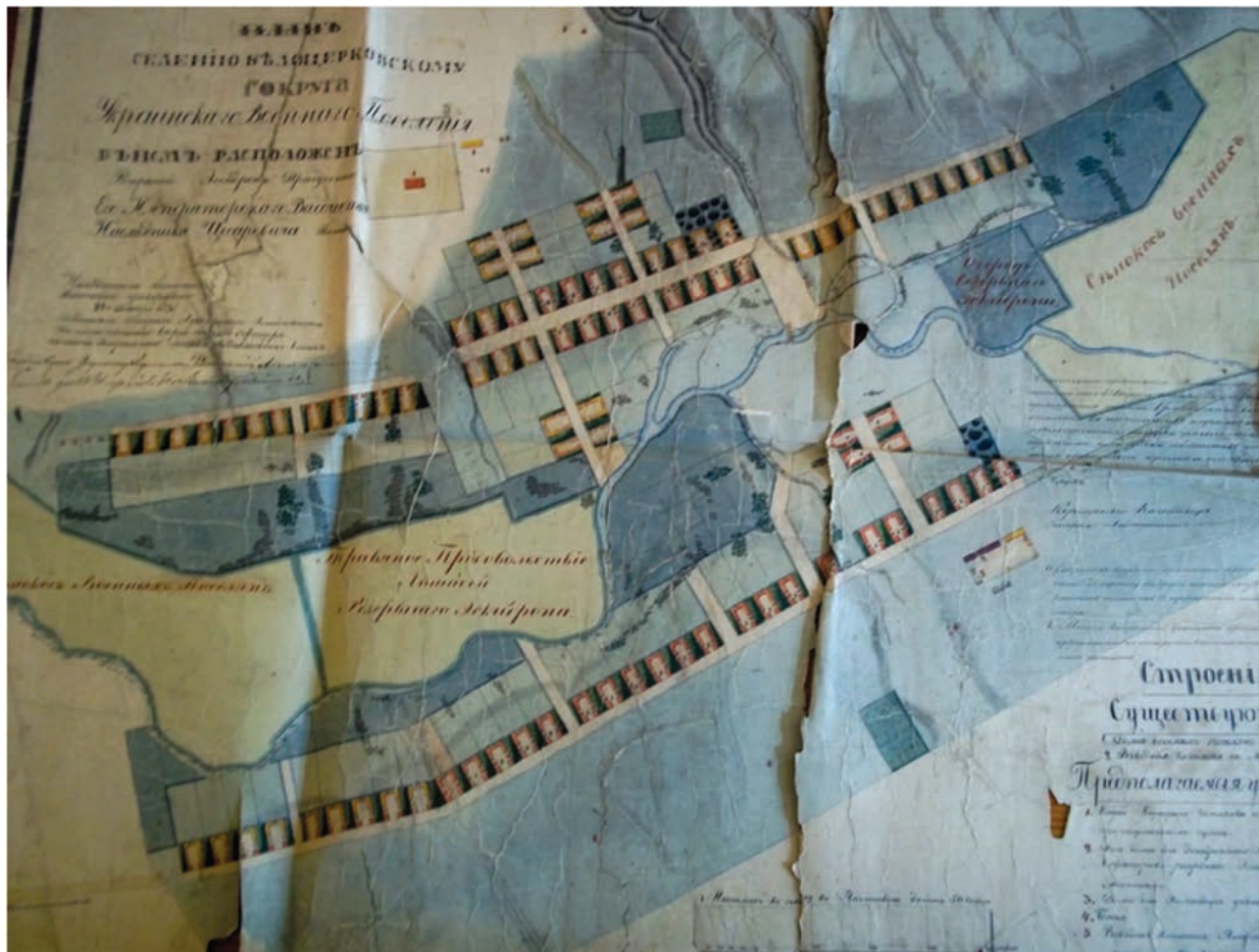
ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 2

Додаток 2

План сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
затверджений 24 грудня 1838 р. підписом генерал-ад'ютанта Клейнміхеля

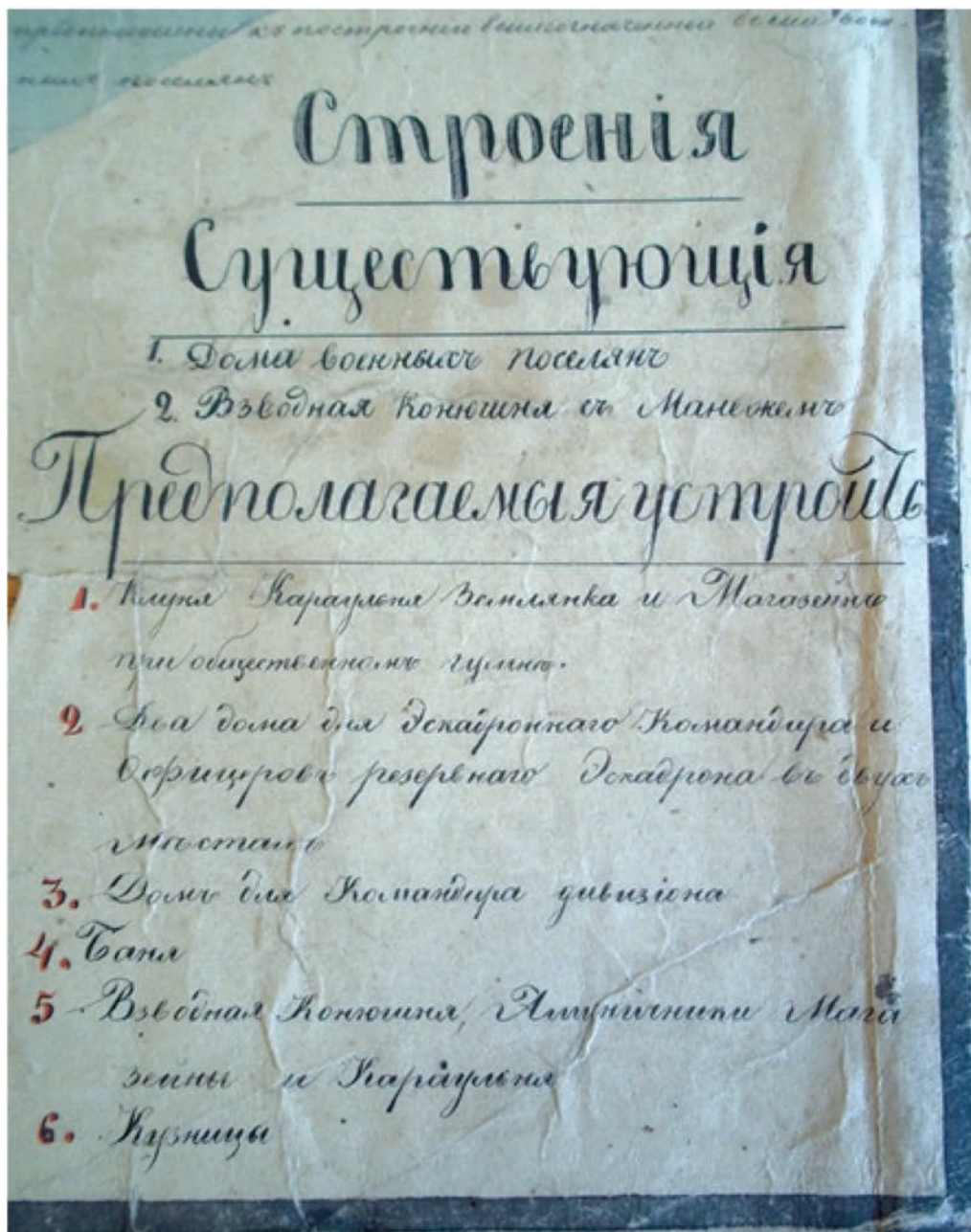
ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 2

Додаток 3

Фрагмент плану сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
затверджений 24 грудня 1838 р. підписом генерал-ад'ютанта Клейнміхеля

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 2

Додаток 4

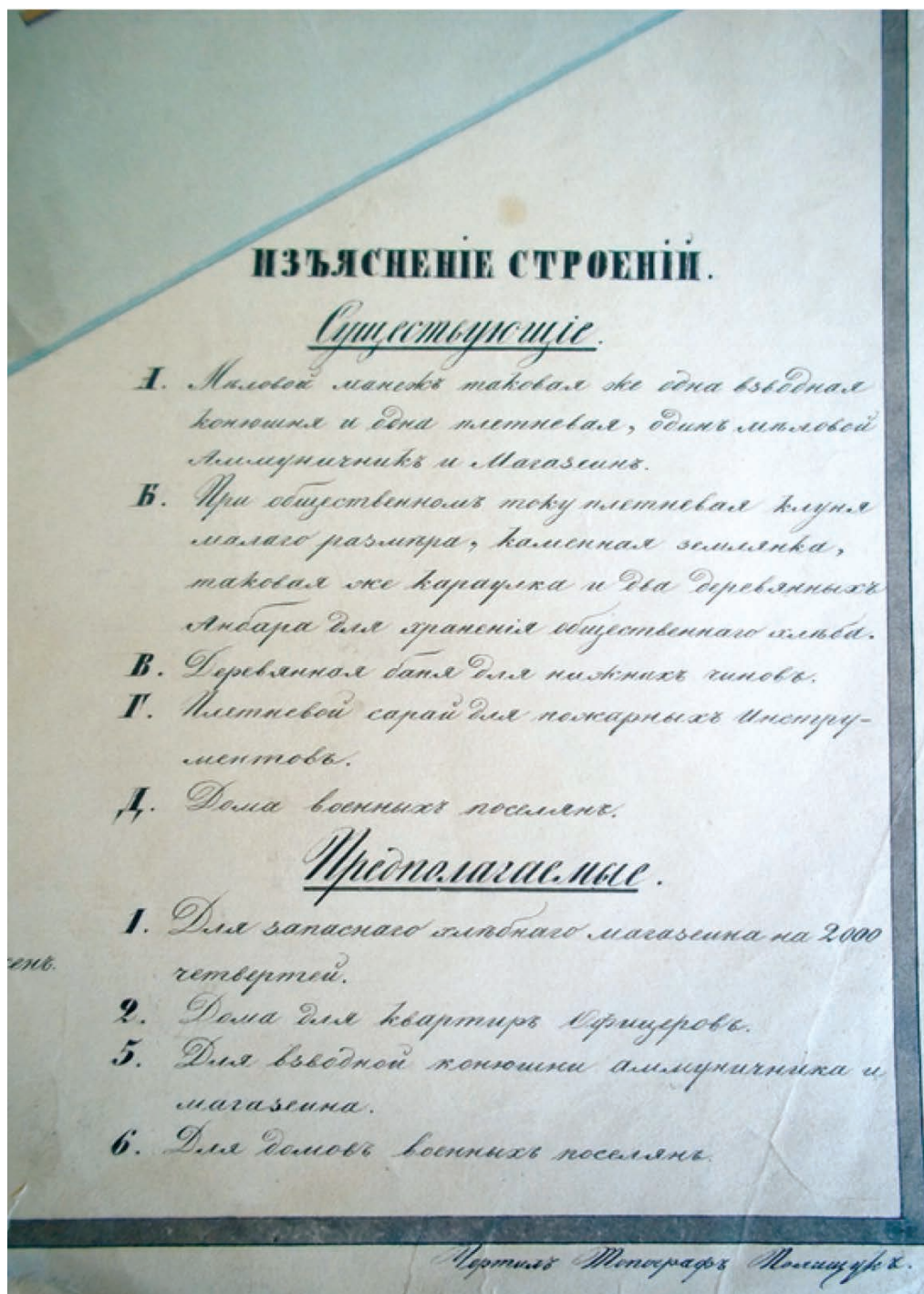
**План сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
що датується 1851 р.**

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 1

Фрагмент плану сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
що датується 1851 р.

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 1

Олена Ясинецька (м. Київ)

До питання про особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Добroneги, дружини правителя Польщі (з 1038/1043–1058 рр.)

У статті висвітлено особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Добroneги (бл. 1015/17–1087), запропоновано нову гіпотезу її походження, а також розглянуто обставини династичного шлюбу Марії та князя-правителя Польщі Казимира I Відновителя (1016–1058).

Ключові слова: династичні шлюби, генеалогія, родовід П'ястів, родовід Володимировичів.

Елена Ясинецкая

К вопросу об особенностях родовада древнерусской княжны Марии-Добroneги, королевы Польши (ок. 1040–1058 рр.)

В статье освещены особенности родовада древнерусской княжны Марии-Добroneги (ок. 1015/17–1087), предложена новая гипотеза её происхождения, а также рассмотрено обстоятельства династического брака Марии и короля Польши Казимира I Восстановителя (1016–1058).

Ключевые слова: династические браки, генеалогия, родовой Пястов, родовой Владимировичей.

Olena Yasynetska

Concerning the genealogy peculiarities of Ukrainian (Old-Rus') princess Maria-Dobronega, wife of the ruler of Poland (ca 1040–1058)

The Article enlightens the peculiarities of genealogy of the Old-Rus' princess Maria-Dobroneha (ca 1015/17–1087), propounds the new hypothesis of her origin and reviews the circumstances of dynastic marriage between Maria and governing duke of Poland Kazimierz the Restorer (1016–1058). The genealogical reconstruction represented in the article shows the origin of Maria-Dobronega to be connected with Bulgarian, Byzantine, German, English and Rus' ancestry.

According to our hypothesis Maria-Dobronega was the daughter of St. Borys – the son of Volodymyr the Great and his Bulgarian wife. The article substantiates the hypothesis of the Bulgarian princess origin as the daughter of Tsar Boris II (ca 929–971) – the descendant of tsars of Bulgaria and imperators of Byzantium.

On the base of the Medieval sources (Genealogia Welforum, Historia Welforum Weingartensis etc.) and modern researches (by A. Wolf and others) the article proposes the arguments that Maria-Dobronega originated from Boris Volodymyrovych in his marriage with the German Margravine – the descendant of Otto I the Great (912–973) – the imperator of Holy Roman Empire and his wife – English princess Eadytha (910–946) – the daughter of the king of England Edward the Elder (ca 874–924).

In her marriage with the duke Kazimierz the Restorer Maria-Dobronega became the ancestor of all the future rulers of Polish state. The governing couple is famous as the founders of monasteries and abbeys (in Tyniec, Mogilno etc), the important objects of Polish Medieval culture.

Key words: Dynastic Marriages, Piast Dynasty Genealogy, Volodymyr the Great Dynasty Genealogy.

Київська Русь у період XI–XII ст. мала значний міжнародний авторитет, підтримувала постійні взаємовідносини з багатьма європейськими державами, нерідко скріплюючи їх династичними шлюбами. Вони укладалися в часи великого князя київського Володимира Святославича, його сина Ярослава Мудрого, названого «тестем Європи», Володимира Мономаха, Мстислава Великого та ін. Династичні шлюби були як складовою політичних міждержавних взаємин, так і потужним чинником взаємовпливів української (києво-руської) та європейської культур. Чимало представників давньоруських династій увійшли в історію європейських країн як хрестителі, меценати, покровителі освіти, письменства та мистецтва, ктитори і будівничі. У нас час у країнах Європи збереглося чимало пов'язаних з ними об'єктів культурної спадщини.

Актуальність нашого дослідження зумовлена з одного боку – зростанням у суспільстві інтересу до національної історії та культури, прагненням до європейських цінностей, з іншого – недостатністю систематичних досліджень вітчизняної історії XI–XII ст. у контексті європейської цивілізації, існуванням багатьох «білих плям» у вітчизняних та європейських родоводах, особливо, що стосується княжих та королівських нащадків жіночої статі.

У наукових дослідженнях недостатньо висвітлено роль київських княгинь у культурно-історичному процесі на теренах нових європейських батьківщин. Лише деякі праці присвячені окремим давньоруським князівнам XI–XII ст., зокрема, дочкам Ярослава Мудрого [1, 5, 7, 29, 83, 88, 93, 94, 95, 96], (особливо рясно – Анні Ярославні [5, 7, 15, 16, 18, 19, 38, 46, 48, 51, 55, 56, 70, 71, 76, 80, 82, 85, 87, 116 та ін.]) і Мстислава Великого [11, 121, 33, 35, 37, 43, 44, 45, 49, 58, 62, 63, 72, 120] та ін.

Маловивченими залишаються особливості родоводу, обставини династичних шлюбів та культурна діяльність руських князівен на престолі Польщі, зокрема, першої, засвідченої джерелами, давньоруської князівни, дружини правителя Польщі Марії-Добронегі [3, 52, 54, 60, 92]. Науковці не дійшли однозначності у питанні її походження, маловідома її роль у польській культурній та династичній історії.

Таким чином, метою даної статті є дослідження обставин і наслідків матримоніального

шлюбу давньоруської князівни Марії-Добронегі та князя-правителя Польщі Казимира I Відновителя, з'ясування особливостей родоводу Марії-Добронегі та обґрунтування нової гіпотези її походження.

Джерельною базою праці слугували європейські середньовічні аннали, хроніки, саги та інші історичні документи: [22, 41, 6; 8, 12, 13, 31, 32, 40, 47, 53, 65, 68, 73, 89, 91, 97, 98, 99, 103, 105, 107, 108, 111, 113, 114, 117, 119]; вітчизняні літописи і тексти давньої літератури [20, 30, 42, 63, 57, 61, 39, 79, 74, 75, 81].

У статті використано публікації українських і зарубіжних авторів з питань міждержавних, зокрема польсько-українських відносин XI–XII ст. [41, 14, 17, 34, 36, 41, 50, 52, 59, 64, 67, 69, 78, 86, 90], генеалогій європейських правителів та династичних шлюбів [9, 10, 12, 100, 101, 105, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 122], особливо родоводу Добронегі-Марії [3; 54; 60; 52; 9; 10; 92; 41; 25; 14; 110], вітчизняні та європейські енциклопедичні видання [60, 84, 115] та ін.

Історія Київської Русі завжди була тісно пов'язана з історією сусідньої Польщі. Контакти між двома державами обумовлені не лише територіальною близькістю, спорідненістю етнічного походження, схожістю соціально-політичних та культурних тенденцій у розвитку, але й великою кількістю матримоніальних союзів, які особливо активно укладалися впродовж XI–XII ст.

Першою київською княгинею, виданою заміж до Польщі в XI ст., чий повноцінний шлюб зафіксовано у вітчизняних та західних джерелах, є Марія-Добронегі (бл. 1015/1017–1087) – дружина польського князя-правителя Казимира I Відновителя (1016–1058). Більшість сучасних

Марія-Добронегі.
Худ. Василь Василенко,
дерево/олія,
2015 р.,
приватна колекція

Казимир Відновитель.
Худ. Ян Матейко,
1890/1892 р., олівець/папір,
Національний музей
м. Вроцлава (Польща)

дослідників стверджують, що Марія-Добронегі (Доброніга, Доброгнева) – донька Володимира Святославича та його візантійської дружини Анни Порфирогенети (Багрянородної) [20, 267; 60, 422; 9, 277; 115, 53; 77, 383; 25, 114–115 та ін.]. Рік її народження точно не відомий. Але, ґрунтуючись на датуванні смерті царівни Анни, науковці стверджують, що Добронегі, відповідно, народилася до 1011 р. А точна дата смерті Добронегі записана у Рочнику Краківського капітулу – 1087 р. [117, 3–115; 119, 21–105; 22, 345]. В такому разі, князівна-королева прожила тривале життя – понад 76 років – щасливе виключення для того часу. Однак, ми вважаємо, що датування життя Добронегі, як і її походження, є досі достеменно не з'ясованими і вимагають додаткових ретельних досліджень.

Вітчизняні літописи, зокрема Літопис Руський за Іпатським списком, називає Марію сестрою Ярослава Мудрого [42, 94]. В історіографії була також спроба ідентифікувати Марію-Добронегу як дочку Ярослава Мудрого [50, 115, 398, 444]. Проте, така версія була відкинута після аналізу подальших шлюбів нащадків Ярослава Володимировича [50, 580].

Деякі історики, починаючи з М. Баумгартена, ґрунтуючись на «Генеалогії Вельфів» та опосередкованих свідченнях Тітмара Мерзебурзького, вважають матір'ю Марії останню дружину Володимира Святославича – невідому на ім'я дочку графа Куно (Конрада) фон Еннінген, з якою Володимир ніби то одружився після смерті царівни Анни [22, 190; 40, 81–93; 53, 192; 42, 49; 3, 102–109; 101, 121; 100, 8; 34, 227]. На наш погляд, факт одруження Володимира з дочкою Конрада малоймовірний. Після смерті Анни (1011 р.) великому князеві було вже бл. 60 років, він народився, вірогідно у середині, або др. пол. 950-х рр., оскільки в 969 р. отримав своє перше княжіння, хоч і був ще неповнолітнім. Володимир пережив Анну лише на три-чотири роки і помер у «глибокій старості», як свідчать ті ж західноєвропейські джерела [53, 141]. Малоймовірно, щоб у «глибокій старості» князь обзавівся ще одною дочкою. Так само, маловірогідно, що Добронегі – донька візантійської царівни Анни. Датуючи народження Добронегі 1011 роком дослідники не врахували, що Анні Багрянородній мало б бути на той час бл. 48 років. Неймовірно також, щоб Добронегі народилася задовго до цієї дати, оскільки ми знаємо точне датування її

смерті (1087) і рік народження її чоловіка – 1016. Народившись від Анни в її «дітородний» період – кін. 980-х рр. – 990-ті рр., Добронегі мала б прожити бл. 90–100 років, вступала б у шлюб (а ми знаємо його більш-менш точне датування – між 1038 і 1043 рр.) у віці бл. 50 років (а вона після цього народила п'ятьох дітей!) і була б набагато старша за чоловіка – що неймовірно, навіть з огляду на велику бажаність і політичну доцільність цього шлюбу для Польщі.

Тому є підстави припускати, що Добронегі могла народитися дещо пізніше – бл. 1015–1017 рр. і бути не дочкою, а онукою Володимира Святославовича. В її родоводі можуть постати не лише великі князі київські та імператори Візантії, а й царі Болгарії, королі Англії, імператори Священної Римської імперії... Наша розвідка – маленька спроба «пролити світло» і запропонувати свою версію родоvodu Добронегі.

На наше переконання, Добронегі була дочкою Бориса Володимировича – сина великого князя київського, пізніше канонізованого православною і католицькою церквами в числі перших святих страстотерпців. Завдяки життєписам князя відомо, що з волі батька Борис рано вступив у шлюб [61, 179–206; 66, 372; 4, 19]. Але ні давні джерела, ні сучасні дослідники не вказують, з ким був одружений Борис.

У «Великій хроніці про Польщу, Русь та їх сусідів» (XIII ст.) є цікавий запис стосовно Добронегі: «Він [Казимир] взяв собі за дружину дочку короля Русі Романа, сина Одона, на ім'я Добронегі, інакше названа Марією» [6, 70]. З численних джерел відомо, що хресне ім'я князя Бориса – Роман, тому можна стверджувати, що у Великій хроніці йдеться саме про Бориса-Романа Володимировича. «Сино́м Одона», на наш погляд, він названий через те, що був одружений з дочкою (нащадком, представницею роду) Одона (Оттона). В ті часи, як часто і тепер, «батьком» могли називати й тестя, а отже зятя – «сино́м».

Святий Борис.
Худ. М. Нестеров,
1890/1894 рр.
Розписи Свято-
Володимирського
кафедрального
патріаршого собору
м. Києва.

У «Генеалогії Вельфів», сказано, що граф Куно із Енінгена (Конрад Швабський) у шлюбі з дочкою імператора Оттона («лат. *filia Ottonis Magni imperatoris*») мав чотирьох синів і чотирьох дочок, одна з яких вийшла заміж за «короля Русі» («*Rex Ruganorum*») [105, 733–734; 22, 189–190] (Див. Схема № 1. ДОДАТОК 1).

Дослідники Д. Джекман і Й. Фрід [109, 72] на основі «Вайнгартенської історії Вельфів» [40, 199–200; 107, 454–471] зробили висновок, що її звали Рихлінд (Регелінда – *Regelindis*, *Richlind Otona*). На думку деяких учених слово «*filia*» в даному випадку варто розуміти ширше – не «дочка», а «нащадок, член роду». Так, сучасний західноєвропейський дослідник А. Вольф довів, що у «Генеалогії Вельфів» пропущена одна ланка, а саме: Регелінда – дружина Куно-Конрада (†997) доводилася не дочкою, а онукою імператорові Священної Римської імперії Оттонові I Великому і була дочкою його сина Людольфа, народженого у першому шлюбі імператора з англійською принцесою Едітою [123, 25–83].

Припускається також, що ім'я їхньої дочки, дружини «короля Русі», – Адель. Але давнє джерело, яке слугувало підставою для цього, не збереглося. Вірогідно, ця версія ґрунтується на тому, що друга дружина Оттона Великого носила ім'я – Аделаїда Бургундська (Адела, Адель; 931–999) (Див. Схема № 2. ДОДАТОК 2).

«Генеалогія Вельфів» не вказує імені правителя Русі. З цього уривку відомий російський генеалог М. Баумгартен зробив висновок, що йдеться про Володимира Святославича. Але ще А.В. Назаренко обґрунтовано довів, що цим «королем Русі» не міг бути Володимир Святославич, і зробив висновок, що згаданий у «Генеалогії Вельфів» «король Русі» – це Ярополк Святославич – рідний брат Володимира [22, 311].

На нашу думку, версія авторитетного вченого також не підтверджена хронологічно. За сучасними дослідженнями, шлюб Куно і Регелінди (нар. бл. 950 р.) відбувся 968 р. [109, 34], подружжя мало щонайменше 4 синів і 4 дочки, а отже, їх дочка, яка вийшла заміж за «короля Русі» (згадана у переліку дочок третьою), могла народитися не раніше 970-х рр., або ж у 80-х рр. Х ст. За даними Літопису Руського Ярополк Святославич загинув 11 червня 980 року [42, 46], за іншою версією ще раніше – 978 року, отже не міг одружитися з дочкою Куно і Регелінди. Припускаючи, що цим «королем» міг бути Володимир

Святославич (за Баумгартеном), або Ярополк Святославич (за Назаренком), під титулом «короля Русі» ніколи не розглядався Борис Володимирович.

За «Житієм» першим удільним князівством Бориса була Волинь [9, 273]. Близькість до Польщі, з якою воювала Германська імперія, зумовлювала потребу укріплення русько-германських стосунків, які й могли бути скріплені шлюбом Бориса та германської принцеси. Існує також думка, що цей альянс був реакцією на союз Турівського князівства (Святополк Окаянний) і Польщі (Болеслав Хоробрий), скріплений шлюбом Святополка і дочки Болеслава. Нашу версію підтверджують висновки і припущення інших дослідників [34, 227; 59, 35, 122, 123, 326; 69, 290–29; 53, 152], які обґрунтовували гіпотезу про те, що в розпал польсько-німецької війни 1007–1013 рр. оформився русько-німецький союз, ми припускаємо, скріплений шлюбом київського князя і правнучкою Оттона I. Вірогідно, шлюб Бориса із представницею роду Оттона Великого міг відбутися між 1009 і 1013 рр. (після шлюбу Святополка і Болеслави), ймовірно, ближче до 1013 р. – після повстання Святополка, підбурюваного Болеславом, проти Володимира і розривом русько-польських стосунків, або бл. 1015 р., коли відновилося військове протистояння Польщі та Священної Римської імперії [34, 231]. Тим більше, що Великопольська хроніка називає зятя Оттона «правителем Русі», а Борис міг бути проголошений спадкоємцем великокняжого престолу бл. 1015 р.

Таким чином, Борис-Роман був «сином» в широкому сенсі – «зятєм» Оттона Великого, пошлюблений з представницею його роду (правнучкою) та батьком Добронеги-Марії, що, в такому разі, узгоджується з даними Великопольської хроніки. Вірогідно, саме через спорідненість з імператором Священної Римської імперії князь Борис під іменем «Роман Руський» належить до шанованих святих Римо-католицької церкви [84, 747]. Можливо, саме через заборони-застереження проти укладання міжконфесійних шлюбів (між православними і католиками-латинянами) з часів Середньовіччя і пізніше, шлюб Бориса Володимировича, шанованого православною церквою, з «латинянкою» ретельно замовчувався.

Ще одним опосередкованим підтвердженням нашого припущення є той факт, що чоловік Добронеги по лінії його матері й сам походив з

роду Оттона Великого, а шлюби між далекими нащадками одного роду були поширеними (*Див. Схема № 3. ДОДАТОК 3*).

Більшість дослідників датує загибель Бориса і Гліба 1015 р., але деякі вчені, посилаючись на дані Саги про Еймунда, припускають, що ця трагічна подія трапилася пізніше – у 1017 р. [65, 99; 25, 168; 14, 25], а отже і Марія-Добронєга могла народитися бл. 1017 р.

Досі тривають дискусії і про родовід Бориса-Романа Володимировича. Переважає думка, що Борис був єдинокровним (від однієї матері) з іншим сином Володимира Великого – Глібом. Для нашого дослідження важливим є саме родовід Бориса Володимировича. Вітчизняні джерела чітко не вказують імені та походження матері Бориса, називаючи її «болгаринею» [42, 48]. Більшість дослідників [39, 75–78; 27, 49; 84, 715] погоджуються з її болгарським корінням, але її ім'я та достеменно походження досі залишаються не з'ясованими. На наше переконання, на розв'язання цієї проблеми може пролити світло аналіз династичних взаємин Візантії та Болгарії у X ст. Хоча деякі дослідники ідентифікують походження «болгарині», дружини Володимира Святославича, з Волзькою Булгарією [9, 274], більш ймовірним нам видається її походження з роду царя Бориса I – хрестителя Болгарії та його сина Симеона, тобто з Болгарії Дунайської. Зазначимо, що багато дослідників, ґрунтуючись, зокрема, на унікальному джерелі – «Новый Владимирский летописец» [63, 8–11], підтверджують наше припущення, а також з цим же родом пов'язують походження великої княгині київської Ольги [63, 54; 24, 32–51; 2, 217; 86, 28; 64, 75; 26, 38–39]. Це слугує додатковим аргументом на користь нашої версії родоvodu князя Бориса-Романа Володимировича.

У X ст. візантійську імператорську родину поєднували з династією болгарських царів як часті військові конфлікти, так і тісні династичні взаємини. Так, одна з дочок царя Болгарії Симеона (невідома на ім'я) була заручена з Константином Багрянородним, але матір Константина – імператриця Зоя, не прийняла її – заручини було скасовано. Пізніше син царя Симеона Петар (Петро) I (бл. 900–969) був одружений з онукою імператора Романа I († 948), дочкою його сина Христофора Лакапина (бл. 890–931) – Марією-Іриною († 966) [32, 60–61]. Це не завадило обом державам активно воювати одна з одною, залу-

чаючи, навіть, до цього протистояння руські війська на чолі з князем Святославом Завойовником [27, 56].

Про активну участь великого князя Святослава у військових конфліктах Візантії та Болгарії свідчать вітчизняні та західні джерела. Так, Лев Диякон, сучасник київського князя, описує посольство візантійців до русів, яких називає скіфами-таврами (!!!) з проханням за велику винагороду «іти проти місян» (так візантійці називали жителів Дунайської Болгарії – Місії): «Святослав (Сфендосфлав – так називався начальник таврів (...), мріючи про завоювання Міської країни і, як людина палка, відважна, сильна й діяльна, підбурих усе юнацтво таврів до цього походу...» [27, 56].

Онук Романа I, візантійський імператор Роман II (бл. 958–963) доводився двоюрідним братом Марії-Ірини Лакапині – дружині болгарського царя Петара I. Онучки Марії та Петара жили при візантійському дворі, як стверджують болгарські джерела, в якості малолітніх наречених синів Романа II – майбутніх імператорів Константина VIII та Василя II [23, 569–571]. Це не завадило останньому увійти в історію під іменем «Болгаробійця» [23, 669–703] за особливу жорстокість у переможних війнах проти Болгарії, а саме – проти рідного дядька та батька болгарських наречених – Романа і Бориса II. Ці двоє були останніми царями незалежної Болгарії, після їх загибелі Болгарія до кін. XII ст. цілковито перейшла у підпорядкування Візантійській імперії, яка призначала тепер своїх намісників. Й тут війна, мир та шлюб йшли поруч – заручини двох дочок Бориса II, укладені ще у 968 р. з майбутніми імператорами – Константином VIII та Василем II, було скасовано. Очевидно, переможений цар та його доньки стали нерівнею повновладним візантійським монархам. Зазвичай, в такому разі нещодавні наречені опинялися в монастирі. Проте, вважаємо, що одна з цих дочок могла бл. 971 р. (або пізніше) стати дружиною Володимира Святославича, тою самою таємничою «болгаринею». Важливим підтвердженням нашої гіпотези є свідчення Г. Кедрина про те, що серед полонених великого князя київського Святослава Завойовника були діти Бориса II, народжені до 971 р. [103, 127]. Ймовірно також, що ці «діти» (серед яких вірогідно була дочка) були ще малолітніми, а підрісши при дворі київського князя, одна з дочок Бориса II

стала дружиною Володимира Святославича. Така практика була звичною для тих часів.

Отже, болгарська царівна, дочка останнього царя Бориса II і могла бути матір'ю Бориса Володимировича. На користь цієї версії говорить той факт, що імена двох синів Петара I, один з яких був батьком «болгарині», присутні в імені князя Бориса-Романа. Джерела називають матір Бориса то «грекинею», то «болгаринею» – обидва імені правомірні з огляду на її візантійсько-болгарське походження.

Масмо й інше сміливе припущення – Добро-нега, можливо, була не єдиною дочкою Бориса. Приблизно у той самий час інша київська князівна – Агата (Агафія) була видана за нащадка англійського престолу, який жив як вигнанець при дворі великого князя київського Ярослава Мудрого. Існує багато версій її походження та зв'язку її родоходу з імператорами Священної Римської імперії, про це свідчили європейські середньовічні хроніки та хроністи: Англо-саксонська хроніка Флоренса Ворчестерського [104, 133], Елред Рівоський [97, 1–37] та ін., а також сучасні історики [120, 71–80]. Так, Матвій Паризький (XIII ст.) називає Агату «сестрою» германського імператора Генріха [47, 107–172]. У випадку, якщо наші припущення вірні і вона є другою дочкою Бориса-Романа та представниці роду Оттона Великого – це пояснює такі зв'язки. Зазначене підтверджується і даними ономастики – в роду Романа I Лакапина не раз зустрічається ім'я «Агата» (Агафія) (Див. Схема № 4. ДОДАТОК 4). А серед онуків Агати є святий король Шотландії на ім'я Давид (поширене у Візантії та Болгарії, а також хресне ім'я Гліба Володимировича – рідного брата Бориса-Романа) – тоді це ім'я вперше з'явилося на землях Англії та Шотландії. Агата стала матір'ю і бабусею наступних королів і королев Шотландії, її нащадки утворили міцне родове древо королів Англії, яке можна прослідкувати включно до сучасної королеви Єлизавети [94, 58–60].

Середньовічний хроніст Вільям Мальмсберійський (XII ст.) називає Агату «сестрою королеви Угорщини». Королевою Угорщини в сер. XI ст. [137, 196] була Анастасія Ярославна. За нашою версією, дійсно сестра (двоюродна) Агати і Добронеги. В історіографії існує кілька найбільш поширених гіпотез походження Агати: Германська, Угорська, Київська і Болгарська. Наша версія – об'єднує їх, оскільки обґрунтовує

причетність усіх згаданих династій до родоходу Агати і Марії-Добронеги. Проте, родовід київської князівни Агати (Агафії) не є темою нашої статті і лише пов'язаний з нею опосередковано – через ймовірні близькі родинні зв'язки з Марією.

Про Марію-Добронегу Літопис руський згадує лише під 1043 р.: «У сі ж часи видав Ярослав сестру свою [Добронігу-Марію] за Казимира, [князя лядського]. І дав Казимир замість віна людей вісімсот, яких полонив був Болеслав, перемігши Ярослава» (42, 94). Хроніка Гваньїні датує цей шлюб 1042 р. [13, 86], Саксонський анналіст (XII ст.) подає запис про шлюб під 1039 р. [14, 43–45]. Сілезькі Компілятивні Анналі датують цей шлюб навіть 1031 р. [99, 2012]. Загалом, дослідники припускають, що шлюб, найвірогідніше, міг відбутися між 1038–1043 рр. [34, 316; 110, 134].

Казимир I Відновитель (1016–1059) був сином короля Польщі Мешка II В'ялого (990–1034) та Рикси Лотарингської (бл. 995–1063). Польща у ті часи переживала важку кризу, після правління Мешка II була роздробленою і виснаженою військовими конфліктами. Всередині країни розпочалася боротьба між шляхтою і селянами, християнська віра, нещодавно запроваджена, почала занепадати, населення потерпало від розбоїв та беззаконня, державна влада збереглася лише в містах. Селянське повстання 1037–1038 рр. за розмахом належало до одного з найбільших повстань того часу. Від Польщі відокремилися Помор'я і Мазовія, де утвердилися місцеві династії. Останнім ударом стало вторгнення (1038 р.) військ чеського князя Бржетислава I, який захопив Гнезно, розграбував святині Гнезненського собору і присєднав Сілезію до володінь чеської корони.

Галл Анонім пише, що після смерті Мешка Казимир залишився маленьким хлопчиком зі своєю матір'ю-королевою; Рикса потурбувалася про гарну освіту сина, з раннього віку віддавши його в монастир, де Казимир вивчав Священне Писання, і правила королівством з гідністю, але «зрадники через заздрість» прогнали її з королівства, а сина утримали «для прикриття» своїх злодіянь. Коли ж він виріс і став правити, зрадники, «боячись помсти», постали проти нього і змусили тікати до Угорщини. Стефан, який стояв тоді на чолі угорської держави, утримував Казимира при собі через дружні стосунки з чеським королем, з яким Польща мала часті

військові конфлікти. Лише після смерті Стефана Казимир зміг отримати свободу [12, 49–50].

Дещо інакше цей епізод польської історії змальовує Великопольська хроніка. На чолі держави після смерті Мешка II утвердився його старший син Болеслав. Він ще до того, як став правителем, «приніс своїй матері багато сорому» – знеславив себе розпусною поведінкою і занедбав державні справи. «Не маючи сили зносити його безпутство», Рикса Лотарінгська, забравши сина Казимира, «вирушила у рідну землю Саксонію» і «вступила до монастиря» [6, 70]. Рикса Лотарінгська також походила з роду правителів Священної Римської імперії – була онукою імператора Оттона II.

Хроніка оповідає, що старший син Рикси Болеслав «внаслідок своїх численних злодіянь, хоч і був відмічений королівською діадемою, погано скінчив своє життя і тепер навіть не числиться у списку королів і правителів Польщі» (Там само). Деякі дослідники заперечують існування сина Мешка II на ім'я Болеслав, в усякому разі, у шлюбі з Риксою [115, 50; 110, 127–128].

Після смерті Мешка II у Польському королівстві виникло багато смут і війн, переважно міжусобних. О. Гваньїні у «Хроніці європейської Сарматії» (XVI ст.) красномовно свідчить: «Поляки без пана були як заблукані вівці і не знали, що далі робити...» [13, 85]. Королівство через безперервні війни «майже втратило всю свою могутність». Тоді впливові люди держави вирушили до Саксонії до своєї королеви з проханням, аби її син Казимир зайняв польський престол. Від Рикси вони дізналися, що Казимира відправлено в Париж «для вивчення вільних наук», де він вступив до ордена св. Бенедикта і обрав собі церковну кар'єру. Коли посли прибули до Франції, Казимир уже прийняв чин дякона в монастирі Клюні, а потім в Саксонії жив під іменем Карла в монастирі Лаомерта. Порадившись з абатом монастиря, посли вирушили до Риму і звернулися до папи Бенедикта IX з проханням посприяти поверненню їх правителя та виділити йому диспенсію, аби він міг одружитися і, таким чином, не позбавити Польщу спадкоємця престолу. Посли скаржилися на численні «нещастя», які переживала Польща – відступи від християнської віри, «пролиття крові в результаті нашої ворогів». Папа відгукнувся на прохання і дав дозвіл Казимирові полишити монастир заради інтересів польської держави і на його

шлюб, виділивши для цього диспенсію, але за колишнє вигнання свого законного володаря наклав на польський народ зобов'язання щорічно виплачувати з кожної людини динаріїв на світильник св. Петра і на побудову церкви. Деякі дослідники вважають перебування Казимира у Франції малоймовірним і вважають, що весь час свого вигнання він провів у Германії [115, 51]. Казимир повернувся до Польщі, «де був прийнятий з великою радістю». Він став першим польським правителем, який «знав латинське письмо» [13, 85].

З допомогою германського війська Казимирові у 1039 р. вдалося відновити державну владу в Польщі, придушити бунт та вгамувати непокірних аристократів. Однак за цю допомогу імператора Польща повинна була визнати над собою сюзеренітет Священної Римської імперії. «Цей Казимир, – як повідомляє Великопольська хроніка, – «проявив велику мужність, скрізь змусивши ворогів утікати, мирно володів Польським королівством». Названий він був «Відновителем» завдяки тому, що «повернув багато, втраченого його батьком Мешком і щасливо відновив те, що було зрівняне з землею» [6, 70]. Встановивши мир на польських землях, Казимир одружився «з дочкою князя Русі Романа, сина Одона, на ім'я Добронєга, інакше названа Марією» (Там само). Галл Анонім називає її «дівницею шляхетного (високого) походження з Русі» [12, 50].

Згідно з деякими джерелами, наречена короля мала ім'я Марія, але, коли прибула до Польщі, «покинула грецьку віру і знову охрестилася у Кракові, взяла собі ім'я Доброгнева» [13, 86]. За вказаними джерелами відбулася ця подія у Кракові, а коронована Марія, як і її чоловік, була у Гнезно (нині – Гнезненський собор Успіння Пресв. Богородиці та Св. Адальберта). Дослідники сумніваються в факті коронації – Казимир носив титул «князя Польщі», а не короля, малоймовірно також, що «перехрещення» Марії в латинську віру мало місце – «велика схизма» (1054 р.) ще не відбулася, Гваньїні вслід за Длугошем [108, 158] просто невдало пояснив існування двох імен княгині, не знаючи, що для Русі це була звична практика – існування у представників княжої родини двох імен – світського і хресного (Володимир-Василь, Ольга-Олена, Гліб-Давид, Борис-Роман...). На цю помилку польських хроністів вказував ще І. Лінніченко [41, 48–49] і зауважував, що, очевидно, мирським іменем було Доброніга (Добронєга, Доброгнева), а хресним – Марія.

Казимир «взяв за наречену великий посаг» і заручився військово-політичною підтримкою її родича – великого князя київського Ярослава Мудрого. Ярослав здійснив кілька військових походів на підтримку Казимира (1041, 1043 рр.), а в 1047 р. допоміг йому остаточно здолати бунтівного мазовецького князя Маслава (Мечислава), в результаті чого Мазовецька земля знову відійшла до польського королівства. Іакимівський літопис оповідає, що Ярослав на прохання польського князя Казимира, зятя свого, «ходив на мазовшани», котрих в жорстокій битві переміг і «князя їх Моїслава убив», «землю ж ту Казимирові здобув» [77, 79; 42, 95].

Шлюб Марії та Казимира виявився успішним. Марія-Добронєга у відповідності до свого імені, очевидно, мала «добрий норів», ласкавий в стосунках до підданих характер, була милостива і справедлива. Польські хроніки зберігають про неї значно більше відомостей, ніж руські – княгиня залишила помітний слід в історії держави. Місцеві хроністи стверджували, що після одруження Казимира з Добронєгою укріпилися стосунки Польщі не лише з Руссю та «запанував мир і спокій» на польських землях [6, 71]. Від синів Марії походить вся наступна династія польських королів.

Через те, що Казимир I чернечу мантию змінив на шати князя-правителя, його в історії часто іменують «Монахом» або «Мнихом», а завдяки своїй активній діяльності по відбудові та об'єднанню держави він отримав ім'я «Відновитель». Подружжя Марії та Казимира уславило себе як ктитори та покровителі церковного будівництва, меценати освіти і мистецтва. Казимир переніс столицю держави з Гнєзно до Кракова – єдиного великого міста, яке вціліло після воєн. Сюди перемістили й митрополичу кафедру

зі зруйнованого Гнєзно. Єпископат було відновлено також у Вроцлаві. Місто Краків перетворилося тепер не лише у центр Малої Польщі, а й у символ польської державності. Тут Казимир розбудував новий собор (очевидно, на місці більш древнього), нині відомий як головний храм Кракова і всієї Польщі – Кафедральний собор на честь святих Станіслава і Вацлава (Вавельська кафедра). У Вавельському замку відбувалася коронація польських монархів. Тут зберігалися знаки державної влади: корона, меч, скіпетр і держава. Цікаво, що меч «Шербінець» – атрибут коронації польських королів, дістав свою назву також у зв'язку з подіями польсько-української історії: поширена версія, що Болеслав I під час нападу на Київ ударив цим мечем в Золоті ворота і меч надщербився [12, 36].

Очевидно, активну участь у справах храмового будівництва брала і дружина Казимира – київська князівна, вихована у християнській вірі та побожності. З ініціативи подружжя були засновані та збудовані: Крипта Св. Леонарда, бл. 1038/1039–1118 (Краків); Тинське бенедиктинське абатство, бл. 1044 р. (Тин, Тинець); Собор св. Іоанна Хрестителя, 50–60-ті рр. XI ст. (Вроцлав); Костел на честь св. Егидія, 1067 (Таржек, *Tarczek*); Бенедиктинське абатство (бл. 1050) в м. Могильно та м. Любуші, Сілезія [13, 87; 102, 20–21; 112, 31; 115, 53] та ін.

Монарше подружжя «мудро і енергійно правило своїми підданими» і впродовж тривалого часу зберігався мир у державі. Казимир-реформатор запровадив ключовий елемент феодалізму – надання земельних уділів та маєтків своїм воїнам, що перетворило їх у середньовічних лицарів. Князь Казимир I помер у 1058 р. і, як свідчить Ян Длугош, був похований у Познані, за іншою версією – у Кракові [115, 54]. Марія пережила

Бенедиктинське
абатство
(м. Могильно,
Польща)

Бенедиктинське
абатство
(м Тин, Польща)

його майже на тридцять років і, коли їх старший син Болеслав зійшов на престол у віці п'ятнадцяти років, він, як свідчать джерела, дослухався порад матері – Добронєга тривалий час мала на нього вагомий вплив. Дата смерті Марії-Добронєги записана у Рочнику Краківського капітулу – 1087 р. [117, 3–115; 119, 21–105; 22, 345]. Місце її захоронення невідоме [115, 54].

У шлюбі Марії-Добронєги та Казимира I народилося п'ятеро дітей, щоправда двоє синів – Мешко (1045–1065) і Оттон (бл. 1046–1048) померли, не залишивши нащадків (останній ще дитиною). Двоє інших стали правителями Польщі, відомими під іменами: король Болеслав II «Щедрий» («Сміливий»; бл. 1043–1081/2) і князь-правитель Владислав I Герман («Благочестивий»; бл. 1044–1102). Дочка Сватава (Святохна, Святослава) стала королевою Чехії, дружиною Вратислава II [13, 87].

Отже, середньовічна історія України (Київської Русі) розвивалася у контексті та тісній взаємодії з культурою та політичним розвитком Європи, окремих європейських держав, зокрема Польщі, вагомим компонентом цього зв'язку

були династичні шлюби, що рясно укладалися впродовж XI–XII ст.

Шлюб давньоруської князівни Марії-Добронєги і князя-правителя Польщі Казимира I Відновителя став першим, засвідченим джерелами, матримоніальним союзом у довгій низці польсько-руських шлюбів XI–XII ст. і важливим етапом міждержавних стосунків Польщі та України (Київської Русі) XI ст., скріпивши політичний альянс між державами. Генеалогічні дерева П'ястів і нащадків Володимира Великого міцно сплелися і дали численних нащадків, що уславилися у європейській середньовічній культурі.

Результатом активної культурно-історичної діяльності королівського подружжя Марії-Добронєги та Казимира I стало спорудження церков та монастирів, багато з яких збереглися донині й належать до важливих об'єктів культурної спадщини Польщі.

У реконструкції родоводу Марії-Добронєги було запропоновано новий підхід і обґрунтовано його зв'язок з монаршими династіями Англії, Болгарії, Візантії та Священної Римської імперії.

Джерела та література

1. Анастасія Ярославна, королева Венгрії // *Вопросы истории*. 1984. № 10. С. 180–184.
2. *Архимандрит Леонид*. Откуда родом была св. великая княжна русская Ольга? // *Русская старина*, 1888. – Т. 59 – сентябрь – №7. – С.217.
3. *Баумгартен Н.А.* Добронєга Владимировна, королева польская, дочь св. Владимира // *Благовест*. – Париж – 1930. – № 2–3. – С. 102–109.
4. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых. – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2005. – С.19.
5. *Борицак Ілько*. Анна Ярославна, королева Франції // *Стара Україна*. – Львів. – 1925. – Т. 6. – С. 99–104.
6. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М.: Изд-во Московского университета, 1987. – 263 с.
7. *Висоцький С.О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К.: Наук. думка, 1991 – 100 с.
8. Вільям Мальмсберійський (XII ст.)//*Памятники средневековой латинской литературы X-XII вв./отв. Ред. М.Е.Грбаварь-Пассек, М.Л.Гаспарова*. – М.: Наука, 1972. – 559 с.
9. *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква.: В-ць О. Пшонківський, 2006. – 781 с. – С. 277.
10. *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.). – Львів: Інститут українознавства, 2000. – 649 с. – С. 277.
11. *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. — Луцьк: Вежа, 2000 – 508 с.
12. Галл Аноним. "Хроника и деяния князей или правителей польских" / Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой. Ответственный редактор В. Д. Корольюк. М.: Издательство АН СССР, 1961. – 172 с.
13. *Гваньїні Олександр*: Хроніка європейської Сарматії /Упор. та пер. о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1006 с.
14. *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А.Б. Головко; Ин-т истории АН УССР. – Киев: Наукова думка, 1988. – 136 с.
15. Голубовский П.В. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны // *Киевская старина*. К., 1886. – Т. 54. – С.12–16.
16. *Горбенко С.* Королівський некрополь в церкві аббатства Сен-Дені та королева Франції Анна Ярославна //*Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Кн. 1 / Ін-т релігієзнавства, Львів. від-ня ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії

ім. Г. Сковороди НАН України. – Львів: Логос, 2004. – С.202–212.

17. Грабський А. Грабський А. Ф. По поводу польско-византийских отношений в нач. XI в./В кн.: Византийский временник, – М., 1958, – Т. XIV. – с. 178–182.

18. Граф де Ке де Сент-Емур. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа / Пер. з франц. І. Франка. – Львів: Репринтне відтворення видання Друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909. – 1991. – С.14–15.

19. Гусев Виктор, Калинин Юрий. Анна Ярославна, загадки судьбы // День. – 1999. – № 161. – Пятница. – 3 сентября.

20. Густинський літопис – ПСРЛ. Т. 2. СПб., 1843. – С. 267.

21. Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о русско-скандинавских матримониальных связях // Скандинавский сборник. Таллинн, 1982. Вып. XXVII. С. 107–115.

22. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия/ Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. – Т. IV: Западноευропейские источники. Сост., пер. и коммент. А.В. Назаренко. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. 2010. – 512 с.

23. Златарски Васил. История на българската държава през Средните векове. – Том 1. Част 2. – София, «Наука и изкуство», –1971 – 778 с.

24. Иловайский Д. И. Вероятное происхождение Ольги // Иловайский Д.И. Исторические сочинения. – М., 1886. – Т. 2. – СС. 32–51.

25. Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). М.: Издательство АН СССР, 1957. – 210 с.

26. Иванченко Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. – К.: МАУП, 2007. – СС. 38–39.

27. Історія України в документах і матеріалах. Т. I. – К.: В-во Академії наук УРСР, 1939. – С. 56.

28. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. За-млинський (керівник авторського колективу), І. Вой-цехівська, Галаган та ін. – К.: Україна, 1993 – 396 с.

29. Карпов А.Ю. Ярослав Мудрый. – М.: Молодая гвардия, 2010 – 592 с.

30. Княжеское житие. Сказание о Борисе и Глебе. / Древняя русская литература. Хрестоматия. Сост. Н.И.Прокофьев. – М., 1980.

31. Козьма Пражский. Чешская хроника/Вступ. Статья, перевод и комментарии Г. Э. Санчука. – М., 1962 – 268 с.

32. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1991 – 496 с.

33. Косих Г. Едігна – донька Анни Ярославни. Ка-толики визнали її святою//Урядовий кур'єр. – 2010, 18 березня. – № 50 (420).

34. Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь.– М.: Изд-во «Наука», 1964 – 381 с.

35. Корсак І. Імена твої, Україно. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007 – 300 с.

36. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Пд.-Зах. Русі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 247 с.

37. Крутенко, Н. Г. Єлизавета Ярославна –коро-лева двох держав / Наталія Крутенко. К.: Либідь, 2015 – 168 с.

38. Кулинич Д.Д. Анна Ярославна, королева Фран-ции // Вопросы истории. – 1967. – № 2. – С. 217–221.

39. Лаврентьевская летопись. – ПСРЛ. – Т.1. – Л.: Из-во Академии наук СССР, 1926–1928, СС.108–109.

40. Латиноязычные источники по истории Древ-ней Руси. Германия. Вып. I. Середина IX – первая половина XII в. - М. Институт истории АН СССР, 1989 – 205 с.

41. Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч. I. Русь и Польша до конца XII в. – Киев, 1884. – С. 48.

42. Літопис руський/Переклад і комент. Л. Мах-новець. – К.: В-во «Дніпро», 1989. – С. 49, 94, 105, 152.

43. Лопарев Х. Брак Мстиславны (1122) // Визан-тийский временник. Т. 9. СПб., 1902. С. 418–445.

44. Лопарев Х. Русская княжна Евпраксия Мстис-лавна (XII в.) как вероятный автор медицинского со-чинения //Сборники в честь А. И. Соболевского. СПб., 1905. С. 1–14.

45. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Істо-ричні життєписи. – К.: Дніпро, 1994. – 336 с.

46. Луняк Є. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010 – 96 с.

47. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, пер., коммент. – Мос-ква: Наука, 1979. – 268 с. – СС. 107–172.

48. Мельников Е.И. О языке и графике подписи Анны Ярославны // Славянское языкознание: Сб. ст. – М., 1959. – С.113–119.

49. Морозова Л.Е. Русские княгини. – М.: Аст-Пресс Книга, 2004 – 256 с.

50. Назаренко А. В. Древняя Русь на международ-ных путях: Междисциплинарные очерки культур-ных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с. – С. 580.

51. Назаренко А.В. Генрих I и Анна Ярославна // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М.В. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др. Под ред. Е.А. Мельниковой. – М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. – С. 353–358.
52. Назаренко А.В. Житие Антония печерського и датировка русско-польского союза при Казимире I и Ярославе Мудром // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма (сборник тезисов). М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1989. – 74 с. – СС. 19–21.
53. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, пер., коммент. – М.: Наука, 1993. – 238 с.
54. Назарко Іриней. Доброніга – дочка святого Володимира Великого // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Vol.2 (8). – Fasc.3-4. – Romae. – 1956. – С. 319–324.
55. Небелюк Мирослав. Анна Ярославна. Українська княжна на королівському престолі Франції в XI ст. – Paris–Lyon: S.C.I.P., 1952 – 57 с.
56. Нікітенко Н. М., Корнієнко В.В. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. – Київ-Глухів. – 2010. – Вип. 3. – СС. 93–98.
57. Павлова Р. Нов Владимирски летописец // Език и литература. – София, 1980. – № 5. – С. 8–11.
58. Пападимитриу С. Д. Брак русской княжны Мстиславы Добродеи с греческим царевичем Алексеем Комниным // Византийский временник. 1904. Т. 11. С. 73–98.
59. Паицто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968 – 474 с.
60. Плахонін А.Г., Доброніга Володимирівна // Енциклопедія історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – Т. II. – С. 422.
61. Прп. Нестор Літописець. Місяця липня 24. Читання про житіє і погублення блаженних страсто-терпців Бориса і Гліба. Вид. за рукоп. Моск. Синод. Друкарні «1 (53), пергамент. Сильвестрівський збірник XIV ст. // Адапт. За вид.: Богуславський С. Пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса і Гліба (Розвідка та тексти), – М. С. 179–206.
62. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. М.: Мысль, 1989 – 286 с.
63. Ричка В. Княгиня Ольга. – К., Видавничий дім «Альтернатива», 2004. – 335 с. – С.54–55.
64. Сабев Тодор. Болгарский вклад в церковно-культурный расцвет Киевской Руси // Тисячелетие крещения Руси: Материалы международной церковно-исторической конференции (Київ, 21–28 июля 1988. – С. 75.
65. Сага об Эймунде // Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – М., 1978. – С. 99.
66. Самбор Б. Святі землі української. – К.: В-во «Архангельський глас», 2009 – С. 372.
67. Свердлов М.В. Известия неметких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI в. // Исследования по истории славянских и балканских народов. Киевская Русь и её сосуди. – М., 1972. – С. 154–155.
68. Свердлов М. Б. Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. И исслед. – 1975. – М., 1976. – С.90–101.
69. Свердлов М.Б. Политические отношения Руси и Германии X – первый половины XI в. // Проблемы истории международных отношений / Сб. стат. Памяти акад. Е.В. Тарле. – Ленинград, 1972 – С. 290–291.
70. Семенкова Т.Г. Судьба русской царевны Анны Ярославны. // Наука и жизнь. – 2004. – № 5. – С. 84–89.
71. Сент-Емур Ке де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа. – Львів: Друкарня НТШ, 1909. – 31 с.; репринтне перевидання: Сент-Емур Ке де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа. – К.: Обереги, 1991. – 36 с.
72. Серяков М.Л. Любовь и власть в русской истории. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «Олма-Пресс Образование», 2002 – 320 с.
73. Сілезькі Компілятивні Аннали (*Annales Silesiaci compilati*. MGH, SS. Bd. XIX. Hannover. 1866 – перевод с лат., комментарии – Досаев А. С. 2012.
74. Сказання про Бориса і Гліба // Бібліотека літератури Давньої Русі / За ред. Д. С. Лихачова, Л. А. Дмитрієва, А. А. Алексєєва, Н. В. Понирко. – Т. 1: XI–XII ст. – СПб., 1997.
75. Сказання про святих Бориса і Гліба: Сільвестровського список XIV століття / видав І. І. Срезневський – СПб.: Друкарня ІАН, 1860.
76. Сыромятников С. Русская княжна на французском престоле // Новое время. – 1893.
77. Татищев В.Н. История Российская. – М., 1963. – Т. 2. – С. 383.
78. Таубе М. Рим и Русь в до-монгольский период. – Католический временник (Кн. II), общество св. Иоанна Златоуста, Париж, .
79. Тверская летопись. – ПСРЛ. – Т.15. – СПб.: Археологическая комиссия, 1863.
80. Тимирязев В.А. Французская королева Анна Ярославна // Исторический вестник, 1894. – Т. 55. № 1. – С. 198–209.
81. Феодосій Печерський. Слово про віру латинську чи варязьку / Християнство на теренах України I–XI ст. – К., 2000.

82. Холодильн А.Н. Автографы Анны Ярославны – королевы Франции // Русская речь. – 1985. – № 2. – С. 111.
83. Хорунжий Ю., Якимів Ю. Сага про Ярославних доньок. – К.: Видавництво „Бібліотека українця”, 2004 – 40 с.
84. Христианство: Энциклопедический словарь. – Т. 3. – М., 1995. – С. 747.
85. Черных П. Я. К вопросу о подписи французской королевы Анны Ярославны // Доклады и сообщения филолог. ф-та МГУ. Вып. 3. – М., 1947. – С. 27-31.
86. Чилингиров Стилиян. Какво е дал българинът на другие народы. – Колинс. – 5. [Без м. і д.: Репринтне відтворення 1938 р.] – С. 28.
87. Широкопад Александр. Франция. История вражды, соперничества и любви. – М.: Вече, 2008 – 382 с.
88. Штернберг Я. Т. Анастасия Ярославна, королева Венгрии // Вопросы истории. 1984. № 10. С. 180–184.
89. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Кн. 1–6): Текст, перевод, комментарий/Под ред. и с дополн. А. В. Назаренко / РАН. Ин-т российской истории; Ин-т всеобщей истории. М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
90. Щавелева Н.И. Польки – жены русских князей (XI–сер. XIII в.)//Древнейшие государства на территории СССР. – М.:Наука, 1989. – 319 с. – С. 50–58.
91. Щавелева Н.И. Польские латиноязычные источники. – М.: Наука, 1990 – 210 с.
92. Щавелева Н.И. Русские княгини в Польше // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – М. 117–118.
93. Ясинецькая Е. Августейшие сестры // Dessange Mag, № 46, 2012, С. 56–58.
94. Ясинецькая Е. Европейское прошлое Киевской державы тысячелетней давности. От дочерей Ярослава Мудрого до королевы Великобритании Елизаветы II // Dessange Mag, № 46, 2013, С. 58–60).
95. Ясинецька О. Її українська величність // Україна молода, № 028 від 13.02.2010.
96. Ясинецька О. Київські князівни на престолах Європи // Календар. – К., 2010 р.
97. Ailred of Rievaulx. Lament for David, King of the Scots // Ailred of Rievaulx .The historical works. – Kalamazoo, 2005.
98. Annalista Saxo. MGH, SS. VI. Hannover. 1844. Перевод – Дьяконов И. В. 2005.
99. Annales Silesiaci compilati. MGH, SS. Bd. XIX. Hannover. 1866 – перевод с лат., комментарии – Доцаев А. С. – 2012.
100. Baumgarten N. Le dernier meriage de Saint Vladimir. OChr, v. XXVII. Roma, 1930. стр. 8.
101. Baumgarten N. Saint Vladimir et la conversion de la Russie. OChr, v. XXVII. Roma, 1932. стр. 121.
102. Biber T., Leszczynski M. Poczet Wladcow Polski.: Publicat, 2015 – 128 s. – SS. 20–21.
103. Cedrenus Geogius. Ioannis Scylitzae OPE ab Immanuele Bekkero. Suppletus et Emendatus. Tomus alter, Bonnae impensis ed. Weberi, MDCCCXXXIX, 1839. – P. 396.
104. Darlington, Reginald R. and P. McGurk (eds.), P. McGurk and Jennifer Bray (trs.). *The Chronicle of John of Worcester: The Annals*. – London, 1854. – p. 133.
105. Genealogia Welforum / ed. G. Waitz // MGH SS. T. XIII. Hannover, 1881, p. 733–734.
106. Historia Sztuki Polskiej. Tom 1: Sztuka Sredniowieczna/ – MCMLXV.: Wydawnictwo Literackie. – Krakow, 1965. – 568 с.
107. Historia Welforum Weiengartensis / ed. L. Weiland // MGH SS. T. XXI. Hannover, 1868, p. 454–471.
108. Ioannis Dlugossi. Annales seu Chronicae incliti regni poloniae. – Lib. 4. – Varsavia, 1965. – P. 158.
109. Jackman, Donald C, Criticism and Critique: Sidelights on the Konradiner. : Unit for Prosopographical Research, 1997/ Donald C. Jackman. The Konradiner. A Study in Genealogical Methodology. — Frankfurt am Main, 1990.
110. Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. – Poznań, 2004. – 306 s.
111. Kronika Wielkopolska/Preetl. K. Abgarowic, wstep I komet. Opr. B. Krbisowna. – Warszawa, 1965.
112. Labuda G. Polish diplomacy during the rule of the Piast dynasty//The history of Polish diplomacy X–XX c. – Warsaw: Sejm Publishing Office, 2005. – P. 31.
113. Mathew of Paris. English History. London, 1853 (reprint: New York, 1968).
114. Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejow Polskich, T. 1, Lwow, 1864.
115. Piastowie. Leksykon Biograficzny. Wydawnictwo Literackie, Krakow 1999, S.53).
116. Poppe Andrzej i Danuta. Anna Regina. Przyczynek paleograficzny // Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej. – T. LXXI. – Warszawa, 2006. – P. 239–246.
117. Poppe Andrzej i Danuta. Anna Regina. Przyczynek paleograficzny // Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej. – T.LXXI. – Warszawa, 2006. – P. 239–246.

118. Previte-Orton C.W. Cambridge Medieval History, Shorter: Volume 1, The Later Roman Empire... – London: Press, 1979. – P.256.

119. Rocznik Krakowskiej Kapituły/Ed. L. Letowski//Katalog biskupow, pralatow i kanonikow Krakowskich. – Krakow, 1853. T. IV. – S. 3–115.

120. Rocznik Kapituły Krakowskiej/ Ed. Z.Kozłowska-Budkowa//MPH. #S, 1978. T. V. P. 21–105.

121. Sturdza M.–D. Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople – Paris: Chez l'auteur, 1999. – 657 p. – p. 276.

122. Szabolcs de Vajay. Agatha, Mother St. Margaret, Queen of Scotland. In: Duquesne Review. Band 7, Nr. 2 (1962), S. 71–80.

123. William of Malmesbury's Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of the King Stephen. By J.A. Giles, D.C.L. – London.: and Daldy, 1866. – P.196.

124. Wolf A.: Wer war Kuno „von Öhningen“? Überlegungen zum Herzogtum Konrad von Schwaben († 997) und zur Königswahl im Jahr 1002. In: Deutsches Archiv 36 (1980), S. 25–83; Armin Wolf: Ahnen deutscher Könige und Königinnen. (поміняла місцями 136-137 – переглянути в тексті посилання на Вольфа).

References:

1. Anastasiya Yaroslavna, koroleva Vengrii//Voprosy istorii, 1984. – № 10. – 180–184 s.

2. Arhimandrit Leonid. Otkuda rodom byla sv. Velikaya knyazhna russkaya Olga?//Russkaya starina, 1888. – T. 59 – sentyabr. – 217 s.

3. Baumgarten N.A. Dobronieha Vladimirovna, koroleva polskaya, doch sv. Vladimira//Blahovest. – Parizh – 1930. – № 2–3. – 102–109 s.

4. Boris i Hleb. Zhyzn, podvigi, chudesa pervykh russkikh svyatykh. – D.: ART-PRESS, 2005. – 19 s.

5. Borshchak Ilko. Anna Yaroslavna, koroleva Frantsii//Stara Ukraina. Lviv. – 1925. T. 6. – 99–104 s.

6. Velikaya khronika o Polshe, Rusi i ikh sosedyakh XI–XIII vv. – M.: Izd-vo Moskovskoho universiteta, 1987. – 263 s.

7. Vysotskii S.O. Knyahynia Olga i Anna Yaroslavna – slawni zhinky Kuivskoi Rusi. – K.: Nauk. Dumka, 1991 – 100 s.

8. Viliam Malmsberiiski (XII st.)//Pamyatniki srednievekovoi latinskoj literatury X–XII vv/otv. Red. M.E. Hrabar-Passek, M.L. Hasparova. – M.: Nauka, 1972. – 559 s.

9. Voitovych L.V. Knyazha doba na Rusi: portrety elity. – Bila Tserkva: V-ts Pshonkivski, 2006. – 781 s.

10. Voitovych L.V. Knyazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kin.IX– poch. XVI st.). – Lviv: Instytut ukrainoznavstva, 2000. – 649 s.

11. Haidai L. Istoriya Ukrainy v osobakh, terminakh, nazvakh i ponyattiyakh. – Luts'k: Vezha, 2000 – 508 s.

12. Hall Anonim. “Khronika i deyaniya knyazei ili pravitelei polskikh”/Predisloviye, perevod i primychaniya L.M.Popovoi. Otvetstvennyi redaktor V.D. Koryuk. M.: Izdatelstvo AN SSSR, 1961. – 172 s.

13. Hvanini Oleksandr: Khronika yevropeiskoi Sarmatii/Upor. ta per. o. Yuriya Mytsyka. – K.: Vyd. Dim “Kyievo-Mohylianska academia”, 2007. – 1006 s.

14. Holovko A.B. Drevnyaya Rus i Polsha v politicheskikh vzaimootnosheniyakh X – pervoi tryeti XIII vv. / A.B. Holovko; In-t istorii AN USSR. – Kiev: Naukova dumka, 1988. – 136 s.

15. Holubovskii P.V. Novye issledovaniya o zhyzni frantsuzskoi korolevy Anny Yaroslavny//Kiyevskaya starina. K., 1886. – T. 54. – 12–16 s.

16. Horbenko S. Korolivskiy nekropol v tserkvi abbatstva Sen-Deni ta koroleva Frantsii Anna Yaroslavna // Istoriya relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk. Kn. 1/In-t relihiyeznavstva, Lviv: vid-nya In-tu ukr. arkhieografii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Vid-nya relihiyeznavstva In-tu filosofii im. H. Skovorody NAN Ukrainy. – Lviv: Lohos, 2004. – 202–212 s.

17. Hrabskyi A, Hrabskyi A.F. Po povodu polskovizantiiskikh otnoshenii v nach. XI v./V kn.: Vizantiiskii vremennik, – M., 1958. – T. XIV. – 178–182 s.

18. Hraf de Ke de Sent-Amur. Anna Rusynka, koroleva Frantsii i hrafynia Valua/Per. z frants. I. Franka. – Lviv: Repryntne vidtvorennia vydannia Drukarni Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, 1909. – 1991. – 14–15 s.

19. Husiev Viktor, Kalyntsev Yurii. Anna Yaroslavna, zahadki sudby//Den. – 1999. – №161. – Pyatnitsa. – 3 sentiabria.

20. Hustynskiy litopys – PSRL. – T. 2. SPb., 1843. – 267 s.

21. Dzhakson T.N. Islandskiy korolevskiy sagi o russko-skandinavskikh matrimonialnykh svyaziakh // Skandinavskii sbornik. – Tallin, 1982. – Vyp. XXVII. XXVII. – 107–115 s.

22. Drevniaya Rus v svietie zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatia / Pod. Red. T.N. Dzhakson, I.H.Kononovoi i A.V.Podosinova. – T. IV: Zapadnoyevropeiskiy istochniki. Sost., per. i comment. A.V.Nazarenko. – M.: Russkii Fond Sodeistviya Obrazovaniyu i Nauke, 2010. – 512 s.

23. Zlatarskii, Vasil. Istoria na blgarskiya drzhava prez Srednite Vekove. – T. 1. Chast 2. – Sofiya, “Nauka i izkustvo”, – 1971 – 778 s.
24. Ilovaiskii D.I. Veroyatnoie proiskhozhdenie Olgi/Ilovaiskii D.I. Istoricheskie sochineniya. – M., 1886. – T. 2. – 32–51 s.
25. Ilyin N.N. Letopisnaya statia i ieio istochnik (Opyt analiza). – M.: Izdatelstvo AN SSSR, 1957. – 210 s.
26. Ivanchenko R.P. Istoria bez mifiv: Besidy z istoriyi ukrayinskoyi derzhavnosti. – K.: MAUP, 2007. – 38–39 s.
27. Istoriya Ukrainy v dokumentakh i materialakh. – T. I. – K.: V-vo Akademiyi nauk URSR, 1939. – 56 s.
28. Istoriya Ukrayiny v osobakh: IX–XVIII st. / V. Zamlynskyi (kerivnyk avtorskoho kolektyvu), I. Voitsekhivska, Galagan ta in. – K.: Ukraina, 1993 – 396 s.
29. Karpov A.Y. Yaroslav Mudryi. – M.: Molodaya Hvardiya, 2010 – 592 s.
30. Knyazheskoye zhytiye. Skazaniye o Borise i Hlebe/Drevniaya russkaya literatura. Khrestomatiya. Sost. N.I.Prokofiyev. – M., 1980.
31. Kozma Prazhskii. Cheshskaya khronika/Vstup. statiya, perevod i kommentariyi H.E. Sanchuka. – M., 1962 – 268 s.
32. Konstantin Bahrianorodnyi. upravlenii imperiyei. – M., Nauka, 1991. – 496 s.
33. Kosyh H. Edigna – donka Anny Yaroslavny. Katolyky vyznaly yiyi sviatoyu//Uriadovyi kurier. – 2010, 18 bereznya. – №50 (420).
34. Korolyuk V.D. Zapadnyie slaviane i Kiyevskaya Rus. – M.: Izd-vo “Nauka”, 1964 – 381 s.
35. Korsak I. Imena tvoï Ukrayino. – : PVD “Tverdnyia”, 2007 – 300 s.
36. Kotlyar M.F. Istoriya dyplomatiyi Pd.-Zakh. Rusi. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2002. – 247 s.
37. Yelyzaveta Yaroslavna – koroleva dvokh derzhav/Natalia Krutenko. – K.: Lybid, 2015 – 168 s.
38. Kulynych D.D. Anna Yaroslavna, koroleva Frantsiyi//Voprosy istorii. – 1967. – № 2. – 217–221 s.
39. Lavrentievskaya letopis. – PSRL. – T. 1. – Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1926–1928, 108–109 s.
40. Latinoiazychnyie istochniki po istorii Drevniei Rusi. Gemanii. Vyp. Seredina IX–pervaia polovina XII v. – M.: Institut istorii AN SSSR, 1989 – 205 s.
41. Linnichenko I.A. Vzaïmnyie otnosheniya Rusii Polshy do poloviny XIV st. – I. Rus i Polsha do kontsa XII v. – Kiev, 1884. – 48 s.
42. Litopys Ruskyi/Pereklad i koment. L. Makhnovets. – K.: V-vo “Dnipro”, 1989. – 591 s.
43. Loparev Kh. Brak Mstislavny (1122)//Vizantiyskiy vremennik. T. 9. – Spb., 1902. – 418–445 s.
44. Loparev Kh. Russkaya knyazhna Eupraxia Mstislavna (XII v.) kak veroiatnyi avtor meditsinskoho sochinenia//Sbornik v chest A.I.Sobolevskoho. – SPb., 1905. – 1–14 s.
45. Luhovyi O. Vyznachne zhinotstvo Ukrainy. Istorychni zhyttiepysy. – K.: Dnipro, 1994 – 336 s.
46. Luniak Ye. Anna Rusynka – koroleva Frantsii v svitli istorychnykh dzherel. – Kyiv–Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M., 2010 – 96 s.
47. Matuzova V.I. Anhliiskie srednievekovyie istochniki IX–XIII vv.:Teksty, per., comment. – Moskva: Nauka, 1979. – 268 s.
48. Melnikov Ye. I. O iazyke i grafike podpisi Anny Yaroslavny//Slavianskoie iazykoznanie: Sb. – M., 1959. – 113–119 s.
49. Morozova L.Ye. Russkie kniahini. – M.: Ast-Press Kniha, 2004 – 256 s.
50. Nazarenko A.V. Drevniaya Rus na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdistsiplinarnyye ocherki kulturnykh, torhovykh, politicheskikh svyazei IX–XII vv. – M.: Yazyki russkoï kultury, 2001. – 784 s.
51. Nazarenko A.V. Henrykh i Anna Yaroslavna // Drevniaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Uchebnoie posobie dlya studentov vuzov/M.V.Bibikov, H.V.Glyzina, T.N.Dzhakson i dr. Pod red. Ye. A. Melnikovoi. – M.: Izdatelstvo korporatsii “Lohos”, 1999. – 353–358 s.
52. Nazarenko A.V. Zhytie Antonia Pecherskoho i datirovka russo-polskogo soiuzu pri Kazimire i Yaroslave Mudrom//Slaviane i ikh sosed. Mezhdunarodnyie otnosheniya v epokhu feodalizma (sbornik tezisov). – M.: Nauka: Hlavnaiia redastsia vostochnoi literatury, 1989. – 74 s.
53. Nazarenko A.V. Nemetskie latinoiazychnyie istochniki IX–XI vekov: Teksty, per., comment. – M.: Nauka, 1993. – 238 s.
54. Nazarko Irynei. Dobroniha – dochka sviatoho Volodymyra Velykoho//Analecta ordinis S. Basilii Magni. – Vol.2 (8). – Fasc.3-4. – Romae. – 1956. – 319–324 s.
55. Nebeliuk Myroslav. Anna Yaroslavna. Ukrainska kniazhna na korolivskomu prestoli Frantsii v XI st. – Paris–Lyon: S.C.I.P., 1952 – 57 s.
56. Nikitenko N.M., Korniyenko V.V. Anna Yaroslavna ta ii avtohrify na stini Sofii Kyivskoi//Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv-Hluliv. – 2010. – Vyp. 3. – 93–98 s.

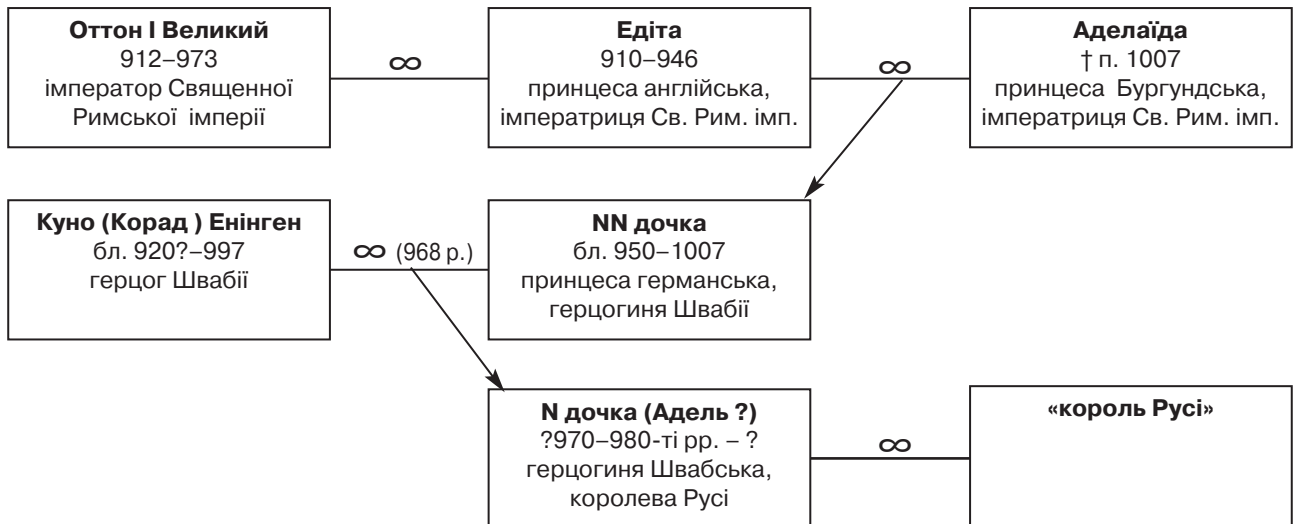
57. Pavlova R. Nov Vladimirski letopisets//*Yezyk i literature*. – Sofia, 1980. – № 5. – 8–11 s.
58. Papadimitriu S.D. Brak ruskoj kniazhny Mstislavy Dobrodej s grecheskim tsarevichem Aleskeiem Komninym//*Vizantiiskii vremennik*, 1904. – T. 11. – 73–98 s.
59. Pashuto V.T. Vneshniaia politika Drevnei Rusi. – M.: Nauka, 1968 – 474 s.
60. Plakhonin A.H. Dobronieha Volodymyrivna // *Entsyklopedia istorii Ukrainy*. – K.: V-vo “Naukova dumka”, 2003. – T. II. – 422 s.
61. Prp. Nestor Litopysets. Misiatsia lypnia 24. Chytannia pro zhytie i pohublennia blazhennykh strastoterpt-siv Borysa i Hliba. – Vyd. za rukop. Mosk. Synod. Drukarni. – 1 (53), perhament. Sylvestrivskiy zbirnyk XIV st.//Adapt. za vyd.: Bohuslavskiy S. Pamiatky XI–XVIII st. pro kniaziv Borysa i Hliba (Rozvidka ta teksty), – M., 179–206 s.
62. Pushkareva N.L. Zhenschiny Drevnei Rusi – M.: Mysl, 1989 – 286 s.
63. Rychka V., Kniahynia Olha. – K., Vydavnychiy dim “Alternatyva”, 2004. – 335 s.
64. Sabev Todor. Bolharskii vklad v tserkovno-kulturnyi rastsvet Kievskoi Rusi//*Tysiacheletie kreschenia Rusi: Materialy mezhdunarodnoi tserkovno-istoricheskoi konferentsii* (Kiev, 21–28 iyulia 1988). – 75 s.
65. Saga ob Eimunde//*Rydzevskaia Ye.A. Drevniaya Rus i Skandinavia*. – M., 1978. – 99 s.
66. Sambor B. Sviati zemli ukrainskoi. – K.: V-vo “Arkhanhelskii glas”, 2009. – 372 s.
67. Sverdlov M.V. Izvestia nemetskih istochnikov o rusko-polskih otnosheniyah kontsa X – nachala XI v. // *Issledovania po istorii slavianskih i balkanskih narodov. Kievskaja Rus i ieio sosedi*. – M., 1972. – 154–155 s.
68. Sverdlov M.V. Izvestia o Rusi v Khronike Titmara Merzeburgskoho//*Drevneishyie gosudarstva na territorii SSSR*. – Mat. i issled. – 1975. – M., 1976. – 90–101 s.
69. Sverdlov M.V. Politicheskie otnoshenia Rusi i Germanii X – pervoi poloviny XI v.//*Problemy istorii mezhdunarodnykh otnoshenii/Sb. Stat. Pamiati akad. Ye.V.Tarle*. – Leningrad, 1972 – 290–291 s.
70. Semenkova T.H. Sudba ruskoj tsarevny Anny Yaroslavny. // *Nauka i zhyzn*. – 2004. – № 5. – 84–89 s.
71. Sent-Emur Ke de. Anna Rusynka, koroleva Frantsii i grafynia Valua.– Lviv: Drukarnia NTSH, 1909. – reprint. – K.: Oberehy, 1991. – 36 s.
72. Seriakov M.L. Lubov i vlast v ruskoj istorii. – SPb.: Izdatelskii Dom “Neva”. – M.: “Olma-Press Obrazovanie”, 2002. – 320 s.
73. Silezki Kompiliatyvni Annaly (Annales Silesiaci compilati. MGH, SS. Bd. XIX. Hannover. 1866 – Perevod s lat., kommentarii – Dosaev A.S., 2012.
74. Skazannia pro Borysa i Hliba//*Biblioteka literatury Davnoi Rusi/Za red. D.S. Likhachova, Dmytrieva, A.A. Alekseieva, N.V. Ponyrko*. – T. 1: XI–XII st. – SPb., 1997.
75. Skazannia pro sviatyh Borysa i Hliba: Silvestrivskiy spysok XIV stolittia / Vydav I.I.Sreznevskiy. – SPb.: Drukarnia IAN, 1860.
76. Syromiatnikov S. Russkaia kniazhna na frantsuzskom prestole//*Novoe vremia*. – 1893.
77. Tatischev V. N. Istoria Rossiyskaia. – M., 1963. – T. 2. – 383 s.
78. Taube M. Rim i Rus v domonholskii period. – *Katolicheskii vremennik* (Kn. II), obshchestvo sv. Ioanna Zlatousto. – Parizh, 1928.
79. Tverskaia letopis. – PSRL. – T. 15. – SPb.: Arkheologicheskaja kommissia, 1863.
80. Timiriazev V.A. Frantsuzskaia koroleva Anna Yaroslavna//*Istoricheskii vestnik*, 1894. – T. 55, № 1. – 198–209 s.
81. Feodosii Pecherskii. Slovo pro viru latynsku chy variazku/Khrystyianstvo na terenah Ukrainy I – XI st. – K., 2000.
82. Kholodylin A.N. Avtohrify Anny Yaroslavny – korolevy Frantsii//*Russkaia rech*. – 1985. – № 2. – 111 s.
83. Khorunzhyi Yu., Iakymiv Yu. Saga pro Yaroslavovykh doniok. – K.: Vydavnytstvo “Biblioteka ukrainsia”, 2004. – 40 s.
84. Khristianstvo: Entsyklopedicheskii slovar. – T. 3. – M., 1995 – 747 s.
85. Chernykh P. Ya. K voprosu o podpisi frantsuzskoi korolevy Anny Yaroslavny//*Doklady i soobshchenia filolog. f-ta MGU*. – Vyp. 3. – M., 1947. – 27–31 s.
86. Chilingirov Stilian. Kakvo ie dal blgarinite na druhie narody. – Kolins. – 5. reprint, 1938. – 28 s.
87. Shyrokorad A. Frantsia. Istoria vrazhdy, soperichestva i liubvi. – M.: Veche, 2008. – 382 s.
88. Shternberh Ya.T. Anastasia Yaroslavna, koroleva Vengrii//*Voprosy istorii*. – 1984, № 10. – 180–184 s.
89. Shchhaveleva N.I. Drevniaia Rus v “Polskoi istorii” Yana Dlugosha (Kn. 1–6): Tekst, perevod, kommentarii/Pod red. i s dopoln. A.V.Nazarenko/RAN. In-t rossiiskoi istorii; In-t vseobshchei istorii. – M.: Pamiatniki istoricheskoi mysli, 2004. – 495 s.
90. Shchhaveleva N.I. Polki – zhony russkikh kniazei (XI – ser. XIII v.)// *Drevneishyie gosudarstva na territorii SSSR*. – M.: Nauka, 1989. – 319 s.

91. Shchaveleva N.I. Polskie latinoiazyczne is-
tochniki. – M.: Nauka, 1990. – 210 s.
92. Shchaveleva N.I. Russkie kniahini v Polshe//
Vneshniaia politika Drevnei Rusi. – M., 1988. – 117–
118 s.
93. Yasinetskaya Ye., Avgusteishyie siostry// Des-
sange Mag, №46, 2012, 56–58 s.
94. Yasinetskaya Ye., Yevropeiskoie proshloie
Kievskoi derzhavy tysiacheletnei davnosti. Ot docherei
Yaroslava Mudroho do korolevy Velikobritanii Yeliza-
vety II// Dessange Mag, №48, 2013, 58–60 s.
95. Yasynetska O., Yiyi ukrainska velychnist //
Ukraina moloda, № 028, 13.02.2010.
96. Yasynetska O., Kyivski kniazivny na prestolakh
Yevropy//Kalendar. – K., 2010.
97. Ailred of Rievaulx. Lament for David, King of
the Scots // Ailred of Rievaulx .The historical works. –
Kalamazoo, 2005.
98. Annalista Saxo. MGH, SS. VI. Hannover. 1844.
Перевод – Дьяконов И. В. 2005.
99. Annales Silesiaci compilati. MGH, SS. Bd. XIX.
Hannover. 1866 – перевод с лат., комментарии – До-
цаев А. С. – 2012.
100. Baumgarten N. Le dernier meriage de Saint Vla-
dimir. OChr, v. XXVII. Roma, 1930. стр. 8.
101. Baumgarten N. Saint Vladimir et la conversion
de la Russie. OChr, v. XXVII. Roma, 1932. стр. 121.
102. Biber T., Leszczynski M. Poczet Wladcow Pol-
ski. : Publicat, 2015 – 128 s. – SS. 20–21.
103. Cedrenus Geogius. Ioannis Scylitzae OPE ab
Immanuele Bekkero. Suppletus et Emendatus. Tomus
alter, Bonnae impensis ed. Weberi, MDCCCXXXIX,
1839. – P. 396.
104. Darlington, Reginald R. and P. McGurk (eds.),
P. McGurk and Jennifer Bray (trs.). *The Chronicle of
John of Worcester: The Annals. – London, 1854. –
p. 133.*
105. Genealogia Welforum / ed. G. Waitz // MGH SS.
T. XIII. Hannover, 1881, p. 733–734.
106. Historia Sztuki Polskiej. Tom 1: Sztuka Srednio-
wieczna/ – MCMLXV.: Wydawnictwo Literackie. – Kra-
kowi, 1965 – 568 c.
107. Historia Welforum Weiengartensis / ed. L. Wei-
land // MGH SS. T. XXI. Hannover, 1868, p. 454–471.
108. Ioannis Dlugossi. Annales seu Chronicae incliti
regni poloniae. – Lib. 4. – Varsavia, 1965. – P. 158.
109. Jackman, Donald C, Criticism and Critique:
Sidelights on the Konradiner. : Unit for Prosopographical
Research, 1997/ *Donald C. Jackman. The Konradiner.
A Study in Genealogical Methodology. — Frankfurt am
Main, 1990.*
110. Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. —
Poznań, 2004. – 306 s.
111. Kronika Wielkopolska/Preetl. K. Abgarowic,
wstep I komet. Opr. B. Krbisowna. – Warszawa, 1965.
112. Labuda G. Polish diplomacy during the rule of
the Piast dynasty//The history of Polish diplomacy
X–XX c. – Warsaw: Sejm Publishing Office, 2005. –
P. 31.
113. Mathew of Paris. English History. London, 1853
(reprint: New York, 1968).
114. Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dzi-
ejowe Polski, T. 1, Lwow, 1864.
115. Piastowie. Leksykon Biograficzny. Wydawnic-
two Literackie, Krakow 1999, S.53).
116. Poppe Andrzej i Danuta. Anna Regina. Przyczy-
nek paleograficzny // Studia i Materiały z Historii
Kultury Materialnej. – T.LXXI. – Warszawa, 2006. –
P. 239–246.
117. Poppe Andrzej i Danuta. Anna Regina. Przyczy-
nek paleograficzny // Studia i Materiały z Historii
Kultury Materialnej. – T.LXXI. – Warszawa, 2006. –
P. 239–246.
118. Previte-Orton C.W. Cambridge Medieval His-
tory, Shorter: Volume 1, The Later Roman Empire... –
London: Press, 1979. – P. 256.
119. Rocznik Krakowskiej Kapituły/Ed. L. Letow-
ski//Katalog biskupow, pralatow i kanonikow Krakow-
skich. – Krakow, 1853. T. IV. – S. 3–115.
120. Rocznik Kapituły Krakowskiej/ Ed. Z.Kozlow-
ska-Budkowa//MPH. #S, 1978. T. V. P. 21–105.
121. Sturza M.–D. Dictionnaire historique et
généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie
et de Constantinople – Paris: Chez l'auteur, 1999. –
657 p. – p. 276.
122. Szabolcs de Vajay. Agatha, Mother St. Margaret,
Queen of Scotland. In: Duquesne Review. Band 7, Nr. 2
(1962), S. 71–80.
123. William of Malmesbury's Chronicle of the
Kings of England: From the Earliest Period to the Reign
of the King Stephen. By J.A. Giles, D.C.L. – London.:
and Daldy, 1866. – P.196.
124. Wolf A.: Wer war Kuno „von Öhningen“? Über-
legungen zum Herzogtum Konrad von Schwaben († 997)
und zur Königswahl im Jahr 1002. In: Deutsches Archiv
36 (1980), S. 25–83; Armin Wolf: Ahnen deutscher
Könige und Königinnen.

ДОДАТКИ

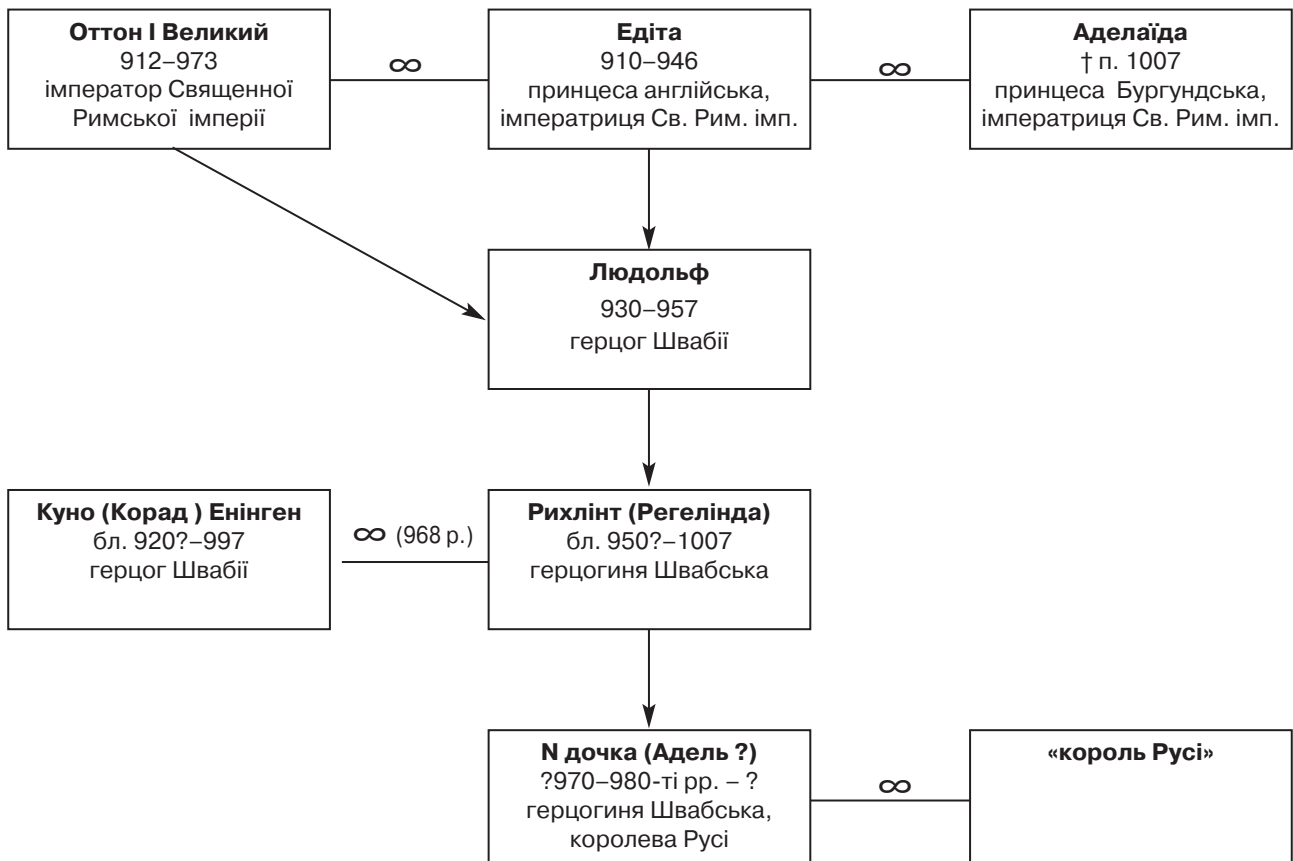
Додаток 1, схема № 1

Походження дружини «короля Русі» за «Генеалогією Вельфів»:

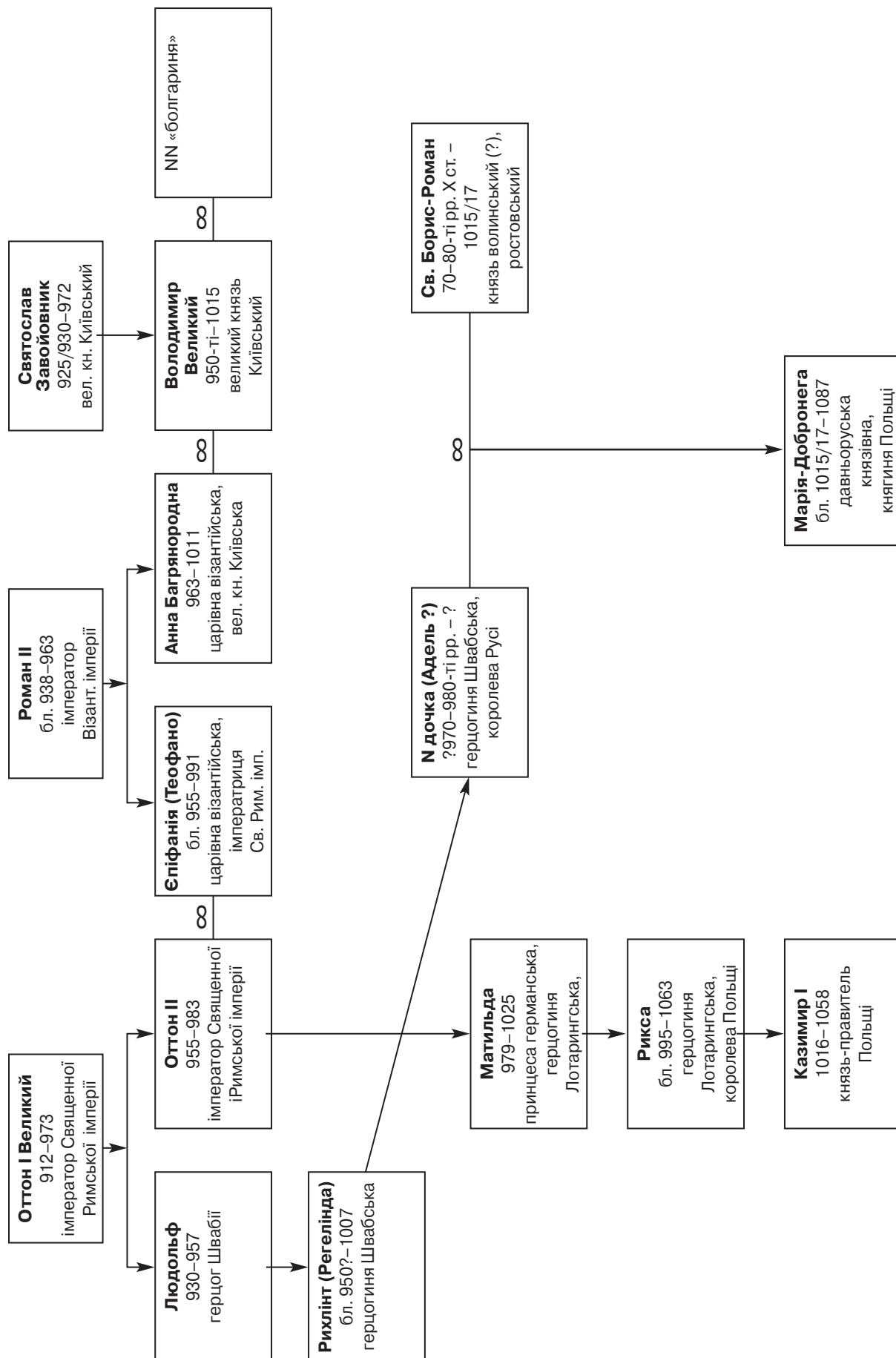
Додаток 2, схема № 2

Походження дружини «короля Русі» за «Вейнмарською генеалогією Вельфів» та уточненнями А. Вольфа:

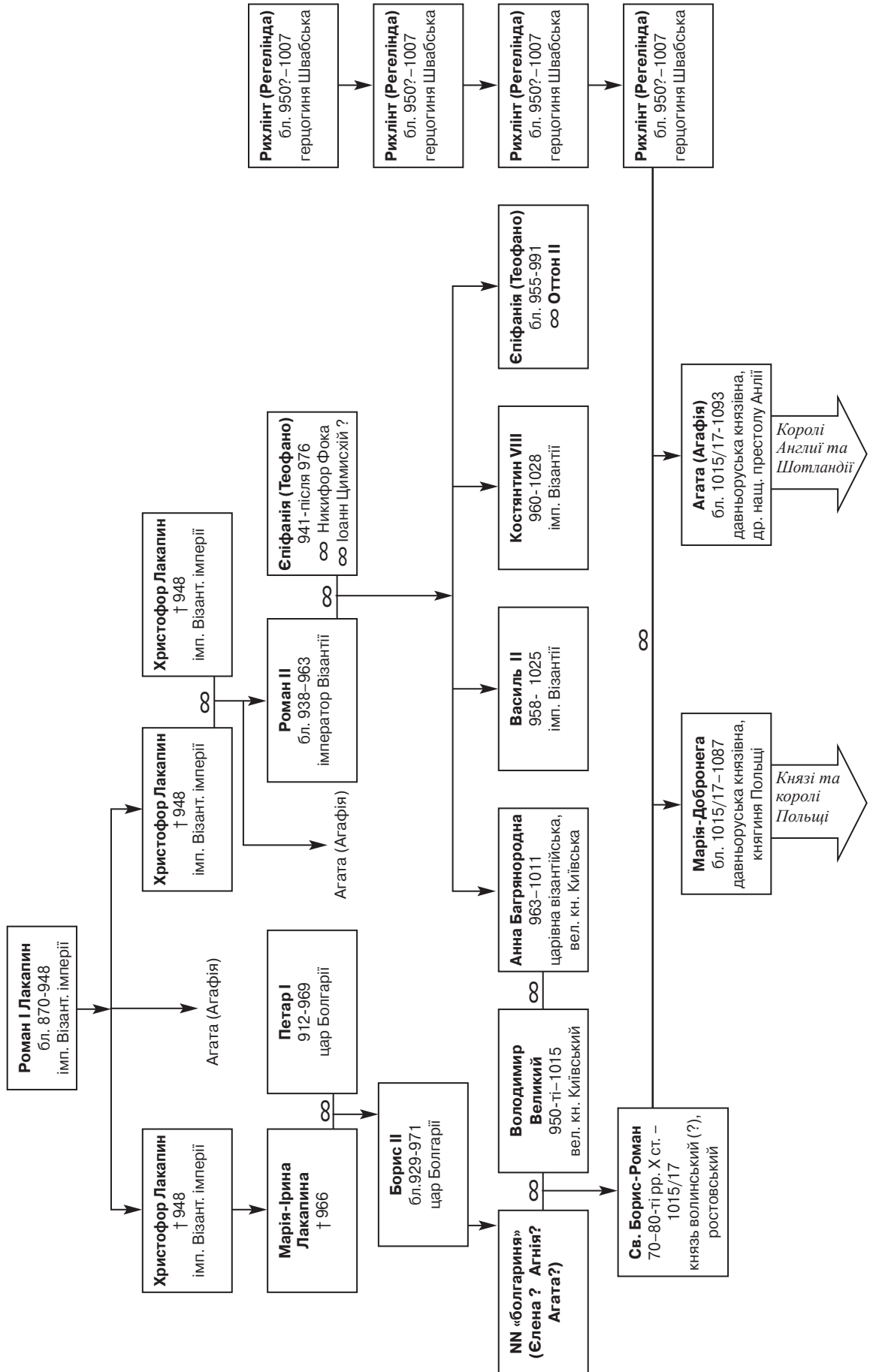

Додаток 3, схема № 3

Спільність родоходів Марії-Добронегі і Казимира I Відновителя:

193

**Музейництво
в Україні:
історія та проблеми
сучасного розвитку**

Формування та еволюція поняття музейний фонд держави

Досліджено формування та еволюцію поняття музейний фонд держави. З'ясовано, що поняття виникло після жовтневого перевороту 1917 р. у результаті проведеної націоналізації, державної реєстрації пам'яток та побудови системи державного управління музейною справою. Законодавче закріплення сукупного музейного фонду вперше було здійснене в СРСР у середині 1960-х рр. з прийняттям Положення про Музейний фонд Союзу РСР. Після здобуття незалежності в Україні поняття сукупного музейного фонду збереглося в державно-правовому регулюванні музейної галузі. Законом України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.) було введено новий термін на його позначення – Музейний фонд України, а також закріплено його правову дефініцію.

Ключові слова: сукупний музейний фонд держави, Державний музейний фонд, Музейний фонд Союзу РСР, Музейний фонд України, музейна справа.

Фаина Рябчикова

Формирование и эволюция понятия музейный фонд государства

Исследовано формирование и эволюцию понятия музейный фонд государства. Выяснено, что понятие возникло после октябрьского переворота 1917 г. в результате проведенной национализации, государственной регистрации памятников и построения системы государственного управления музейным делом. Законодательное закрепление совокупного музейного фонда впервые было осуществлено в СССР в середине 1960-х гг. с принятием Положения о Музейном фонде Союза ССР. После обретения независимости в Украине понятие совокупного музейного фонда сохранилось в государственно-правовом регулировании музейной отрасли. Законом Украины «О музеях и музейном деле» (1995 г.) был введен новый термин на его обозначение – Музейный фонд Украины, а также закреплено его правовую дефиницию.

Ключевые слова: совокупный музейный фонд государства, Государственный музейный фонд, Музейный фонд Союза ССР, Музейный фонд Украины, музейное дело.

Faina Riabchykova

Formation and evolution of the concept of the State Museum Fund

The article analyzes the formation and evolution of the concept of the State Museum Fund. It was found that it arose after the Bolshevik Revolution in 1917 as a result of nationalization, the state registration of monuments and foundation of the museum public administration system. In 1918–1919 the development of the concept was carried out simultaneously on several levels: the state level (Moscow Declaration), legislative level (project of Decree on the establishment of a single State Museum Fund) and scientific level (Museological works of F. Schmit). Legislating of the total museum fund was made first time in the USSR in the mid-1960s. That was associated with the adoption of Regulation on the Museum fund of the USSR. Development of museological knowledge and improving of organization of the museum work have led to a clarification of the definition of the Museum Fund of the USSR in the late 1980s. After independence in Ukraine the concept of the State Museum Fund was preserved in state legislation on museum area. Law of Ukraine “On Museums and Museum Affairs” (1995) introduced a new term for concept of the State Museum Fund – Museum Fund of Ukraine and assigned its legal definition.

Key words: Total Museum Fund of the State, the State Museum Fund, the Museum Fund of the USSR, Museum Fund of Ukraine, museum studies.

У сучасних історико-музеологічних студіях вже усталеним є розгляд музею як інституту пам'яті. Таке розуміння пов'язане із зібраннями цінних з соціокультурної точки зору об'єктів – музейних предметів, які є джерелами та ретрансляторами соціальної пам'яті. Сукупність усіх музейних предметів держави становить своєрідний банк національної пам'яті і відіграє істотну роль у формуванні історичної свідомості, загальнолюдських та національно-патріотичних цінностей. З огляду на це у низці країн було впроваджено поняття музейного фонду держави, який підлягає державному регулюванню та захисту. В нашій країні це Музейний фонд України. Зазначений термін з'явився у вітчизняному законодавстві в 1995 р. [1].

Для розвитку музеологічних досліджень, а також розробки нормативно-правових засад збереження та використання Музейного фонду України важливим є з'ясування історії появи та еволюції змісту самого поняття, факторів, які впливали та впливають на його трансформацію, а також, безперечно, його сутнісних характеристик.

Попри очевидну актуальність вивчення історичних та теоретичних аспектів функціонування музейного фонду держави, доводиться констатувати відсутність ґрунтовних досліджень з цієї проблеми як в Україні, так і за кордоном. Наукова розробка окремих питань заявленої теми представлена лише в радянській [2] та новітній російській [3] історіографії, яка висвітлює окремі аспекти формування сукупного музейного фонду держави в перші роки більшовицької влади. З огляду на це, у запропонованій розвідці ми спробуємо проаналізувати етапи розвитку поняття сукупного музейного фонду в Україні, визначити еволюцію його змісту.

Створення Музейного фонду України в добу незалежності стало продовженням підходів, які були вироблені державними інституціями у попередній історичний період. Перший нормативний акт про музейний фонд держави був виданий у Радянському Союзі в 1965 р. [4]. Проте саме поняття сформувалося значно раніше. Воно з'явилося після жовтневого перевороту 1917 р., коли більшовицька влада низкою декретів націоналізувала царські палаци, частину громадських та приватних зібрань, музеї, а також церковне майно, запровадила державну реєстрацію пам'яток мистецтва та старовини. В результаті

утворилася величезна сукупність відчужених предметів музейного значення, які зберігалися в державних сховищах і потребували організації, охорони, нормативного забезпечення й концептуального осмислення.

На позначення цієї сукупності у 1918–1919 рр. використовувалися назви «Національний музейний фонд», «Державний музейний фонд», «Єдиний національний музейний фонд», «Національний державний фонд», «Єдиний державний фонд». Згодом, з початку 1920-х рр., офіційно вживаним став термін «Державний музейний фонд», який, на наш погляд, найповніше відтворював прагнення нової держави взяти під контроль музеї та їх зібрання, проводити централізовану музейну політику.

До 1918 р. такої цілісної сукупності націоналізованих цінностей, які належали державі, не існувало. Тому перші роки більшовицької влади – це період вироблення основних підходів до визначення цієї сукупності, формування нормативних засад її функціонування та з'ясування значення в державотворчих процесах. Зауважимо, що це відбувалося на тлі стрімкого розвитку історичних подій, складних соціально-економічних обставин, зміни державно-правової системи.

У цей час Музейними фондами називали **зібрання-сховища**, які створювались в адміністративних центрах країни для зосередження та перерозподілу націоналізованих культурних цінностей. Спершу такі сховища були організовані у Москві та Петрограді [5], згодом – в інших губернських центрах.

В Україні організацією Музейного фонду опікувався Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини [6] (ВУКОПМіС) [7], створений у лютому 1919 р. при Наркомосі УСРР. У Києві Музейний фонд не мав пристосованого для своїх потреб приміщення. Його сховища були розкидані у різних частинах міста [8]. Головним серед них вважалося сховище (а, власне, підвал) при Першому державному музеї [9]. В Одесі Музейний фонд було створено у 1920 р. Одеським комітетом охорони пам'яток мистецтва та старовини [10]. Одне зі сховищ розміщувалося в маєтку графа Толстого [11].

Особливий інтерес для нас становлять спроби з'ясування суті та формулювання визначення новоствореної сукупності пам'яток у перші роки більшовицької влади – у період зародження самого поняття.

Його активна розробка на *державному рівні* зафіксована в матеріалах щодо організації та проведення Першої Всеросійської конференції у справах музеїв, яка відбулася в Петрограді 11–17 лютого 1919 р. Ці документи досліджували вчені А. Закс [11] та А. Сундієва [13].

Під час підготовки до конференції в грудні 1918 р. [14], окрім іншого, відбувалося вироблення підходів щодо визначення Національного музейного фонду. Вони були викладені в тексті т. зв. Московської декларації (підготовленої П. Муратовим та І. Грабарем та схваленої Московською колегією Відділу в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини (далі – ВСМОПМС) Наркомосвіти РСФРР), котру 12 лютого 1919 р. виголосили на засіданні художньо-гуманітарної секції конференції.

У декларації поняття визначено наступним чином:

«Національний музейний фонд є сукупність предметів мистецтва та старовини, що вливаються в єдиний потужний центральний резервуар при Відділі у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва та старовини і знаходяться у нього на обліку в державних, громадських та приватних сховищах. ...»

Примітка: всі колекції нині існуючих російських музеїв повинні розглядатися так само, як складова частина Національного музейного фонду» [15].

Таким чином, у декларації Національний музейний фонд розглядався як сукупність предметів, взятих на облік конкретним органом державної влади, а також тих, які зберігалися в музеях [16]. Зазначений підхід став новаторським для того часу, оскільки вперше в історії на державному рівні була задекларована ідея об'єднання уже сформованих музейних зібрань у сукупний фонд. Це передбачало також можливість їх перерозподілу між музеями. Зокрема, у матеріалах підготовки до конференції зазначалося: «Всі існуючі музеї повинні розглядатися як національний музейний фонд, тобто весь склад їх служить матеріалом для перегруповування між музеями» [17].

Така позиція Московської колегії ВСМОПМС Наркомосвіти РСФРР викликала заперечення у частини музейних спеціалістів – учасників конференції. Зокрема, зберігач відділу витончених мистецтв Румянцевського музею М. Романов виступив проти запропонованих нею підходів і

наполягав, що «колегія не має права, без санкції конференції, оголошувати Національним фондом увесь вміст музеїв» [18].

Варто зазначити, що у своїй доповіді на конференції представник Московської колегії ВСМОПМС Наркомосвіти РСФРР І. Грабар означив Національний музейний фонд не лише як сукупність пам'яток, але й як «державний орган», «центральный регулюючий апарат, що забезпечує рівномірне музейне живлення» [19]. Це вказує на те, що осмислення нового поняття перебувало на початковому етапі. Воно ще не набуло єдиного розуміння. Відтак у 1918–1919 рр. відповідний орган управління музейною справою міг називатися «Національним музейним фондом».

Розробка визначення новоутвореної сукупності культурних цінностей велася і на *законодавчому рівні*. В червні 1919 р. Наркомосвіти РСФРР підготував проект Декрету про заснування єдиного Державного музейного фонду, який, проте, так і не був прийнятий. Останній у документі визначався наступним чином: «*Всі твори мистецтва та старовини, а також предмети історико-побутового значення, де б такі не знаходилися – в музеях, церквах, монастирях, у різного роду урядових і громадських установах, у ломбардах, торгових приміщеннях та у приватних осіб – торговців, як у вигляді окремих предметів, так і цілих зібрань на всій протяжності території Російської Федеративної Радянської Республіки, оголошуються надбанням Республіки і утворюють Державний музейний фонд*» [20].

Процитоване визначення за своїм змістом є дуже широким. Відповідно з ним Державний музейний фонд охоплював всю сукупність історико-культурних цінностей включно із музейними предметами. Отож, при розробці проекту вказаного декрету були використані напрацювання Московської колегії ВСМОПМС Наркомосвіти РСФРР. Згідно даного документу сукупний музейний фонд фактично прирівнювався до сукупного культурного фонду країни.

Спеціального законодавчого акту про Державний музейний фонд у Радянському Союзі до війни так і не було прийнято. Проте його положення частково увійшли в інші нормативні документи. Зокрема, в Декреті ВУЦВК і РНК РРФСР «Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старовини» (1923 р.) зазначалося, що

«предмети мистецтва, старовини і народного побуту, які перебувають у музеях і сховищах як такі, що увійшли до музейного фонду і охороняються державними засобами, вважаються державним надбанням» (п. 5) [21]. До музейного фонду, таким чином, були віднесені націоналізовані цінності та музейні предмети. Отже, ідеї, які були висловлені в Московській декларації, були продовжені в музейному будівництві.

Зауважимо ще на одному важливому аспекті. З перших років створення сукупного музейного фонду на офіційному рівні він був визнаний загальнодержавною цінністю. Це виписано, зокрема, в процитованому вище декреті. Така ж позиція була представлена і в інших законодавчих актах. Так, у декреті РНК України «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей» (1921 р.) у першому ж пункті було визначено, що «всі значні збірки пам'ятників мистецтва та старовини, а також різних речей, які мають цінність для музеїв УРСР, оголошуються всенародним майном...» [22]. Ця норма, на наш погляд, є основоположною у виокремленні музейного фонду держави. Визнання сукупності музейних предметів та предметів музейного значення державним чи всенародним надбанням дозволяло поширити на них юрисдикцію держави. А відтак дозволяло останній з огляду на власні цілі організовувати та розпоряджатися цими цінностями.

У цей період розробка концепції сукупного музейного фонду була започаткована і на науковому рівні. Ця заслуга належить відомому музеєзнавцю, одному з організаторів ВУКОПМіС в Україні, Ф. Шміту. У своїй першій музеєзнавчій роботі (квітень 1919 р.) він наголошував на тому, що усі музейні предмети є загальнодержавною власністю, і вперше в науковій і навчальній літературі використав сам термін «державний музейний фонд» [23]. Ці погляди знайшли продовження і в другій праці Ф. Шміта (вересень 1928 р.). Зокрема, вчений стверджував, що «музейні речі належать не кожному даному музею, а державі, і складають загальний музейний фонд, яким розпоряджається музейний центр» [24]. Включення терміну до наукового понятійно-категоріального апарату мало вагоме значення для його закріплення у практиці музейної справи.

Хоча офіційно визнаним став термін «Державний музейний фонд», у багатьох документах і виданнях того часу часто вживалися його

синонімічні означення: центральний, загальний, загальносоюзний. У контексті дослідження історії поняття важливим є використання словосполучення «музейний фонд УСРР» [25] у збірнику «Український музей» (1927 р.). Справа в тому, що в подальшому в Радянському Союзі унормованим став термін «Музейний фонд СРСР», який підкреслював єдність музейних багатств усього Союзу. Тому вжитий у праці українського музеєзнавця В. Дубровського вираз «музейний фонд УСРР» є на сьогодні першим свідченням виокремлення сукупного музейного фонду України.

Дещо ускладнює вивчення формування поняття «музейний фонд держави» те, що з 1921 р. назва «Державний музейний фонд» закріпилася також за *підрозділом у структурі управління музейною справою*.

Історія такого підходу бере свій початок від підвідділу Національного музейного фонду, який діяв у складі створеного у травні 1918 р. ВСМОПМС Наркомосвіти РСФРР. Цей підвідділ очолював І. Грабар [26].

Після створення у березні 1921 р. Головнауки [27] ВСМОПМС було включено до його складу. Окремим структурним підрозділом, а саме секцією підвідділу обліку та охорони вказаного відділу, став Державний музейний фонд [28].

У листопаді 1921 р. при Петроградському музейному відділі на основі відділу з охорони, обліку і реєстрації пам'яток мистецтва та старовини також було створено Державний музейний фонд [29].

Цей підрозділ займався питаннями спеціалізації музеїв, організації музейної мережі, уніфікації збиральницької роботи, зберігання, вивчення та популяризації музейного матеріалу; введення єдиної системи планування для всіх музеїв країни. В обов'язки Державного музейного фонду входила також робота в самих сховищах, яка полягала у прийомі предметів, їх класифікації, інвентаризації, каталогізації, а також відборі експонатів для музеїв та інших організацій. Нерідко в сховищах влаштовувалися виставки для загального огляду [30].

В УСРР також формувалися структурні підрозділи для організації націоналізованих цінностей. Зокрема, секція музейного фонду [31] була утворена при ВУКОПМіС [32]. Її завідувачем став відомий мистецтвознавець та археолог М. Макаренко [33]. Український музеєзнавець Г. Мезенцева зазначає, що секції музейного

фонду діяли при губернських комітетах охорони пам'яток [34]. Проте назва «Державний музейний фонд» і її розуміння як органу управління закріпилося лише за Петроградським та Московським осередками.

Таким чином, у 1920-х рр. термін «Державний музейний фонд» використовувався на позначення:

- сукупності музейних предметів та предметів музейного значення, які були взяті на державний облік;

- конкретних підрозділів у системі управління музейною справою, які діяли в Москві та Петрограді.

Перша позиція була взята за основу при підготовці нормативних актів у подальшій розробці самого поняття.

До початку 1923 р. комплектування Державного музейного фонду в основному завершилося [35]. В 1925 р. в його центральні та місцеві сховища були прийняті останні значні збірки цінностей із садиб, монастирів, церков.

У середині 1920-х рр. державою почали проводитися заходи з метою концентрації предметів в одному місці. Для цього у 1924 р. всі сховища Москви злилися в одне. Наступного року влада об'єднала сховища Москви і Ленінграда (в Ленінграді лишилася філія) [36].

Наприкінці 1920-х рр. у Радянському Союзі набули розвитку нігілістичні тенденції в ставленні до пам'яток культури, розпочалася згубна політика щодо розпродажу творів мистецтва, музейних предметів для забезпечення соціалістичного будівництва. У 1927 р. було прийнято рішення про ліквідацію Державного музейного фонду [37], а згодом ліквідувалися і його сховища. Частина предметів була розподілена між музеями країни. Інша – передана Всесоюзному товариству «Антикваріат» Народного комісаріату зовнішньої торгівлі для експорту за кордон [38].

Таким чином, Державний музейний фонд як зібрання-сховище, і як орган управління припинив своє існування. Проте його розуміння як єдності музейних зібрань продовжувало побутувати у музейній галузі.

В законодавчих актах поняття сукупного музейного фонду до війни більше не фігурувало. Проте, з кінця 1930-х рр. на державному рівні піднімалися питання щодо побудови системи контролю за музейними зібраннями. У 1938 р. з метою забезпечення належної охорони «соціалістичної власності» Інститутом музейно-краєзнавчої роботи була розроблена типова Інструкція з обліку, інвентаризації і зберігання музейних матеріалів [39], яка розсилалася музеям і була обов'язковою для виконання. 20 червня 1941 р., за два дні до початку радянсько-німецької війни, колегія Наркомосу РРФСР прийняла постанову «Про єдиний державний облік музейних фондів в системі Наркомосу РРФСР» [40]. За задумом, державний облік повинен був завершитися виданням зведених наукових каталогів музеїв РРФСР [41]. Очевидно, цю практику в майбутньому планували поширити і на союзні республіки. Однак, війна призупинила реалізацію цих планів. Разом з тим, у воєнний час Наркомосом РРФСР було прийнято низку документів [42], спрямованих на забезпечення проведення єдиного державного музейного обліку.

Воєнні дії та окупаційний режим завдали величезної шкоди музейним зібранням та їх цілісності. Вже у роки війни, а особливо після неї, ці втрати на державному рівні почали співвідноситися із довоєнним обсягом музейних багатств, що актуалізувало поняття сукупного музейного фонду.

Евакуація частини музейних зібрань з України та інших республік, їх розпорошення [43] також призвели до усвідомлення важливості єдності та цілісності музейного фонду республіки. В управлінських документах того часу фігурують такі поняття, як «музейний фонд Управління мистецтв УРСР» [44], «музейні фонди Наркомосу УРСР» [45]. Це дозволяє говорити про існування в зазначений час розуміння підвідомчого сукупного музейного фонду як частини загальнодержавного.

У повоєнний час у музейній справі першочергову увагу було звернуто на проблеми відновлення музейних зібрань [46], їх переінвентаризацію. Через нестачу фінансових та методичних засобів проведення єдиного державного обліку музейних фондів у РРФСР виявилось неможливим. Тому у 1948 р. цей процес був призупинений [47].

Усвідомлення необхідності впорядкування фондової роботи (у т. ч. і з огляду на роль музеїв у комуністичному вихованні) спонукало керівництво у галузі культури до розширення нормативно-методичної бази музейної справи. У 1947 р. було розроблено нову «Інструкцію з обліку музейних фондів», «Положення про склад основного

фонду». У такий спосіб здійснювалося введення єдиної системи обліку, виокремлення основного фонду та фонду науково-допоміжних матеріалів. Музеї забезпечувались інвентарними книгами та іншими обліковими документами єдиного зразка.

Разом з тим, у законодавчій базі музейної справи відчувалася відсутність цілісної концептуальної основи. З огляду на це у постанові «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» (1964 р.) ЦК КПРС запропонував Міністерству культури СРСР спільно з президією Академії наук СРСР розробити та подати на затвердження Ради Міністрів СРСР «Положення про музейний фонд СРСР» [48]. Саме в цьому нормативному акті вперше було використано названий термін на позначення сукупного музейного фонду.

На виконання цієї пропозиції Рада Міністрів СРСР 2 червня 1965 р. видала постанову «Про музейний фонд Союзу РСР» [49] – перший спеціальний нормативний акт про сукупний музейний фонд держави. Цим документом уряд зобов'язував Міністерство культури СРСР затвердити відповідне положення.

Ще до затвердження положення, 22 червня 1965 р., Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про порядок поповнення музеїв експонатами» [50], яка по суті дублювала пункти вищеназваної постанови Ради Міністрів СРСР.

Важливою сутнісною характеристикою Музейного фонду СРСР було те, що він розглядався як сукупність предметів, а не сукупність музейних фондів союзних республік. Цим підкреслювалася цілісність, єдність музейних багатств держави, що, окрім іншого, давало можливість їх перемішувати в межах Союзу. Республіканських музейних фондів у нормативно-правовому полі держави рад не існувало.

Положення про Музейний фонд Союзу РСР було затверджене наказом Міністерства культури СРСР 26 липня 1965 р. [51]. Воно діяло до грудня 1988 р. *Мета* утворення Музейного фонду СРСР цим документом визначена як «забезпечення правильного комплектування, обліку, зберігання і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, що належать державі, з метою розвитку радянської науки і комуністичного будівництва» (п. 1). Таким чином, назване положення дійсно формувало необхідне концептуальне підґрунтя для усіх напрямів музейної діяльності.

Який же зміст вкладався у поняття «Музейний фонд СРСР»? Згідно з п. 1 Положення: *«Музейний фонд Союзу РСР становить сукупність пам'яток природи, матеріальної і духовної культури в країні, що мають наукове, політичне, історичне або художнє значення, незалежно від часу їх походження, місця знаходження, матеріалу і техніки виготовлення»*.

За своїм змістом представлено визначення є надзвичайно широким. Воно включає усі предмети музейного значення. У п.п. 2–4 документу конкретизовано, які саме пам'ятки становлять Музейний фонд СРСР. Проте, згідно з п. 5 Міністерством культури до нього могли бути включені предмети не названі у п.п. 2–4.

У Положенні про Музейний фонд Союзу РСР вперше в музейному законодавстві документальні матеріали музеїв були визнані складовою Державного архівного фонду СРСР, які підлягають обліку в архівних установах (п. 6).

Окремий розділ аналізованого положення визначив склад Музейного фонду СРСР. До нього було віднесено:

- пам'ятки, що знаходились у віданні музеїв (в т.ч. народних), постійних виставок, наукових установ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій;
- пам'ятки, що були зібрані геологічними, палеонтологічними, археологічними, етнографічними та іншими експедиціями;
- пам'ятки, що були вилучені, згідно вироків, постанов або рішень судових, митних та інших органів;
- твори народного мистецтва Будинків народної творчості;
- подарунки містам, державним і громадським організаціям;
- пам'ятки, що перебували в користуванні громад віруючих (п. 7).

Крім того, музеї та органи культури повинні були брати на державний облік пам'ятки, які перебували в особистій власності громадян СРСР та відповідали вимогам Положення, «з метою їх... можливого придбання у подальшому у власність держави» (п. 7).

Таким чином, обсяг Музейного фонду СРСР виходив далеко за межі власне музейних фондів. Це було усвідомленим рішенням держави поширити свою юрисдикцію на якомога ширше коло об'єктів культурної спадщини.

На музеї покладалися завдання виявлення, комплектування, обліку, вивчення, наукового опису, використання і зберігання пам'яток музейного фонду Союзу РСР, інформування про них зацікавлених установ та окремих осіб, а також підготовки до видання каталогів пам'яток, путівників по музеях, збірників наукових праць та окремих монографій (п. 9). Положення про Музейний фонд Союзу РСР визначило обов'язковим для усіх музеїв дотримання інструкцій та правил Міністерства культури СРСР щодо порядку комплектування, обліку, зберігання, наукового опису та використання пам'яток Музейного фонду (п. 10).

Положення про Музейний фонд Союзу РСР 1965 р. не містить чіткої норми щодо включення предметів до музейного фонду держави. З тексту документу зрозуміло, що взяття на державний облік і було фактом включення до нього. Зазначимо, що такий підхід разом з надзвичайно широким трактуванням самого поняття робив межі останнього досить розмитими, а сам сукупний музейний фонд неосяжним. Спірні питання щодо віднесення пам'яток до Музейного фонду Союзу РСР, а також їх перерозподіл вирішувалися Центральною експертною комісією при Міністерстві культури СРСР та республіканськими, крайовими, обласними і міськими експертними комісіями при міністерствах культури союзних республік, крайових, обласних і міських управліннях культури (п. 13).

Таким чином, у середині 1960-х рр. було прийнято перший спеціальний нормативний акт, який закріпив у правовому полі поняття «Музейний фонд Союзу РСР» та визначив засади щодо його утворення, організації й використання. Документ конкретизував склад музейного фонду держави, визначив суб'єктів, які відповідали за його збереження та використання. Це дозволило сформувати необхідну концептуальну основу для нормативно-методичного забезпечення і розвитку музейної справи, а також виробити розуміння сукупного музейного фонду як загальнодержавної цінності.

Прийняття Положення про Музейний фонд Союзу РСР мало вагоме значення для впорядкування фондової роботи музеїв. На його основі були затверджені та введені в дію необхідні інструктивні документи [52].

Посилання на зазначене Положення міститься також у низці важливих правових актів,

зокрема Законі СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1976 р.), Положенні про охорону і використання пам'яток історії та культури (1982 р.), а також в законодавстві союзних республік, наприклад, Законі УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978 р.). Це вказує на значення Положення про Музейний фонд Союзу РСР у нормативно-правовому забезпеченні охорони культурної спадщини.

Крім того, будучи чинним впродовж 1965–1988 рр. – періоду утвердження музеєзнавства як науки, цей документ мав значний вплив на розвиток наукових досліджень у цій галузі знань, формування її понятійно-категоріального апарату, підготовку навчальних посібників.

Наступне Положення про Музейний фонд Союзу РСР [53] не справило такого значного впливу на розвиток музейної справи. Це пов'язано з датою його прийняття – 27 грудня 1988 р. (за 2,5 роки до розпаду СРСР).

Цей документ є більшим за обсягом, ніж попередній. Він містить 3 додаткові розділи, що вказує на ґрунтовнішу розробку як самого поняття, так і питань, які з ним пов'язані. Аналіз тексту положення засвідчує також врахування науково-методичних напрацювань у галузі музеєзнавства.

Мета створення Музейного фонду СРСР сформульована так – «для якнайповнішого виявлення, централізованого обліку, комплектування, вивчення, використання і забезпечення збереженості рухомих пам'яток історії та культури країни з метою розвитку науки і культури, патріотичного, ідейно-морального, інтернаціонального та естетичного виховання трудящих» (п. 1.3.). У процитованому тексті привертає увагу вказівка на централізований облік – завдання, яке ставилося ще у довоєнний час, але так і не було реалізоване в повному обсязі.

Музейний фонд Союзу РСР у документі визначено як «сукупність рухомих пам'яток вітчизняної та зарубіжної історії і культури, що мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність, котрі зберігаються на території СРСР:

– у державних музеях, незалежно від відомчої приналежності, а також у музеях на громадських засадах;

– у музеях, що знаходяться у віданні установ, організацій та підприємств (державних, колгоспних, кооперативних, громадських)» (п. 1.1.).

Таким чином, помітно, що у 1988 р. поняття сукупного музейного фонду зазнало суттєвого звуження та конкретизації. Поза його змістом лишилися, до прикладу, такі об'єкти як «твори народного мистецтва Будинків народної творчості» та «подарунки містам, державним і громадським організаціям» тощо. Це вказує на зміни у аксіологічному розумінні музейного фонду держави, намагання виключити з його складу об'єкти, що не мають ціннісного соціокультурного значення.

Зміни у тлумаченні поняття Музейний фонд Союзу РСР були продиктовані також досягненнями музеологічної науки, розвитком досліджень як у теоретичному, так і прикладному музеєзнавстві (чого не було в 1960-х рр.). У цей час музеї розглядалися не лише як зберігачі пам'яток природи, історії та культури. Вони визначалися й як інституції, які здійснюють фаховий відбір об'єктів, що документують явища та процеси навколишньої дійсності й відповідають за якість такого відбору. Саме тому у дефініції зафіксована логіка – «пам'ятки, які зберігаються у музеях» – тобто ті, що пройшли етап селекції, підтвердивши своє музейне значення. Таке формулювання дозволяло забезпечити не тільки «якість» сукупного музейного фонду, але й конкретизувало його склад.

Активного розвитку у 1970–1980-х рр. набули розробки критеріїв музейного відбору, наукової обробки зібраних речей, а також теорії музейного предмета. Усе це сформувало розуміння суті музейної цінності як такої, важливості селекційної ролі музеїв і ціннісного значення сукупного музейного фонду загалом.

Хочемо звернути увагу на те, що в новій дефініції з'явилося означення «рухомих пам'яток». Це відповідало тогочасному розумінню музейного предмета як рухомого тривимірного об'єкта. Зауважимо, що в подальшому (з розвитком музеологічних досліджень) його визначення розширилося. Сьогодні у сфері музейної діяльності перебувають також нерухомі та нематеріальні об'єкти. Тому, відповідно, трансформується і зміст сукупного музейного фонду.

Окремим розділом Положення 1988 р. було конкретизовано склад Музейного фонду СРСР. Проте остання позиція п. 2.1 – «інші предмети,

які становлять історичну, наукову, художню або іншу цінність», – лишала можливість включення до його складу і не названих у розділі предметів.

Важливим нововведенням досліджуваного документу є те, що в ньому чітко визначено органи, які розглядають і вирішують питання щодо віднесення пам'яток до Музейного фонду СРСР. Зокрема, це

– відповідні експертні комісії – при Міністерстві культури СРСР, міністерствах і державних комітетах з культури союзних і автономних республік, адміністративно-територіальних органах культури;

– фондово-закупівельні комісії [54] – при державних та відомчих музеях (п. 3.4).

Тим самим у кінці 1980-х рр. поняття музейного фонду держави набувало більшої конкретизації і чіткості. Воно перетворювалося з певної абстрактної, досить розмитої множини об'єктів на сукупність визначених музейних предметів та предметів, щодо яких було прийнято рішення зазначеними комісіями. Тобто унормовувалася процедура музейної селекції (про яку говорилося вище) для включення до Музейного фонду держави.

Відтак великого значення надавалося діяльності фондово-закупівельних комісій. Саме вони відтепер несли відповідальність за якісне наповнення музейних зібрань і, відповідно, Музейного фонду СРСР.

З нашого погляду, це було позитивним кроком, який забезпечував цілісність музейного фонду держави, можливість його вивчення, структурування та навіть належну охорону. Оскільки гарантувати захист можна лише тих предметів, які чітко ідентифіковані, зареєстровані і перебувають у віданні конкретних суб'єктів (музеїв, органів культури).

Разом з тим, аналіз музеєзнавчої літератури, особливо навчальної, демонструє, що підходи до розуміння музейного фонду держави, прийняті у 1988 р., не набули значного поширення. Навіть у сучасних підручниках і довідкових виданнях це поняття розглядається як сукупність музейних предметів та предметів музейного значення – тобто з позицій Положення 1965 р. Очевидно, така ситуація пов'язана з тим, що саме таке розуміння зафіксоване у науково-методичних працях 1970–1980-х рр. (період чинності Положення 1965 р.), які становлять суттєву частину джерельної бази сучасних видань.

Після розпаду СРСР колишні союзні республіки опинилися в нових суспільно-політичних умовах. Вони постали перед необхідністю формування власних законодавчих систем.

У цей час в нормативно-правовому забезпеченні музейної справи відбулися якісні зміни. У багатьох пострадянських країнах були прийняті перші спеціальні закони, які регулювали суспільні відносини у зазначеній галузі. Зауважимо, що в Радянському Союзі окремого нормативного акту щодо музеїв та музейної справи прийнято не було.

Так, в середині 1990-х рр. Білорусь, Росія та Україна розробили відповідну законодавчу базу, зокрема:

– в Україні у 1995 р. прийнято Закон України «Про музеї та музейну справу» [55], у 2000 р. – Положення про Музейний фонд України [56];

– в Росії у 1996 р. прийнято федеральний закон «Про Музейний фонд Російської Федерації

та музеї Російської Федерації» [57], у 1998 р. – Положення про Музейний фонд Російської Федерації [58];

– в Білорусі у 1996 р. видано закон Республіки Білорусь «Про музеї та Музейний фонд Республіки Білорусь» [59]. У 2005 р. Палата Представників прийняла новий закон «Про музеї та Музейний фонд Республіки Білорусь» [60], а у 2006 р. було затверджено Положення про Музейний фонд Республіки Білорусь [61].

Таким чином, відтепер питання щодо сукупного музейного фонду визначалися не лише підзаконними актами, але законами. Саме в них й були зафіксовані його визначення. Показово, що у Білорусі та Росії поняття музейного фонду держави винесено в назви цих законів, що засвідчує його значення у державній політиці.

Розглянемо, яким чином трансформувалося поняття музейного фонду держави після розпаду Радянського Союзу.

Порівняльна таблиця правових дефініцій сукупного музейного фонду в законодавстві Республіки Білорусь, Російської Федерації та України

Держава	Правова дефініція
Республіка Білорусь <i>У законі 1996 р.</i>	Музейний фонд Республіки Білорусь становить сукупність рухомих і окремих нерухомих історико-культурних цінностей Білорусі, а також зарубіжної історії і культури, які мають історичну, художню, наукову або іншу культурну значимість і зберігаються в музеях Республіки Білорусь усіх форм власності.
<i>У законі 2005 р.</i> <i>Є чинною на сьогодні.</i>	Музейний фонд Республіки Білорусь становить сукупність музейних предметів, які постійно зберігаються в державних музеях, і окремих музейних предметів, які постійно зберігаються у приватних музеях та включені до Музейного фонду Республіки Білорусь на підставі письмово оформлених заяв чи за згодою їх власників.
Російська Федерація <i>У законі 1996 р.</i> <i>Є чинною на сьогодні.</i>	Музейний фонд – сукупність музейних предметів і музейних колекцій, що постійно перебувають на території Російської Федерації, цивільний обіг яких допускається тільки з дотриманням обмежень, встановлених цим Законом.
Україна <i>У законі 1995 р.</i>	Музейний фонд України – це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, які мають наукову, історичну, художню чи іншу культурну цінність, незалежно від їх виду, місця створення і форм власності, та зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в музеях України і обліковані в порядку, визначеному цим Законом.
<i>У редакції 2009 р. [62].</i> <i>Є чинною на сьогодні.</i>	Музейний фонд України – сукупність окремих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, які постійно зберігаються на території України, незалежно від їх походження та форм власності, а також музейних предметів і музейних колекцій, що знаходяться за межами України і є власністю України або відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну.

З таблиці видно, що у розумінні музейного фонду держави в країнах, що утворилися після розпаду Радянського Союзу, простежуються як спільні підходи, обумовлені історією правового регулювання музейної справи та і самої галузі, так й окремі індивідуальні характеристики, продиктовані їх особним розвитком у роки незалежності. Варто також відмітити, що в зазначений період відбулося удосконалення правових дефініцій у законодавстві Республіки Білорусь та України.

У визначеннях зафіксована тенденція до конкретизації змісту сукупного музейного фонду. Показовим у цьому контексті є заміна термінів «культурні цінності» та «пам'ятки» на термін «музейні предмети» у білоруському та українському законах. Таким чином, у правовому полі закріпилося розуміння музейного фонду держави як сукупності музейних предметів – предметів, музейна цінність яких підтверджена відповідною процедурою.

Також варто відзначити й те, що у 1990-х рр. музейний фонд держави почав розглядатися і як сукупність у т. ч. й нерухомих об'єктів. Це стало виявом розширення розуміння терміну «музейний предмет», зокрема спроб охоплення ним нерухомих та нематеріальних об'єктів, які все частіше включаються в сферу музейної діяльності.

В усіх вищеозначених нормативних актах музейний фонд держави визнано невід'ємною частиною культурної спадщини країни. Цим закріплено його вагоме значення для розвитку національної культури, розбудови держави та націєтворення.

Аналіз української правової дефініції показує, що зміни, які були внесені до Закону України «Про музеї та музейну справу» в 2009 р. [63], суттєво трансформували зміст досліджуваного поняття. Якщо у першій редакції закону він охоплював надзвичайно широке коло об'єктів (сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури..., а також нерухомих пам'яток), то подальші удосконалення музейного законодавства значно конкретизували складові Музейного фонду України (далі – МФУ). Завдяки цим уточненням вдалося чіткіше окреслити його межі.

У чинному на сьогодні визначенні терміну «Музейний фонд України» можна умовно виділити дві частини.

В першій – *«сукупність окремих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, які постійно зберігаються на території України, незалежно від їх походження та форм власності...»* – зафіксовано такі складники МФУ, як: музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання. Таке формулювання є чіткішим і ґрунтовніше пропрацьованим, ніж попереднє, оскільки саме зазначені поняття у музейній справі є одиницями обліку і зберігання. Ми переконані у недоцільності тлумачення МФУ як сукупності усіх цінних у культурному значенні об'єктів. Для того, аби забезпечити належне збереження та використання МФУ, його складові мають бути чітко визначеними.

Важливе значення має уточнення *«незалежно від їх походження та форм власності»*, яке надає рівнозначного статусу музейним збіркам як державних та комунальних, так і приватних музейних установ.

Друга частина визначення – *«а також музейних предметів і музейних колекцій, що знаходяться за межами України і є власністю України або відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну»* – включає до МФУ чималу частину музейних багатств, які були незаконно вивезені, або опинилися за межами нашої держави в силу історичних обставин. Ця норма є особливо важливою з точки зору захисту національних інтересів України у справі повернення та реституції культурних цінностей, а також відстоювання права власності на об'єкти, які були викрадені з музеїв [64] чи вивезені з окупованих територій для експонування в інших країнах [65].

Згідно з ч. 1 ст. 15 Закону України «Про музеї та музейну справу» МФУ є національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини України, що охороняється законом. МФУ відіграє ключове значення у формуванні культури пам'яті, національної ідентичності та державотворчих процесах в нашій країні. Саме тому належне законодавче регулювання питань щодо функціонування МФУ, а також ґрунтовна наукова розробка самого поняття належить до першорядних завдань національної політики України.

Таким чином, поняття сукупний музейний фонд держави виникло й увійшло в практику музейного будівництва у 1918 р. Його поява була викликана подіями жовтня 1917 р., побудовою нової системи державного регулювання культурною спадщиною. Підходи щодо розуміння та

організації сукупного музейного фонду, які вироблялися спершу в Москві та Петрограді, згодом поширилися на інші республіки.

У розвитку поняття сукупного музейного фонду держави можна виділити кілька етапів:

1918 р. – кін. 1920-х рр. – зародження поняття. У цей час воно увійшло в практичну сферу культурного життя, проте з'ясування суті музейного фонду держави на офіційному рівні остаточно не було здійснене. У документах зазначеного періоду музейний фонд держави розглядався як сукупність націоналізованих історико-культурних об'єктів, взятих на державний облік, та музейних зібрань. Розробка поняття у 1918–1919 рр. проводилася одночасно на кількох рівнях: державному (Московська декларація), законодавчому (Декрет про заснування єдиного Державного музейного фонду) та науковому (музеєзнавчі праці Ф. Шміта). Існувало декілька термінів для позначення сукупного музейного фонду, серед яких усталеним став Державний музейний фонд. Ця назва використовувалася також у значенні підрозділу в системі управління музейною справою. Складні суспільно-політичні умови, відсутність концептуального підґрунтя, зміни у музейній політиці (репресії, перетворення музею на політосвітній комбінат, нігілістичні тенденції в ставленні до пам'яток) призупинили розробку питань, пов'язаних із сукупним музейним фондом держави.

1930-ті – поч. 1960-х рр. – пошуки інших форм контролю та організації музейних зібрань країни. У цей період на державному рівні піднімалися питання централізованого музейного обліку, упорядкування фондової роботи, створення відповідних інструктивних та методичних документів. Проте концептуальна та правова розробка сукупного музейного фонду держави не проводилася.

Сер. 1960-х – сер. 1990-х р. – затвердження поняття на законодавчому рівні. Усвідомлення необхідності створення концептуальної основи

фондової роботи музеїв активізувало розробку поняття сукупного музейного фонду держави і нормативне закріплення його офіційного терміну «Музейний фонд СРСР». У першому Положенні про Музейний фонд Союзу РСР (1965 р.) тлумачення поняття було надзвичайно широким. Його зміст включав як музейні предмети, так і предмети музейного значення. Таке розуміння склало основу для подальших теоретико-методологічних досліджень у музеєзнавстві та нормативно-правового забезпечення галузі. Розвиток музеєзнавчих знань, удосконалення організаційних засад музейної сфери в кінці 1980-х рр. призвели до уточнення дефініції Музейного фонду СРСР. Зміст поняття було значно конкретизовано. Відтепер його основу становили музейні предмети – об'єкти, що пройшли етап музейної селекції. Поняття набуло більшої визначеності та ціннісного значення.

Сер. 1990-х рр. – по теперішній час – розробка поняття в умовах незалежності. У зв'язку з постановом нової держави Законом України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.) було введено новий термін на позначення сукупного музейного фонду – Музейний фонд України. Визначення його змісту спочатку базувалося на традиціях, розроблених у радянському музеєзнавстві. Проте в подальшому відбулося удосконалення дефініції: уточнено складові МФУ, а його зміст поширено також на об'єкти, що знаходяться за межами України і є її власністю або підлягають поверненню в Україну. Разом з тим, дослідження концептуальних засад сукупного музейного фонду держави фактично відсутні.

Подальша розробка означеного поняття, на наш погляд, має враховувати досягнення музеологічних досліджень, нові тенденції у практиці музейної справи. Це, в першу чергу, стосується змін у розумінні музейного предмета, включення до його змісту нерухомих, нематеріальних та середовищних об'єктів.

Джерела та література

1. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 29.06.1995 № 249/95-ВР]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

2. Равикович Д. А. Организация музейного дела в годы восстановления народного хозяйства (1921–1926) / Д. А. Равикович // Очерки истории музейного

дела в СССР (отв. ред. А. Б. Закс) – Вып. VI. – М., 1968. – С. 97–145; Закс А. Б. Источники по истории музейного дела в СССР (1917–1941) / А. Б. Закс // Очерки истории музейного дела в СССР (отв. ред. А. Б. Закс) – Вып. VI. – М., 1968. – С. 5–53; Закс А. Б. Первая всероссийская конференция по делам музеев. Февраль 1919 года (По материалам отдела письменных источников Государственного Исторического

музея) / Закс А.Б. // Актуальные вопросы изучения фондов музеев по истории советского общества / под ред. В.З.Дробижева. – М., 1982. – С. 149–157.

3. Горелова С. И. Музейный фонд в первые годы Советской власти / С. И. Горелова // Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация / Всесоюз. науч.-исслед. ин-т реставрации. – М., 1990. – Вып. 13. – С. 203–216; Сундиева А.А. История одной декларации / Сундиева А.А. // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300 (1). – С. 74–78.

4. О музейном фонде Союза ССР: постановление Совета Министров СССР от 02.06.1965 г. № 428 // Собрание постановлений правительства СССР. – 1965. – № 13. – Ст. 103.

5. І в Петрограді, і в Москві існувало по декілька сховищ музейного фонду. Іноді у них влаштовувались виставки фонду. Детальніше див.: Горелова С. И. Указ. соч. – С. 203–216; Первая выставка национального музейного фонда. Каталог. – М.: Народный комиссариат по просвещению. Отдел по делам музеев и охране памятников искусства и старины, 1918. – 80 с.

6. У лютому–березні 1919 р. діяв в Харкові, в квітні–липні – в Києві. Відновив діяльність влітку 1920 р. в Харкові.

7. Омельченко Ю. А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки радянської влади / Ю. А. Омельченко // Укр.іст.журнал. – 1972. – № 1. – С. 102–108.

8. Дахнович А. Київська картинна галерея / А. Дахнович // Український музей / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник / В. М. Колпакова (відп. ред.) С. І. Білоконь (вступ. ст., словник музейників). 36. 1. Репр. перевид. 1927 р. – К. : Фенікс, 2007. – С. 215–224.

9. Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст [Електронний ресурс] / Сергій Білокінь. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html>

З 1924 р. музей називався Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Нині це Національний музей історії України.

10. Полищук Н. Айвазовский и Одесса / Полищук Н., Колесниченко Л. // Дерибасовская–Ришельевская. – Одесса, 2007. – Вып. 31. – С. 219–228.

11. Абрамов В. Иван Ираклиевич Курис (1840–1898). “Желая принести посильную помощь родному искусству...” [Електронний ресурс] / В. Абрамов // Художня культура. Актуальні проблеми. – 2009. – Вип. 6. – С. 567–604. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/khud_kult_2009_6_45.pdf

12. Закс А. Б. Источники по истории музейного дела в СССР (1917–1941)... – С.5–53; Закс А.Б. Первая всероссийская конференция по делам музеев... – С. 149–157.

13. Сундиева А.А. Указ. соч. – С. 74–78.

14. Проте очевидно, це питання обговорювалось серед музейних працівників і раніше.

15. Московская декларация / Подготовка текста к печати и примечания: А. Сундиева // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300 (1). – С. 77–78.

16. А. Закс у 1982 р. зазначала, що «конференція близько підійшла до сучасного вирішення цього питання». Див.: Закс А. Б. Первая всероссийская конференция по делам музеев... – С. 149–157.

17. Сундиева А. А. Указ. соч. – С. 75.

18. Доклад Н. И. Романова. Из стенограммы заседаний Первой Всероссийской конференции по делам музеев 11–17 февраля 1919 г. // Музееведческая мысль в России XVIII–XX веков: сб. док. и материалов / М-во культуры Рос. Федерации, Рос. ин-т культурологии ; отв. ред. Э. А. Шулепова; [авт.-сост.: Э. А. Шулепова, М. Е. Каулен, А. А. Сундиева и др.]. – М. : Этерна, 2010. – 957 с. – С. 474–476.

19. Доклад И. Э. Грабаря... Там же. – С. 469–471.

20. Декрет об учреждении единого Государственного музейного фонда. Проект. 14 июня 1919 г. [Электронный ресурс] // В. И. Ленин и А. В. Луначарский: Переписка, доклады, документы / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького; Ред. тома И. С. Зильберштейн, А. А. Соловьев. – М.: Наука, 1971. – 766 с. – Режим доступа: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/lenin-i-lunacharskij/86>

21. Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старовини: Декрет ВУЦВК і РНК РРФСР від 8 березня 1923 р. // Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. О. Н. Якименка. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 16–17.

22. Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей : Декрет РНК України від 11 березня 1921 р. // Там само. – С. 399–400.

23. Шмит Ф. И. Исторические, этнографические и художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела / Фёдор Иванович Шмит. – Х.: Союз, 1919. – 103 с. – С. 72–73.

24. Шмит Ф. И. Музейное дело. Вопросы экспозиции / Фёдор Иванович Шмит. – Л. : Ленинградская правда, 1929. – 245 с. – С. 117.

25. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні / В. Дубровський // Український музей / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник / В. М. Колпакова (відп. ред.) С. І. Білоконь

(вступ. ст., словник музейників). 3б. 1 Репр. перевид. 1927 р. – К. : Фенікс, 2007. – С. 13–26. – С. 25.

26. Попередньо на початку 1918 р. у Москві була створена Колегія в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старовини. 26 травня 1918 р ця колегія була перетворена у Відділ в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини. При ньому функціонувала Всеросійська колегія в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини з двома відділеннями – петроградським і московським. Див. : Горелова С. И. Указ. соч. – С. 203–216.

27. Головне управління науковими та науково-художніми установами.

28. Горелова С. И. Указ. соч. – С. 207.

29. Там же. – С. 208.

30. Там же. – С. 215.

31. Крім неї були створені секції: музейно-виставочна, архітектурна, археологічна, етнографічна, бібліотечна, облікова, архівна.

32. Омельченко Ю.А. Вказ. праця. – С. 104.

ВУКОПМіС проіснував недовго. У 1921 р. його було ліквідовано. Управління музейною справою перейшло спочатку до Головного управління у справах музеїв – Головмузей НКО УСРР. У січні 1922 р. його було об'єднано з екскурсійно-виставково-музейним відділом Головного політико-освітнього управління (ГПО) НКО УСРР. Детальніше див. : Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри [Електронний ресурс] / В. Кушнір // Народознавчі зошити. – 2013. – № 6. – С. 977–987. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaZo_2013_6_5.pdf

33. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 140 с. – С. 45.

34. Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР) / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вища школа, 1980. – 120 с. – С. 27.

В більшості губерній місцеві органи ВУКОПМіСу так і не були створені. Див.: Нестуля О. О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917–1991 рр. та актуальні завдання збереження історико-культурної спадщини на сучасному етапі / Нестуля О. О. // Стратегія українського державотворення. Філософсько-політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика. Освіта: 3б. наук. пр. – Київ–Полтава: “АСМІ”, 2000. – С. 147–160.

35. Равикович Д. А. Указ. соч. – С. 110.

36. Горелова С. И. Указ. соч. – С. 216.

37. Равикович Д. А. Указ. соч. – С. 112.

38. Музейное дело России. 3-е изд., испр. и доп. / Под ред. Каулен М. Е. (отв. ред.), Коссовой И. М., Сундиевой А. А. – М.: ВК, 2010. – 676 с. – С. 144.

39. Инструкция по учёту, инвентаризации и хранению музейных материалов. – М.: Типо-литография им. Воровского, 1938. – 32 с.

40. Закс А. Б. Источники по истории музейного дела в СССР (1917–1941)... – С. 10.

41. Игнатъева В. Н. Организация музейного дела и музейное строительство РСФСР в послевоенные годы (1946–1953) / В. Н. Игнатъева // Очерки истории музейного дела в СССР (отв. ред. А. Б. Закс) – Вып. VI. – М., 1968. – С. 54–96. – С. 65.

42. Зокрема, «Положення про музейні фонди РРФСР, що підлягають прийняттю на єдиний державний облік» (2 грудня 1942 р.), «Інструкція про порядок прийому музейних фондів РРФСР на єдиний державний облік» (26 квітня 1944 р.). Детальніше див.: Игнатъева В. Н. Указ. соч. – С. 66.

43. Фонди українських музеїв були розпорошені на величезній території: від Приуралля до центральної частини Сибіру та Казахстану. Детальніше див.: Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань / С. Кот // Сторінки воєнної історії України: 3б. наук. статей. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 321–336. – С. 331.

44. Довідка управління в справах мистецтв при РНК УРСР про місцеперебування евакуйованих установ образотворчого мистецтва України в березні 1942 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941 – 1950 / Головне арх. упр. при Раді Міністрів УРСР; Упоряд.: А. І. Бичкова [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 509 с. – С. 29.

45. Кот С. Вказ. праця. – С. 333.

46. Про повернення музейних експонатів : постановова РНК УРСР від 10 листопада 1944 р. № 1504 // Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. О. Н. Якименка. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 401–403.

47. Игнатъева В. Н. Указ. соч. – С. 65.

48. О повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся : постановление ЦК КПСС от 12.06.1964 г. // Справочник партийного работника. Вып. VI. – М., 1966 – С. 354–356.

49. О музейном фонде Союза ССР : постановление Совета Министров СССР от 02.06.1965 г. № 428 // Собрание постановлений правительства СССР. – 1965. – № 13. – Ст. 103.

50. Про порядок поповнення музеїв експонатами: постановова Ради Міністрів УРСР від 22.06.1965 р. № 597 // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К. : Політвидав України, 1965. – № 6. – Ст. 75.

51. Положение о Музейном фонде Союза ССР: приложение к приказу МК СССР «О музейном фонде Союза СССР» № 273 от 26.07.1965. – М., 1965. – 3 с.

52. Зокрема, «Інструкція з обліку та зберігання музейних цінностей музеїв системи Міністерства культури СРСР (крім художніх)» (затвердж. Мінкультури СРСР 2 квітня 1968 р.); «Інструкція з обліку та зберігання музейних цінностей в художніх музеях і художніх відділах музеїв системи Міністерства культури СРСР» (затвердж. Мінкультури СРСР 23 грудня 1971 р.); «Інструкція з обліку та зберігання музейних цінностей, що знаходяться в державних музеях СРСР» (затвердж. Мінкультури СРСР 17 липня 1985 р.) – була прийнята на заміну попереднім і є чинною на сьогодні.

53. Положение о Музейном фонде Союза ССР: приложение к приказу МК СССР «Об утверждении Положения о Музейном фонде СССР» № 483 от 27.12.1988. – М., 1988. – 4 с.

54. Положення про фондово-закупівельні комісії було прийнято у 1987 р. Див.: Положение о фондово-закупочной комиссии музеев системы Министерства культуры СССР [Электронный ресурс]: Приложение к приказу Министерства культуры СССР от 20 апреля 1987 г. № 170. – Режим доступа : www.consultant.ru

55. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 29.06.1995 № 249/95-ВР]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

56. Про затвердження Положення про Музейний фонд України [Електронний ресурс]: постанова, положення [прийнято Кабінетом Міністрів України від 20.07.2000 р. № 1147]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF>.

57. О Музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации [Электронный ресурс]: федеральный закон [принят Государственной

Думой 26.05.1996 г. N 54-ФЗ]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/123168/#ixzz3bFnP2lfO>

58. О Музейном фонде Российской Федерации [Электронный ресурс]: положение [утверждено Постановлением Правительства Российской Федерации от 12 февраля 1998 г. N 179]. – Режим доступа: http://www.goskatalog.ru/data/documents/resolution_179_1998_02_12/index.php

59. О музеях и Музейном фонде Республики Беларусь [Электронный ресурс] : закон Республики Беларусь [принят 05.09.1996 г. № 575-ХІІІ]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1072.htm>

60. Аб музеях і Музейным фондзе Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс]: закон Рэспублікі Беларусь [Прыняты Палатай прадстаўнікоў, Адобраны Саветам Рэспублікі 12.12.2005 г. № 70-3]. – Рэжым доступу: <http://museum.by/node/14343>

61. Аб Музейным фондзе Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс] : палажэнне [зацверджана Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь 10.06.2006 г. № 730]. – Рэжым доступу: <http://www.dkmf.by/regulatory-documentation/view-68.html>

62. Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу» [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 05.11.2009 р. № 1709-VІ]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1709-17>

63. Там само.

64. Згадаймо хоча б викрадену у 2008 р. з Одеського музею західного й східного мистецтва картину Мікеланджело Мерізі да Караваджо «Узяття Христа під варту, або Поцілунок Іуди», яку Німеччина повернула у 2010 р.

65. Зокрема, мова йде про справу щодо повернення матеріалів виставки «Крим – золотий острів у Чорному морі» (ознаменованих пресою як «скіфське золото») з Нідерландів.

References:

1. Ab muzeiakh i Muzejnym fondze Respubliki Belarus' [On Museums and Museum Fund of the Republic of Belarus. Law of Republic of Belarus. 12.12.2005 h. № 70-Z]. Zakon Respubliki Belarus' pryniaty Palataj prastawnikow, Adobransy Savetam Respubliki 12.12.2005. № 70-Z. Retrieved from <http://museum.by/node/14343> [in Belarusian].

2. Ab Muzejnym fondze Respubliki Belarus' [On the Museum Fund of the Republic of Belarus. Law of Republic of Belarus 10.06.2006. № 730]. Palazhenne zatsverdzhana Pastanovaj Saveta Ministraw Respubliki Belarus' 10.06.2006 № 730. Retrieved from <http://www.dkmf.by/regulatory-documentation/view-68.html> [in Belarusian].

3. Abramov, V. (2009). Yvan Yraklyevych Kurys (1840–1898). «Zhelaia prynesty posyl'nuiu pomosch' rodnomu yskusstvu...» [Ivan Iraklievich Kuris (1840–1898). «Wanting to give all possible assistance to native art ...». *Khudozhnia kul'tura. Aktual'ni problemy – Art culture. Actual problems. Vol. 6.* 567–604. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/khud_kult_2009_6_45.pdf [in Russian].

4. Bilokin', S. (2006). V oboroni ukrains'koi spadshchyny: Istoryk mystetstva Fedir Ernst [In defense of Ukrainian heritage: art historian Fedir Ernst]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Retrieved from <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html> [in Ukrainian].

5. Dakhnovych, A. (2007 [1927]). Kyivs'ka kartynna halereia [Kyiv art gallery]. *Ukrains'kyj muzej – Ukrainian Museum*, 215–224 [in Ukrainian].
6. Dekret ob uchrezhdeny y edynoho Hosudarstvennoho muzejnogo fonda. Proekt. 14 yunია 1919 h. [Decree on the establishment of a single State Museum Fund. Project. June 14, 1919]. *V. Y. Lenyn y A. V. Lunacharskyj: Perepyska, doklady, dokumenty – Lenin and Lunacharsky: Correspondence, reports, documents* (1971). Moscow: Nauka. Retrieved from. <http://lunacharsky.newgod.su/lib/lenin-i-lunacharskij/86> [in Russian].
7. Doklad N. Y. Romanova. Yz stenohrammy zasedanyj Pervoj Vserossyjskoj konferentsyy po delam muzeev 11–17 fevralia 1919 h. [N.I. Romanov's Report. From the transcripts of the meetings of the First All-Russian Conference of Museums 11–17 February 1919]. *Muzeevedcheskaia mysl' v Rossy XVIII–XX vekov – Museological ideas in Russia in XVIII–XX centuries*. (2010). E.A. Shulepova (Ed.). Moscow: Eterna [in Russian].
8. Dovidka upravlinnia v spravakh mystetstv pry RNK URSSR pro mistseperebuvannia evakujovanykh ustanov obrazotvorchoho mystetstva Ukrainy v berezni 1942 r. [Reference of the Department of Arts at SNK of USSR about the whereabouts of evacuees institutions Art of Ukraine in March 1942]. *Kul'turne budivnytstvo v Ukraini RSR, cherven' 1941–1950 – Cultural construction in the Ukrainian SSR, June 1941–1950* (1989). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Dubrov's'kyj, V. (2007 [1927]). Chervovi zavdannia suchasnoho muzejnogo budivnytstva na Vkrain [Immediate Tasks of the modern museum building in Ukraine]. *Ukrains'kyj muzej – Ukrainian Museum*, 13–26 [in Ukrainian].
10. Horelova, S. Y. (1990). Muzejnyj fond v pervye hody Sovetskoj vlasty [The museum fund in the first years of Soviet power]. *Khudozhestvennoe nasledye. Khranjenje, issledovanye, restavratsiya – Artistic Heritage. Preservation, research, restoration*, Vol. 13, 203–216 [in Russian].
11. Kot, S. (2009). Radians'ka evakuatsiia ukrain-s'kykh muzejnykh tsinnostej na terytorii URSSR pid chas Druhoi svitovoi vijny v konteksti problem povernennia ta restytutsii vtrachenikh kul'turnykh nadban' [Soviet evacuation of the Ukrainian museum treasures in the USSR territory during the Second World War in the context of the return and restitution of lost cultural heritage]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of Military History of Ukraine*, Vol. 12, 321–336 [in Ukrainian].
12. Kushnir, V. (2013). Pytannia orhanizatsii muzejnoi merezhi USRR u 1920-ti rr.: naukovyj ta suspil'no-politychnyj vymiry [The problems of the museum network of USSR in the 1920's: scientific and socio-political dimensions]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnology notebooks*, Vol. 6, 977–987. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaZo_2013_6_5.pdf [in Ukrainian].
13. Man'kovs'ka, R. V. (2000). *Muzejnytstvo v Ukraini [Museums in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Mezentseva, H. H. (1980). *Muzeieznavstvo (na materialakh muzeiv Ukraini RSR) [Museology (based on museums of Ukrainian SSR)]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
15. Moskovskaia deklaratsiya [The Moscow Declaration]. Sundyeva, A. (Ed.) (2007). *Vestnyk Tomskoho hosudarstvennoho unyversyteta – Bulletin of the Tomsk State University*, Vol. 300, 77–78 [in Russian].
16. *Muzeinoe delo Rossy [Museum business in Russia]*. (3d ed.). (2010) Moscow, Russia [in Russian].
17. Nestulia, O. O. (2000). Osoblyvosti pam'i-atkookhoronnoho rukhu v Ukraini 1917 – 1991 rr. ta aktual'ni zavdannia zberezhenia istoriko-kul'turnoi spadshyny na suchasnomu etapi [The Features of movement for monument protection in Ukraine 1917–1991 and the actual tasks of preserving historical and cultural heritage at the present stage]. *Stratehiia ukrains'koho derzhavotvorennia. Filosofs'ko-politologichnyj ta ekonomichnyj analiz. Filosofiia. Ekonomika. Polityka. Os-vita – The strategy of the Ukrainian state. Philosophical, political and economic analysis. Philosophy. Economy. Policy. Education*, 147–160. Kyiv–Poltava: ASMI [in Ukrainian].
18. O muzeiakh y Muzejnom fonde Respublyky Belarus' [On Museums and Museum Fund of the Republic of Belarus. Law of Republic of Belarus 05.09.1996 № 575-XIII]. *Zakon Respublyky Belarus' 05.09.1996 № 575-XIII*. Retrieved from <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1072.htm> [in Russian].
19. O Muzejnom fonde Rossyjskoj Federatsyy [On Museum Fund of Russian Federation. Decision of the Government of the Russian Federation 12.02.1998 № 179]. *Polozhenye utverzhdeno Postanovlenyem Pravytel'stva Rossyjskoj Federatsyy 12.02.1998 № 179*. Retrieved from http://www.goskatalog.ru/data/documents/resolution_179_1998_02_12/index.php [in Russian].
20. O Muzejnom fonde Rossyjskoj Federatsyy y muzeiakh v Rossyjskoj Federatsyy [On Museum Fund of Russian Federation and Museums in Russian Federation. Federal Law 26.05.1996 № 54-FZ]. *Federal'nyj zakon pryniat Hosudarstvennoj Dumoj 26.05.1996. № 54-FZ*. Retrieved from <http://base.garant.ru/123168/#ixzz3bFnP2lfo> [in Russian].
21. O muzejnom fonde Soiuza SSR [On the Museum Fund of the USSR. Decree of the USSR Council of Ministers 02.06.1965 № 428]. *Postanovlenye Soveta Mynystrov SSSR ot 02.06.1965 № 428. Sobranie postanovlenyj pravytel'stva SSSR – Collection of the decisions of the USSR government (1965)*. Vol. 13, 103 [in Russian].

22. О повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся: постановление ЦК КПСС от 12.06.1964 [On strengthening the role of museums in the communist education of the working people: the decision of the CPSU from 06.12.1964]. *Spravochnik partyjnogo rabotnyka – Handbook of party worker* (1966), Vol. 6, 354–356 [in Russian].

23. Omel'chenko, Yu. A. (1972). Okhorona pam'iatok i muzejne budivnytstvo na Ukraini v pershi roky radians'koi vlady [Protection of monuments and museum construction in Ukraine in the early years of Soviet power]. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, Vol. 1., 102–108 [in Ukrainian].

24. Pervaia vystavka natsional'nogo muzejnogo fonda. Kataloh. [The first exhibition of the National Museum Fund. Catalog.] (1918). Moscow: Narodnyj komysaryat po prosvescheniu. Otdel po delam muzeev y okhrane pamiatnykov yskusstva y stariny [in Russian].

25. Polozhenye o fondovo-zakupochnoj komysii muzeev systemy Mynysterstva kul'tury SSSR [Regulation of the fund commission of the Ministry of Culture museums system] Prylozhenye k prykazu Mynysterstva kul'tury SSSR 20.04.1987 № 170 (1987). Retrieved from www.consultant.ru [in Russian].

26. Polozhenye o Muzejnom fonde Soiuz SSR: prylozhenye k prykazu MK SSSR «Ob utverzhdenii Polozheniya o Muzejnom fonde SSSR» 27.12.1988. № 483 [Regulation of the Museum Fund of the USSR: the annex to the order of MC USSR «On Approval of the Museum Fund of the USSR» 27.12.1988 № 483] (1988). Moscow [in Russian].

27. Polozhenye o Muzejnom fonde Soiuz SSR: prylozhenye k prykazu MK SSSR «O muzejnom fonde Soiuz SSSR» 26.07.1965 № 273 [Regulation of the Museum Fund of the USSR: the annex to the order of MC USSR «On the Museum Fund of the Union of the USSR» № 273 from 07.26.1965.] (1965). Moscow [in Russian].

28. Polyschuk, N. (2007). Ajvazovskij y Odessa [Aivazovsky and Odessa]. *Derybasovskaia–Ryshel'evskaia. – Odessa*, Vol. 31, 219–228 [in Russian].

28. Pro kupivliu dla derzhavnykh muzeiv u pryvatnykh osib muzejnykh tsinnostej : Dekret RNK Ukrainy vid 11 bereznia 1921 [On procurement of museum values for public museums from individuals: Decree of RNK Ukraine 11.03.1921]. *Zakonodavstvo pro pam'iatky istorii ta kul'tury (Zbirnyk normatyvnykh aktiv) – Legislation of historical and cultural monuments* (1970). Yakymenko, O. N. (Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy [in Ukrainian].

29. Pro muzei ta muzeinu spravu [On Museums and Museum Business, Law of Ukraine 29.06.1995. № 249/95-VR]. *Zakon Ukrainy pryiniato Verkhov. Radoiu* 29.06.1995 № 249/95-VR. Retrieved from

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

30. Pro oblik i reiestratsiiu predmetiv mystetstva i starovyny : Dekret VUTSVK i RNK RRFSR vid 8 bereznia 1923 r. [On the accounting and registration of objects of art and antiques VUTSVK Decree SNK RSFSR 08.03.1923]. *Zakonodavstvo pro pam'iatky istorii ta kul'tury (Zbirnyk normatyvnykh aktiv) – Legislation of historical and cultural monuments* (1970). Yakymenko, O. N. (Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy [in Ukrainian].

31. Pro poriadok popovnennia muzeiv eksponatamy: postanova Rady Ministriv URSSR vid 22.06.1965 r. № 597 [On the order of replenishment of museum exhibits: Resolution USSR Council of Ministers 22.06.1965 № 597.]. *Zbirnyk postanov i rozporiadzhen' uriadu URSSR – Collection of decisions and orders of the government of the USSR* (1965). Vol. 6, 75. Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian].

32. Pro povernennia muzejnykh eksponativ: postanova RNK URSSR vid 10 lystopada 1944 r. № 1504 [On the return of museum objects: Resolution RNK SSR 10.11.1944 № 1504]. *Zakonodavstvo pro pam'iatky istorii ta kul'tury (Zbirnyk normatyvnykh aktiv) – Legislation of historical and cultural monuments* (1970). Yakymenko, O. N. (Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy [in Ukrainian].

33. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro muzei ta muzejnu spravu» [On amending the Law of Ukraine «On museums and museum business» Law of Ukraine 05.11.2009 № 1709-VI]. *Zakon Ukrainy pryiniato Verkhov. Radoiu* 05.11.2009 № 1709-VI. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1709-17> [in Ukrainian].

34. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Muzeinyi fond Ukrainy [On approval of the Museum Fund of Ukraine, decree of Cabinet of Ministers of Ukraine 20.07.2000. № 1147]: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.07.2000 r. № 1147. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF> [in Ukrainian].

35. Ravykovych, D. A. (1968). Orhanyzatsiia muzejnogo dela v hody vosstanovleniya narodnoho khozjstva (1921–1926) [Organization of museums during the recovery of the economy (1921–1926)]. *Ocherky ystoryi muzejnogo dela v SSSR – Essays on the history of museums in the USSR*, Vol. 6, 97–145 [in Russian].

36. Shmyt, F. Y. (1919) *Ystorycheskye, etnografycheskye y khudozhestvennye muzey. Ocherky ystoryi y teoryi muzejnogo dela* [The historical, ethnographic and art museums. Essays on the history and theory of museum work]. Kharkov: Soiuz [in Russian].

37. Shmyt, F. Y. (1929) *Muzejnoe delo. Voprosy ekspozitsii* [Museum studies. The problems of exhibition]. Leningrad: Lenynhradskaia Pravda [in Russian].

38. Sundyeva, A.A. (2007). Ystoryia odnoj deklaratsyy [The history of one declaration]. *Vestnyk Tomskoho hosudarstvennoho unyversyteta – Bulletin of the Tomsk State University*, Vol. 300, 74–78 [in Russian].

39. Yhnat'eva, V. N. (1968) Orhanyzatsyia muzejnoho dela y muzejnoe stroitel'stvo RSFSR v poslevoennye hody (1946–1953) [Organization of museums and museum construction in the RSFSR in the post-war years (1946–1953)]. *Ocherky ystoryy muzejnoho dela v SSSR – Essays on the history of museums in the USSR*, Vol. 6, 54–96 [in Russian].

40. Ynstruktsyia po uchiotu, ynventaryzatsyy y khranenyiu muzejnykh materyalov [Instruction of accounting, inventory and preservation of the museum materials] (1938). Moscow : Typo-lytohrافیa ym. Vorovskoho [in Russian].

41. Zaks, A. (1968). B. Ystochnyky po ystoryy muzejnoho dela v SSSR (1917–1941) [Sources on the history of museums in the USSR (1917–1941)]. *Ocherky ystoryy muzejnoho dela v SSSR – Essays on the history of museums in the USSR*, Vol. 6, 5–53 [in Russian].

42. Zaks, A.B. (1982). Pervaia vserossyjskaia konferentsyia po delam muzeev. Fevral' 1919 hoda (Po materyalam otдела pys'mennykh ystochnykov Hosudarstvennoho Ystorycheskoho muzeia) [The first All-Russian Conference for Museums. February 1919 (According to the department of written sources of the State Historical Museum)]. *Aktual'nye voprosy yzucheniya fondov muzeev po ystoryy sovetskoho obshchestva – Actual problems of the studying of the funds of museums on the history of Soviet society*, 149–157 [in Russian].

Митрополит Андрей Шептицкий как основатель и меценат Национального музея в Львове: основы деятельности, приоритеты развития и историческое наследие

У статті проаналізована меценатська діяльність митрополита Української греко-католицької церкви А. Шептицького на прикладі його підтримки заснування та діяльності Національного музею у Львові. Фінансова та організаційна підтримка митрополитом Національного музею розглянута в пов'язанні з його світоглядними засадами та поглядами на місце та роль Греко-католицької церкви, а також з його душпастирськими обов'язками.

Ключові слова: національний музей, митрополит Шептицький, меценатство, греко-католицизм, іконопис

Ліліана Гентош

Митрополит Андрей Шептицкий как основатель и меценат Национального музея во Львове: основы деятельности, приоритеты развития и историческое наследие

В статье проанализирована филантропическая деятельность митрополита Украинской греко-католической церкви А. Шептицкого на примере основания им Национального музея во Львове. Его финансовая поддержка Национального музея пребывала в тесной связи с его взглядами на место и роль Греко-католической церкви, а также с его душпастирской деятельностью.

Ключевые слова: Национальный музей, митрополит Шептицкий, филантропическая деятельность, греко-католицизм, иконопись.

Lilian Gentoch

Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi as Founder and Patron of National Museum in Lviv: Priorities and Legacy of his Philanthropic Pursuits

In this article the philanthropic activity of Greek-Catholic Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi has been analyzed while focusing on his founding of and patronising to National museum in Lviv. Sheptyts'kyi's patronising to the National museum in Lviv was seriously influenced by his ideas and viewpoints about the role and place of Greek-Catholic Church as well as by his episcopal responsibilities. Metropolitan Sheptytskyi developed the idea of the importance of national culture and national traditions for his church. From the early twentieth century onwards he was very much involved in turning his church into a Ukrainian national institution.

The article explained how the plan to establish the National museum evolved and which priorities were chosen by metropolitan and museum's director Dr. Ilarion Svetsitskyi. Sheptytskyi paid special attention to sacral art, and spared no efforts in collecting and preservation of sacral artifacts. Icons were regarded as an important part of the Ukrainian artistic heritage, and thanks to the metropolitan's special care they experienced a rebirth.

In the article the financial side of the museum's existence is described as well. Metropolitan Sheptytskyi from the moment of museum's foundation remained the principal and sometimes the unique source of financial support. He covered the costs of acquisition and restoration of artifacts, but also research work, and publication of the museum's academic journal. Sheptytskyi considered National museum to be the most important institution for cultural development of Ukrainian people and National museum became the most important part of Metropolitan's heritage.

Key words: National museum, Metropolitan Sheptytskyi, philanthropy, Greek-Catholic Church, Icons.

Діяльність митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (1965-1944) серйозно заторкнула майже всі ділянки життя українського суспільства спочатку австрійської, а потім польської Галичини.

Загалом культурницька та меценатська діяльність митрополита А. Шептицького отримала досить уваги дослідників, особливо, коли йдеться про змальовування тих чи інших його конкретних дій чи проектів [1]. Однак, важливим видається розглянути його діяльність в царині культури у тісному зв'язку з його душпастирською діяльністю та з його світоглядними засадами. Саме такий підхід дасть змогу зрозуміти мотивацію, пріоритети та глибокий зміст культурних ініціатив Шептицького, що мали непересічний вплив на розвиток української культури. Найкращим прикладом для такого аналізу є створення митрополитом Національного музею у Львові та підтримка діяльності цього музею протягом декількох десятиліть.

Музеї в XIX ст. відіграють важливу роль у процесі націотворення. Серед недержавних народів музеї стають потужним фактором витворення консолідованого розуміння власної ідентичності та інструментом відокремлення від інших, тобто «чужих» культур, впливів тощо [2].

Ми не знаємо достеменно коли і чому Шептицький вирішив створити музей. З родинного дому він успадкував любов до мистецтва та артистичні нахили. Його батько граф Ян Шептицький активно колекціонував пам'ятки старовини, стародруки, цінні документи. Безперечно, ідея створення музею мала свою генезу, рівно ж як і погляди на завдання музею і його структуру змінювалися, еволюціонували. Майбутній митрополит вперше серйозно зацікавився всесвітньо відомими музейними збірками у віці 18 років – у Венеції та Відні. Він одержав величезні позитивні враження від культурних пам'яток Венеції та особливе враження від віденського Бельведеру [3].

Ставши в 1901 р. Львівським архієпископом та митрополитом, Шептицький розпочав активно колекціонувати стародруки, ікони, релігійні й світські артефакти. Скоро його колекція розмістилася у всіх кімнатах митрополичих палат, а найцінніші речі митрополит тримав у своїй спальні. Колекція музею різко почала зростати, коли його куратором-кустосем митрополит у 1905 р. призначив молодого знавця стародруків та мистецтва Іларіона Свенціцького. Останній так згадує початки своєї праці з митрополитом в його покоях: «А з-поза густих облаків пахучого диму двох курців – дородного і хирляка – мерехтять полиці з рукописами, тут і там ікони...» [4]. Тут же в спальні вони обоє вивчали новонабуті раритети.

Митрополит особисто керував політикою придбання, як-от купівлею білоруських стародруків, рукописів і предметів церковної культури. 1906 р. колекція Шептицького вже займала 5 кімнат. Спочатку ця збірка стала втіленням бажання митрополита зберегти пам'ятки релігійної культури своєї пастви. Однак, вже від 1905 р. він, за посередництва Свенціцького, купує речі, книги не тільки галицького, а великоукраїнського, білоруського, російського та західноєвропейського походження, тобто починає колекціонувати предмети мистецтва і книги, що відображали його широкі зацікавлення. Більшість одиниць початкової колекції мала релігійне значення і була пов'язана з Церквою східної вітки християнства – Православною чи Греко-католицькою. Однак, зі спогадів Свенціцького знаємо, що купувалися і речі секулярного мистецтва чи стародруки нерелігійного змісту [5]. Доходимо висновку, що митрополит мав бажання зібрати артефакти, що стосувалися, по-перше, його релігійної спільноти і то в ширшому сенсі східного християнства, а по-друге, такі, що культурно виокремлювали його паству від інших. Тобто, досить скоро в Церковному музеї Шептицького нагромадились

експонати, які не можна було класифікувати як дотичні до Греко-католицької церкви.

Наприкінці 1908 р. Шептицький доручив адвокату Тадею Соловію звернутися до цісарсько-королівського уряду в питанні утворення ювілейної наукової музейної фундації з нагоди 60-річчя панування цісаря Франца Йосифа I [6]. Поступово, як згадує І. Свенціцький, «вислідом природного розвитку музею і прихильного становища до цього явища Основника» змінюється назва музею на «Національний музей». Фактично, за декілька років від музею церковної спадщини, Шептицький зробив крок у бік створення музею зовсім іншого призначення та надав йому назву «національний».

В статуті «Національного музею імени митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького у Львові» так зазначалися цілі нової культурної інституції: «зобразити в наукових цілях на зібраних пам'ятках стан нашого культурно-народного життя в історичнім, а, по зможі, також в біжучім розвою, а крім сего ширити серед молодших поколінь широкіх народних мас любов і пошанованє культурних памяток нашої старини в ціли піднесення і поступу національної культури» [7]. Для досягнення цієї цілі музей мав збирати, набувати та консервувати «пам'ятки нашої рідної, духовної і матеріальної культури ... якої-небудь доби, форми і призначення, що лише як-небудь відносяться до культурного життя усіх верств руського народу» [8]. Для порівняльного вивчення статут закріплював також практику включення в колекцію музею «предметів чужого культурного життя, а передовсім споріднених народів, як Білоросів, Великоросів, Поляків і прочих Славян» [9]. Одночасно в статуті зазначалося, що творцем культурних артефактів та об'єктом культурницьких зусиль є «руський народ».

Виникає питання, як ставився засновник і фундатор музею – митрополит Шептицький до такої трансформації церковного музею в національний. Як згадує І. Свенціцький, до такої трансформації митрополита підштовхнули поради членів кураторії Івана Левинського, Тадея Соловія та о. Івана Чапельського. Він же пише, що до ідеї зміни форми і назви музею митрополит ставився «зовсім байдуже», позаяк «для нього була важна дійсність і майбутність як суть музею, а не формальна сторона», митрополит також рішуче протестував проти «назви музею

його іменем» [10]. Як згадував митрополит 1932 р., він погодився на пропозицію кураторії надати науковій фундації назву «Національний музей у Львові», що підтверджено було документом від 11 липня 1911 р [11].

Свої погляди на завдання музею Шептицький зазначив у своєму виступі на відкритті музею 1913 р. Він вважав найпершим завданням музею – збереження пам'яток «штуки і культури», а громади – бачити «в них святощі, переказані предками, святощі, які мають бути збережені для грядучих поколінь. Тоді вони – не пам'ятники археології, а – жива основа національної культури на будучі століття» [12]. Він також покликався на європейський досвід збереження історичної та культурної спадщини. З цього можна зробити висновок про те, що створюючи, фінансуючи «національний» музей в 1908-1909 рр., Шептицький не думав про цю установу як про інституцію української нації, культури в нашому сьогоденному розумінні цього слова. Вживання ним слова «національний» найчастіше означало автохтонну культуру його греко-католицької пастви, рівно ж як твори високого мистецтва місцевих малярів. Однак, його погляди дуже скоро зазнавали змін. Подібна трансформація поглядів засновника на характер музею відбувалася у дуже швидко і часто під впливом зовнішніх обставин. Під час урочистого відкриття Національного музею митрополит сказав: «Во ім'я Боже, odkриваючи Національний музей, передаємо все це нашому народові, нашій молоді, теперішній і будучій – щоб цей наш національний Музей став осередком культурної та наукової праці» [13]. У своїй промові Шептицький не вживав слова український, а широко вживав означення «наш» і «свій» – «наша суспільність», «наша земля», «наші церкви», «наші люди», «свою штуку», «своїх артистів», «свої школи». Подібна вербалізація може свідчити радше про свідоме уникання актуалізації національно-етнічної приналежності музею, ніж про неусвідомлення митрополитом національних проблем його пастви.

На цій урочистості, де були присутні українські церковні, політичні, культурні діячі, зокрема галицький намісник В. Коритовський, екс-намісник граф А. Голуховський та віце-президент Львова Т. Рутовський, було офіційно дозволено українським організаціям вивісити синьо-жовті стяги і виконати гімн «Ще не вмерла Україна...».

Першими виставками музею стали Шевченківська виставка (червень-липень 1914 р.), виставка, присвячена Українському січовому стрілецтву (вересень-листопад 1918 р.), виставка сучасного малярства галицької України (листопад 1919 р.). Таке тематичне спрямування виставкової діяльності свідчить про формування музею саме як української мистецької та культурної інституції.

Спочатку діяльність Шептицького як фундатора і засновника музею була подібною до колекціонування та публічного виставляння колекцій, що практикували багато заможних людей у Західній, а відтак і Східній Європі. Ідея зміни назви музею не викликала його особливого зацікавлення радше з двох причин, а по-перше, через широке розуміння ним слова «національний», а по-друге, національні музеї протягом ХІХ ст., а особливо його другої половини, з'явилися в багатьох країнах Європи [14]. Національні та регіональні музеї, що виникали в імперії Габсбургів, часто були виявами культурного націоналізму і не розглядали націю як політичну категорію. Зазвичай, такі музеї одержували урядову підтримку, до прикладу, в Австро-Угорщині та Німеччині. Однак, в Австрійській імперії діяли національні музеї, що були створені без урядової підтримки і слугували ідеї формування та емансипації окремо взятої етнічної групи, як-от Угорський національний музей. Останні відігравали в історії роль каталізатора творення національних ідентичностей модерного типу [15]. Заснований, радше, на взірцях музеїв «культурного націоналізму» й за дозволом австрійської адміністрації, дуже скоро Львівський музей став інструментом творення української політичної нації та послужив у процесі виокремлення української культури через процес вирізнення і класифікації українських історичних, культурних, мистецьких артефактів.

У міжвоєнний період вже ні в кого не було сумніву, для якої нації слугує Національний музей у Львові. Ювілейний громадський комітет розбудови Національного музею у Львові 23 грудня 1929 р. звернувся до прихильників «українського культурного життя» підтримати план побудови нового будинку для музею. Митрополит Шептицький сам подав приклад жертвості і передав значну на той час суму, а саме 25 000 дол. США на розбудову музею [16].

З перспективи часу митрополит також глибоко розумів, яку націотворчу роль відігравав його музей. У своєму листі до кураторії Національного музею, який він написав 1932 р., Шептицький зазначив, що головним завданням музею є «збирати, набувати, переконувати і берегти по всі часи пам'ятки духовної і матеріальної культури українського народу» [17]. Окрім того, він думав, що музей має стати центром науково-дослідної та виставкової діяльності. Окремо на дослідницьку діяльність та публікацію її результатів цього ж 1932 р. митрополит виділив 5 000 дол. США [18]. 1934 р. він вважав, що музей «стоїть на сторожі національної традиції і старанно зберігає все, що в національному житті заслуговує на увагу – своїм характером, типом, мистецьким стилем, або прямо висловом, чи проявом національної думки, або національного життя» і, перш за все, має дбати про збереження пам'яток старовини [19].

Естетичні погляди [20], світоглядні принципи та архієпископські обов'язки засновника впливали, без сумніву, на діяльність музею, особливо на пріоритети у формуванні колекції і навіть на визначення засад експонування. Митрополитові естетичні погляди та душпастирська діяльність визначили його особливе ставлення до іконопису, який він вважав не просто найдосконалішою маніфестацією української культури, але й тим, чим українці можуть збагатити світову культуру і показати самобутність та вартісність власної культури. Таке митрополитове ставлення до ікони впливатиме на те, що Національний музей не тільки згромадить унікальну колекцію ікон галицького, українського, російського і візантійського походження, але й запровадить сучасну програму збереження та консервації і реставрації творів іконопису. Саме за наполяганнями Шептицького, Національний музей, його співробітники, кураторія та ентузіастичні помічники провадитимуть невтомну працю зі збирання, збереження і реставрації ікон, особливо галицького походження. До праці збирання та збереження ікон добровільно візьмуться представники інтелігенції і кліру, а ректори семінарії Й. Боцян та К. Богачевський разом зі своїми питомцями під час вакацій збиратимуть церковні раритети по галицьким селам [21].

Національний музей став осередком не тільки збирання давньоукраїнської іконописної спадщини, але й важливим варштатом модерного

українського образотворчого мистецтва, що черпало натхнення з іконописної традиції. Власне, завдяки співпраці з Національним музеєм М. Сосенко, М. Бойчук та П. Холодний змогли розвинути оригінальний мистецький напрямок – неовізантинізм. М. Бойчук у стінах Національного музею створив школу консервації і реставрації творів іконопису. Він також став засновником власної мистецької течії, що мала його ім'я. М. Мудрак влучно характеризує творчість М. Бойчука як синтезу візантійського мистецтва, раннього італійського Ренесансу та галицького іконопису XV-XVIII ст. Митрополит Шептицький з захопленням ставився до дорядяньського періоду творчості Бойчука [22].

Митрополитові переконання у винятковій вартісності ікони впливали також і на експозиційну діяльність музею. До прикладу, 1939 р. Шептицький рішуче заперечив плани директора музею І. Свенціцького у новому приміщенні музею виставляти твори сучасних митців. У листі до І. Свенціцького від 10 липня 1939 р. митрополит писав: «Великі салі нового будинку застерігати для нового мистецтва здається мені хибним кроком. Модерного мистецтва майже нема, а то що маєм марне і ... не варто посвячувати кількох саль, потрібних нам на візантійське мистецтво» [23]. Він вважав, що «паризьких богомазів» краще було б експонувати тільки під час короточасних тематичних виставок [24]. Звичайно, подібні слова можна пояснити розчаруванням, несприйняттям старшого віком митрополита мистецьких пошуків молодшого покоління митців. Але з іншого боку, він був абсолютно переконаний в тому, що Національний музей, передусім, має зберігати й експонувати найоригінальніші артефакти української спільноти, чим, згідно з баченнями митрополита, були твори іконопису та «візантійського мистецтва». Останнє, звичайно, розумілося в широкому сенсі.

Для Шептицького візантійське мистецтво символізувало синтезу західного і східного елементу, що промовляло до його світоглядного вибору у церковній царині. Він вважав, що візантійська культура співзвучна з ідеєю Унії та має стати культурною надбудовою для Греко-католицької церкви. Позаяк візантійська культурна спадщина представляє собою «...розвій і збережене всіх найвисших передань римського і грецького світа,... є рівно ж тою типічною злу-

кою елементів східних з західними». Продовжуючи цю думку, висловлену на відкритті Національного музею, митрополит наголосив на негативних наслідках розриву з Римом для візантійської культури: «...відірвана від центра церковної єдності, від Риму, східна церква утратила те, що є найбільшою силою, житєм кожної моральної інституції і праці, – духа загального, вселюдського, католицького.» Це мало негативний вплив для східної Церкви і для культури тих народів, що були в сфері впливу Візантії і, на думку Шептицького: «...єдина будучність їх є в повороті до церковної єдності і до зв'язи з Заходом. Ми перші звернули ся до тої єдності і в сій єдності знайшли не лиш двигнене нашої Церкви..., але й ту живу зв'язь з всесвітньою культурою, яку тепер представляє лиш Захід. Те нове зближене Сходу до Заходу, та зв'язь двох культур, довершена в живім народі, дає східному елементови нове жите, нову енергію і запоруку нового сьвітлого розвою, а західному елементови дає терен нових тріумфів, широкого і могучого впливу. Чи в злучі двох культур, опертій на єдності віри, не знайдемо розв'язання проблеми, яка стоїть перед нами, проблеми будучої нашої національної культури?» [25]. Процитовані вище слова митрополита дають можливість зрозуміти його погляди й на релігійний візантинізм та завдання Греко-католицької церкви в цьому контексті. Згідно з його переконаннями, що стали вислідом його багатолітньої інтелектуальної праці, завданням його Церкви є не просто повернення до втраченої єдності, а витворення нової синтези, якісно нової єдності візантійської традиції та здобутків римської Церкви. Митрополит вважав, що подібним шляхом синтези давнього візантійського і руського культурного пласту (елементи котрого, як думав Шептицький, ще є присутніми в народній культурі) [26] з сучасними досягненнями західноєвропейської культури можна витворити сучасну високу українську культуру.

Особисті погляди митрополита на мистецтво і культуру та його зацікавлення у збереженні пам'яток релігійного життя не обмежували активне зростання колекції музею за рахунок найрізноманітніших пам'яток української культури. Національний музей став репозиторієм не тільки мистецьких творів, але й книг, стародруків, цінних архівних документів, монет, археологічних пам'яток т. ін. Митрополит дуже скоро зро-

зумів, що з огляду на політичні особливості існування українського народу, його музей матиме значно ширші завдання. Тому він фінансував придбання тих культурних раритетів, що можуть мати значення для українців по різні боки політичного кордону. Цікавим прикладом такого підходу може бути придбання Шептицьким партитур та авторських прав творів М. Лисенка, гетьманських універсалів чи фінансування археологічних розкопок у Крилосі. Він підтримував різнобічний розвиток українського секулярного мистецтва за умови, що воно не відкидатиме християнських морально-етичних принципів.

Національний музей у 1924 та 1926 рр. надав приміщення для виставок Гуртка діячів українського мистецтва, що став важливою організацією українських митців як з Галичини, так і з Великої України. Один з засновників та сподвижників гуртка П. Холодний не заперечував вирішального впливу Національного музею і його засновника А. Шептицького на його особистий розвиток та на ціле покоління українських митців, визначаючи це такими словами: «Національний музей вчить, що робити нашому поколінню митців, нам – яким судилося взятись за відродження нашого мистецтва... так, щоб ... zostав зв'язок між сучасними і попередніми часами...» [27]

А. Шептицький був постійним спонсором музею, він фінансував не тільки формування колекції, а і його щоденну діяльність, видавничу програму. Музей не мав жодної державної підтримки та функціонував як приватна фундація. Основні кошти для існування і придбання колекції музей одержував з рук митрополита Шептицького. Кошти для музею він брав з різних джерел надходження: прибутків зі столових дібр, з різних фінансово-економічних проектів митрополита, з внесків або ж і позик від третіх осіб. Директор І. Свенціцький в ювілейному збірнику до 25-річчя музею вивів статистику його фінансового стану та зазначив вклад митрополита як засновника – «основника». За його підрахунками від 1904 р. до 1926 р., Шептицький витратив на Національний музей понад 111 тис. 332 дол. США [28]. Ця цифра, однак, не охоплює видатків митрополита за період від 1927 до 1939 рр. Втім, дані Свенціцького за 1927, 1928 і 1929 рр. свідчать про зниження суми вкладу митрополита Шептицького в ці роки [29].

Потрібно особливо відзначити прозорість та публічність у фінансуванні й діяльності музею. Його директор І. Свенціцький дбав про те, щоб громадськість була поінформована про стан справ у музеї і в газеті «Діло» розміщував звіти про діяльність музею майже за кожен рік.

Загалом, порівняно з австрійським періодом, у міжвоєнний період митрополит витрачав значно менші суми на фінансування Національного музею, тобто основні вклади на формування колекції та придбання й реконструкцію приміщення для музею припадають на 1904-1914 рр. [30] У міжвоєнні роки музей зазнавав час до часу фінансових проблем і був змушений звертатися за допомогою до митрополита, щоб покрити видатки на незаплановані бюджетом витрати, або ж поправити скрутне становище внаслідок економічних кризових явищ. Він давав адміністрації музею кошти на оплату працівників та друкування видань тощо. Однак, ресурси митрополита були значно скромнішими, ніж у передвоєнне десятиріччя. Тому Шептицький і музей не завжди могли дозволити собі купувати все, що хотіли. До прикладу, 1924 р. митрополит не зміг знайти коштів на купівлю робіт Василя Кричевського. Однак, 1927 р. він придбав у Віри Пещанської колекцію старообрядських ікон XV-XVII ст. За понад 40 ікон Шептицький заплатив 2 000 дол. США [31]. 1937 р. митрополит знайшов можливість купити твори знаного польського художника Я. Мальчевського [32]. В листуванні між митрополитом та директором музею Свенціцьким фінансові питання обговорювалися неодноразово. Шептицький завжди приходив на допомогу задля розв'язання одночасних фінансових проблем [33].

Підтримка життєдіяльності і розвитку Національного музею з часом стала справою всієї української громади. Так, 23 грудня 1929 р. постав Ювілейний громадянський комітет розбудови Національного музею у Львові, членами якого стали багато визначних українських громадян, митців та церковних діячів. Комітет започаткував збирання коштів для побудови нового приміщення музею і поліпшення його матеріально-фінансової бази. Діяльність комітету продовжив заснований 1931 р. Союз прихильників Національного музею, очолив цю громадську організацію Львівський єпископ-помічник І. Бучко. Митрополит також став членом цієї організації. Основним завданням Союзу стало спорудження

нових приміщень для Національного музею, поруч з основною будівлею. Союз також дбав про фінансування видання «Літопису Національного музею». Союз прихильників Національного музею постав і як продовження ініціативи митрополита, і як організація громадян, що також хотіли долучитися до розвитку української культури й музейництва та брали за приклад діяльність митрополита в цій царині. В 1935-1936 рр. відбулося урочисте святкування 30-річчя Національного музею, що супроводжувалося відкриттям пам'ятника митрополитові Шептицькому [34] на подвір'ї музею 27 вересня 1935 р. І преса, і виступаючі представники Союзу прихильників Національного музею зазначали, що пам'ятник є «постійним висловом вдяки для Творця-Основника» [35]. Національний музей сам собою дійсно залишився

найкращим пам'ятником митрополитові, його вкладові в розвиток української культури.

Слідуючи власному розумінню історії і філософії культури, Шептицький упродовж усього життя дбав про формування модерної української культури. Створення Національного музею він розглядав як закладення підмурівка для культурного зростання своєї пастви. Відтак, у міжвоєнний час він буде дивитися на нього як на важливу інституцію для творення високої української культури, що має посісти гідне місце в світовому культурному просторі. Національний музей став найважливішим осередком акумулювання культурних надбань, дослідження мистецьких і культурних артефактів, ключовим елементом творення мистецького середовища, а загалом маркером модерності української культури.

Джерела та література

1. Гнот С. Культура доброчинності як прояв гуманізму: Греко-католицька церква в Другій Речі Посполитій // Наука. Релігія. Суспільство. — 2011 р., — № 2. — С. 48-53; Титко М. В колі Андрія Шептицького. Українське культурне відродження за часів меценатства митрополита // Історичні студії. Волинський національний університет ім. Лесі Українки. — Луцьк 2012 р. — С. 24-32; Волошин Л. Княжий дарунок великого мецената. Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. — Львів: Свічадо, 2001. — 200 с.; Mudrak M. Sheptyts'kyi as patron of the Arts // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi/Paul R. Magocsi, editor.— Edmonton: CIUS Press, 1989. — P. 289-300.
2. Url H. Museums as Engines of Identity: Vienna around 1900 and Exhibitionare Cultures in Vienna.//Austrian History Yearbook.— Vol. XLVI. — P. 97-99.
3. Szeptycka Z. Młodość i powołanieojcaRomanaAndrzejaSzeptyckiegozakonu św. BazylegoWielkiego, opowiedziane przez Matkę jego 1865-1892. — Wrocław: TowarzystwoPrzyjaciółPolonistykiWrocł., 1993. — s. 70.
4. Свенціцький І. 25 літдіяльностіНаціонального музею. // Двадцятьпять-літтяНаціональногомузею у Львові./ Збірник під редакцією І. Свенціцького. — Львів, 1931. — С. 7. Два згадані в цитаті курці — це митрополит («дородний») та І. Свенціцький («хирляк»).
5. Там само. — С. 8.
6. Там само. — С. 9.
7. Статут національного музею імени митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького у Львові. — Жовква, 1910. — С. 3.
8. Там само. — С. 4.
9. Там само.
10. Там само. — С. 9.
11. Про зміну назви музею на «національний» митрополит написав 1932 р. в листі до Кураторії Національного музею у Львові з переліком основних завдань фундації. Див.: Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Церква і суспільне питання. / За ред. А. Кравчука. Львів: Свічадо, 1999. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 839.
12. Промова митрополита Шептицького на відкритті Національного музею: « 3 історії і проблем нашої штуки». // Діло. — Ч. 279. — С. 1.
13. Там само. — С. 1-3.
14. National Museums and National Identity, seen from an International and Comparative Perspective, c. 1760-1918./ An assessment by Debora Meijers, Ellinoor-Bergvelt, LieskeTibbe and Elsa van Wezel.— Berlin, 2012. —P. 5, 14.
15. Ibid. — P. 10, 34.
16. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Церква і суспільне питання. / За ред. А. Кравчука. Львів: Свічадо, 1999. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 840.
17. Там само.
18. Там само.
19. Шептицький А. Про вагу і значення музеїв // Літопис Національного музею. Рік 1934 р. — Львів, 1935. — С. 3.

20. Про естетичні та мистецькі погляди митрополита Шептицького див.: Mudrak M. Sheptyts'kyi as patron of the Arts // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*/Paul R. Magocsi, editor. – Edmonton: CIUS Press, 1989. – P. 289-300.
21. Свенціцький І. 25 літ діяльності Національного музею. // *Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові.* / Збірник під редакцією І. Свенціцького. – Львів, 1931. – С. 11, 13.
22. Mudrak M. Sheptyts'kyi as patron of the Arts // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*/Paul R. Magocsi, editor. – Edmonton: CIUS Press, 1989. – P. 297.
23. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Ларіона Свенціцького. З архіву Національного музею у Львові. / Упоряд. С. Дяків – Львів: Українські технології, 2005. – С. 70.
24. Там само.
25. Промова митрополита Шептицького на відкритті Національного музею: «З історії і проблем нашої штуки». // *Діло.* – Ч. 279. – С. 2.
26. Там само.
27. Холодний П. Відповідь на запит. // *Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові.*/Збірник під редакцією І. Свенціцького. – Львів, 1931. – С. 5.
28. І. Свенціцький підрахував у тогочасних доларах США в зв'язку з нестабільністю валюти в повоєнній Польщі з метою уніфікувати спосіб обчислення видатків митрополита. *Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові.*/ Збірник під редакцією І. Свенціцького. – Львів, 1931. – С. 72.
29. Там само. – С. 71.
30. Там само. – С. 72.
31. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 408, оп. 1, спр. 377, арк. 7.
32. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Ларіона Свенціцького. З архіву Національного музею у Львові. / Упоряд. С. Дяків – Львів: Українські технології, 2005. – С. 27, 59.
33. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Ларіона Свенціцького. З архіву Національного музею у Львові. / Упоряд. С. Дяків – Львів: Українські технології, 2005. – С. 42, 44, 45, 50, 52, 68, 69.
34. Авторам пам'ятника митрополитові Шептицькому був скульптор С. Литвиненко, пам'ятник був знищений радянською владою 1947 р.
35. Мета. – 6 жовтня 1935 р. – С. 1.

References:

1. Hnot. S. Kultura dobrochynnosti iak proiav humanizmu: Hreko-katolytska tserkva v Druhii Rechi Pospolytii // *Nauka. Relihia. Suspilstvo.* – 2011 r., – № 2. – S. 48-53; Tytko M. V. V koli Andria Sheptytskoho. *Ukrainske kulturne vidrozdennia sa chasiv met-senatstva mytropolyta* // *Istorychni studii, Volunskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky.* – Luts'k, 2012 r. – S. 24-32; Voloshyn L. Kniazhyi darunok velykoho metsenata. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u zhytti i tvorchosti Oleksy Novakivskoho.* – Lviv: Svichado, 2001. – 200 s.; Mudrak M. Sheptyts'kyi as patron of the Arts // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*/Paul R. Magocsi, editor. – Edmonton: CIUS Press, 1989. – P. 289-300.
2. Url H. *Museums as Engines of Identity: Vienna around 1900 and Exhibitionare Cultures in Vienna.* // *Austrian History Yearbook.* – Vol. XLVI. – P. 97-99.
3. Szeptycka Z. *Młodość i powołanie ojca Romana Andrzeja Szeptyckiego* zakonowi św. Bazylego Wielkiego, opowiedziane przez Matkę jego 1865-1892. – Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocław., 1993. – s. 70.
4. Svetsitskyi I. 25 lit dialnosti natsionalnoho museiu. // *Dvadtsiatpiat-littia Natsionalnoho museiu u Lvovi.* / Zbirnyk pid redaktsiieiu I. Svetsitskoho. – Lviv, 1931. – S. 7.
5. Ibidem. – S. 8.
6. Ibidem. – S. 9.
7. Statut natsionalnoho museia imeny mytropolyta Andreia hrafa nd Sheptychah Sheptytskoho u Lvovi. – Zhovkva, 1910. – S. 3.
8. Ibidem. – S. 4.
9. Ibidem.
10. Ibidem. – S. 9.
11. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899-1944.* Tserkva i suspilne pytannia. / Sa red. A. Kravchuk. – Lviv: Svichado, 1999. – Vol. 2. – Book 2.. – S. 839.
12. Promova mytropolyta Sheptytskoho na vidkrytti Natsionalnoho museiu: «S istorii i problem nashoi shtuky». // *Dilo.* – #. 279. – S. 1.
13. Ibidem. – S. 1-3.
14. *National Museums and National Identity, seen from an International and Comparative Perspective, c. 1760-1918.* / An assessment by Debora Meijers, Ellinoor Bergvelt, Lieske Tibbe and Elsa van Wezel. – Berlin, 2012. – P. 5, 14.
15. Ibidem. – P. 10, 34.
16. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899-1944.* Tserkva i sus-

pilne pytannia. / Sa red. A. Kravchuk. – Lviv: Svichado, 1999. – Vol. 2. – Book 2. – S. 840.

17. Ibidem.

18. Ibidem.

19. Sheptytskyi A. Pro vahu i snachennia museiiv // Litopys natsionalnoho museiu. Rik 1934 p. – Lviv, 1935. – S. 3.

20. Mudrak M. Sheptyts'kyi as patron of the Arts // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*/Paul R. Magocsi, editor. – Edmonton: CIUS Press, 1989. – P. 289-300.

21. Svetsitskyi I. 25 lit dialnosti natsionalnoho museiu. // Dvadtsiatpiat-littia Natsionalnoho museiu u Lvovi. / Zbirnyk pid redaktsiieiu I. Svetsitskoho. – Lviv, 1931. – S. 11, 13.

22. Mudrak M. Sheptyts'kyi as patron of the Arts // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*/Paul R. Magocsi, editor. – Edmonton: CIUS Press, 1989. – P. 297.

23. Lysty Mytropolyta Andreia Sheptytskoho do Ilariona Svetsitskoho. Z archivu Natsionalnoho museiu u Lvovi. / Uporiad. S. Diakiv.– Lviv: Ukrainski tehnolohii,2005. – S. 70.

24. Ibidem.

25. Promova mytropolyta Sheptytskoho na vidkrytti Natsionalnoho museiu: «S istorii I problem nashoi shtuky». // Dilo. – #. 279. – S. 2.

26. Ibidem.

27. Holodnyi P. Vidpovid' na zapyt. // Dvadtsiatpiat-littia Natsionalnoho museiu u Lvovi. / Zbirnyk pid redaktsiieiu I. Svetsitskoho. – Lviv, 1931. – S. 5.

28. Dvadtsiatpiat-littia Natsionalnoho museiu u Lvovi. / Zbirnyk pid redaktsiieiu I. Svetsitskoho. – Lviv, 1931. – S. 72.

29. Ibidem. – S. 71.

30. Ibidem. – S. 72.

31. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy u m. Lvovi, f. 408, op. 1, spr. 377, ark.7.

32. Lysty Mytropolyta Andreia Sheptytskoho do Ilariona Svetsitskoho. S archivu Natsionalnoho museiu u Lvovi. / Uporiad. S. Diakiv.– Lviv: Ukrainski tehnolohii,2005. – S. 27, 59.

33. Ibidem. – S. 42, 44, 45, 50, 52, 68, 69.

34. Avtorom pamiatnyka A. Sheptytskomu buv S. Lytvynenko, pamiatnyk buv znyschenyi v 1947 r.

35. Meta. – 6 zhovtnia 1935 p. – S. 1.

Антон Богдалов, Ірина Пуля, Марія Срібна, Олександр Лук'янов, Аліна Романік (м. Київ)

Головні акценти виставки «Історії з війни» Національного музею історії України

У статті висвітлюється історія створення виставки «Історії з війни». На підставі вивчення широкого кола джерел аналізуються нові форми та методи науково-дослідної та експозиційної роботи Національного музею історії України.

Ключові слова: інсталяція, експонат, волонтерський рух, Донецький аеропорт, Добровольчий український корпус «Правий сектор», 95 аеромобільна бригада, батальйон «Айдар».

Антон Богдалов, Ірина Пуля, Марія Срібна, Олександр Лукьянов, Алина Романик

Главные акценты выставки «Истории из войны» Национального музея истории Украины

В статье освещается история создания выставки «Истории из войны». На основании изучения широкого круга источников анализируются новые формы и методы научно-исследовательской и экспозиционной работы Национального музея истории Украины.

Ключевые слова: инсталляция, экспонат, волонтерское движение, Донецкий аэропорт, Добровольческий украинский корпус «Правый сектор», 95 аэромобильная бригада, батальон «Айдар».

Anton Bogdalov, Ira Pulya, Mariya Sribna, Oleksandr Lukianov, Alina Romanik

The main emphasis exhibition “Stories of War” National museum of Ukrainian history

Consider the current situation in the country and according to the law of the Verkhovna Rada of Ukraine «About honoring the heroes of ATO and improving national-patriotic education of children and young people» from 12.05.2015, which orders to organize systematic collection and dissemination of information about the heroic deeds of soldiers-participating of ATO and volunteers, update the historical exhibitions of historical, local history museums and profile national parks with obligatory reference to information about ATO heroes, volunteers and individuals who have made a significant contribution to strengthening the defense of Ukraine, at the National museum of Ukrainian history the exhibition «Stories of the War» was created. This exhibition is extremely important today.

The exhibition is located in the middle of the installation, which actually creates hall in the hall. The walls of new hall are created of black threads, which are intertwined. Black color symbolizes the tragic events of the modern period of national history, a kind of black web in the middle of which we find ourselves today. This installation has a form close to rectangular; a lack of clear rectangular form, that is inherent in a permanent museum exhibition, is reflecting the incompleteness of current historical events and its unformed in the museum. There are black cubes in the middle of the installation. Inside of each you can find the exhibits which are associated with one or another story. Also there are text annotations near all exhibits that present stories of people who protected their country, defended their honor and dignity and fought for the independence of Ukraine.

Key words: installation, exhibit, volunteer movement, the Donetsk airport, Ukrainian Volunteer Corps “Right Sector”, 95 airmobile brigade, battalion “Aydar”.

Сьогодні Українська держава переживає найскладніший та найтрагічніший етап з часів проголошення незалежності. Війна трагічно втрутилась у долі всіх українців, для багатьох – востаннє.

Протягом 2014-2015 рр. в експозиції Національного музею історії України функціонували тимчасові виставки, які були присвячені окремим подіям російсько-української війни. У грудні 2014 р. створена виставка «За Україну, За її волю» присвячена бійцям Київського козацького полку ім. Т. Шевченка, а з вересня по листопад 2015 р. в рамках «Мистецького бієнале» функціонувала музейна лабораторія, в експозиції якої були представлені артефакти, пов'язані з війною на Сході України, у просторі між сходами створена інсталяція із уламків від використаних снарядів, які ніби летять у бік Луганської та Донецької областей.

Враховуючи сьогоденні події в країні та прийняття постанови Верховною Радою України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12.05.2015 р., де прописано організувати системне збирання та поширення інформації про героїчні вчинки воїнів-учасників АТО, волонтерів та оновити експозиції історичних, історико-краєзнавчих музеїв та державних заповідників відповідних профілів, з обов'язковим представленням інформації про героїв АТО, волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України була створена виставка «Історії війни», яка сьогодні є надзвичайно актуальною [1].

Незважаючи на те, що в даній статті розглянуто виставку про війну на Сході України лише на прикладі одного музею, інтерес до даної тематики надзвичайно великий. Цікаві експонати зберігаються у багатьох провідних музейних закладах держави, де наукові співробітники по своїй концепції та структурі створення виставок показують хід воєнних дій та героїчні вчинки українських бійців. Зростає використання музейних фондів для написання наукових робіт.

Метою виставки було виховання дітей та молоді в дусі поваги до Українського Війська на прикладах історій конкретних людей та вшанування українських бійців героїв, волонтерів, які ціною свого здоров'я та життя боронять територіальну цілісність України.

Проблеми розвитку музейної справи в Україні постійно перебували в полі зору науковців,

які прагнули проаналізувати процес формування мережі державних музеїв, висвітлити їх роль у популяризації історії країни. Передусім слід відзначити праці: Крук О. І. [2], Солодової В. В. [3], Ковальчука Є. І. [4], Величко Т. В. [5], Маньковської Р. В. [6], Сом-Сердюкової О. М. [7]

У даних працях проаналізовано місце та роль різних музеїв у суспільно-політичному, науковому та культурному житті України. Розкрито основні напрямки їх роботи, роль громадськості у розвитку музейної справи. Розглянуто досягнення та прорахунки українського музейництва, показано роль музеїв у збереженні історико-культурної спадщини українського народу, а також запропоновано конкретні шляхи використання досвіду музейництва у формуванні сучасної музейної політики України.

Досвід організації виставок та характеристика колекцій Національного музею історії України знайшло своє відображення у працях Ковтаник Н. Г. [8, 9].

У пропонованій статті, на основі опрацювання та узагальнення фондової колекції Національного музею історії України, порівняльного вивчення наукової літератури, зроблена спроба проаналізувати нові форми та методи подачі матеріалів на виставці «Історії з війни» [10].

У більшості експозицій історичних музеїв домінує хронологічний принцип показу того чи іншого історичного періоду, який вписаний в окремий музейний простір – зал. Такий принцип розташування експозиції характерний і для Національного музею історії України. Експозиції найдавнішої історії, історії Київської Русі, періоду середньовіччя, нового та новітнього часу в музеї вже сформовані, акценти в музейних експозиціях розставлені.

Починаючи роботу над створенням виставки «Історії з війни», співробітники відділу сучасності вирішили відійти від політичної та військово-тактичної складової сьогоденної війни. Головні акценти виставки розставлені навколо людських долі.

Експозицію виставки розміщено у середині інсталяції, що фактично створює зал у залі. Стіни новоствореного залу створені з чорних ниток, які переплітаються між собою. Чорний колір створеного залу символізує трагічність подій сучасного періоду вітчизняної історії, таке собі чорне павутиння в середині кого ми опинились сьогодні. Новостворений зал має форму

наближену до прямокутної, відсутність чітких прямокутних форм, що притаманне постійним музейним експозиціям, відображає незавершеність теперішніх історичних подій та несформованість його у музейному просторі. Обійти чи оминати експозицію неможливо. Кожен відвідувач повинен пройти крізь чорне павутиння інсталяції, для того, щоб продовжити свій шлях далі. В середині інсталяції розміщені чорні куби, у верхній частині яких, між скляними полицями, розміщені експонати, пов'язані з тією чи іншою історією. Три куба, які розміщені в центральній частині, знаходяться у підвішеному стані та не мають конструкцій, що з'єднують їх з підлогою. Вони ніби зупинилися над землею. В цих конструкціях розміщені експонати пов'язані з тими, хто вже не повернеться з війни додому. Поруч з усіма конструкціями, над експонатами, присутні текстові анотації з історіями людей, які пішли захищати свою Батьківщину, відстоювати свою честь та гідність, боротись за самостійність нашої держави.

Центральним та найбільшим експонатом на виставці є прапор України. Його розміщено у центральній частині інсталяції. Синьо-жовтий стяг зшитий з двох полотен та скріплений звичайним металевим дротом бійцями 17-ого батальйону територіальної оборони Кіровоградської обл., який пізніше став частиною 57-ої мотопіхотної бригади Сухопутних військ України. Бійці бригади виконували завдання в населених пунктах: Щастя, Красноталівка, Станиця Луганська, Дебальцеве. 3 лютого 2015 р. бійці батальйону захищають місто Дзержинськ з напрямку Горлівки. Навесні для підтримки бойового духу бійці встановили прапор України на териконі неподалік Дзержинська. Його було чудово видно з боку Горлівки, яка перебуває під контролем терористів. Прапор був сильним подразником, тому кожен день його обстрілювали з різних видів зброї, намагаючись збити та знищити. Весь цей час українські воїни латали його і повертали на місце. Прапор з терикону не випадково займає центральне місце в експозиції виставки – він є символом незламності духу українських військових, а історія пов'язана з ним є тому підтвердженням.

Перед прапором підвішені конструкції, в яких розміщуються матеріали хлопців, які загинули на війні.

У першій конструкції розміщена історія Олександра Єрошенка. У квітні 2014 р., він став

добровольцем 2-го добровольчого батальйону Національної гвардії. У вересні 2014 р. Олександр почав служити у 95 аеромобільній бригаді, де отримав позивний «Смішний». Він був смертельно поранений 14 лютого 2015 р. під Дебальцеве прикриваючи собою пораненого побратима з добровольчого батальйону «Кривбас». В експозиції присутній лист доньки Олександра – Ані, який вона почала писати своєму татові на війну, але не встигла його відправити. Дізнавшись про загибель батька, Аня дописала лист, знаючи, що він вже не повернеться додому.

Наступна історія на виставці про 18 річного добровольця Ігоря Гольченка, який загинув у Широкіно. Коли розпочалась війна, Ігор без вагань вирішив, що піде захищати Україну. Не завадили цьому ні вмовляння мами, ні навіть те, що вона заховала його паспорт. Поїздку на фронт відтермінував тільки юний вік Ігоря (навесні 2014 р. йому було лише 17 років). 18 жовтня 2014 р., через день після свого вісімнадцятиріччя, хлопець записався до добровольчого полку «Азов». В грудні 2014 р. разом з побратимами вирушив у зону АТО. На війні він отримав позивний «Ернест», на честь свого улюбленого письменника Ернеста Хемінгуей. 14 лютого 2015 р. під час виконання бойового завдання Ігор загинув - мікроавтобус в якому він знаходився був обстріляний бойовиками. На виставці експонується військова куртка, в якій він загинув [11].

Четверта історія розповідає про загиблого Сергія Табалу, з позивним «Север». За своє коротке життя «Север» встиг зробити героїчних вчинків на декілька життів. А свого життєвого кредо дотримався до кінця: «Для мене честь померти за Україну. Прикро, що за неї я можу померти лише один раз».

Після побиття студентів восени 2013 р. Сергій приїхав з рідних Сум в Київ на Майдан і пробув на ньому до кінця лютого 2014 р. З початком війни на Сході України Сергій вирішив піти добровольцем на фронт. Приєднався до Добровольчого українського корпусу «Правий сектор» і вирушив на передову – Донецький аеропорт. У вересні 2014 р. в ближньому бою в Донецькому терміналі він отримав поранення. Був направлений в госпіталь, але пробув там недовго і одразу після лікування вирушив на фронт. На виставці представлена футболка в якій він отримав поранення. Одним з найнебезпечніших місць під час боїв за аеропорт була оглядова

вежа – вона мала стратегічне значення для наших бійців і тому ворог майже безперестанку обстрілював її з усіх видів озброєнь. 6 листопада ворожий снаряд влучив у вежу, внаслідок отримання осколкових поранень вісімнадцятирічний «Север» загинув. Одним з останніх записів в його щоденнику був такий: «...Я воюю за мою родину, за моїх друзів, за посмішку тієї, чий голос підтримує мене на цьому шляху».

Коли в країні війна, чоловіки не можуть бути осторонь, вони йдуть воювати. Наші хлопці нікого не кидають, витягують з-під обстрілів не тільки поранених, але й тіла загиблих. Серед таких героїв є доброволець з «Правого Сектору» Олександр Чуб.

«Моя мрія була, коли я їхав на фронт – воювати з батьківським благословенням. Це та розкіш, яку я не зміг собі дозволити. Але я не казав батькам, бо не хотів, щоб вони нервувалися» [12].

В Донецький аеропорт він разом з побратимами приїхав вночі, 2 жовтня 2014 р. Саме в цей період розпочалися потужні бої. Поранило Олександра на третій день, коли у сам термінал залітали снаряди. Бійці почали відступати. Стався вибух, і Олександр відчув, що щось йому пече у ногу, а потім удар, і він зрозумів, що стати вже не може. Єдине, чого боявся Чуб – це каліцтво. Тому перша думка, коли його поранили була: «нога ціла – добре, а то думав себе добивати». В його філософії смерть – це штука не страшна, а якщо ти стаєш тягарем для когось – оце зайве. Коли вантажили наших поранених бійців на БТРи то ворожі снайпера відкрили по них вогонь. Ось так вивозили наших героїв під час оголошеного перемир'я. Зараз Олександр Чуб проходить курс реабілітації в США. На виставці представлений берц Олександра, який був на ньому під час цих подій, а другий залишився в аеропорту [13].

Наступну історію ілюструє трофейний ріжок від ручного кулемета Калашникова з видряпанним написом: «ДЛЯ УКРОВ». У вересні 2014 р. терористи групи «Бетмена» та 4-го батальйону Стрелкова-Гірка зійшли на опірний пункт українських військових в районі Нікішиного. Цю атаку бійцями 11-го батальйону було успішно відбито, ворог зазнав втрат. На згадку про бій військовий даного батальйону Олександр Корнієнко забрав цей ріжок: «Якщо на ньому написано «Для укров», то «укри» і мають його використовувати». Корнієнко О. з 6 липня 2014 р. виконував бойові завдання в зоні проведення АТО. Бойовий шлях у

цей період: селище Довгеньке – м. Слов'янськ (блок-пост «З-А») – м. Дебальцеве – с. Уткіно – с. Федорівка (м. Петрівськ) – с. Нікішине – м. Артемівськ. З 8 лютого 2015 р. по 18 травня 2015 р. брав участь у другому бойовому поході до зони АТО. Бойові завдання у цей період виконував на лінії «шахта «Бутовка» Донецька – позиція «Корабель» («Зеніт») – с. Опитне – с. Водяне – примикаючі райони (с. Авдіївка, с. Піски тощо). В травні 2015 р. отримав мінно-вибухову травму та одержав сліпе вогнепальне поранення лівої підлопаточної ділянки (контузія). На поч. 2016 р. проходить військову підготовку сержантського та офіцерського складу ЗСУ.

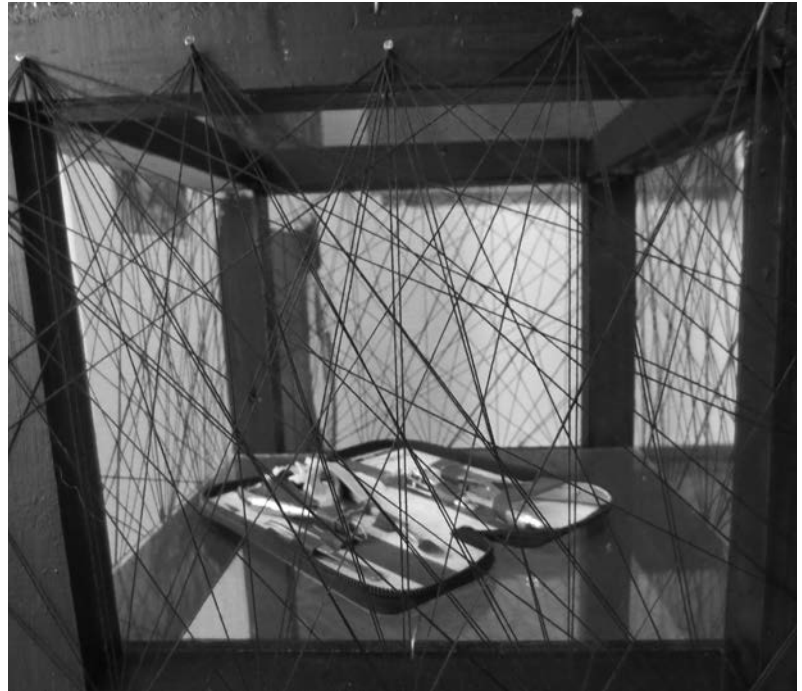
Ще одна цікава історія належить розвіднику Івану Трембовецькому, який прийшов у АТО добровольцем. До цього працював у медіа-холдингу «1+1» на телеканалах «2+2» і «ТЕТ». Він був розвідником в розвідгрупі другого батальйону 95-ї аеромобільної бригади, а потім заступником командира розвідгрупи. В травні 2014 р., коли почалась війна, бригада поїхала брати Карачун, разом із Нацгвардією та спецназом.

«Коли поверталися назад у Добропілля після завдання, нам на зустріч вибіг маленький хлопчик і крикнув: «Слава Україні!». У нас текли сльози. Тому, що саме в такі хвилини розумієш, що ти тут не просто так, що ти тут потрібен. Нас тут чекають. Потім ми переїхали в ліс недалеко від Карачуна і прожили там пару місяців. Спочатку було дуже важко: води і їжі не вистачало. На добу давали літр води на людину. А тоді було дуже жарко. Із забезпеченням велика проблема, оскільки не знали яким чином постачати все необхідне» [14].

У жовтні 2014 р. батальйон Івана прибув у с. Піски. Звідси – періодичні ротації в аеропорт. По тижню-два, не більше. Іван пройшов Дебальцеве. «Із Дебальцеве виходили польовими дорогами. Як нам потім розповіли, що йшли по мінному полю, навіть не знаючи про це» [15].

На виставці представлений жетон, який Іван знайшов поблизу Донецького аеропорту, знявши із загиблого терориста.

Ми звикли говорити про захисників України у чоловічому роді, проте ми маємо ще й захисниць, жінок-бійців. Сьогодні українська жінка перестала бути просто тилом для свого чоловіка, який воює на Сході України. Залишаючи вдома дітей, вона теж їде на війну – захищати країну і рятувати своїх побратимів. Серед таких рятівниць є медик з батальйону «Айдар» – Ірина з по-

живним «Дама». Її життя назавжди змінилось в кінці липня 2014 р. коли під смт. Герогіївкою (Луганська обл.) загинув її друг – медик з батальйону «Айдар». Після його похорону вона приймає рішення вступити в «Айдар», хоча медичної освіти не мала. По факту в батальйоні Ірина була штурмовиком з медичною сумкою.

«Мені подобалось, що перебуваючи там, зі своєю групою, мені ніколи не доводилось доводити, що я сильна – копати окопи, тягати бойові комплекти, носити РПГ. Не потрібно було ро-

бити із себе чоловіка, щоб бути на рівні. Всі були рівнозначні в команді. Кожний робив свою роботу. Якось задала питання командир: «Навіщо вам жінка в бою?» і він відповів: «Ну, ви сміливіші, я би в житті не вискочив із окопу на крик «в нас 300-тий», та не їздив, як ви на простріляних тачках по дорогах між фугасами, де кожна зеленка стріляє». Також завдяки вам, ми не звіріємо під адреналіном в бою, розуміючи, що є ви, і що ми група, і що за вами треба наглядати». Думаю, що всю цю гендерну нісенітницю придумати могли тільки цивільні, на війні її нема».

З лютого 2015 р. Ірина закінчила медичні курси та стала медиком інструктором з міжнародним сертифікатом. На сьогоднішній день вона вчить молодь на різних полігонах та є інструктором у новій поліції. На виставці представлений манікюрний набір, який був пошкоджений під час мінометного обстрілу [16].

Немає точної дати зародження волонтерського руху в Україні та формування його у волонтерські організації. Приблизним періодом створення розгалуженої системи допомоги армії можна вважати період травня-червня 2014 р. з початком війни на Сході України. На виставці експонується прапор України, який знаходився в Луганській комендатурі невизнаної Луганської Народної Республіки (ЛНР), яка розміщувалась в приміщенні Жовтневої районної ради м. Луганськ. Із комендатури прапор був вивезений волонтерами Олександром та Вікторією Кононовими, які

перебували в полоні у бойовиків з 22 липня по 28 жовтня 2014 р. Олександр інвалід, який втратив руку та ногу, тому як полонений не залучався до робіт. Вікторія працювала прибиральницею і, побачивши прапор України, що лежав на підлозі при вході в комендатуру та слугував ганчіркою для витирання ніг, заховала його у підвальному приміщенні, де перебували полонені. 28 жовтня 2014 р. у м. Щастя під час обміну полонених між Україною та ЛНР, Вікторія та Олександр опинилися на волі [17].

Наступна історія присвячена волонтеру та добровольцю Олександру Кікіну, який з самого початку війни розпочав волонтерську діяльність – возив на фронт продукти, одяг, бронежилети. За це отримав позивний «Спонсор». В 2014 р. під час розвезення необхідних речей українським бійцям він приїхав на блокпост 3-а під Слов'янськом, на якому несли службу бійці 95-ої аеромобільної бригади. Побачивши, що людей катастрофічно не вистачає вирішив залишитись. «Спонсор» спочатку допомагав на кухні, але з часом став до міномету і виконував військові обов'язки на рівні з іншими бійцями. 28 червня 2014 р. на блокпост потрапила ворожа міна. Троє бійців загинуло, а двоє було поранено. Олександр отримав дуже важкі поранення ніг та численні опіки. Ліву ногу лікарі були змушені ампутувати, а праву вдалося врятувати. Три мі-

сяці Олександр був прикутий до ліжка і завдяки підтримці небайдужих людей пройшов курс лікування в Ізраїлі. Більше року він добивався отримання статусу учасника бойових дій та інваліда війни. Наразі Олександр допомагає іншим бійцям у важкій боротьбі з державним апаратом за право отримати статус учасника бойових дій. В експозиції представлений обгорівший чохол від фотоапарату, який був з ним, коли його поранило та осколки видалені лікарями з його ноги.

Розглянуті історії ще раз підтверджують, що українці – нація героїв.

Національне-патріотичне виховання є пріоритетним серед завдань виховної роботи молоді задля відродження в Україні духу патріотизму, стійкої громадянської позиції, ціннісних орієнтацій громадянина-патріота нашої держави. Виставковий проект «Історії з війни» є нетиповим та неklasичним у експозиційному просторі Національного музею історії України. Фактично, висвітлені особисті історії з війни представлені більше емоційною складовою, залишаючи на другому плані хронологічну та причинно-наслідкову сторону сьогоденної війни. Нестандартний концептуальний підхід та художнє рішення роблять виставку цікавою у візуальному сприйнятті, концентрація на окремих людських долях дозволяє подивитись на війну з різних сторін різних особистостей.

Джерела та література

1. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12.05.2015 р. № 373-VIII. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/373-19>.
2. Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кін. 1950-х – 1980-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Крук; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.
3. Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825–2003 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.10 / В.В. Солодова; Держ. ком. арх. України. Укр. НДІ архів. справи та документознавства. – К., 2006. – 19 с.
4. Ковальчук Є. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2009 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 26.00.05 / Є. І. Ковальчук; Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2010. – 20 с.
5. Величко Т. В. Етнографічне музейництво Півдня України: історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Т.В. Величко; Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – 20 с.
6. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 140 с.
7. Сом-Сердюкова О. М. Сучасний музей України: зміст – форма / О. М. Сом-Сердюкова // Магістеріум. – 2005. – Вип. 19. – С. 51-54.
8. Національний музей історії України: його фундатори та колекції: Темат. зб. наук. пр. / ред.: Н. Г. Ковтанюк; Нац. музей історії України. – К.: ТОВ «ІІІ, Лтд», 1999. – 176 с.
9. Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті / ред.: Н. Ковтанюк. – К.: Мистецтво, 2009. – 208 с.
10. Національний музей історії України (далі НМІУ). – Колекційний опис № 876. – Антитерористична операція на Сході України. – Т. 1-2.

11. НМІУ. – Військова куртка. Належала Гольченко І. І. (1996-2015 рр.), доброволець полку «Азов». Німеччина. 1997 р. – Т-9763.

12. Добровольець Сашко Чуб: «Протягом трьох діб в аеропорту ми «святкували» День народження Путіна» [електронний ресурс] // Цензор.нет. – 03.12.2014. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/313380/dobrovolets_sashko_chub_protyagom_troh_db_v_aeroportu_mi_svyatkuvali_den_narodjennya_putna

13. НМІУ. – Чобіт бійця добровольчого українського корпусу «Правий сектор» Чуба О. Румунія, 2014 р. – Шк-446.

14. Ясінська В. Розвідник 95-ої бригади Іван Трембовецький: як ми виходимо з Дебальцево. – [електронний ресурс] // Цензор. нет. – 23.07.2015. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/341668/razvedchik_95oyi_brigady_ivan_trembovetskiyi_kak_my_vyhodili_iz_debaltsevo

15. Там само.

16. НМІУ. – Манікюрний набір з осколком. Належав добровольцю з батальйону «Айдар» – «Дамі». – ТKB-17754.

17. НМІУ. – Прапор України з Жовтневої районної ради м. Луганська. Україна, 2000-ні рр. – Т- 9733.

References:

1. Postanova Verhovnoy Rady Ukrainy «Pro vshanuvannya geroiv ATO ta vdoskonalenja natsionalno-patriotynogo vyhovannya ditey ta molodi» vid 12.05.2015 р. № 373-VIII. [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On honoring the heroes of ATO and improving national-patriotic education of children and youth people»]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/373-19> [in Ukrainian].

2. Kruk O. I. (2000) Rozvytok muzeynoy spravy v Ukrainy (kin. 1950-h – 1980-ti rr.) [The development of museums in Ukraine]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv NU [in Ukrainian].

3. Solodova V.V. (2006) Formuvannya ta rozvytok dokumentalnih kolektsiy u skladi fondiv odeskih muzeiv (1825–2003 rr.) [Formation and development of documentary collections in the composition of the Odessa Museum]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv SRIAD [in Ukrainian].

4. Kovalchuk E.I. (2010) Formuvannya fondu sakralnogo mustetstva u Volynskomu kraeznavtcomu muzei. (1929–2009 rr.) [Formation fund sacred art in Volyn regional museum] Volyn NU [in Ukrainian].

5. Velytschko T.V. (2009) Etnografitsne muzeunutstvo Pivdnja Ukrainy: istoriyhna ta regionalna svoeridnist, suthasni tendentsii. [Ethnographic Museum of Southern Ukraine: historical and regional characteristics, current trends] Kyiv Ins-t of Art Studies, Folklore and Ethnology [in Ukrainian].

6. Mankovskaya R.V. (2000) Muzeynitstvo v Ukraini [Activities of Ukraine museums] Kyiv Institute of history [in Ukrainian].

7. Som – Serdykova O.M. (2005) Sutchasnyi muzey Ukrainy: zmist – forma [Contemporary Museum in Ukraine: content – form] *Magisterium*, 19, 51-54 [in Ukrainian].

8. Kovtanyuk N.G (Eds) (1999) Natsionalnuy muzey istorii Ukrainy: yogo fundatory ta kolektsii [The National Museum of the history of Ukraine: founders and collections] *Collection of papers* Kyiv: III, LTD [in Ukrainian].

9. Kovtanyuk N.G (Eds) (2009) Natsionalnuy muzey istorii Ukrainy. Skerbnitsya istorsthoi pam'yati [The National Museum of the history of Ukraine. Treasury

of historical memory] Kyiv: Mustetstvo [in Ukrainian].

10. The National Museum of the history of Ukraine. Antyterorystychna operatsiya na Shody Ukrainy [Antiterrorist operation in eastern Ukraine] Collection description T.1-2 Kyiv: [in Ukrainian].

11. The National Museum of the history of Ukraine. Viyskova kurtka. Nalezala Goltchenko I.I (1996-2015 rr.) T-9763 Military jacket. Belonged Goltchenko I.I [in Ukrainian].

12. Dobrovolets Saschko Chub: Protyagom troh dib v aeroportu my «svjatkuvali» den narodjenja Putina [Volunteer Saschko Chub: For three days at the airport we «celebrated» Putin's birthday]. Retrieved from http://censor.net.ua/resonance/313380/dobrovolets_sashko_chub_protyagom_troh_db_v_aeroportu_mi_svyatkuvali_den_narodjennya_putna [in Ukrainian].

13. The National Museum of the history of Ukraine. Chobit biytsya dobrovolchogo ukraintskogo korpusu «Pravyy Sektor» Chuba O. Boot Ukrainian soldier volunteer corps «Right Sector» Chub O. Sch – 446 [in Ukrainian].

14. Yasinska V. Rozvidnyk 95-oi brychady Ivan Trembovetskiy: Yak mu vychodyly z Debaltsevo. Scout 95th Brigade Trembovetskiy Ivan: how we went out from Debaltsevo. Retrieved from http://censor.net.ua/resonance/341668/razvedchik_95oyi_brigady_ivan_trembovetskiyi_kak_my_vyhodili_iz_debaltsevo [in Ukrainian].

15. Yasinska V. Rozvidnyk 95-oi brychady Ivan Trembovetskiy: Yak mu vychodyly z Debaltsevo. Scout 95th Brigade Trembovetskiy Ivan: how we went out from Debaltsevo. Retrieved from http://censor.net.ua/resonance/341668/razvedchik_95oyi_brigady_ivan_trembovetskiyi_kak_my_vyhodili_iz_debaltsevo [in Ukrainian].

16. The National Museum of the history of Ukraine. Manikyurniy nabir z oskolkom. Nalezav dobrovoltsyu z batalyonu «Aydar» - «Dami» – TKB-17754. [Manicure set with shrapnel. Belonged volunteers Battalion «Aydar» – «Lady»] [in Ukrainian].

17. The National Museum of the history of Ukraine. Prapor Ukrainy z Zovtnevoi rayonoy rady m. Lugansk T- 9733. [Flag of Ukraine from October District Council. Lugansk.] [in Ukrainian].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Х Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід»

Відповідно до п.121 Плану Всеукраїнських і міжнародних організаційно-масових заходів з дітьми та учнівською молоддю на 2016 рік Міністерства освіти і науки України Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Комунальний заклад «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради у співпраці з філософським факультетом Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна 20-22 січня 2016 року провели Х Всеукраїнську філософську історико-краєзнавчу конференцію учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» (далі – конференція).

У конференції взяли участь близько 300 юних краєзнавців з Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, областей, а також усіх районів м. Харкова та Харківської області.

Урочисте відкриття конференції відбулося 20 січня поточного року в актовій залі Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Юних краєзнавців привітали: Ігнат'єв В.В. – заступник директора Департаменту науки і освіти Харківської обласної держадміністрації, Савченко Н.В. – директор Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, Редіна В.А. – директор Комунального закладу «Харківська обласна станція юних туристів», кандидат педагогічних наук, Карпенко І. В. – декан філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор філософських наук, Омельченко Д.Г. – член Правління Національної спілки краєзнавців України, Красиков М.М. – директор Харківської філії Українського етнологічного центру ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук.

Під час конференції працювали наступні секції:

- «В пошуках сенсу життя», «Духовні скарби мого краю»;
- «Етнографічні особливості рідного краю»;
- «Глобальні проблеми сучасності»;
- «Життя, творчість, філософські погляди Г.С. Сковороди»;
- «Сенс життя у поглядах сучасної молоді».

Юні краєзнавці підготували ґрунтовні краєзнавчо-дослідницькі роботи із зазначених тем, виокремлювали у виступах свою позицію в оцінках подій і фактів та аналізували творчу спадщину Великого українця, філософа і письменника – Григорія Сковороди. Під час виступів відбувалися цікаві діалоги та дискусії, в яких брали участь не лише учні, а й педагоги, вчені, які були присутні на усіх секціях.

21 січня 2016 р. учасники конференції ознайомилися з видатними історико-культурними пам'ятками міста. Відвідали музей археології

ХНУ імені В.Н. Каразіна, музей історії ХНУ імені В.Н. Каразіна, обласний організаційно-методичний центр культури та мистецтв.

За підсумками роботи конференції учасники були нагороджені Грамотами Комунального закладу «Харківська обласна станція юних туристів», а кращі доповіді за поданням журі кожної із секцій відзначені Грамотами філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Грамотами Комунального закладу «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради також відзначені педагоги – керівники делегацій.

Учні – автори краєзнавчо-дослідницьких робіт отримали збірники тез своїх робіт та слобожанські сувеніри.

Під час закриття конференції учасники висловили побажання зустрітися у 2017 році на XI Всеукраїнській філософській історико-краєзнавчій конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід».

Олександр Гончаров,
Володимир Дмитрук (м. Київ)

Київська міська організація НСКУ – час зростання!

Минулого року виповнилося п'ять років з часу офіційної реєстрації Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Термін, звісно, незначний, особливо з огляду на те, що низка регіональних організацій Спілки існують вже чверть століття, а сама вона торік відзначила 90-річний ювілей, ведучи родовід від Українського комітету краєзнавства, створеного 1925 року, а у відродженому вигляді існує з 1990 року. Хоч у порівнянні з цим час існування столичної організації й незначний, та все ж дає можливість підвести певні підсумки її діяльності.

У зв'язку з наданням Спілці краєзнавців 2008 року національного статусу постало питання про реформування її діяльності як професійної творчої спілки. Власне цього року й розпочалося формування Київської міської організації, оскільки до тих пір, в умовах діяльності Спілки як громадської організації, в столиці була відсутня чітка організаційна структура. Вже 2008 року було організаційно оформлено 4 первинні столичні осередки: у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (голова – О.П. Гончаров), Інституті історії України НАН України (голова – В.І. Дмитрук), Святошинський

(голова – С.М. Вакулишин) та Голосіївський (голова – Н.В. Терес) районні. Представники цих первинних організацій брали участь у роботі IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. Це дало підставу голові правління Спілки академіку НАН України П.Т. Троньку у звітній доповіді на IV з'їзді НСКУ констатувати: «... якщо раніше київські краєзнавці переважно гуртувалися навколо відділів регіональних проблем історії України та історико-краєзнавчих досліджень академічного Інституту історії України, то за звітний період вони нарешті об'єдналися в самостійній **Київській міській** організації (голова – Олександр Гончаров) з дієвими осередками, зокрема в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та столичних районах» [1, с. 32]. Проте до повноцінного об'єднання мав пройти певний час і менш ніж за півтора року, 26 лютого 2010 р., у приміщенні історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України [2, с. 111–112]. На час проведення конференції організація налічувала вже 72 члени [3, с. 12].

IV (звітно-виборча) конференція Київської міської організації НСКУ, 23 березня 2016 р.,
Національний університет фізичного виховання і спорту України

Виконуючи постанову Установчої конференції Київської міської організації НСКУ, президія правління КМО НСКУ здійснила заходи з реєстрації міської організації в органах влади згідно з Законом України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки». 21 вересня 2010 року зареєстровано «Положення про Київську міську організацію Національної спілки краєзнавців України» й отримано «Свідоцтво про державну реєстрацію творчої спілки». 3 листопада 2010 року отримано «Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи». У грудні того ж року виготовлено печатку, штампи для первинних організацій (для фіксації сплати членських внесків). У 2011 р. розроблено і затверджено правлінням власну символіку КМО НСКУ та відкрито банківський рахунок.

Щодо власної символіки, то керівництво організації намагалося її офіційно зареєструвати, оскільки і Статут Спілки і Положення про Київську міську організацію надають таке право. Три роки КМО НСКУ з цього приводу судилася з Державною реєстраційною службою України. Дві судові інстанції організація виграла, але через правові колізії у законодавстві Вищий адміністративний суд України, який на початку 2016 р. розглянув касаційну скаргу Державної реєстраційної служби України, відмовив КМО НСКУ у задоволенні її позову. Звісно, це не заважає організації використовувати власну символіку, хоча було сподівання на її офіційну реєстрацію.

Пріоритетним напрямом діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України на початковому етапі її існування була організаційна робота у зв'язку з реформуванням Спілки у професійну творчу спілку. Здійснювалася перереєстрація членів КМО НСКУ відповідно до нових реалій, налагодження та підтримання на належному рівні внутрішнього діловодства, оформлення персональної документації та обліку членів Спілки, збір вступних і членських внесків, видача членських квитків. Завершено створення електронного реєстру за різними параметрами. Це малопомітна й копітка робота, яка забирала багато часу й енергії, проте вона була необхідною для зміцнення організації.

З часу проведення Установчої конференції відбулося ще три конференції організації: II (позачергова) напередодні V з'їзду НСКУ (17 січня 2012 р. в Інституті історії України НАН України),

III (звітно-виборча) конференція (27 лютого 2013 р. в Інституті туризму Федерації профспілок України) [4] і IV (звітно-виборча), яка відбулася 23 березня 2016 року в Національному університеті фізичного виховання і спорту України й підвела підсумок діяльності організації за останній трьохрічний період.

У роботі IV (звітно-виборчої) конференції Київської міської організації НСКУ взяв участь 41 делегат. Із привітанням від імені керівництва Національного університету фізичного виховання і спорту України звернувся до учасників форуму завідувач кафедри туризму університету С.І. Попович. Теплі вітання від голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта передала делегатам і гостям конференції перший заступник голови НСКУ Р.В. Маньковська. Вона, зокрема, вказала на важливу роль столичної організації в діяльності Спілки, вручила найактивнішим членам міської організації відзнаки Спілки – почесні звання, грамоти та подяки. Звання «Почесний краєзнавець України» здобула Н.В. Терес, грамотами НСКУ відзначено Г.А. Вербиленко, О.П. Гончарова, В.І. Дмитрука, І.Д. Дудко, Т.І. Катаргину, В.В. Пилипенка, подяками НСКУ – О.І. Боня, В.С. Гончарову, О.В. Жидецьку, Л.Б. Круглову, Н.В. Кузіну, А.І. Петровського, П.В. Сацького, В.В. Соболева, Г.П. Чорного. Р.В. Маньковська вручила також членські квитки новим членам Спілки: В.Г. Лазаренку, В.І. Мильку, С.А. Куцоми, А.І. Петровському.

Із звітною доповіддю виступив член президії правління НСКУ, голова правління Київської міської організації НСКУ О.П. Гончаров. В обговоренні звітної доповіді взяли участь: В.І. Дмитрук – член президії правління НСКУ, відповідальний секретар НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, С.І. Смілянець – заступник генерального директора з наукової роботи Національної історичної бібліотеки України, Д.Г. Омельченко – заступник директора з навчально-виховної роботи Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді МОН України, О.І. Бонь – доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, голова осередку КМО НСКУ в університеті, П.В. Сацький – доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені

Вадима Гетьмана, голова осередку КМО НСКУ в КНЕУ, Н.В. Терес – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член Комісії з питань найменувань при Київському міському голові, В.В. Жадько – завідувач кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, С.М. Вакулишин – методист Святошинського центру позашкільної роботи, завідувач Музею історії району.

Обговоривши звіт правління міської організації за три роки, конференція визнала роботу правління задовільною. Також було заслухано звіт ревізійної комісії (доповідач Л.І. Іваницька – голова комісії). Конференція обрала новий склад правління (25 осіб) та ревізійної комісії (5 осіб). В цей же день відбувся пленум правління Київської міської організації НСКУ, на якому обрано президію правління у складі 9 осіб. Головою правління КМО НСКУ обрано О.П. Гончарова, заступником – Н.В. Терес, відповідальним секретарем – О.В. Соболеву.

Загальна кількість членів КМО НСКУ на час проведення конференції становила 167 осіб. Тобто з часу проведення Установчої конференції вона поповнилася на 95 осіб. Поповнення рядів організації упродовж звітних періодів було стабільним, у середньому по 50 осіб, хоча й нерівномірним по роках: 2011 р. було 25 вступників, 2012 – 9, 2013 – 32, 2014 – 11, 2015 – 7. Водночас у звітній доповіді зазначалося, що протягом ряду років не зростали чисельно деякі первинні осередки. Звісно, не йшлося про форсування росту

рядів організації на противагу якості, але, разом із тим, підкреслювалося, що має бути постійний притік нових членів, тим більше що в Києві для цього є невичерпні можливості.

У період після Установчої конференції утворено ще 5 осередків: 2010 року – в Інституті туризму ФПУ (голова – Л.С. Соловей, його ліквідовано у вересні 2014 р. у зв'язку з припиненням діяльності інституту), 2011 року – в Міжнародному центрі дитячо-юнацького туризму м. Києва (нині Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання, голова – В.Є. Семенюк), 2012 року – в Київському університеті туризму, економіки і права (голова – О.А. Кручек), 2013 р. – в Національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана (голова – П.В. Сацький), 2016 р. – в Київському університеті імені Бориса Грінченка (голова – О.І. Бонь). Загалом потрібно визнати, що створення осередків, особливо за територіальним принципом, з різних причин відбувається повільно. У зв'язку з чим на останніх звітно-виборчих конференціях наголошувалося на потребі активізувати роботу зі створення територіальних осередків та районних організацій.

За період існування КМО НСКУ проведено 5 пленумів правління, на яких обговорювалися важливі питання діяльності організації: про символіку організації, затвердження річних планів роботи та заслуховування річних звітів, вирішення кадрових питань, про формування осередків і комісій тощо [5]. На останньому пленумі (24 лютого 2016 р.) затверджено «Положення

Пленум правління Київської міської організації НСКУ, 24 лютого 2016 р.

про Премію імені Максима Берлінського Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України», яка вручатиметься за досягнення в галузі киевознавства. Поточні питання розглядалися на засіданнях президії правління КМО НСКУ та в робочому порядку. Проводилися засідання ревізійних комісій, котрі вивчали фінансову документацію організації. На III (звітно-виборчій) конференції затверджено «Положення про Ревізійну комісію Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України». Президія правління регулярно висвітлювала на офіційному сайті НСКУ основні заходи, які проводилися міською організацією, її осередками.

Члени президії правління Київської міської організації НСКУ, які входять до керівних органів Спілки, брали участь в усіх заходах, які проводилися Національною спілкою краєзнавців України. Значну організаторську, наукову та культурно-просвітницьку роботу здійснювали члени президії правління – О.П. Реєнт, Р.В. Маньковська, В.І. Дмитрук, О.П. Гончаров, В.Г. Киркевич, С.М. Вакулишин та ін.

Члени київської міської організації НСКУ здійснюють велику науково-дослідницьку та видавничу роботу в галузі краєзнавства. Цьому сприяє значний науковий потенціал організації. Так, понад 95% членів КМО НСКУ мають вищу освіту, в її складі 4 академіки та 5 членів-кореспондентів НАН України та національних галузевих академій, 75 докторів і кандидатів наук, 29 заслужених працівників науки і техніки України, заслужених працівників культури України та заслужених працівників освіти України. Члени Київської міської організації НСКУ є засновниками видавництв, головами та членами редакційних колегій різних наукових видань, членами спеціалізованих учених рад по захисту дисертацій, беруть активну участь у редагуванні наукових праць і навчальних посібників. Так, М.В. Гримич – засновниця і директор видавництва «Дуліби», що спеціалізується на виданні сучасної української літератури і наукової продукції етнологічного та краєзнавчого спрямування; М.К. Дмитренко – засновник, видавець і головний редактор часопису «Народознавство», В.О. Жадько – був головним редактором газети «Київський ринок», шефредактором журналу «Департамент» та молодіжних газет – «Памолось» і краєзнавчої «Ренесанс», В.П. Коцур –

засновник і головний редактор збірника наукових статей «Часопис української історії», О.П. Реєнт – головний редактор журналу «Краєзнавство», Л.Г. Руденко – головний редактор «Українського географічного журналу», В.А. Смолій – головний редактор «Українського історичного журналу».

З ініціативи Київської міської організації НСКУ були підготовлені й видані Національною спілкою краєзнавців України матеріали та документи Установчої конференції КМО НСКУ [3], книга науковця 20–30-х років минулого століття Олександра Тулуба «Київ та його давня давнина у творах народних» [6]. Частину тиражу цих книг було розіслано науковим установам і навчальним закладам Києва та областей України, 200 примірників передано Публічній бібліотеці імені Лесі Українки м. Києва для бібліотек столиці. Під грифом Київської міської організації НСКУ вийшла монографія члена правління КМО НСКУ А.П. Коцура та О.В. Гордійчука, присвячена історії Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) [7]. Під грифом НСКУ вийшла низка книг члена правління НСКУ та КМО НСКУ В.Є. Устименка з історії військово-кур'єрського зв'язку в Україні та історії Чернігівського краю [8]. Члени Київської міської організації НСКУ (О.Г. Бажан, В.Ю. Васильєв, Т.Ф. Григор'єва, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін.) беруть активну участь у підготовці масштабних загальнонаціональних видань: науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» – про трагічні роки політичних репресій в рамках Державної програми «Реабілітовані історією» (Постанова КМУ від 11.09.1992 р. №530) (голова Головної редколегії до 2011 р. П.Т. Тронько) [9] та «Зводу пам'яток історії і культури України» [10].

Упродовж 2013 – початку 2014 рр., в період підготовки до святкування 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, члени Київської міської організації НСКУ взяли активну участь у підготовці спілчанського видання «Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси», де комплексно розглядається краєзнавчий аспект шевченківської теми у всеукраїнському контексті [11].

Загалом члени Київської міської організації НСКУ у період після Установчої конференції видали понад 150 окремих наукових і науково-популярних праць (монографії, навчальні посібники, брошури), а також активно друкують свої

праці у періодичних виданнях, зокрема у спільчанському науковому журналі «Краєзнавство», де з 2010 року опубліковано 123 статті та матеріали.

Київська міська організація НСКУ, її члени організовували та брали участь у таких важливих формах наукової роботи як наукові конференції, передусім всеукраїнські наукові історико-краєзнавчі [12].

У рік відзначення 200-річного ювілею Тараса Шевченка з ініціативи керівництва КМО НСКУ спільно з кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках угод про співробітництво 27 березня 2014 р. на історичному факультеті університету відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського. У заході взяли участь понад сто осіб. Близько третини – члени НСКУ. Науковий форум розглянув широку києвознавчу тематику: Т.Г. Шевченко і Київ; діяльність наукових установ, навчальних закладів та наукових товариств, окремих дослідників у галузі києвознавства; проблеми топоніміки, адміністративно-територіального устрою, соціально-економічного розвитку та розвитку науки, освіти, культури й мистецтва Києва; питання духовності, повсякденного життя киян [13]. За фінансової участі Київської міської організації НСКУ було видано збірник матеріалів конференції [14]. Окрім обов'язкової розсилки, 12 примірників збірника передані Публічній бібліотеці імені Лесі Українки м. Києва для поширення серед районних бібліотек столиці. Бібліотеці передано також примірники журналів «Краєзнавство», компакт-диски «Журнал «Краєзнавство» 1927–2011» (повні електронні версії). 12 березня 2015 р. на ім'я Київського міського голови В.В. Кличка направлено офіційний лист із пропозиціями Київської міської організації НСКУ до «Програми розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у мешканців міста Києва на 2015–2017 роки» в частині розвитку культури та виховання історичної пам'яті (реєстраційний № 7708 від 17.03.2015 р.). Пропозиції передбачали здійснення комплексу заходів, спрямованих на активізацію досліджень і популяризацію києвознавчої тематики й значною мірою базувалися на рекомендаціях згаданої конференції.

Активну участь члени КМО НСКУ (С.І. Смілянець, Р.В. Маньковська, В.І. Дмитрук, О.П. Гончаров) беруть в організації і проведенні Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» в рамках започаткованих Національною історичною бібліотекою України 2011 року краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька [15].

У Київському університеті імені Бориса Грінченка щорічно відбуваються Всеукраїнські науково-практичні конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ ст.». Станом на 2015 рік їх було проведено вже п'ять. Упродовж цієї «п'ятирічки» грінченківські історичні києвознавчі конференції стали значними подіями у науковому житті не лише столиці, а й країни [16].

2015 року – року відзначення 100-річчя від дня народження академіка Петра Тронька та 90-річчя Національної спілки краєзнавців України – члени Київської міської організації НСКУ взяли активну участь в організації та роботі Всеукраїнської наукової конференції «Особистість в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П.Т. Тронька)», яка відбулася 6 листопада 2015 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (В.А. Смолій, О.П. Реєнт, Я.В. Верменич, І.К. Патриляк, О.Г. Бажан, О.П. Гончаров, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська та ін.); Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України», яка відбулася 12 листопада 2015 р. в Національній історичній бібліотеці України в рамках ІІІ Краєзнавчих читань, присвячених 100-річчю від дня народження П.Т. Тронька.

Члени КМО НСКУ брали участь і в багатьох інших наукових конференціях всеукраїнського та регіонального масштабу: Всеукраїнській науковій конференції «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми» (10 червня 2014 р., Інститут історії України НАН України); Всеукраїнській науково-практичній конференції до 75-річчя заснування Національної історичної бібліотеки України (2 жовтня 2014 р., Національна історична бібліотека України); науковій конференції «Від України до УРСР (до 80-річчя перенесення столиці Радянської України до міста Києва)», організований Інститутом історії України НАН України та Музеєм історії міста Києва (12 грудня 2014 р.) та ін.

Значний досвід проведення місцевих історико-краєзнавчих конференцій має Святошинський центр позашкільної роботи, де діє краєзнавчий осередок КМО НСКУ на чолі з С.М. Вакулишиним. Досвід цієї роботи висвітлено в журналі «Краєзнавство» [17].

Важливою формою роботи в діяльності КМО НСКУ є проведення «круглих столів» з питань киевознавства, на яких за участю представників різних установ та організацій обговорювалося широке коло питань, пов'язаних із вивченням і викладанням киевознавства в закладах освіти, наукових установах, бібліотеках, архівах і музеях [18].

Київська міська організація НСКУ в липні 2015 р. організувала «круглий стіл» на тему: «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення». Потреба проведення заходу обумовлена законодавчими рішеннями з питань декомунізації. Президія правління КМО НСКУ звернулася до членів Співки, небайдужих киян активно долучитися до вирішення проблем, пов'язаних з перейменуванням вулиць, надати пропозиції, взяти участь у громадському обговоренні щодо перейменування низки вулиць столиці [19].

Потрібно зазначити, що питанням топоніміки, проблемі найменувань вулиць Київська міська організація НСКУ приділяє постійну увагу. Так, члени Голосіївського районного осередку КМО НСКУ активно досліджують історію перейменування вулиць Києва, підготували навчально-методичний довідник «Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій» [20], беруть участь у підготовці збірника документів про історію перейменування вулиць столиці та інших праць. Голова осередку Н.В. Терес є членом комісії з питань найменувань при Київському міському голові. У червні 2011 року з ініціативи Святошинського районного осередку Київська міська організація НСКУ направила три офіційні листи на адресу Головного управління внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Київської міської державної адміністрації з пропозицією перейменувати 11 вулиць Святошинського району. З 2014 р. розпочала працювати новостворена Комісія з топоніміки Київської міської організації НСКУ (голова – Н.В. Терес). У 2015 році Київська міська організація НСКУ брала активну участь в реалізації пропозиції щодо назви однієї із вулиць Києва на честь академіка Тронька. Президія правління КМО НСКУ звернулася до

Круглий стіл: «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення», 2 липня 2015 р.

членів організації взяти участь в он-лайн голосуванні на сайті КМДА з цього приводу (березень – травень). В засіданнях комісій різного профілю, які розглядали це питання, неодноразово брали участь члени президії правління КМО НСКУ – Р.В. Маньковська, В.І. Дмитрук, Н.В. Терес, О.П. Гончаров. 8 жовтня 2015 р. Київська міська рада затвердила рішення про найменування іменем академіка Петра Тронька вулиці, яка прилягає до Національного музею народної архітектури та побуту України у Голосіївському районі м. Києва.

Члени Київської міської організації НСКУ брали участь в організації «круглих столів» у різних установах і навчальних закладах. Так, В.В. Соколов – був співорганізатором круглих столів, присвячених 145-й річниці від дня народження академіка Є.В. Оппокова, які відбулися 2014 р. в Рудосільському навчально-виховному комплексі «ЗСШ І-ІІІ ступенів ДНЗ» (с. Руде Село, Київської обл., 7 лютого), у Державному політехнічному музеї при Національному технічному університеті України «КПІ» (25 березня) [21].

Члени КМО НСКУ беруть активну участь в організації виставок. Так, у січні 2012 р. в стінах Києво-Могилянської академії відбулася художня виставка «Людина на всі часи», присвячена 290-й річниці від дня народження видатного українського просвітителя-гуманіста, філософа, поета, педагога Григорія Савича Сковороди. Куратором проекту був член КМО НСКУ Б.М. Войцехівський.

Особливо активною виставкова робота була 2015 року у зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження академіка Петра Тронька та 90-річчя Національної спілки краєзнавців України. Київська міська організація НСКУ ініціювала створення в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка виставки «Я тобою, Україно, живу ...», присвяченої 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька. КМО НСКУ оплатила витрати, пов'язані з художнім оформленням виставки. В облаштуванні виставки взяли активну участь: Л.Б. Круглова – директор Музею історії університету, Г.П. Савченко – голова правління Київської обласної організації НСКУ, професор університету, П.М. Котляров – доцент університету та члени Київської міської організації НСКУ: Л.П. Тронько, О.П. Гончаров, О.Г. Бажан,

В.С. Гончарова, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська, Л.Г. Самойленко. 21 вересня 2015 р. відбулося урочисте відкриття виставки [22]. У вересні-грудні 2015 р. для студентів та учнів проведено екскурсії в Музеї історії університету, де вони ознайомилися з життям та діяльністю видатного вихованця університету (екскурсії проводили Л.Б. Круглова, О.П. Гончаров, А.І. Петровський).

У червні 2015 р. виставку до 100-річчя від дня народження Петра Тронька «Краєзнавство в душі моїй» відкрито у приміщенні Національної спілки краєзнавців України. Експозиція розповідає про життя і діяльність академіка, висвітлює його внесок у розвиток краєзнавства, на ній представлені книги вченого, краєзнавчі видання, відзнаки Спілки. Члени КМО НСКУ також взяли участь у відкритті виставок, присвячених 100-річчю від дня народження Петра Тронька, в м. Переяслав-Хмельницькому. Так, Л.П. Тронько, В.І. Дмитрук, В.М. Іршенко виступили на відкритті виставки «Петро Тронько: з любов'ю до Переяславщини» (10 липня 2015 р., Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка Національного історико-культурного заповідника «Переяслав»). У вересні в цьому ж музеї на відкритті мистецької виставки із приватної колекції Петра Тронька виступили Л.П. Тронько та В.М. Іршенко [23, с. 32–33].

Окрім цього, члени Київської міської організації НСКУ опублікували низку статей, присвячених П.Т. Троньку, в «Українському історичному журналі» [24], в журналі «Краєзнавство» [25], газетах [26], брали участь у прес-конференціях, радіопрограмах, прем'єрних показах фільмів, присвячених 90-річчю Національної спілки краєзнавців України та 100-річчю від дня народження академіка Петра Тронька.

На основі або ж за участю матеріалів з приватної колекції члена президії правління КМО НСКУ, краєзнавця і колекціонера, заслуженого працівника культури України В.Г. Киркевича щорічно влаштовуються виставки в музеях столиці, присвячені питанням державотворення в Україні. Так, 20 січня 2014 р. до Дня соборності України було відкрито виставку в Національному заповіднику «Софія Київська» (Митрополічий дім), 22 серпня у виставковій залі Музею історії Києва до 23-ї річниці Незалежності України влаштовано виставку «Символи української державності ХХ століття». 2015 року в

приміщенні Національного музею літератури України працювала виставка «Історія Центральної Ради в документах і літературі Музею історичного центру міста Києва». Цього ж року декілька виставок влаштовано в Національному заповіднику «Софія Київська». Так, 16 липня в рамках проведення мистецько-історичного фестивалю «Анна фест» відбулося відкриття виставки «Анна Ярославна. Повернення в Європу». До Дня незалежності приурочені виставки: «Володимир Великий – творець Української держави» та «Державотворчий шлях України у XX столітті» [27]. Загалом В.Г. Киркевич брав участь у понад 50 виставках у різних містах України та за кордоном. Так, у квітні 2010 р. його колекція виставлялася в Українському Музеї у Нью-Йорку (виставка «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)»). В. Киркевич взяв активну участь в організації виставки «Реріхи і Україна» в Санкт-Петербурзькому державному Музеї-інституті сім'ї Реріхів (червень 2011 р.), на якій експонувались рідкісні праці художників початку XX століття з музейних і приватних колекцій Москви, Петербурга та Києва. Київська частина колекції представлена зібранням В. Киркевича.

Виставки краєзнавчої літератури також періодично організовуються Київською міською організацією НСКУ під час проведення наукових і звітно-виборчих конференцій, інших заходів.

Членами КМО НСКУ проведено низку презентацій наукових і науково-популярних видань, зокрема, спілчанського видання «Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси» [28]. Активну участь у презентаціях києвознавчих видань беруть В.О. Жадько, Н.В. Терес, Г.П. Чорний та ін.

Члени організації беруть участь у роботі з молоддю. Так, А.В. Блануца здійснює значну організаторську роботу серед молодих учених України, є співзасновником та заступником голови ГО «Молодіжна організація науковців України», очолював Раду молодих учених Відділення історії, філософії та права НАН України, організовує та проводить засідання Клубу молодих учених та новаторів Київського будинку вчених НАН України. Члени КМО НСКУ В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська проводять значну роботу з учнями в рамках Київського територіального відділення Малої академії наук України (секція «Історичне краєзнавство»).

Значну діяльність здійснює Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України в галузі освітянського краєзнавства, приділяючи велику увагу, зокрема, студентській молоді. Члени організації (О.П. Ресент, Р.В. Маньковська, О.П. Гончаров) брали активну участь в організаторських заходах, і як члени авторського колективу, з підготовки підручника «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів [29].

Викладачами різних навчальних закладів – членами організації були розроблені та читаються нові курси краєзнавчого, туристичного спрямування. Так, викладачі кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2015/2016 н. р. розробили і читають курси для студентів магістратури нової спеціалізації «Туризмознавство історичне»: «Туристичне краєзнавство» (О.П. Гончаров), «Києвознавство» (Н.В. Терес) та ін. Активно працює над розробкою теоретико-методологічних проблем туристичного краєзнавства та удосконалення викладання туристсько-краєзнавчих дисциплін член правління КМО НСКУ, завідувач кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України С.І. Попович [30]. Значну увагу цим питанням приділяють члени осередку КМО НСКУ в Київському університеті туризму, економіки і права.

Київська міська організація НСКУ вже 4-й рік поспіль бере активну участь в організації історико-краєзнавчої практики для студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яка відбувається в лютому–березні. У листопаді 2012 р. КМО НСКУ уклала з університетом «Договір на проведення історико-краєзнавчої практики для студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка». За посередництва і активної участі КМО НСКУ Київський національний університет імені Тараса Шевченка уклав угоди на проходження практики з Національною спілкою краєзнавців України та установами і організаціями, в яких існують осередки КМО НСКУ: Інститутом історії України НАН України, Центром позашкільної роботи Святошинського району м. Києва та Міжнародним центром дитячоянацького туризму міста Києва. Окрім цього, за посередництвом і допомогою КМО НСКУ універ-

ситетом були укладені договори на проходження студентами практики з Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного та Публічною бібліотекою імені Лесі Українки міста Києва. В цих установах студенти-практиканти досліджують різноманітну історико-краєзнавчу тематику [31]. У грудні 2013 р. – січні 2014 р. за сприянням КМО НСКУ Київський національний університет імені Тараса Шевченка уклав договори на проведення студентської історико-краєзнавчої практики з Національним Києво-Печерським історико-культурним заповідником, Національною історичною бібліотекою України, Національним музеєм Тараса Шевченка. Загалом Київською міською організацією НСКУ, або ж за її посередництвом і допомогою, було укладено 11 договорів про співробітництво між різними організаціями і установами.

У вересні–жовтні 2014 р. члени первинного осередку КМО НСКУ в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в контексті відзначення 200-річного ювілею Тараса Шевченка організували екскурсії для студентів по Шевченкових місцях Києва (Національний музей Тараса Шевченка, Літературно-меморіальний музей Т.Г. Шевченка, Меморіальний будинок-музей Т.Г. Шевченка). Активно ця робота продовжувалася і в наступні роки [32].

Київська міська організація НСКУ співпрацює з Науковим товариством студентів та аспірантів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема, в організації Всеукраїнського конкурсу науково-популярних статей «Гардаріка», який відбувся 2014 р. і мав краєзнавчий характер, його мета – створення історії містечок України. Наступного року вийшли друком матеріали конкурсу. Члени КМО НСКУ взяли участь у редагуванні матеріалів і рецензуванні збірника [33].

Значну роботу краєзнавчо-туристського спрямування здійснює осередок КМО НСКУ в ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», де проводиться Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край». Конкурс започатковано 2013 року з ініціативи колективу кафедри політичної історії Інституту історії українського суспільства КНЕУ (директор Інституту Ірина Дудко – член НСКУ) у партнерстві із Національною спілкою крає-

знавців України та Спілкою сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні за підтримки Державного агентства України з туризму та курортів. Мета конкурсу – виявлення силами ініціативних студентів у регіонах України пам'яток історії, культури, природи, побуту тощо і їх дослідження як перспективних туристичних об'єктів. Серед завдань конкурсу – заохотити студентську молодь до вивчення рідного краю, його історії, культурних особливостей і його популяризації. На конкурс щорічно подаються роботи, які присвячені пам'яткам, котрі є мало відомими, але становлять інтерес як перспективні туристичні об'єкти. У своїх роботах конкурсанти також розробляють бізнес-плани експлуатації цих об'єктів у туристичній галузі. Члени КМО НСКУ беруть участь у роботі журі, яке оцінює студентські наукові роботи. Конкурсантам-фіналістам і переможцям вручаються грошові премії та відзнаки (в тому числі й Грамоти та Подяки Національної спілки краєзнавців України) [34].

Київська міська організація НСКУ співпрацює з організаціями та установами позашкільного краєзнавчого напрямку, зокрема, з Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України (заступник директора з навчально-виховної роботи Д.Г. Омельченко – член КМО НСКУ), Святошинським центром позашкільної роботи, Київським центром дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання, де діє потужний осередок КМО НСКУ в кількості 10 осіб на чолі з В.Є. Семенюком – завідувачем краєзнавчого відділу цієї установи. З останньою установою співпраця здійснюється в рамках укладеного наприкінці 2011 року «Договору про спільну діяльність та співробітництво», яким передбачено спільну діяльність і співробітництво у сфері туризму, краєзнавства, проведення подорожей, екскурсій, конференцій, семінарів, конкурсів тощо. Краєзнавчий осередок установи проводить значну туристсько-краєзнавчу роботу, зокрема, в рамках міської туристсько-краєзнавчої акції учнівської молоді «Пізнай свій край – пізнай себе», міського краєзнавчого конкурсу «Історії живі сліди». Серед школярів м. Києва проведено конкурс краєзнавчо-пошукових робіт «А ми тую славу збережемо», присвячений 70-й річниці визволення України від нацистських загарбників.

Пленум правління Київської міської організації НСКУ та круглий стіл з проблем киевознавства, 24 грудня 2012 р., Центр позашкільної роботи Святошинського району

II (позачергова) конференція Київської міської організації НСКУ, 17 січня 2012 р., Інститут історії України НАН України

Члени КМО НСКУ також беруть активну участь в організації конкурсу «Кращий екскурсивод музею при навчальному закладі», в організації семінарів-практикумів для відповідальних за туристсько-краєзнавчу роботу в загальноосвітніх закладах м. Києва, конкурсу художньої фотографії серед педагогів, керівників туристсько-краєзнавчих гуртків м. Києва, організації краєзнавчих квестів тощо. Р.В. Маньковська, В.І. Дмитрук, Д.Г. Омельченко, С.М. Вакулишин взяли участь у підсумковому зборі переможців Всеукраїнської історико-географічної експедиції «Історія міст і сіл України» (24–25 листопада 2015 р., Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, м. Київ).

Ураховуючи те, що у розвитку вітчизняного краєзнавства значна роль належить бібліотекам, Київська міська організація НСКУ співробітничав з бібліотеками столиці: Національною історичною бібліотекою України, Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного, Науковою бібліотекою імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Публічною бібліотекою імені Лесі Українки. Працівники бібліотек беруть участь у заходах, які проводить КМО НСКУ, – конференціях, «круглих столах» та ін., де вони діляться досвідом роботи з бібліотечного краєзнавства, презентують свої видання тощо. В свою чергу

члени КМО НСКУ беруть участь у краєзнавчих заходах, які проводяться бібліотеками: конференціях, засіданнях бібліотечних клубів, творчих вечорах, презентаціях книг відомих киевознавців тощо. Так, у Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г. Заболотного (ДНАББ) в рамках соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України» працює бібліотечний клуб «Національні святині». Члени КМО НСКУ (О.Г. Бажан, О.П. Гончаров, В.В. Кобзар, О.В. Соболева) брали участь у засіданнях, присвячених таким містам як Корець, Верхньодніпровськ, Василівка, Новомиргород, Кодима, Полонне, Вишгород та ін. Інформацію про ці заходи опубліковано в журналі «Краєзнавство» [35], розміщено на сайтах ДНАББ та НСКУ. КМО НСКУ співпрацює з Публічною бібліотекою імені Лесі Українки в рамках проекту «Киевознавці. Сучасні дослідники рідного краю», залучаючи до розробки цієї тематики студентів-істориків, члени організації беруть участь у заходах, які проводяться бібліотекою [36]. Інформація висвітлюється на сайті бібліотеки та блогах відділу краєзнавчої літератури та бібліографії.

У галузі культурно-просвітницької роботи Київська міська організація НСКУ співпрацює з музеями, приділяючи особливу увагу громадським музеям. Так, 2009 року КМО НСКУ взяла участь у проведенні ініційованого Національною спілкою краєзнавців України Всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей України. Низка громадських музеїв міста Києва (Музей історії Святошинського району, Музей історії водоканалу, музеї освітніх закладів) отримали призові місця в різних номінаціях конкурсу. У Святошинському центрі позашкільної роботи «Північне саяво» працює Музей історії Святошинського району, створення якого ініціював методист Центру С.М. Вакулишин, очільник місцевого осередку КМО НСКУ. Це єдиний у столиці музей, що комплексно досліджує та представляє історію адміністративного району Києва, має звання зразкового [37]. В музеї організовуються щорічні виставки «Круглі дати місцевої історії». 28 вересня 2015 р. під час роботи III науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми сьогодення, перспективи», яка відбулася в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, С.М. Вакулишин презентував багаторічний досвід роботи музею. Спільні заходи КМО НСКУ

проводить з Музеєм історії (директор – Л.Б. Круглова) та Археологічним музеєм (завідувач – Л.Г. Самойленко) Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 7–8 лютого 2015 р. члени Київської міської організації НСКУ взяли активну участь в організації і проведенні благодійної культурної акції (фестивалю) «Мистецьке коло», яка відбулася в Музеї Івана Гончара (І.К. Патриляк – спікер, І.В. Ігнатенко – модератор, М.В. Гримич – лекція-презентація).

Члени Київської міської організації НСКУ здійснюють значну культурно-просвітницьку роботу не лише у столиці, а й інших регіонах України. Це й проведення у травні 2015 року з ініціативи Г.Й. Братчук та Р.В. Маньковської у селі Богданівка Яготинського району Київської області свята «Катеринин день. Мистецтво жити на землі», присвяченого 115-й річниці від дня народження геніальної української художниці Катерини Білокур, 90-річчю заснування Національної спілки краєзнавців України та 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька. 16 червня 2015 р. у 115-річчя від дня народження Катерини Білокур члени КМО НСКУ взяли участь у відкритті виставки «Катерина Білокур. Хочу бути художником!» в Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький Арсенал» [38].

Велику просвітницьку роботу проводить Б.М. Войцехівський, популяризуючи творчість Т.Г. Шевченка та Г.С. Сковороди, створюючи, зокрема, в різних куточках країни «Шевченкові світлиці». Значну кількість матеріалів (книги, картини тощо) Б. Войцехівський передав у м. Слов'янськ Донецької області. Він опублікував понад 80 матеріалів, у яких широко представлено Переяславську Шевченкіану, а також оповіді про цікаві справи у вінок пам'яті Григорію Сковороді [39].

В.Ф. Шевченко – політик, журналіст, письменник – багато робить для популяризації історії та культури рідного краю – Ічнянщини, що на Чернігівщині. З метою реалізації видавничих і благодійних проектів засновано «Фонд Віталія Шевченка», проводиться конкурс обдарованих дітей району «Родина. Ічнянщина. Україна» та конкурс авторів на кращу розповідь з історії рідного села, рідної вулиці. Кращі твори і дітей, і дорослих видаються масовим тиражем.

І.Є. Левитський активно досліджує та популяризує життя й діяльність видатного громадського

діяча України початку ХХ століття Миколи Васильовича Левитського (1859–1936), зокрема бере участь у радіо- та телепередачах, присвячених цій неординарній особистості.

Члени КМО НСКУ Р.В. Маньковська та В.І. Дмитрук у рамках співпраці Національної спілки краєзнавців України з громадською організацією «Вікімедіа Україна» працюють у складі журі всеукраїнського фотоконкурсу «Вікі любить пам'ятки» та «Вікі любить землю» [40].

Окрім уже згаданих членів Київської міської організації НСКУ, велику краєзнавчу роботу здійснюють О.Г. Бажан, С.А. Гальченко, М.В. Гримич, Г.Г. Денисенко, М.К. Дмитренко, В.О. Жадько, В.В. Кобзар, В.С. Костюк, Т.І. Катаргіна, С.І. Кот, А.П. Коцур, С.І. Попович, С.І. Смілянець, В.Є. Устименко, Г.П. Чорний та ін. Свідченням подвижницької діяльності членів КМО НСКУ на ниві краєзнавства є те, що 12 з них стали лауреатами вищих нагород Спілки – спілчанських премій: 6 лауреатів Премії імені Дмитра Яворницького – Андрущенко Віктор Петрович, Дмитренко Микола Костянтинович, Киркевич Віктор Геннадійович, Кот Сергій Іванович, Ресент Олександр Петрович, Устименко Василь Євдокимович; 5 лауреатів Премії імені Петра Тронька – Андрущенко Віктор Петрович, Смолій Валерій Андрійович, Іршенко Валентина Михайлівна, Ситник Анатолій Андрійович, Шевченко Віталій Федорович і 1 – Премії імені Михайла Сікорського – Войцехівський Борис Михайлович [41].

Члени столичної організації НСКУ беруть активну участь у процесах формування громадянського суспільства: очолюють чи працюють у керівних органах громадських організацій політичного спрямування, наукових товариств і творчих спілок, є засновниками благодійних фондів. Так, В.П. Андрущенко є президентом Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи, головою Наглядової ради Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Союз обдарованої молоді»; О.Д. Бакуменко – відповідальний секретар Національної спілки письменників України; А.В. Блануца – співзасновник та заступник голови ГО «Молодіжна організація науковців України», С.А. Гальченко – виконавчий директор Всеукраїнської асоціації музеїв; М.К. Дмитренко – член Комітету з присудження державної премії при Президентові України «Українська книга року»; В.М. Іршенко – вико-

навчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини України імені Олеся Гончара; Б.І. Олійник – голова Українського фонду культури; І.Ф. Курус – координатор Всеукраїнської Громадської кампанії «За відповідальну владу», голова правління Українського центру прямої демократії, директор Міжнародного фонду Івана Франка; Л.Г. Руденко – віце-президент Українського географічного товариства, член секції Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, член конкурсної комісії Верховної ради України для найталановитішої молоді, член Національного комітету України з проблем ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (Національний комітет МАБ України), член Наглядової ради ВМГО «Союз обдарованої молоді»; О.П. Ресент – голова Асоціації випускників Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова; В.Є. Устименко – заступник голови Ради «Чернігівського земляцтва» в Києві, голова Корюківського відділення; В.Ф. Шевченко – співзасновник і член правління Українського центру прямої демократії, співзасновник і член правління Міжнародного фонду Івана Франка, голова оргкомітету Літературно-мистецької премії ім. Олексія Стороженка, член Комітету з присудження Премії ім. Івана Огієнка.

Окрім цього члени Київської міської організації НСКУ є членами Науково-експертної (В.І. Дмитрук) та Громадської (Г.О. Клепак – голова, В.Ю. Васильєв – заступник голови, Р.Ю. Подкур) рад при Державній архівній службі України, беруть участь у парламентських і громадських слуханнях, піклуються про охорону пам'яток (лист-звернення проти організації постійно діючої виставки-ярмарки в алеях парку «Володимирська гірка» (липень 2013 р.), підтримують громадськість в питаннях протидії незаконній забудові історичних місць, зокрема, брали участь у створенні та підписанні петицій щодо заборони незаконної забудови берега Дніпра (листопад 2015 р.), відродження річки Почайни, надання їй історичного статусу та створення ландшафтних парків на берегах (лютий 2016 р.) тощо.

У цілому, підводячи підсумки понад п'ятирічного існування Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, можна констатувати, що становлення організації відбулося й попереду період її зростання, подальшої розбудови й суттєвого розширення діяльності.

Джерела та література

1. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. – Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г. 2009. – 232 с.
2. Установча конференція краєзнавців столиці // Тронько П.Т. Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії. – К., 2010. – 120 с.
3. Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (26 лютого 2010 року). Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров [та ін.]. – К.: ТОВ Вид-во «Телесик», 2011. – 66 с.: іл.
4. Гончаров О., Дмитрук В. Форум краєзнавців столиці // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 219 – 225.
5. Гончаров О. Пленум правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 322 – 324.
6. Тулуб О.О. Київ та його давня давнина у творах народних / Олександр Тулуб. – К.: Унісерв, 2011. – 242 с.
7. Коцур А.П., Гордійчук О.В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.). – К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. – 196 с.
8. Устименко В.Є. Обов'язок. Звитяга. Честь: 3 історії Урядового військово-кур'єрського зв'язку та Служби дипломатичних кур'єрів України. – К.: Етнос, 2011. – 528 с.; його ж. Зведи свій храм (3 історії Свято-Покровського трипрестольного храму с. Жукля на Чернігівщині): історико-документальне дослідження. – К.: Вид-во «Академпрес», 2011. – 240 с.; його ж. У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічний біль. – К.: Україна, 2013. – 440 с.
9. Подкур Р. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» у контексті діяльності Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 182–187.
10. Денисенко Г. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України: нові напрацювання та перспективи // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 118–125.
11. Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси / упоряд.: Р.В. Маньковська, В.М. Мельниченко; голов. ред. О.П. Реєнт. – Харків: Фоліо, 2014. – 575 с.: іл.
12. XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітнє краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (6–7 жовтня 2011 року): зб. матеріалів / Нац. акад. пед. наук України [та ін.]; [редкол.: П.Т. Тронько та ін.]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. – 352 с.: табл.; Краєзнавство. – 2011. – № 3. – 136 с.; Краєзнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / За заг. ред. О.П. Реєнта. – Черкаси, 2014. – 364 с.
13. Гончаров О. «Києвознавчі читання» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 167–177; Гончаров О., Терес Н. Міжнародна науково-практична конференція «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 42. – К., 2014. – С. 219–223.
14. Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол. О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – 476 с.
15. Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22 листоп. 2011 р., м. Київ / ДЗ «Нац. іст. б-ка України»; редкол. А.В. Скорохатова, В.П. Кисельова, Р.В. Маньковська, О.В. Михайлова та ін.; ред.: Т.С. Кудласевич, І.В. Чеховська. – К.: Вид. дім «Вініченко», 2011. – 228 с. – (І Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька); Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції в рамках Других краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька, м. Київ, 20 листопада 2013 р. – К., 2014. – 237 с.; Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції в рамках Третіх краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька, м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2015. – 271 с.
16. Бонь О., Ковальов Є. V Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір» // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2. – С. 256–257.
17. Вакулишин С. Історико-краєзнавчі конференції – традиції закладу позашкільної освіти «Північне саяво» // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 180–185.
18. Гончаров О. «Круглі столи» з проблем києвознавства // Краєзнавство. 2012. – № 1. – С. 160–162; Гончаров О.П. Діяльність Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України в галузі києвознавства (2008–2013 рр.) // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол. О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – С. 19–24.

19. Гончаров О., Терес Н. «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення» // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2015. – № 3/4. – С. 276–278.

20. Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій: Навчально-методичний довідник / Автори: Коцур В.П., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Могильний Л.П., Терес Н.В., Пшеничний Т.Ю. – К., 2009. – 48 с.

21. Хільчевський В.К., Соколов В.В. Відзначення 145-ї річниці від дня народження академіка ВУАН та ВАСГНІЛ Євгена Володимировича Оппокова (1869–1937) // Гідрологія, гідрохімія та гідроекологія: Наук. збірник / Гол. редактор В.К. Хільчевський. – 2014. – Т.1 (32). – С.102–105.

22. Круглова Л. Документи та матеріали виставки «Я тобою, Україно, живу...», присвяченої 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 42–47.

23. Маньковська Р. Державний діяч, науковець, громадянин. Відзначення 100-річчя з дня народження Петра Тронька в Україні // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 27–36.

24. Смолій В.А., Реєнт О.П. Улюбленець Доли (До 100-річчя від дня народження академіка НАН України, Героя України П.Т. Тронька) // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С.161–172.

25. Смолій В., Реєнт О. Улюбленець Доли // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 5–13; Маньковська Р. Державний діяч, науковець, громадянин // Там само. – С. 27–36; Дмитрук В. Троньківська премія у ювілейний рік академіка Петра Тронька // Там само. – С. 37–39.

26. Петровський А. Університет – моя доля: до 100-річчя з дня народження академіка П.Т. Тронька // Київський університет. – Київ, 2015. – червень (№ 9/10). – С. 6.

27. Хрещатик. – 2015. – №134 (4730), 25 вересня.

28. Букет Є. Презентації книги «Україна Тараса Шевченка» // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2. – С. 258–259.

29. Гончаров О. Про підготовку навчального посібника з краєзнавства для вищих навчальних закладів України // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 56–61; Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, Нац. спілка краєзнавців України; за ред. О.П. Реєнта. – Харків, 2015. – 332 с.

30. Попович С. Туристичне краєзнавство: генеза, методологія, завдання // Краєзнавство. – 2015. – 3/4. – С. 111–123.

31. Гончаров О. Історико-краєзнавча практика студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2013 // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 213–220.

32. Петровський А. Відтворити в уяві епоху Та-

раса // Київський університет. – 2016. – № 3 (2259), березень. – С. 4.

33. Гардаріка: матеріали Всеукр. конкурсу наук.-популяр. статей / редкол.: І.В. Постольник та ін. – Х.: Право, 2015. – 252 с.

34. Гончаров О., Сацький П. Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край» // Краєзнавство. – 2014. – № 3/4. – С. 133–134.

35. Жидецька О. Історія малих міст України: місто Верхньодніпровськ Дніпропетровської області // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 175–177; Мироненко Д. Бібліотечний проект «Історія малих міст України» // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 65–68; Жидецька О. Історія малих міст України. Місто Василівка Запорізької області // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 169–170; її ж. Цінні знахідки краєзнавців Полонного Хмельницької області // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 208–209; її ж. Архітектурне обличчя міста Олександрівська Луганської області // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 255–258; її ж. Архітектор Георгій Рогожин та його колекція з історії українських сіл // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 290–293.

36. Гончаров О. Співробітництво Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України з бібліотеками столиці // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. – К.: ПФ «Фоліант», 2014. – С. 20–23.

37. Зразковий музей історії Святошинського району відзначив 10-річчя з часу заснування // Хрещатик. – 2009. – № 185 (3631), 30 грудня.

38. Маньковська Р. «Катеринин день». Краєзнавці започаткували свято народної художниці Катерини Білокур // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2. – С. 274–275.

39. Войцехівський Б. Я роблю те, що може кожен: [ст., док., світлина] / Борис Войцехівський; вступ. слово та упорядкув. М.Г. Махінчука. – К.: Криниця, 2010. – 208 с.: іл., портр.

40. Букет Є. «Вікі любить пам'ятки» – 2012 // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 185–188; Краєвиди рідної землі. Про партнерську співпрацю краєзнавців та «Вікімедіа Україна» // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 180–181.

41. Дмитрук В.І. Троньківська премія у ювілейний рік академіка Петра Тронька // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 37–39; його ж. Премія імені академіка Петра Тронька: відзначення подвижників краєзнавчого руху // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції в рамках Третіх краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька, м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2015. – С. 62–66; його ж. Лауреати Премії імені Дмитра Яворницького 2015 року // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 283–285.

Василь Мельниченко (м. Черкаси)

Звітно-виборна конференція Черкаської обласної організації НСКУ

28 квітня 2016 року в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулася V звітно-виборна конференція Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Делегатів конференції привітав ректор університету, доктор економічних наук, професор О.В. Черевко, зазначивши, що сучасне краєзнавство є важливим і дієвим засобом національно-патріотичного виховання. Особливої актуальності набуває всебічне вивчення минулого нашого краю – Черкащини, унікального історико-культурного регіону держави, з яким пов'язано багато героїчних сторінок української історії.

У звіті правління, з яким виступив його голова, професор В.М. Мельниченко, констатувалося, що на сьогодні членами творчої спілки є понад 100 краєзнавців Черкащини, які на професійній основі досліджують минуле і сучасне краю, ведуть активну просвітницьку роботу. Найповніше у Спілці представлені працівники освіти і культури, вони складають 52% членів Спілки. 6 членів Спілки мають почесні звання України. Понад 25 членів Спілки обиралися чи обрані депутатами рад різних рівнів. Наявність 12 докторів наук і 26 кандидатів наук засвідчує значний науковий потенціал організації.

Кількісно найбільшими є Лисянська (14), Золотоніська (9), Кам'янська (8) та Смілянська (7) організації. Серед первинних осередків – найбільш чисельні в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького (15), Уманському державному педагогічному університеті (9), Черкаському державному технологічному університеті (9). Напередодні конференції до правління поступило 6 заяв про вступ до Спілки з національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Показово, що в роботі обласної організації беруть активну участь і наші земляки за межами області. Приклад: доктор історичних наук, професор Національної академії внутрішніх справ

України Володимир Михайлович Щербатюк. Живе і працює в Києві, але не пориває з рідною Лисянщиною, очолює районну організацію Співки, багато робить для розвитку краєзнавства. Журналіст Віктор Петрович Козоріз проживає в Харкові, але як член Співки перебуває на обліку у Драбівській районній організації, досліджує історію краю і свого рідного села Великий Хутір, створив і підтримує історико-краєзнавчий сайт села.

Наведені дані дають підстави для висновку про те, що краєзнавство Черкащини зробило помітний крок у своєму організаційному зміцненні і налагодженню системної роботи в сучасних умовах. Незважаючи на виключно громадський характер, відсутність штатних працівників, приміщення і майна, правлінню обласної організації Співки вдалося сформувати осередки, чи, принаймні, мати своїх представників майже в усіх містах і районах.

Процес розбудови обласної і місцевих організацій відбувався і відбувається демократично, на виключно добровільних і доброзичливих засадах. Головний критерій при прийомі до Співки сформульовано у Статуті та «Кодексі професійної етики краєзнавця» – зацікавленість у розвитку українського краєзнавства, як важливої галузі духовної культури держави, «патріотизм, професійність, принциповість, послідовність, незламність духу та наполегливість» у краєзнавчих справах. Результатом індивідуальної чи колективної творчої діяльності краєзнавців мають бути твори, окремі публікації чи видання, що становлять культурно-історичну, духовну або наукову цінність.

Правління у звітному періоді зосереджувало свою увагу на координації діяльності місцевих організацій і окремих дослідників, підвищенні професійності краєзнавчих пошуків. Надавалася допомога у консультуванні та розробці конкретних тем, проведенні просвітницько-виховних заходів. Ці питання були покладені в основу роботи, періодично обговорювалися на засіданнях президії.

До найбільш вагомих загальнообласних справ, які у звітному періоді вдалося реалізувати правлінню можна віднести організацію і проведення чотирьох науково-краєзнавчих конференцій «Черкащина в контексті історії України», які ми започаткували ще у 2003 році. Вдалося видати окремими збірниками матеріали IV конференції,

присвяченої 195-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та VII, присвяченої 60-річчю утворення області та 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка (у двох частинах). Частково вдалося опублікувати матеріали V конференції до 65-річчя Перемоги. Відредаговані і підготовлені до друку матеріали VI конференції 2011 року з історії міста Черкаси не видані, оскільки тодішня міська влада не спромоглася виконати свої обіцянки.

Черкаська обласна організація виступила ініціатором проведення масштабної всеукраїнської конференції «Краєзнавча Шевченкіана України» на базі Шевченківського національного заповідника у Каневі в жовтні 2014 року. Її матеріали теж видано окремим збірником.

У конференціях взяли участь краєзнавці з усіх міст і районів області, працівники музеїв, архівів, історико-культурних заповідників, вчителі, студентська і учнівська молодь, представники громадськості, науковці, в тому числі Інституту історії України НАН України. Проведення таких конференцій схвально сприймається громадськістю, передусім освітянською. Їх проведення та публікація збірників матеріалів надає системності і науковості дослідженням історії краю. На пленарних і секційних засіданнях конференцій мали змогу виступити з доповідями і повідомленнями та опублікувати свої матеріали близько 200 учасників.

Крім того обласна організація Співки виступала співорганізатором багатьох інших історико-краєзнавчих конференцій всеукраїнського та міжнародного рівня. Зокрема, історичних читань «Українська козацька держава: шляхи історичного розвитку», «Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніп-

ровського межиріччя» в Умані, присвячену 110-річчю відомого українського краєзнавця Г. Ю. Храбана. Разом з Державним архівом Черкаської області та обласним краєзнавчим музеєм проведено круглий стіл «Використання архівних матеріалів в історико-краєзнавчих дослідженнях».

У звітному періоді члени правління виступили організаторами і співорганізаторами проведення багатьох просвітницько-виховних краєзнавчих заходів. Названо окремі з них, які характеризують форми і тематику просвітницької роботи. Так, 25 жовтня 2010 року на базі відділу краєзнавчої літератури обласної бібліотеки імені Т. Шевченка проведено історичні читання, присвячені 90-річчю відомого краєзнавця Черкащини М.Ф. Пономаренка.

23 грудня 2011 року в Черкаському обласному краєзнавчому музеї відбулися Смиренківські краєзнавчі читання, присвячені 220-річчю від дня народження Федора Степановича Смиренка та 190-річчю від дня народження Платона Федоровича Смиренка – представників славної родини Смиренків. 26 березня 2013 року у Черкаському обласному краєзнавчому музеї відбулися краєзнавчі читання, присвячені 115-річчю від дня народження видатного українського хірурга Олексія Сидоровича Коломійченка, уродженця міста Шпола. 500-річчю заснування міста Чигирин була присвячена історико-краєзнавча конференція, що відбулася на базі Суботівської загальноосвітньої школи 27 квітня 2012 року.

Особливо насиченим був 2014 рік – рік 25-річчя обласної організації Спілки краєзнавців. У травні у науковій бібліотеці імені Максимовича нашого університету відбулася презентація книги Почесного краєзнавця України І.С. Городинця із села Безпальча Драбівського району «Пам'ять не згасне». У вересні в обласній бібліотеці для юнацтва імені Василя Симоненка пройшов щорічний Тиждень краєзнавства під назвою «Я починаюся з отчої землі». Він приурочувався 60-річчю утворення Черкаської області.

У листопаді в Черкаському державному технологічному університеті відбувся круглий стіл «Пам'ять єднає», присвячений Дню Гідності та Свободи і Дню пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій. В редакції газети «Нова доба» відбулася прес-конференція обласної організації НСКУ для засобів масової інформації, на якій журналісти були проінформовані про роботу Спілки, плани краєзнавців на перспективу.

У жовтні 2015 року в обласній бібліотеці відбувся вечір «Михайлом освячені» про лауреатів обласної краєзнавчої премії імені Максимовича.

Інші просвітницькі заходи Спілки краєзнавців у звітному періоді присвячувалися пам'ятним датам і відомим людям нашого краю. Їх активними організаторами виступали члени правління: Борщ М.І., Голиш Г.М., Демченко Л.Т., Клименко Т.А., Лазуренко В.М., Михайлюк Ю.М., Нераденко Т.М., Страшевич В.Б., Щербина М.М.

Чимало цікавих і суспільно значимих справ ініціювали члени Спілки у містах і районах області. У Кам'янському районі, наприклад, з 2004 року проводяться шкільні і районні тематичні науково-краєзнавчі конференції, організатором яких виступає голова районного осередку О.Г. Шамрай. За наслідками конференцій видаються збірники «Джерело». Такі ж конференції проводяться також в Чигиринському районі, в проведенні яких допомогу землякам надає В.М. Лазуренко. В місті Сміла в організації конференцій бере участь В.І. Нікіфоров.

У Лисянському районі нагромаджено досвід проведення науково-просвітницьких заходів за участю науковців Києва, Черкас та інших міст України. Їх генерує присутній тут В.М. Щербатюк. Впродовж тривалого часу лисянські краєзнавці видають свій часопис «Добридень». У Звенигородці теж виходить краєзнавчий часопис «Спадщина».

З ініціативи Драбівської організації на сесії районної ради затверджено програму розвитку краєзнавства та засновано щорічну краєзнавчу премію імені відомого місцевого краєзнавця І.І. Городинця.

В Уманському педагогічному університеті науково-дослідну лабораторію «Історичне краєзнавство Уманщини» очолює член Спілки Т.В. Кузнець. Започатковано дослідницький проєкт «Сторінки усної історії Уманщини», в рамках якого опубліковано п'ять збірників спогадів про голодомор в Україні, періоди колективізації, нацистської окупації, про визначних людей уманських сіл.

Первинний осередок Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького започаткував проведення доброчинної акції «Спілка краєзнавців – сільській бібліотеці», під час якої збираються книги для передачі їх сільським бібліотекам.

Важливою складовою роботи Спілки є видавнича справа, оскільки матеріалізовані в книгах наслідки краєзнавчих досліджень стають цінним джерелом інформації і знань про рідний край не тільки для сучасників, а й для прийдешніх поколінь. Виділяється фундаментальна колективна історико-документальна книга про минуле і сьогодення села Криві Коліна Тальнівського району, у якій відображені героїчні і трагічні сторінки історії цього села, як уособлення історичної долі усього українського селянства.

У Чорнобаївському районі за підтримки органів влади і обласної організації Спілки реалізується програма видання комплексної 3-томної праці з історії усіх без винятку населених пунктів району. Вже побачили світ два томи. Ініціатором і автором цього унікального видання є член НСКУ, Почесний краєзнавець України М. В. Приліпко.

Добрим прикладом для наслідування стала підготовлена і видана Г.М. Голишем науково-краєзнавча книга «Крізь терни і епохи. Історія і сучасність Чапаєвської школи». Нею, по суті, утверджується самостійний напрямок краєзнавчих досліджень – історія навчальних закладів краю.

Тематика літератури, виданої членами Спілки, надзвичайно різноманітна. Археології Черкащини і туристичним маршрутам краю, присвячені книги Т.М. Нераденко, історії спорту, культури та архітектури – В.Б. Страшевич, топоніміці – М.М. Щербини, історії Середньої Наддніпрянщини – А.Ю. Чабана, легендам і переказам Городищини – Т.М. Горідько, історії селища Буки – Ф.Ф. Білецький, Шполи – В.В. Шевчук. Шевченківську тематику впродовж багатьох років розробляють Р.В. Танана, В.В. Дзима і О.В. Білокінь.

Як позитивне явище ми розглядаємо започаткування енциклопедичних краєзнавчих видань. Ґрунтовністю і належним науковим апаратом вирізняється «Довідник з історії Лисянщини». Подібні видання підготовлені в Звенигородці та Корсунь-Шевченківському. Завершується робота над створенням унікального наукового видання, яким будуть пошановані краєзнавці краю різних поколінь – біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини».

Висвітленню історико-культурної спадщини краю та роботи осередків Спілки сприяє відкритий у 2010 році Інтернет-сайт обласної органі-

зації «Краєзнавча Черкащина». Він отримав схвальну оцінку громадськості. Його відвідало понад 400 тисяч шанувальників краєзнавства. Власні сайти мають Кам'янська і Лисянська організації.

Аналізуючи розвиток краєзнавчого руху, зазначалося у доповіді В.М. Мельниченка, ми усвідомлюємо і переконуємось на практиці, що його дієвість значною мірою залежить від налагодження спільної роботи з різними організаціями і установами, що зумовлено громадським характером нашої Спілки. Виходячи саме з цього правління будувало свою роботу у звітному періоді.

Багато цікавих і суспільно значимих справ проведено спільно з обласним краєзнавчим музеєм, Державним архівом області, обласною бібліотекою імені Шевченка, обласним відділенням Малої академії наук, університетами ім. Богдана Хмельницького, Черкаським технологічним та Уманським педагогічним, національними заповідниками Шевченківським у Каневі та «Чигирин», закладами освіти і культури. Члени Спілки беруть участь у роботі консультативно-дорадчих комісій при органах державної влади, всіляко підтримують заходи, спрямовані на збереження та популяризацію історико-культурної спадщини та природних багатств краю.

Найбільш важливими завданнями ближчого часу є, передусім, участь у роботі, пов'язаній з підготовкою до 100-річчя Української національної революції 1917–1921 рр. Обласна організація спільно з Державним архівом області, університетами та заповідниками планує видати збірник документів до цієї дати, провести науково-краєзнавчу конференцію, інші науково-просвітницькі заходи. Конкретними справами тут може бути створення або оновлення музейних кімнат і музеїв, написання історико-документальних нарисів про події того часу на Черкащині, виступи в засобах масової інформації.

Важливий напрямок роботи – домогтися, щоб кожен населений пункт, будь то місто, чи село, мав свою писану історію. Слід продовжувати роботу з вивчення і популяризації життя і діяльності відомих уродженців краю, повертати імена наших земляків, чиї імена були незаслужено викреслені із народної пам'яті.

У сучасному краєзнавстві набуває розвитку такий напрямок як історія повсякденності. Мова йде про олюднення історії, намагання побачити

просту пересічну людину з її повсякденними проблемами (побут, житло, харчування тощо).

Необхідно виходити з ініціативою розроблення та прийняття програм розвитку краєзнавства в містах і районах. Особливої уваги потребують пам'ятки архітектури і археології.

Необхідно пропагувати і саме краєзнавство, його суспільну значимість. Ми повинні пошановувати людей, які безкорисно займаються краєзнавством, увічнювати пам'ять тих, хто самовіддано трудився на краєзнавчій ниві у минулому. Є немало прикладів гідних наслідування. В Золотоноші краєзнавчий музей і вулиця носять ім'я М.Ф. Пономаренка, у селі Великий Хутір Драбівського району – ім'я О.А. Дорошенка, а районна премія ім'я І.С. Городинця, названі вулиці іменами краєзнавців: М.А. Шкаліберди і К.Н. Гудзенка – у Кам'янці, О.А. Найди – у Чигирині. Увійшли в історію як почесні грома-

дяни міст і сіл краєзнавці П.П. Соса (Черкаси), К.Н. Гудзенко (Кам'янка), І.І. Сорокопуд (Канів), І.І. Волошенко (Монастирище), Г.Х. Коваль (Городище).

Делегати конференції закликали усіх дослідників Черкащини і надалі докладати зусиль, щоб краєзнавство в усіх його формах продовжувало розвиватися, вносячи вагомий внесок у справу відродження духовності, історичної пам'яті, виховання у громадян, передусім у молоді, любові до рідного краю, почуття національного патріотизму, готовності захищати свободу і незалежність Української держави.

Делегати конференції обрали новий склад правління обласної організації НСКУ. Його головою обрано В. Мельниченка, заступниками – М. Борща, С. Корновенка і В. Лазуренка, відповідальним секретарем – О. Яшан. Головою ревізійної комісії обрано О.Г. Шамрая.

Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Краєзнавство в збереженні історико-культурного та природного середовища Миколаївщини»

16–18 травня 2016 р. Національна спілка краєзнавців України, продовжуючи багаторічну традицію, спільно із Миколаївською обласною організацією НСКУ, яку очолює завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, доктор історичних наук, професор Тригуб Олександр Петрович, провела науково-краєзнавчу експедицію «Краєзнавство в збереженні історико-культурного та природного середовища Миколаївщини», приурочивши її до 25-річчя діяльності обласної організації НСКУ, та чергове засідання Президії правління НСКУ за участю голів правлінь обласних організацій.

Метою подорожі було дослідження окремих об'єктів історико-культурної та природної спадщини Миколаївської області з врахуванням їх туристично-краєзнавчого потенціалу, встановлення стану збереження та визначення пріоритетних завдань щодо вирішення питань охорони історико-культурних пам'яток та екологічних проблем краю.

Завданнями експедиції стало:

– ознайомлення з історико-культурними пам'ятками *Первомайська*: Музеєм ракетних військ стратегічного призначення (філіал Національного військово-історичного музею України); *Миколаєва*: Миколаївським обласним краєзнавчим музеєм «Старофлотські казарми»; *Ольвії*: Національним історико-археологічним заповідником «Ольвія»; *Очакова*: Очаківським військово-історичним музеєм ім. О.В. Суворова та Очаківським музеєм мариністичного живопису ім. Р.Г. Судковського;

– підготовка історико-краєзнавчої характеристики об'єктів культури щодо їх стану збереження та нагальних питань подальшого розвитку;

– відвідування пам'яток природи та архітектури: *с. Мигії* Первомайського р-ну Миколаївської обл. – Національного природного парку «Бузький Гард», Мигіївської ГЕС та регіонального ландшафтного парку «Гранітно-Степове Побужжя», *с. Трикратового* – садиби родини

Скаржинських (кінець XVIII ст.) і Державного заповідного урочища «Трикратський ліс» (включає заповідні урочища «Лабіринт» та «Василева пасіка») та *с. Актового* Вознесенського р-ну Миколаївської обл. – Актівського каньйону на річці Мертвовід;

– обговорення питань екологічного стану об'єктів у контексті природничого краєзнавства Миколаївщини;

– розробка пропозицій щодо залучення Миколаївщини до туристичних маршрутів України та введення її культурної і природної спадщини до інформаційно-туристичного простору країни.

Маршрут експедиції був наступним: Первомайськ – Мигія – Миколаїв – Ольвія – Очаків – Трикрати – Актове.

До складу делегації НСКУ входили члени Президії правління НСКУ на чолі з головою НСКУ О.П. Реєнтом, голови правлінь більшості регіональних організацій НСКУ, керівництво та члени Миколаївської обласної організації НСКУ.

Триденна науково-краєзнавча експедиція розпочалася **16 травня 2016 року** з ознайомлення із експозиціями *Музею ракетних військ стратегічного призначення у м. Первомайську*. Екскурсію проводили підполковник запасу Сабіров Едуард Ідрисович та Падагуц Руслан Михайлович. Музей являє собою бойову стартову позицію із шахтно-пусковою установкою, командним пунктом запуску ракети шахтного базування, наземним обладнанням і допоміжними механізмами ракетного комплексу «ОС», які збережені у первинному вигляді. На території бойової позиції розміщено також експозицію спеціальної ракетної техніки. Технічне обладнання і механізми у належному робочому стані підтримують колишні офіцери-ракетники, які несли бойове чергування на зазначеному ракетному комплексі. Крім ознайомлення із музейними експонатами та виставкою ракетної техніки під відкритим небом, учасники експедиції спустилися в шахтно-пускову установку, яка являє собою шахту завглибшки 35 метрів, високозахищену фортифікаційну споруду.

Продовженням програми цього дня стало відвідування пам'яток с. Мигії Первомайського р-ну Миколаївської обл.: *Національного природного парку «Бузький Гард», Мигіївської ГЕС та регіонального ландшафтного парку «Гранітно-Степове Побужжя»*. Краєзнавці на власні очі переконалися, що не дарма «Бузький Гард» називають царством скель і води. Цей природний парк має неабияке значення для збереження, відтворення і раціонального використання унікальних природних та історико-культурних ком-

плексів у басейні Південного Бугу. Річка тут тече у крутих кам'янистих берегах, утворюючи вузьку каньйоноподібну долину з величними гранітними скелями, водограями й островами. Крім того, учасники експедиції ознайомилися із такою цікавою архітектурною пам'яткою як Мигіївська ГЕС, яка у радянські часи була перебудована в гідроелектростанцію з водяного млина кінця XIX ст. На сьогоднішній день нагальними проблемами є збереження належного стану будівлі та налагодження системної роботи із залучення більшої кількості туристів.

На завершення програми першого дня учасники науково-краєзнавчої експедиції НСКУ завітали до Миколаєва, де поспілкувалися із представниками місцевої телерадіокомпанії «МАРТ». Особливо журналісти були зацікавлені у розмові з головою НСКУ О.П. Реєнтом та головою управління Миколаївської ОО НСКУ О.П. Тригубом. О.П. Реєнт висловив подяку місцевим краєзнавцям щодо теплого прийому учасників експедиції та наголосив на важливості заохочення їх нагородами і відзнаками за активну та плідну роботу на ниві збереженні безцінної історико-культурної спадщини Миколаївщини, її унікальних природних скарбів. Голова НСКУ також розповів журналістам про найбільші досягнення Співки протягом останніх років та її найближчі видавничі й організаційні плани, поінформував про

співпрацю із вищими навчальними закладами та науковими установами, підкреслив необхідність збільшення державної підтримки творчих спілок. Натомість О.П. Тригуб окреслив підсумок 25-річної діяльності очолюваної ним Миколаївської ОО НСКУ, анонсував початок роботи над 20-томним виданням «Історія міст і сіл Миколаївщини». Сюжет програми «МСН. Дайджест» про візит учасників науково-краєзнавчої експедиції НСКУ до Миколаєва доступний для перегляду за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=НрJMНMrJ7Rg>.

У Миколаєві краєзнавці здійснили огляд експозиції *Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми»*, зустрілися

з краєзнавчим активом області, професорами і викладачами вищих навчальних закладів, співробітниками архівів, музеїв, бібліотек Миколаївщини, обмінялися думками про перспективи краєзнавчого руху, нагальні завдання щодо вивчення краю, залучення молоді до краєзнавства. У цій установі відбулося також відзначення нагородами членів Миколаївської обласної організації Спілки: Премією імені академіка Тронька НСКУ 2015 року було відзначено засновника і багаторічного голову правління обласної організації Петра Микитовича Тригуба, ряду краєзнавців вручено Свідоцтва про присвоєння звання «Почесний краєзнавець України», Грамоти та Подяки НСКУ.

Програма другого дня (**17 травня 2016 р.**) розпочалася із засідання Президії правління НСКУ за участю голів правлінь обласних організацій. Засідання відкрив голова НСКУ *О.П. Реснт* з інформації про програму науково-краєзнавчої експедиції та підготовчі заходи до чергового з'їзду Спілки. Зокрема, під час виступу наголошувалося, що 23 січня 2017 р. спливає 5-річний термін повноважень Правління, Президії правління, Голови, заступників голови, відповідального секретаря, Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України. У зв'язку з цим, на початку наступного року потрібно провести черговий VI з'їзд НСКУ з необхідністю обрання нових керівних органів Спілки. Цій події передують кілька важливих спілчанських заходів нинішнього Правління, Президії правління та, особливо, обласних організацій НСКУ. За рішенням Президії правління необхідно буде провести пленум Правління в останньому кварталі 2016 р., на якому визначити дату, місце, порядок денний майбутнього з'їзду та кількість делегатів від Київської міської та обласних організацій. Київська міська та обласні організації мають провести чергові або позачергові конференції, на яких обиратимуть визначену Правлінням НСКУ персональну кількість делегатів. Голови правлінь Київської міської та обласних організацій до ви-

значеної Правлінням НСКУ офіційним листом мають надіслати до Президії правління НСКУ дані про делегатів від їхніх організацій, які мають містити: прізвище, ім'я, по-батькові, паспортні дані, персональний ідентифікаційний номер, посаду та місце роботи, повноваження в керівних органах НСКУ та її регіональних і місцевих організацій, контактний номер телефону та електронну адресу. Окремо надсилається звіт організації за п'ять останніх років. У разі подання кандидатом до складу нового Правління та нової Ревізійної комісії членів Спілки, які не є делегатами з'їзду, організації, які їх пропонують, мають надати про них такі ж дані, як і про делегатів. Усі організаційні питання у період між пленумом Правління і з'їздом вирішує Президія правління. Делегатами з'їзду можуть бути представники лише офіційно зареєстрованих регіональних організацій НСКУ у відповідності до Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» і Статуту НСКУ. Не мають права бути делегатами представники від організацій, у яких завершився 3-річний термін повноважень керівних органів. Правління та Президія правління НСКУ мають право усунути їх від виконання повноважень і

самостійно скликати звітно-виборчі конференції цих організацій. Представники від областей, які не матимуть делегатів на з'їзді, можуть брати участь у роботі з'їзду лише як гості та запрошені без права голосу.

Про напрями та особливості діяльності, проблемні питання в роботі обласних організацій доповіли голови правлінь: Миколаївської обл. – *О.П. Тригуб*, Запорізької – *О.В. Денисенко*, Одеської – *В.Г. Кушнір*, Полтавської – *О.О. Нестуля*, Дніпропетровської – *І.О. Кочергін*. В обговоренні взяли участь члени правління НСКУ *О.І. Гуржій*, *В.І. Дмитрук*, *М.І. Михайлуца*, *Р.В. Маньковська*, *О.П. Реєнт* та ін.

Крім того, на засіданні було затверджено «Положення про Полтавську обласну організацію НСКУ» та розглянуто питання про лауреатів Премії імені академіка Петра Тронька 2016 р.

Про підготовку XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження І. Франка та 150-річчю від дня народження М. Грушевського,

в листопаді 2016 р. й про участь Спілки в підготовці та проведенні Першого Всеукраїнського музейного форуму в червні 2017 р. у м. Переяславі-Хмельницькому розповіла заступник голови НСКУ *Р.В. Маньковська*.

Також на засіданні було рекомендовано до друку № 1/2 за 2016 рік наукового журналу «Краєзнавство», прийнято рішення про вступ нових членів НСКУ та відзначення краєзнавців нагородами НСКУ.

Після завершення засідання Президії правління НСКУ відбулося ознайомлення із Національним історико-археологічним заповідником «Ольвія» – комплексом пам'яток відомого античного міста-держави Ольвії в Миколаївській області біля села Парутине. Заповідник має власний музей, фонди археологічних матеріалів (понад п'ятдесят тисяч одиниць зберігання), наукову бібліотеку, експозицію архітектурно-будівельних залишків античної доби. У поєднанні з дуже гарною природою краєзнавці побачили залишки неймовірного стародавнього міста, пори-

нули в його історію. Екскурсію, яка включала огляд головних міських воріт, агори, теменоса, гідросистеми, східного торговельного ряду, гімнасія, оборонної стіни римської цитаделі, нижнього міста, дикастерію, поховальних склепів та ін., провів співробітник Науково-дослідного центру «Лукомор'я», Герой АТО Олександр Ігорович Смирнов.

Другий день науково-краєзнавчої експедиції НСКУ завершився візитом до *Очаківського військово-історичного музею ім. О.В. Суворова*. Експозиція установи знайомить з історією краю починаючи із стародавніх часів, заснуванням міста, з подіями російсько-турецьких воєн, штурмом фортеці Очаків, Кримської війни 1853–1856 рр., драматичних подій на Очаківщині в роки революцій, періоду Другої світової війни, а також участі місцевих мешканців у боротьбі проти російської збройної агресії проти України 2014–2016 рр. Екскурсію провели провідна зберігачка фондів музею Захарова Анжеліка Юріївна та наукова співробітниця музею Бондаренко Марина Володимирівна. Увагу краєзнавців привернула необхідність оновлення експозицій закладу, надання теоретичному матеріалу, який розповідається відвідувачам, більш національно-патріотичного характеру.

Цього дня вдалося також потрапити до *Очаківського музею мариністичного живопису ім. Р.Г. Судковського*. Його фонд налічує 663 твори живопису та графіки. Основа колекції – 25 живописних праць всесвітньо відомого художника-мариніста Руфіна Гавриловича Судковського (1850–1885). Експозицію музею розміщено у трьох залах і побудовано за хронологічним принципом. Перша зала – художньо-меморіальна, у ній експонуються твори Р.Г. Судковського, фотоматеріали, архівні документи, особисті речі. У другій та третій залах репрезен-

товано творчість художників-мариністів другої половини XIX–XX ст. Учасники експедиції були вдячні за цікаву та пізнавальну екскурсію молодшій науковій співробітниці установи Лагуновій Ганні Володимирівні.

Триденна експедиція завершилася **18 травня 2016 р.** відвідуванням села Трикрати Вознесенського р-ну Миколаївської обл., де знаходиться садиба родини *Скаржинських* (кінець XVIII ст.), та *Державного заповідного урочища «Трикратський ліс»*, який включає заповідні урочища «Лабіринт» і «Василева пасіка»), оглядом *Атовського каньйону на річці Мертвовід*. На початку XIX ст. ці землі належали В.П. Скаржинському, який на території свого маєтку в селі Трикрати створив урочище «Лабіринт», що збереглося з 1825 року до наших днів. Ліс посаджений у формі лабіринту, у вигляді двох літер «Г». Найвищачіша пам'ятка парку – 150-річні дуби заввишки 30 метрів і до метра завширшки. Кожен із них узятий на облік, пронумерований й охороняється як пам'ятка природи.

Під час науково-краєзнавчої експедиції її учасники переконалися, що Миколаївщина володіє унікальними скарбами природи, історії та культури. Тому у важливій справі збереження цього неповторного набутку природи і людської діяльності органи державної влади мають опиратися на краєзнавчу громадськість. За результатами експедиції Національна спілка краєзнавців України звернулася до органів державної влади на Миколаївщині про підтримку краєзнавчого руху та з пропозиціями про співпрацю й шляхи розвитку краю. Лише спільними зусиллями вдасться перетворити Миколаївський край у привабливий туристичний регіон, адже природні та культурні об'єкти світового рівня в області мають стати в центрі інформаційного простору України та Європи.

Огляди

Проблемно-краєзнавчий аспект у віковій діяльності Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

*(до 15-річчя Інституту історії аграрної науки,
освіти та техніки ННСГБ НААН)*

У статті методом історико-наукового аналізу висвітлено найважливіші краєзнавчі студії в діяльності ННСГБ НААН та її Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки.

Ключові слова: бібліотека, пам'ятні дати, меморіальні дошки, наукові історико-бібліографічні читання, фонди, електронний ресурс.

Віктор Вергунов

Проблемно-краеведческий аспект в вековой деятельности Национальной научной сельскохозяйственной библиотеки Национальной академии аграрных наук Украины

*(к 15-летию Института истории аграрной науки
образования и техники ННСГБ НААН)*

В статье методом историко-научного анализа отражены важнейшие краеведческие студии в деятельности ННСГБ НААН и ее Института истории аграрной науки, образования и техники.

Ключевые слова: библиотека, памятные даты, мемориальные доски, научные историко-библиографические чтения, фонды, электронный ресурс.

Victor Vergunov

Problem-regional dimension to the age-old activity National scientific agricultural library The national Academy of agrarian Sciences of Ukraine

*(the 15th anniversary of the Institute of history of agricultural science
education and technology NSAL NAAS)*

The most important local history studies in the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine and its Institute of History of Agricultural Science, Education and Technology is observed by historical and scientific analysis in the article.

The historical explorations concerning the formation, development and functioning of the main national library from agriculture and forestry, branch leading depositary, complex scientific, library and bibliographic center of network of agricultural libraries in Ukraine have shown that its history is closely connected with changes in the state policy on the functioning of agricultural science, edu-

cation, engineering, agriculture, and library science. However, the main focus of the library was and remains library and bibliographic information service of scientific research institutions, scientists and specialists of agriculture and related sciences to it at different times of its life.

It was found that the institution was evolving complex way in the development and activity. The main directions of operation are recognized the basic functions, objectives, global trends and directed to the accumulation, preservation of library collections, inheritance of the past, the scientific information and documentary support of agricultural science and production.

In the establishment from 2001 postgraduate studies, doctoral on the specialty the history of science and technology are opened, refresher courses of librarians from scientific agricultural library and scientific conferences of young scientists and specialists are annually held, the Institute of History of Agricultural Science, Education and techniques is operates, the forerunner of which was from 2001 the Center of History of Agricultural Sciences.

Over 15 years of its existence the representation of accumulated results of diverse investigations in the field of history of agricultural research affairs of Ukraine within the Institute is unfolded, performed after thirteen bibliographic series, initiated by establishment from the 1998: "Academicians of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine"; "Corresponding Members of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine"; "Foreign Member of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine"; "Land Management Science"; "Bibliography of Scientists-Agrarians of Ukraine"; "Agrarian Sciences of Ukraine in the People, Documents, Bibliography"; "Famous Scientists-Naturalists and Educators of Ukraine"; "Academicians and Corresponding Members of NAS of Ukraine for Agriculture"; "Foreign Agricultural Book in the Collections of in the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine and of Scientific Research Establishments and Higher Educational Institutions of Agricultural Profile"; "Scientific Historical and Bibliographic Reading"; "Information and Bibliographic Resources of the Agricultural Production of Ukraine"; "Bibliography of Science, Education, Culture of Ukraine"; "Scientific and Auxiliary Retrospective Bibliographic, Bibliography indexes".

A successful and innovative perspective became wide representation of foreign editions in 35 languages from 59 countries, which keeps our library. Consistently the implementation of the program to perpetuate the prominent figures of scientists and institutions, that in word and deed glorified Ukraine in global dimension, is supported by conducting scientific meetings: conferences, scientific readings, round tables, representation in the mass media and opening memorial inscribed plaques, signs, etc. on their honor.

Key words: library, anniversaries, memorial plaques, scientific, historical and bibliographic reading, foundations, electronic resource.

Історико-науковий аналіз подій і фактів, внеску співробітників ННСГБ НААН в інформаційно-бібліотечне супроводження наукового забезпечення агропромислового виробництва країни протягом майже сторічного періоду свого існування за різних систем влади на українських землях свідчить про реальний доробок третьої у світі галузевої книгозбірні за своїми фондами в розвиток суспільства та нації.

Розглядаючи еволюційно тривалий термін функціонування головної національної книгозбірні сільськогосподарської та лісгосподарської літератури, провідного галузевого депозитарію, комплексного наукового, бібліотечно-бібліографічного центру мережі сільськогосподарських

бібліотек України, переконуємося, що її історія тісно пов'язана зі змінами державної політики щодо функціонування аграрної науки, освіти, техніки, сільськогосподарського виробництва, а також бібліотечної справи. Однак при цьому основним напрямом діяльності бібліотеки згідно зі ст. 8 Закону України № 33/95-ВР від 27.01.95 Верховної Ради України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80> було і залишається бібліотечно-бібліографічне й інформаційне обслуговування науково-дослідних установ, науковців і фахівців сільського господарства та дотичних до нього наук у різні часи свого існування.

Згідно з історичними розвідками останніх років можемо говорити, що про предтечу теперішньої ННСГБ НААН вперше йдеться в пункті 11 «Постанови Української Центральної Ради 16 липня 1917 року про затвердження бюджету Генерального Секретарства Земельних Справ по 1 липня 1917 року» як про Бібліотеку Генерального Секретарства Земельних Справ Української Центральної Ради [1]. З історії відомо, що впродовж грудня 1919 – го – червня 1934 року столицею Української РСР було місто Харків [2]. Саме там із листопада 1921 року створюється такого ж типу бібліотека як службова книгозбірня Наркомзему республіки із фондом 1007 книг [3] відповідно до наказу № 288 по відомству від 31.10.1921 р. [4]. Їх злиття в єдине ціле відбулося у травні 1931 року.

Простеживши за змінами назв теперішньої ННСГБ НААН та її відомчої підпорядкованості, можна визначити головні пріоритети установи щодо організації інформаційно-бібліотечного супроводження наукового забезпечення вітчизняного агропромислового виробництва. Так, протягом 1917–1921 років вона – Бібліотека Генерального Секретарства Земельних Справ Української Центральної Ради [5], з 1921 року – службова книгозбірня Народного комісаріату землеробства України (м. Харків), у 1921–1931 роках – сільськогосподарська бібліотека Наркомзему УСРР. За цей період її фонди поповнилася сільськогосподарською літературою за рахунок передачі галузевих видань із багатьох установ м. Харкова: колишньої Харківської губернії земської управи, Сільськогосподарського Наукового комітету України, науково-дослідних інститутів: економіки та організації сільського господарства, ґрунтознавства, а також Інституту сільськогосподарської аспірантури. Цей період діяльності потребує детальнішого вивчення. Є підстави стверджувати, що приєднання створеної у 1899 році колишньої бібліотеки Харківської губерньської земської управи, фонди якої із спеціальними позначками і до сьогодні зберігаються у фондах ННСГБ НААН, може розширити і часовий вимір існування нашої бібліотеки через закон збереження речовини: «Ніщо не виникає з нічого і нікуди безслідно не зникає». Стосовно книжкових фондів це є беззаперечною істиною [6].

Майже п'ятнадцять років функціонування Бібліотеки у 20–30-х роках минулого століття

збігаються у часі з періодом НЕПу та колективізації, й зрозуміло, її діяльність спрямовується на адаптацію до існуючих потреб радянської влади. Колективу вдалося досягти певних успіхів у справі поширення агрономічних знань серед селян, а також надавати методичну допомогу вченим і бібліотечним працівникам функціонуючих галузевих дослідних інститутів та станцій у розв'язанні поставлених завдань за допомогою книги й бібліографічної інформації.

На початку 1930 року Радою Народних Комісарів УСРР визнано за доцільне утворити в Україні мережу республіканських науково-дослідних інститутів та установ, до складу якої увійшла і Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека (протокол РНК УСРР «Про реконструкцію сільськогосподарської дослідної справи» № 11/664 від 3 квітня 1930 року). У вересні 1930 року Президія Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна погодила питання організації Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук та серед інших одинадцяти інституцій і Центральної сільськогосподарської бібліотеки (протокол засідання Президії ВУАСГН № 38 від 5 вересня 1930 року) [7]. Хоча остаточно бібліотека сформувалася як спеціальна наукова установа відповідно до п.2 постанови РНК УСРР №154 від 22 травня 1931 року «Про організацію Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук» [8]. Станом на кінець 1931 року ЦНСГБ налічувала у своєму фонді 72 633 книжкові одиниці, а в Київському філіалі – до 70 000 [9].

Згодом, 29 вересня 1935 року, ВУАСГН ліквідують, в першу чергу, як націоналістичну організацію. Хоча офіційною версією була «неспроможність керівництва підняти, сконцентрувати та спрямувати сили найбільш видатних вчених на вирішення значних та чисельних завдань з підняття культури землеробства й тваринництва в період реорганізації сільського господарства» [10].

У 1935–1947 роках ННСГБ НААН працює як Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Наркомзему УРСР. У 1937 році вона почала видавати реферативно-бібліографічний збірник «Передовий стаханівський досвід у сільському господарстві». До 1956 року було опубліковано 7 випусків. На той час такі збірники мали велике практичне значення для подальшого розвитку аграрної науки та виробництва в

Україні. Перед війною у ЦНСГБ налічувалося 200 тис. примірників літератури, а щорічні відвідування читачів досягли позначки 500.

Трагічним і випробувальним як для Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки, так і для всієї системи бібліотек країни став період радянсько-німецької війни 1941–1944 років. Восени 1941 року для м. Харкова та його жителів настали скрутні часи німецької окупації, яка тривала двадцять один місяць і закінчилася 23 серпня 1943 року [11]. На жаль, ЦНСГБ не була евакуйована, як і всі вищі навчальні заклади, а з 46 науково-дослідних інститутів та установ було евакуйовано тільки 24. Фонди ЦНСГБ у період німецької окупації м. Харкова добре збереглися і не виявлено відомостей щодо репресій проти її співробітників, які б чинили фашистські загарбники, враховуючи, що установа функціонувала фактично для потреб окупаційного режиму. Однак, у непростий військовий час, Бібліотека спрямовувала свою діяльність, насамперед, на задоволення потреб українців у галузевих виданнях і, не зважаючи на окупацію, таким чином сприяла збереженню національної свідомості.

Трохи згодом розгортанню діяльності бібліотек на звільнених територіях для виконання основних своїх функцій після жахливих років німецької окупації сприяли виконавчі органи радянської влади. А втрати мережі бібліотек України були надто великими. Тільки з м. Києва німецькі окупанти вивезли понад 4 млн книг [12].

У зв'язку зі зміною назви Наркомзему в 1947 році на Міністерство сільського господарства УРСР, відповідно змінюється і підпорядкованість бібліотеки, що функціонує в такому статусі до 1964 року.

У 1956 році згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 30 грудня № 1566 було створено унікальне науково-освітнє об'єднання, яке не мало аналогів на пострадянському просторі, – Українську академію сільськогосподарських наук [13]. Це була вже друга спроба заснування академічної галузевої науки. Створення 24 березня 1958 року видавництва Української академії сільськогосподарських наук [14] позитивно вплинуло на комплектування фондів ЦНСГБ, яка отримувала не тільки обов'язковий примірник, а могла формувати і власний книгообмінний фонд, що 24 січня 1959 року було закріплено Постановою Ради Міністрів УРСР «Про вико-

ристання фондів бібліотек» [15]. Станом на 1 січня 1959 року книжкові фонди Бібліотеки, що входила до структури Української академії сільськогосподарських наук, налічували 300 тис. бібліотечних одиниць з усіх галузей сільського господарства України та його історії.

У 50-60-х роках минулого століття працівники бібліотеки багато уваги приділяли підготовці актуальних рекомендаційних бібліографічних покажчиків для аграрної науки і виробництва, зокрема, таких як «Мінеральні добрива України», «Вирощування сільськогосподарських рослин без ґрунту», «Досягнення науки і передового досвіду – сільському виробництву», а також бібліографічних покажчиків: «Г. М. Висоцький», «Вчені Харківщини – сільському і лісовому господарству» та ін.

У 1965–1969 роках бібліотека працює як Республіканська наукова сільськогосподарська бібліотека Міністерства сільського господарства УРСР.

У грудні 1970 року ЦНСГБ переїхала до Києва, хоча історія переїзду має нелегкий і досить тривалий часовий вимір довжиною в п'ятнадцять років.

Новим етапом академічного існування установи стало рішення про її підпорядкування новоствореному 16 січня 1970 року Південному відділенню ВАСГНІЛ [16]. Академічне існування для потреб аграрної науки тепер вже здійснює у всесоюзному вимірі під назвою, що вперше репрезентує її як національну скарбницю, а саме – Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української РСР.

Від травня 1971 року розпочинається нове життя колективу бібліотеки в столиці. У цей період остаточно формуються основні напрями бібліотечно-бібліографічної, інформаційної, масової, науково-методичної та науково-дослідної роботи, зміцнюється міжбібліотечна кооперація і координація. Багато уваги приділяється підготовці матеріалів для випуску поточних і тематичних бібліографічних покажчиків. Так, у 1973 році починає виходити бібліографічний покажчик «Генетика, селекція і насінництво сільськогосподарських культур», відновлено видання покажчика «Нові сільськогосподарські книги». Спільно з Державною республіканською бібліотекою ЦНСГБ видає ряд цінних для аграрної науки бібліографічних покажчиків, таких як «Племінна справа у тваринництві» (1975 р.),

«Підвищення родючості ґрунтів» (1976 р.), «Якість сільськогосподарської продукції і шляхи її підвищення» (1978 р.) та ін. Кількість читачів Бібліотеки збільшилася майже у 30 разів і досягла близько 15 тис.

Незаперечний позитивний вплив на подальший розвиток бібліотечної системи країни мали два основних документи: травнева постанова ЦК КПРС 1974 року «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі», в якій вказувалося на науково-інформаційний статус бібліотек, проведення науково-дослідної роботи з питань бібліотекознавства і бібліографії універсальними й галузевими науковими бібліотеками [17], та вересневий 1974 року наказ Міністерства сільського господарства УРСР «Про підвищення ролі сільськогосподарських бібліотек», в якому накреслено заходи з докорінного поліпшення діяльності сільськогосподарських бібліотек у галузі пропаганди досягнень науки і техніки та передового досвіду, оперативного забезпечення науково-технічною інформацією керівників і спеціалістів сільського господарства, працівників науки і освіти; зміцнення матеріально-технічної бази бібліотек, у т. ч. збільшення асигнування на придбання літератури, бібліотечного обладнання, засобів механізації, розширення площ бібліотек і, в першу чергу, республіканських наукових сільськогосподарських бібліотек [18]. Ці два документи сприяли переходу роботи сільськогосподарських бібліотек на новий якісний рівень у всесоюзному та республіканському масштабах. Однак, не всі заплановані заходи було втілено в життя, особливо щодо поліпшення матеріально-технічної бази бібліотек і забезпечення приміщеннями. ЦНСГБ так і залишилася у тісному, не пристосованому для задоволення запитів читачів приміщенні.

Взагалі, у 70-80-х роках минулого століття значно поліпшився стан справ із комплектуванням фондів, щорічно бібліотека одержувала понад 30 тис. вітчизняних та іноземних видань. У цей період удосконалюється довідково-бібліографічний апарат, провадяться інформаційно-масові заходи.

У 1988 році бібліотеці знову повертають статус «республіканської» – спочатку до 1991 року під егідою ПВ ВАСГНІЛ, а згодом, з отриманням Україною державності, вже у новоствореній Українській академії аграрних наук.

Після набуття Україною незалежності ЦНСГБ УААН активно включилась у діяльність з репрезентації інформаційно-бібліотечної галузевої діяльності на міжнародному рівні, зміцнюючи авторитет молодій державі і пропагуючи її найкращі надбання на ниві аграрної науки. Були підписані прямі угоди з головними сільськогосподарськими бібліотеками світу: США, Англії, Німеччини, Польщі, Чехії, Словаччини та ін.

Протягом 1994–2003 років Бібліотека функціонує у своїй першій академічній назві – Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека. Однак варто відмітити, що новий етап її діяльності як допоміжної науково-дослідної установи розпочався від 1998 року, коли вона з рішенням Президії УААН отримує відповідний статус.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2003 року, яка визначила статус ЦНСГБ УААН як «державної», офіційно узаконила її повноцінну наукову діяльність, а згідно з Указом Президента «Про надання Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України статусу національної» від 14 грудня 2012 року № 700/2012, враховуючи роль ДНСГБ НААН як провідного науково-інформаційного закладу у сфері аграрної науки, та з огляду на загальнодержавне і міжнародне визнання результатів її діяльності, – статус «національної» ще більше підсилює [19].

Шлях до сучасного загальнодержавного заслуженого визнання книгозбірні у фаховому середовищі України і світу розпочався від листопада 2000 року, коли рішенням Президії УААН отримав честь її очолити. Для цього якісно змінив пріоритети в її діяльності й розробив відповідну організаційну структуру, тим самим переорієнтувавши, до відповідних вимог Міністерства освіти і науки України, в повноцінну наукову установу категорії «А» за своєю суттю. Такому повною мірою сприяли ініційовані мною положення визначального генеруючого документа – постанови Президії УААН від 26 квітня 2001 року (протокол № 7) «Про виконання Указу Президента про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» [20]. На той час Указ другого Президента України від 22 березня 2000 року № 490 «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» націлював всі органи виконавчої влади, а також галузеві академії «...на підвищення ролі бібліотек у розбу-

дові держави, формуванні громадянського суспільства, посилення ефективності використання їх інформаційного потенціалу» [21]. Всебічно використавши даний підхід, зробив усе можливе, щоб очолювана мною Бібліотека організаційно та фінансово здійснила потужний крок у майбутнє через створення умов для цілої низки нових проблемних підходів у роботі репрезентативного характеру, відповідно згаданої вище постанови Президії УААН. На виконання її рішень серед інших заходів, на підставі поданого мною обґрунтування, при бібліотеці був створений Центр історії аграрної науки. Цей Центр став першим і до сьогодні єдиним на пострадянському просторі. Головна мета його появи передбачала проведення низки комплексних галузевих наукових досліджень, зокрема на своєму початковому пошуковому етапі, з проблеми «Започаткування, становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні» та організації підготовки відповідних фахівців вищої кваліфікації через відкрити при установі аспірантуру зі спеціальності: 07.00.07 – «історія науки й техніки» (історичні науки). Тим самим Бібліотека не просто удосконалила свою структуру, а й остаточно трансформувалась у повноцінний галузевий науково-інформаційний центр нових можливостей [22].

Аспірантуру було відкрито за рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України при ННСГБ НААН (наказ Міністерства освіти і науки України від 22 жовтня 2001 року № 695), яка плідно функціонує. Другу спеціальність 06.04.01 – історія сільськогосподарських наук (сільськогосподарські науки) відкрито, багато в чому за нашим обґрунтуванням і клопотанням, або точніше поновлено за наказом Міністерства освіти і науки України від 5 травня 2006 року № 353. Нещодавно, на жаль, спеціальність «історія сільськогосподарських наук» (сільськогосподарські науки) знову вилучено із переліку спеціальностей ДАК Міністерства освіти і науки України і введено як складову у спеціальність «історія науки й техніки». Докторантура при ННСГБ НААН працює з 2007 року відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 24 жовтня 2007 року № 945. На виконання низки відповідних постанов та наказів Президії ВАК України (нині ДАК МОН України) з 2004 року при нашій установі працює Спеціалізована вчена рада Д 26.373.01 по захисту дисертацій на

здобуття наукового ступеня доктора і кандидата історичних наук, на якій захищено 87 дисертацій. За час існування аспірантури та докторантури при бібліотеці її випускниками захищено 110 дисертацій.

Все перераховане, а також значні реальні здобутки на цій ниві, що отримали світове визнання, дають підстави перейменувати або підвищити статус Центру історії аграрної науки до Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН, що і відбулося відповідно до постанови Президії НААН «Про перейменування Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН в Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН» від 21 серпня 2013 р. (протокол № 14) [23]. Упродовж періоду функціонування Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки її співробітники опублікували 2255 наукових статей, 488 книг, з них 260 видань у різних серіях тощо [24].

Проаналізувавши багатогранну діяльність ННСГБ НААН на ниві галузевої історії за останні п'ятнадцять років, а саме від часу появи Центру історії аграрної науки у 2001 році й до сьогодні, можна умовно поділити її на два етапи: перший (2001–2010 рр.) – накопичувальний щодо знань про становлення та розвиток наймолодшої складової культури і природознавства – сільськогосподарської дослідної справи в Україні як галузі знань та організації із широким персоніфікованим наповненням і другий (2011 рр. і дотепер) – репрезентативно-проблемно-краєзнавчий.

Упродовж першого етапу вдалося створити потужний науковий потенціал установи. Сьогодні в ній працює 10 докторів та 28 кандидатів наук. За цей час виконано 39 науково-дослідних робіт, з яких 4 – фундаментального характеру, а 35 – прикладного. З них на замовлення ННЦ «Інститут землеробства НААН» – 1, ННЦ «Інститут механізації та електрифікації сільськогосподарства» НААН – 1, Міністерства аграрної політики та продовольства України – 13, Державного агентства водних ресурсів України – 1, Українського науково-дослідного інституту прогнозування та випробовування техніки та технологій для сільськогосподарського виробництва імені Леоніда Погорілого – 2, Національної академії аграрних наук України – 21 [25].

В інформаційному суспільстві європейського рівня, у яке прагнемо увійти, основною продуктивною силою є людський інтелект, наукова думка, досвід, знання. Усі ці якості дає навчання, яке має бути неперервним. Вирішення цього питання на базі нашої установи, передусім для потреб аграрної галузі, вирішується, як уже зазначалося, шляхом підготовки кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру та докторантуру. Крім того, здійснюється діяльність щодо поліпшення системи перманентного підвищення кваліфікації працівників бібліотек мережі, адже бібліотеки України позиціонують себе як культурологічні та просвітницькі інституції, що сприяють демократичним процесам, інформатизації суспільства, забезпечують права громадян на доступ до інформації та інтелектуальну свободу особистості. Ефективно реалізувати таку місію бібліотеки може лише високоосвічений фахівець із глибокими фаховими знаннями, який володіє надбаннями національної та світової культури, здатний до творчих нестандартних рішень.

Формувати професіонала бібліотечної справи покликана існуюча в Україні система підготовки та підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів відповідно до статей 1,4,29 Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу». До закладів, які беруть участь у цьому процесі, належить і ННСГБ НААН, діяльність якої в межах щорічних курсів підвищення кваліфікації спрямована на організацію піднесення кваліфікаційного рівня працівників бібліотек системи Національної академії аграрних наук України та Міністерства аграрної політики та продовольства України. Підвищення кваліфікації інформаційно-бібліотечних працівників здійснюється з урахуванням світових тенденцій розвитку науки, освіти, соціально-економічних, технологічних та соціокультурних змін. Від 2003 року при ННСГБ НААН підвищили кваліфікацію понад 500 працівників бібліотек мережі, зокрема протягом останніх п'яти років на курсах навчалися 403 особи, які одержали посвідчення встановленого державного зразка [26].

Важливе місце у діяльності установи займає «Фонд видань з сільськогосподарської тематики, випущених у XIX столітті» як складова частина основного фонду ННСГБ НААН. До нього входять рідкісні, особливо цінні документи виняткової історичної, наукової цінності, у яких

зафіксований розвиток аграрної науки, освіти та техніки протягом кількох століть. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1038-р свідоцтво № 117, серія АА, від 3 вересня 2009 року, Фонд внесено до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання з відповідним фінансуванням на його репрезентації. Кількісно він налічує 10 302 примірники вітчизняної літератури. Фонд видань з сільськогосподарської тематики, випущених у XIX столітті складається з колекцій вітчизняних та іноземних сільськогосподарських книг XIX століття (1802–1900 pp.) (3985), періодичних видань (75 назв, 9336 прим.) та 6 назв газет (966 прим.). Кількість іноземної літератури становить 644 примірники книг, 14 назв іноземних періодичних видань (384 прим.). У фонді 3 назви іноземних газет (182 прим.), у т.ч. виданих німецькою – два примірники і один примірник французькою мовою [27]. Продовжується дослідницька та організаційна робота оцифрування фонду видань сільськогосподарської тематики, випущених у XIX столітті. З метою їх збереження оцифровано 94 найцінніших документів; провадиться реставрація цінних і рідкісних книг; з метою створення страхового фонду документації мікрофільмовано 2 примірники видань (508 арк. формату А4); поповнюються Базис даних (БД): «Документи XIX ст.» та «Іноземна книга XIX ст.», що є складовими електронного ресурсу ННСГБ НААН «Електронний каталог «Украгротек»» [28], режим доступу: <http://dnsgb.com.ua/>, аналітичним розписом статей з періодичних видань XIX ст. Зазначимо, що формування інтегрованого електронного ресурсу власної генерації «Украгротек» [29], що став методичним і практичним фундаментом для формування електронної наукової сільськогосподарської бібліотеки (ЕНСГБ) [30], яка не має аналогів в Україні, оскільки відпрацьовано власний алгоритм механізму заснування, з мінімальними фінансовими витратами на її створення (інвестиційна складова), розпочалося у 2000 році. Презентація ЕНСГБ – політематичної бази даних розподілених електронних ресурсів, оцифрованих, запозичених та масивів нових надходжень власної генерації, відбулася 3 червня 2010 р. Додамо, що в бібліотеці працює локальна мережа, яка забезпечує ланцюгову автоматизацію всіх основних виробничих бібліотечних процесів – від комплектування документів і до електронної книго-

видачі за допомогою системи автоматизації бібліотек «Ірбіс».

Серед зазначених аспектів діяльності ННСГБ НААН як галузевий депозитарій сільськогосподарської та лісотехнічної літератури через Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки репрезентує результати досліджень в 13-ти біобібліографічних серіях, започаткованих установою від 1998 р.: «Академіки Національної академії аграрних наук України»; «Члени-кореспонденти Національної академії аграрних наук України»; «Іноземні члени Національної академії аграрних наук України»; «Землевпорядна наука»; «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; «Відомі вчені-природознавці та освітяни України»; «Академіки та члени-кореспонденти НАН України для сільського господарства»; «Іноземна сільськогосподарська книга у фондах ДНСГБ НААН та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю»; «Наукові історико-бібліографічні читання»; «Інформаційно-бібліографічні ресурси агропромислового виробництва України»; «Біобібліографія діячів науки, освіти, культури України»; «Науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні, біобібліографічні покажчики».

Успішною та інноваційно перспективною виявилася широка репрезентація іноземних видань на 35 мовах із 59 країн світу, що зберігає бібліотека та методично підпорядкована мережа, за допомогою посольств, акредитованих у столиці. Її результатом стало заснування у 2008 р. окремої бібліографічної серії «Іноземна сільськогосподарська книга у фондах Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю». На сьогодні в цій серії вийшло друком п'ять видань. Головне, що налагодження тісних взаємовигідних зв'язків із культурним блоком, наприклад Республіки Франції, дозволило отримати грант на підписку новітніх галузевих наукових журналів цієї країни та 300 нових книжкових видань, а також від німецьких колег. Крім того, Посольства Франції, Німеччини та Ізраїлю додатково виділили кошти на заміну застарілого обладнання читальної зали та запропонували реальну матеріальну допомогу на перспективу за іншими напрямками. Усе разом дало змогу репрезентувати можливості наших

фондів у цих країнах на новому рівні та стати другим культурним центром згаданих посольств у Києві [31].

В Україні та пострадянському галузевому просторі жодна із бібліотечних установ немає такого репертуару біобібліографічних серій.

Крім того, в ННСГБ НААН готуються і виходять друком різнопланові періодичні та продовжувані наукові видання. Зокрема, побачили світ 75 випусків єдиного в Україні такого типу видань у вигляді реферативного журналу «Агропромисловий комплекс України» та його спецвипусків, які призначені для задоволення потреб товаровиробників галузевої продукції різних форм власності; підготовлено 37 номерів електронного міжвідомчого тематичного наукового збірника «Історія науки і біографістика» (з 2006 року; режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua>, 33 випуски «Бюлетеня ННСГБ НААН» та 3 випуски «Календаря знаменних і пам'ятних дат в історії аграрної науки України», розпочатого у 2013 р. та ін. [32]. Усі ці напрацювання в цілому дозволяють не байдужим не тільки без політичних уподобань реконструювати розвиток організації галузевої науки від зародження до академічного статусу, а й на державному рівні позначити історичні віхи становлення Академії та її інституцій і повернути десятки забутих імен видатних учених-аграріїв, що улавили Україну в світовому вимірі.

Отже, другий етап в проблемно-краєзнавчому аспекті діяльності ННСГБ НААН фактично збігається у часі з появою Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН або його предтечі у вигляді Центру історії аграрної науки з 2001 р.

З цього часу за п'ятнадцять років розгорнулася активна репрезентація накопичених в межах Інституту результатів різнопланових досліджень у галузі історії сільськогосподарської дослідної справи України, яку можна розглядати як наступний генеруючий етап подальшого розвитку, особливо у форматі Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади), схваленого Постановою ВР України від 31 серпня 2015 року № 656-VIII <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/656-19> з обов'язкового формування регіональних пантеонів слави та Указу Президента України «Про декомунізацію назв» <http://tsn.ua/politika/poroshenko-pidpisav-zakon-pro-dekomunizaciyu-427540.html>, прийнятого 9 квітня 2015 року.

Таким чином, нині Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН на основі результатів проведених досліджень системно й послідовно підтримує реалізацію програми увічнення видатних постатей учених і інституцій, що словом і ділом прославили Україну у світовому вимірі через проведення наукових зібрань: конференцій, наукових читань, круглих столів, репрезентацію в засобах масової інформації та відкриття на їхню честь іменних меморіальних дошок, знаків тощо. Відзначенням 29 вересня 2015 року 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства через відповідну постанову Верховної Ради України від 11 лютого 2015 року № 184-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році», згідно з поданого нашою установою обґрунтування, стало першим кроком втілення напрацьованого через загальнодержавне визнання [33]. Що стосується святкування, то воно виявилось чи не найкращим за наповненням з усіх дат, які офіційно відзначалися минулого року. Головне, що Товариство після цього відновило свою благодійну працю для потреб аграрного сектору як Полтавщини, так і України, в першу чергу на чолі з Героєм України С. С. Антонцем з питань органічного землеробства.

До святкування 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства під егідою нашого Інституту побачила світ низка наукових видань: колективні роботи у вигляді трьох випусків у п'яти книгах «Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань)» [34] та праця – «Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів» [35], а також авторські: «Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді» [36] та дві наукові доповіді: «Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України» [37, 38]. Крім того, 28 травня 2015 року проведено X Всеукраїнську конференцію молодих учених та спеціалістів до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства [39].

Узагалі, за час існування Інституту проведено десять конференцій молодих учених і спеціалістів «Історія науки, освіти та техніки в Україні» та дев'ять читань, присвячених видатним українським вченим та практикам: О. А. Янати

(2001 р.), К. Г. Шіндлеру (2005 р.), М. М. Новикову (2008 р.), Д. М. Гродзинському (2011 р.), А. М. Гродзинському (2012 р.), В. С. Костенку (2013 р.), П. М. Ангеліній (2014 р.), К. І. Осьмаку (Осьмакову) (2014 р.), М. С. Слободянику (2015 р.) [40].

За 15 років діяльності ННСГБ НААН, за моєї ініціативи, в незалежній державі увіковічено на пантеонах слави не один десяток відомих у світі імен учених України та за авторські кошти відкрито ряд меморіальних дошок.

Зокрема, у 2011 році в Носівці (Чернігівська область) на головній будівлі місцевої дослідної станції відкрито дві меморіальні дошки – першому директорів, професору С. П. Кульжинському та видатному вченому аграрію світового значення, який майже двадцять років безпосередньо працював в установі – академіку АН СРСР та ВУАН К. К. Гедройцу [41]. У наступному році таке відбулося стосовно знакової постаті в історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в галузі агрономії, одному з кращих її методологів та істориків, директорів Полтавської дослідної станції професору В. І. Сазанову, на будівлях Полтавської дослідної станції та Полтавської державної аграрної академії. Згодом меморіальну дошку на честь видатного ученого-аграрія С. Ф. Третьякова встановлено на головному адміністративному будинку Полтавської дослідної станції, збудованому свого часу з його ініціативи та за його планом. Таку ж пам'ятку, присвячену члену-кореспонденту Всеукраїнської академії наук, професору В. О. Поггенполю, одному з фундаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, маємо на будівлі метеостанції Національного університету садівництва в Умані. Подібним чином вшановано постать відомого громадського й політичного діяча, знаного ученого-історика, уродженця Полтавщини В. С. Костенка. Його іменні дошки відкрито в с. Дернівка Баришівського району Київської області та в м. Полтава на будівлі, де він жив. Таку ж честь отримав професор Б. К. Єнкен – відомий учений-селекціонер, педагог, організатор суспільної агрономії та вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, який у 1926 р. працював професором у Маслівському сортонасінневному технікумі ім. К. А. Тимірязєва, а згодом – Маслівському інституті селекції і насінництва ім. К. А. Тимірязєва на головній будівлі технікуму (Черкаська область)

[42]. Відомому вченому-аграрію, громадському і державному діячеві, видатному організатору сільськогосподарської дослідної справи С. Л. Франкфурту та знаному ученому-аграрію, одному з організаторів сільськогосподарської дослідної справи на українських землях С. С. Тулайкову встановлено меморіальні дошки у Миронівському інституті пшениці ім. В. М. Ремесла НААН (Київська область) до століття цієї все-світньо відомої установи [43]. У 2014 році видатному вченому та організатору аграрного виробництва, першому директору Інституту зрошуваного землеробства НААН (м. Херсон) – К. І. Тархову, в межах урочистих заходів з нагоди 125-річчя з дня його заснування, відкрито дошку на фасаді установи [44].

У 2016 році відзначатимуться на державному рівні, відповідно до постанови Верховної Ради України від 2 лютого 2016 року № 971 «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» низка ювілеїв: вікові ювілеї організації Панфільської дослідної станції ННЦ «Інститут землеробства НААН», Дослідної станції лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН та 150-річчя від дня народження видатного вченого-агробіолога, професора С. Л. Франкфурта [45]. Маю сподівання, що до них прикладуться: 125-річчя з часу створення Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та 265-річчя від дня народження фундатора вітчиз-

няної аграрної освіти та галузевого дослідництва М. Г. Ліванова. Плануємо не зупинятися на вже зробленому і встановити за власні кошти меморіальні дошки на головних будівлях Панфільської дослідної станції та Лубенської дослідної станції лікарських рослин їх першим директором: відповідно П. В. Спесивцеву та П. І. Гавсевичу. Є бажання таким же чином вшанувати пам'ять С. Л. Франкфурта в ННЦ «Інститут землеробства» НААН.

Вважаємо, що поява так званого проблемно-краєзнавчого аспекту в діяльності ННСГБ НААН за останні п'ятнадцять років – закономірний еволюційний шлях подальшого розвитку повноцінної академічної наукової установи гуманітарного профілю в умовах євроінтеграційних процесів із її по-справжньому демократичними цінностями – шани попередникам за зроблене в ім'я майбутнього, а також доведення можновладцям про державну необхідність вивчення історії для запровадження кращого із минулого для потреб сьогодення.

З іншого боку, розглядаємо такий підхід як інноваційний, оскільки за рахунок цього реально впроваджується зроблене за багато років новітнє і воно стає затребуваним на місцях чи в регіонах, а отже – уможливорює започаткування нових наукових тем і, головне, – сприяє формуванню справжніх принципів національної свідомості.

Джерела та література

1. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, арк. 14.
2. Харьков // Украинская Советская энциклопедия / Глав. ред. УСЭ. – К.: 1985. – Т. 12 (функционализм – яшур). – Спр. 1 – С. 24.
3. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук: Путівник / УААН, Центр. наук. с.-г. б-ка; відп. за вип. Т.Ф. Дерлеменко; за ред. В.І. Силка. – К., 2002. – 28 с.
4. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, од. зб. 28.
5. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
6. Вергунов В. А. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення / В. А. Вергунов. – К.: Аграр. наука, 2007. – С. 14. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 20).
7. Вергунов В. А. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз // Нариси з історії природознавства і техніки. – 2005. – Вип. 45. – С. 167–182.
8. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 5, спр. 1353, арк. 345–347.
9. Попова М. Д. Краткая объяснительная записка о составе и состоянии библиотечных фондов ЦНСХБ на 1.1.1957 г., после переучета 1956 года, по работе ЦНСХБ. – ЦДАВО України, ф. 5024, оп. 1, спр. 157, арк. 12–17.
10. Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук : Зб. док-в і матеріалів / В. А. Вергунов, І. В. Гриник, З. П. Кірпаль, Н. І. Семчук, О. П. Решітнік, О. М. Пильгій; за наук. ред. В. А. Вергунова; під заг. ред. Ю. Ф. Мельника. – К.: Аграр. наука, 2006. – С. 13.
11. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.; худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – С. 333, 355.
12. Из сообщения Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщни-

ков «О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве» – о разграблении библиотек // ... сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1948. – С. 156.

13. Українська академія сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.): зб. документів і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Б. Щебетюк, Б. К. Супіханов, О. Б. Бакуменко; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 380 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 16).

14. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про організацію видавництва Української академії сільськогосподарських наук» // Закони та постанови УРСР. – 1958. – № 3. – С. 53.

15. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про використання книжкових фондів бібліотек» // Закони і постанови УРСР. – 1959. – № 1. – С. 10.

16. Вопросы Южного отделения Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук имени В.И. Ленина: Приказ №15, 16.01.1970 / М-во сельского хозяйства СССР. – ЦДАВО України, ф. 27, оп. 22, спр. 2036, арк. 7-10

17. Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі: Постанова ЦК КПРС (трав. 1974 р.) // Довідник бібліотекаря: керівні матеріали з питань бібліотечної роботи. – Х., 1977. – С. 29–32.

18. Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі: Постанова ЦК КПРС (трав. 1974 р.) // Довідник бібліотекаря: керівні матеріали з питань бібліотечної роботи. – Х., 1977. – С. 53–55.

19. Указ Президента № 700/2012 від 14 грудня 2012 року «Про надання Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України статусу національної» [Електронний ресурс]. Режим доступу: dns.gb.com.ua/2013-01-03_podii.html.

20. Постанова Президії УААН від 26 квітня 2001 року (протокол №7) «Про виконання Указу Президента про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України»

21. Вергунов В. А. Стан та перспективи інформаційно-бібліотечного забезпечення наукових досліджень в системі установ Української академії аграрних наук. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2008. – С. 22.

22. Постанова Президії УААН (протокол № 7 від 26 квітня 2001 року) «Про виконання Указу Президента про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України», додаток 2 // Бюлетень Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. – К., 2004. – Спец. вип. – С. 5–9.

23. Постанова Президії НААН України (протокол № 14 від 21 серпня 2013 р.) «Про перейменування Центру історії аграрної науки ННСГБ НААН в Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН. Звіт про діяльність ННСГБ НААН з виконання програми наукових досліджень «Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів» («Трансфер інновацій») в 2014–2015 рр., затверджений Загальними зборами Відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку НААН (28 січня 2016 рр.).

24. Звіт про діяльність ННСГБ НААН з виконання програми наукових досліджень «Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів» («Трансфер інновацій») в 2014–2015 рр., затверджений Загальними зборами Відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку НААН (28 січня 2016 рр.).

25. Коваленко С. Д. Науковий потенціал Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України: історія і сучасність / С. Д. Коваленко // Бюлетень Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2012. – Вип. 1. – С. 217.

26. Звіт про діяльність ННСГБ НААН з виконання програми наукових досліджень «Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів» («Трансфер інновацій») в 2014–2015 рр., затверджений Загальними зборами Відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку НААН (28 січня 2016 р.).

27. Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні: ретросп. наук.-доп. бібліогр. покажч. автореф. дис., вид. та публ., підготовлених у Центрі історії аграр. науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов; НААН, ДНСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 384 с. – (Кн. 50). – До 80-річчя від дня заснування НААН та 10-річчя Центру історії аграр. науки ДНСГБ НААН. – С. 31.

28. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір «Електронний каталог «Украгroteка» № 34180 від 20 07 2010.

29. Татарчук Л. М. Електронний каталог Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН: інструктивно-методичний посібник із створення, використання та розбудови віртуальної (цифрової) галузевої бібліотеки /Л. М. Татарчук; Укр. акад. аграр. наук, Держ. наук. с-г. б-ка; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2009. – 14 с.

30. Вергунов В. А. Електронна наукова сільськогосподарська бібліотека як аспект удосконалення системи інформаційно-бібліотечного обслуговування

АПВ в Україні: наукова доповідь /В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ.– Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013 – 24 с.

31. *Вергунов В. А.* Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України у галузевому інформаційному просторі ХХІ століття: завдання та шляхи інноваційного вирішення (до 90-річчя від дня створення ДНСГБ НААН): наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ДНСГБ. – К., 2012. – С. 19–20.

32. Звіт про діяльність ННСГБ НААН з виконання програми наукових досліджень «Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів» («Трансфер інновацій») в 2014–2015 рр., затверджений Загальними зборами Відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку НААН (28 січня 2016 р.)

33. Постанова Верховної Ради України № 184-VIII від 11.02.2015 року «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/184-19>

34. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / ННСГБ НААН; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 1. – 356 с. – (Кн. 78); *Полтавське товариство сільського господарства* (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.) / ННСГБ НААН; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 1. – 492 с. – (Кн. 79); *Полтавське товариство сільського господарства* (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / ННСГБ НААН; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 2. – 464 с. – (Кн. 79); *Полтавське товариство сільського господарства* (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / ННСГБ НААН; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 1. – 418 с. – (Кн. 80); *Полтавське товариство сільського господарства* (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / ННСГБ НААН; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 2. – 418 с. – (Кн. 80).

35. *Вергунов В. А.* Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів / автор вступ. слова В. П. Іванчик; уклад.: В. А. Вергунов, О. О. Черниш, Н. Б. Щебетюк; ННСГБ

НААН; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2014. – 176 с.

36. *Вергунов В. А.* Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії) / В. А. Вергунов; ННСГБ НААН. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 112 с. – (Кн. 85).

37. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К.: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 52 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 76).

38. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов; ННСГБ НААН. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 96 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 84).

39. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали Х Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 трав. 2015 р. / НААН, ННСГБ, Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. – Вінниця: ФОП «Корзун Д.Ю», 2015. – 396 с.; *Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. на пленер. засіданні та виступів переможців Х Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 трав. 2015 р.* / НААН, ННСГБ, Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця: ФОП «Корзун Д.Ю», 2015. – Ч. 2. – 113 с.

40. Професор Михайло Семенович Слободяник (1949–2015): збірка матеріалів з презентації біобібліогр. покажч., присвяч. пам'яті видатного вітчизняного вченого-бібліотекознавця, д-ра іст. наук, проф. / НААН, ННСГБ; уклад. Л. М. Татарчук, В. М. Товмаченко, О. П. Анікіна. – К., 2015. – 35 с. – (Читання 9).

41. Про відкриття меморіальних дошок С. П. Кульжинському та К. К. Гедройцу в Носівці: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dnsgb.com.ua/2011-12-16_podii.html.

42. Анікіна О. П. Відомий вітчизняний учений в галузі історії аграрної науки – член-кореспондент НААН В. А. Вергунов: з нагоди 55-річчя: [Електронний ресурс]. / О. П. Анікіна, Л. М. Татарчук // Історія науки і біографістика. – 2015. – № 2. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/2.pdf>.

43. Про відкриття меморіальних дошок С. Л. Франкфурту та С. С. Тулайкова в Миронівці: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dnsgb.com.ua/2012-10-09_podii.html.

44. Про відкриття меморіальної дошки К. І. Тархову в Інституті зрошувального землеробства НААН:

[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dnsgb.com.ua/2014-10-03_podii-institut-zemlerobstva.html.

45. Постанова Верховної Ради України № 971 від 2 лютого 2016 року «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/264263>.

References:

1. TsDAVO Ukrayiny, f. 1115, op. 1, ark. 14.
2. Har'kov // Ukrainskaja Sovetskaja jenciklopedija / Glav. red. USJe. – K.; 1985. – T. 12 (funkcionalizm – jashhur). – Spr. 1 – S. 24.
3. Tsentral'na naukova sil's'kohospodars'ka biblioteka Ukrayins'koyi akademiyi ahrarnykh nauk: Putivnyk / UAAN, Tsentr. nauk. s.-h. b-ka; vidp. za vyp. T.F. Derlemenko; za red. V.I. Sylka. – K., 2002. – 28 s.
4. TsDAVO Ukrayiny, f. 27, op. 2, od. zb. 28.
5. TsDAVO Ukrayiny, f. 1115, op. 1, spr. 1, ark. 14.
6. TsDAVO Ukrayiny, f. 1115, op. 1, ark. 14.
7. Har'kov // Ukrainskaja Sovetskaja jenciklopedija / Glav. red. USJe. – K.; 1985. – T. 12 (funkcionalizm – jashhur). – Spr. 1 – S. 24.
8. Tsentral'na naukova sil's'kohospodars'ka biblioteka Ukrayins'koyi akademiyi ahrarnykh nauk: Putivnyk / UAAN, Tsentr. nauk. s.-h. b-ka; vidp. za vyp. T.F. Derlemenko; za red. V.I. Sylka. – K., 2002. – 28 s.
9. TsDAVO Ukrayiny, f. 27, op. 2, od. zb. 28.
10. TsDAVO Ukrayiny, f. 1115, op. 1, spr. 1, ark. 14.
11. Verhunov V. A. Derzhavna naukova sil's'kohospodars'ka biblioteka UAAN: istoriya i s'ohodennya / V. A. Verhunov. – K.: Ahrar. nauka, 2007. – S. 14. – (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrarna nauka Ukrayiny v osobakh, dokumentakh, bibliohrafiyi». Kn. 20).
12. Verhunov V. A. Akademizatsiya vitchyznyanoi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy: istoryko-naukovyy analiz // Narysy z istoriyi pryrodnoznavstva i tekhniki. – 2005. – Vyp. 45. – S. 167–182.
13. TsDAVO Ukrayiny, f. 2, op. 5, spr. 1353, ark. 345–347.
14. Popova M. D. Kratkaja ob#jasnitel'naja zapiska o sostave i sostojanii biblioteknykh fondov CNSHB na 1.1.1957 g., posle pereucheta 1956 goda, po rabote CNSHB. – CDAVO Ukraїni, f. 5024, op. 1, spr. 157, ark. 12–17.
15. Vseukrayins'ka akademiya sil's'kohospodars'kykh nauk: Zb. dok-v i materialiv / V. A. Verhunov, I. V. Hrynyk, Z. P. Kirpal', N. I. Semchuk, O. P. Reshitnyk, O. M. Pyl'tyay; za nauk. red. V. A. Verhunova; pid zah. red. Yu. F. Mel'nyka. – K.: Ahrar. nauka, 2006. – S. 13.
16. Istoriya mista Kharkova XX stolittya / O. N. Yarmysh, S. I. Posokhov, A. I. Epshteyn ta in.; khudozh.-oformlyuvach I. V. Osypov. – Kh.: Folio; Zoloti storinky, 2004. – S. 333, 355.
17. Iz soobshhenija Chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii po ustanovleniju i rassledovaniju zlodejanij nemecko-fashistskih zahvatchikov i ih soobshhnikov «O razrushenijah i zverstvah, sovershennyh nemecko-fashistskimi zahvatchikami v g. Kieve» – o razgrablenii bibliotek // ... soobshhenij Chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii o zlodejanijah nemecko-fashistskih zahvatchikov. – M., 1948. – S. 156.
18. Ukrayins'ka akademiya sil's'kohospodars'kykh nauk (1956–1962 rr.): zb. dokumentiv i materialiv / UAAN, DNS-HB; ukklad.: V. A. Verhunov, N. B. Shechetjuk, B. K. Supikhanov, O. B. Bakumenko; pid zah. red. M. V. Zubtsya, Yu. F. Mel'nyka; nauk. red. V. A. Verhunov. – K., 2006. – 380 s. – (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrarna nauka Ukrayiny v osobakh, dokumentakh, bibliohrafiyi». Kn. 16).
19. Postanova Rady Ministriv URSS «Pro orhanizatsiyu vydavnytstva Ukrayins'koyi akademiyi sil's'kohospodars'kykh nauk» // Zakony ta postanovy URSS. – 1958. – # 3. – S. 53.
20. Postanova Rady Ministriv URSS «Pro vykorystannya knyzhkovykh fondiv bibliotek» // Zakony i postanovy URSS. – 1959. – # 1. – S. 10.
21. Voprosy Juzhnogo otdelenija Vsesojuznoj akademii sel'skohozyajstvennykh nauk imeni V.I. Lenina: Prikaz №15, 16.01.1970 / M-vo sel'skogo hozyajstva SSSR. – CDAVO Ukraїni, f. 27, op. 22, spr. 2036, ark. 7–10.
22. Pro pidvyshchennya roli bibliotek u komunistychnomu vykhovanni trudyashchykh i naukovu-tekhnichnomu prohresi: Postanova TsK KPRS (trav. 1974 r.) // Dovidnyk bibliotekarya: kerivni materialy z pytan' biblioteknoyi roboty. – Kh., 1977. – S. 29–32.
23. Pro pidvyshchennya roli bibliotek u komunistychnomu vykhovanni trudyashchykh i naukovu-tekhnichnomu prohresi: Postanova TsK KPRS (trav. 1974 r.) // Dovidnyk bibliotekarya: kerivni materialy z pytan' biblioteknoyi roboty. – Kh., 1977. – S. 53–55.
24. Ukaz Prezydenta # 700/2012 vid 14 hrudnya 2012 roku «Pro nadannya Derzhavniy naukoviy sil's'kohospodars'kiy bibliotetsi Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrayiny statusu natsional'noyi» [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: dnsgb.com.ua/2013-01-03_podii.html.

25. Postanova Prezydiyi UAAN vid 26 kvitnya 2001 roku (protokol #7) «Pro vykonannya Ukazu Prezydenta pro nevidkladni zakhody shchodo rozvytku bibliotek Ukrainy»

26. Verhunov V. A. Stan ta perspektyvy informat-siyno-bibliotechnoho zabezpechennya naukovykh doslidzhen' v systemi ustanov Ukrainy'skoyi akademiyi ahrarnykh nauk. - K.: NNTs «IAE», 2008. – S. 22.

27. Postanova Prezydiyi UAAN (protokol # 7 vid 26 kvitnya 2001 roku) «Pro vykonannya Ukazu Prezydenta pro nevidkladni zakhody shchodo rozvytku bibliotek Ukrainy», dodatok 2 // Byuleten' Derzhavnoyi naukovoï sil'skohospodars'koyi biblioteky NAAN. – K., 2004. – Cpets. vyp. – S. 5–9.

28. Postanova Prezydiyi NAAN Ukrainy (protokol # 14 vid 21 serpnia 2013 r.) «Pro pereymenuvannya Tsentru istoriyi ahrarnoyi nauky NNS·HB NAAN v Instytut istoriyi ahrarnoyi nauky, osvity ta tekhniki NNS·HB NAAN. Zvit pro diyal'nist' NNS·HB NAAN z vykonannya prohramy naukovykh doslidzhen' «Naukovi osnovy efektyvnoho vykorystannya innovatsiy v ahropromyslovomu vyrobnytstvi z urakhuvannyam zonal'nykh osoblyvostey rehioniv» («Transfer innovatsiy») v 2014–2015 rr., zatverdzhennyi Zahal'nymy zboramy Viddilennya naukovoï zabezpechennya innovatsiynoho rozvytku NAAN (28 sichnya 2016 rr.).

29. Zvit pro diyal'nist' NNS·HB NAAN z vykonannya prohramy naukovykh doslidzhen' «Naukovi osnovy efektyvnoho vykorystannya innovatsiy v ahropromyslovomu vyrobnytstvi z urakhuvannyam zonal'nykh osoblyvostey rehioniv» («Transfer innovatsiy») v 2014–2015 rr., zatverdzhennyi Zahal'nymy zboramy Viddilennya naukovoï zabezpechennya innovatsiynoho rozvytku NAAN (28 sichnya 2016 rr.).

30. Kovalenko S. D. Naukovyy potentsial Derzhavnoyi naukovoï sil'skohospodars'koyi biblioteky Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrainy: istoriya i suchasnist' / S. D. Kovalenko // Byuleten' Derzhavnoyi naukovoï sil'skohospodars'koyi biblioteky NAAN. – K.: FOP Korzun D. Yu., 2012. – Vyp. 1. – S. 217.

31. Zvit pro diyal'nist' NNS·HB NAAN z vykonannya prohramy naukovykh doslidzhen' «Naukovi osnovy efektyvnoho vykorystannya innovatsiy v ahropromyslovomu vyrobnytstvi z urakhuvannyam zonal'nykh osoblyvostey rehioniv» («Transfer innovatsiy») v 2014–2015 rr., zatverdzhennyi Zahal'nymy zboramy Viddilennya naukovoï zabezpechennya innovatsiynoho rozvytku NAAN (28 sichnya 2016 r.).

32. Verhunov V. A. Istoriya ahrarnoyi nauky, osvity i tekhniki v Ukraini: retrosp. nauk.-dop. bibliohr. pokazhch. avtoref. dys., vyd. ta publ., pidhotovlenykh u Tsentri istoriyi ahrar. nauky DNS·HB NAAN (2001–2011 rr.) / V. A. Verhunov; NAAN, DNS·HB; nauk. red. V. A. Verhunov. – K., 2011. – 384 s. – (Kn. 50). – Do

80-richchya vid dnya zasnuvannya NAAN ta 10-richchya Tsentru istoriyi ahrar. nauky DNS·HB NAAN. – S. 31.

33. Svidotstvo pro reyestratsiyu avtors'koho prava na tvir «Elektronnyy katalog «Ukrrohroteka» # 34180 vid 20. 07. 2010.

34. Tatarchuk L. M. Elektronnyy katalog Derzhavnoyi naukovoï sil'skohospodars'koyi biblioteky UAAN: instruktyvno-metodychnyy posibnyk iz stvorennia, vykorystannya ta rozbudovy virtual'noyi (tsyfrovoyi) haluzevoyi biblioteky / L. M. Tatarchuk; Ukr. akad. ahrar. nauk, Derzh. nauk. s-h. b-ka; nauk. red. V. A. Verhunov. – K., 2009. – 14 s.

35. Verhunov V. A. Elektronna naukova sil'skohospodars'ka biblioteka yak aspekt udoskonalennia systemy informat-siyno-bibliotechnoho obsluhovuvannya APV v Ukraini: naukova dopovid' / V. A. Verhunov; NAAN, NNS·HB. – Vinnytsya: TOV «Nilan-LTD», 2013 – 24 s.

36. Verhunov V. A. Derzhavna naukova sil'skohospodars'ka biblioteka Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrainy u haluzevomu informat-siynomu prostori KhKhI stolittia: zavrannia ta shlyakhy innovatsiynoho vyryshennia (do 90-richchya vid dnya stvorennia DNS·HB NAAN : nauk. dop. / V. A. Verhunov; NAAN, DNS·HB. – K., 2012. – S. 19–20.

37. Zvit pro diyal'nist' NNS·HB NAAN z vykonannya prohramy naukovykh doslidzhen' «Naukovi osnovy efektyvnoho vykorystannya innovatsiy v ahropromyslovomu vyrobnytstvi z urakhuvannyam zonal'nykh osoblyvostey rehioniv» («Transfer innovatsiy») v 2014–2015 rr., zatverdzhennyi Zahal'nymy zboramy Viddilennya naukovoï zabezpechennya innovatsiynoho rozvytku NAAN (28 sichnya 2016 r.).

38. Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy # 184-VIII vid 11.02.2015 roku «Pro vidznachennia pam'yatnykh dat i yuvileyiv u 2015 rotsi <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/184-19>

39. Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r.) / NNS·HB NAAN; uklad. V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; za zah. red. V. A. Verhunova. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – Vyp. 1. – 356 s. – (Kn. 78); Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r.) / NNS·HB NAAN; uklad. V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; za zah. red. V. A. Verhunova. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – Vyp. 2, ch. 1. – 492 s. – (Kn. 79); Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 24 sichnya 1888 r. po 18 serpnia 1893 r.) / NNS·HB NAAN; uklad. V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; za zah. red. V. A. Verhunova. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – Vyp. 2, ch. 2. – 464 s. – (Kn. 79); Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r.) / NNS·HB

NAAN; uklad. V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, N. M. Opara; za zah. red. V. A. Verhunova. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – Vyp. 3, ch. 1. – 418 s. – (Kn. 80); Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 14 bereznya 1901 r. po 22 hrudnya 1910 r.) / NNS·HB NAAN; uklad. V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, N. M. Opara; za zah. red. V. A. Verhunova. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – Vyp. 3, ch. 2. – 418 s. – (Kn. 80).

40. Verhunov V.A. Istoriya Poltav's'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva v biohrafyakh vyznachnykh chleniv / avtor vstup. slova V. P. Ivanchyk; uklad.: V. A. Verhunov, O. O. Chernysh, N. B. Shchebetyuk; NNS·HB NAAN; nauk. red. V. A. Verhunov. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2014. – 176 s.

41. Verhunov V. A. Vid Pohars'koho navchal'no-zrazkovoho hospodarstva do Hadyats'koyi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi stantsiyi, abo istoriya podarunku kuptsya V. V. Boyka poltav's'kiy hromadi (do 150-richchya Poltav's'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva ta 95-richchya Poltav's'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi) / V. A. Verhunov; NNS·HB NAAN. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – 112 s. – (Kn. 85).

42. Poltav's'komu tovarystvu sil's'koho hospodarstva – 150 rokiv: vikhy vydatnykh diyan' na blaho Ukrainy / V. A. Verhunov; NAAN, NNS·HB. – K.: TOV «Nilan-LTD», 2015. – 52 s. – (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrar. nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliohrafiyi»; kn. 76).

43. Poltav's'komu tovarystvu sil's'koho hospodarstva – 150 rokiv: vikhy vydatnykh diyan' na blaho Ukrainy / V. A. Verhunov; NNS·HB NAAN. – 2-he vyd., dop. i pererob. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – 96 s. – (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrar. nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliohrafiyi»; kn. 84).

44. Istoriya osvity, nauky i tekhniky v Ukraini: materialy X Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysvyach. 150-richchyu z chasu zasn. Poltav's'koho t-va sil. hosp-va, Kyiv, 28 trav. 2015 r. / NAAN, NNS·HB, Poltav's'ka derzh. ahrar. akad. [ta in.]; redkol.: V. A. Verhunov, O. P. Anikina, A. S. Bilotserkivs'ka [ta

in.]. – Vinnytsya: FOP «Korzun D.Yu», 2015. – 396 s.; Istoriya osvity, nauky i tekhniky v Ukraini: zb. dop. na plener. zasidanni ta vystupiv peremozhtsiv X Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysvyach. 150-richchyu z chasu zasn. Poltav's'koho t-va sil. hosp-va, Kyiv, 28 trav. 2015 r. / NAAN, NNS·HB, Poltav's'ka derzh. ahrar. akad. [ta in.]; uklad. V. A. Verhunov, O. P. Anikina, A. S. Bilotserkivs'ka [ta in.]; nauk. red. V. A. Verhunov. – Vinnytsya.: FOP «Korzun D.Yu», 2015. – Ch. 2. – 113 s.

45. Profesor Mykhaylo Semenovykh Slobodyanyk (1949–2015): zbirka materialiv z prezentatsiyi biobibliohr. pokazhch., prysvyach. pam'yati vydatnoho vitchyznyanoho vchenoho-bibliotekoznavtsya, d-ra ist. nauk, prof. / NAAN, NNS·HB; uklad. L. M. Tatarchuk, V. M. Tovmachenko, O. P. Anikina. – K., 2015. – 35 s. – (Chytannya 9).

46. Pro vidkryttya memorial'nykh doshok C. P. Kul'-zhyn's'komu ta K. K. Hedroytsu v Nosivtsi: [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://dnsgb.com.ua/2011-12-16_podii.html.

47. Anikina O. P. Vidomyy vitchyznyanyy uchenyy v haluzi istoriyi ahrarnoyi nauky – chlen-korespondent NAAN V.A. Verhunov: z nahody 55-richchya: [Elektronnyy resurs]. / O. P. Anikina, L. M. Tatarchuk // Istoriya nauky i biohrafistyka. – 2015. – # 2. – Rezhym dostupu: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/2.pdf>.

48. Pro vidkryttya memorial'nykh doshok S. L. Frankfurta ta S. S. Tulaykova v Myronivtsi: [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://dnsgb.com.ua/2012-10-09_podii.html.

49. Pro vidkryttya memorial'noyi doshky K. I. Tarkhovu v Instytuti zroshuvanoho zemlerobstva NAAN: [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: http://dnsgb.com.ua/2014-10-03_podii-institut-zemlerobstva.html.

50. Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy # 971 vid 2 lyutoho 2016 roku «Pro vidznachennya pam'yatnykh dat i yuvileyiv u 2016 rotsi»: [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.golos.com.ua/article/264263>

Новий доробок на ниві ніжинознавчих студій

Рец. на: Зозуля С.Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики: [Монографія] / С.Ю. Зозуля; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Північно-східне регіональне відділення. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 344 с.; іл.

Уже багато років у вітчизняній історіографії розвивається така перспективна галузь досліджень, як історична регіоналістика. Вивчення історії окремого регіону, міста чи навіть села створює дивовижний пізнавальний кристал, що доповнює строкату мозаїку наших уявлень про минуле. Звичайно, міста, що мають тривалу й багату на події історію, в першу чергу потребують такого детального вивчення. Серед таких визначних міст України важливе місце посідає і Ніжин, котрий став нещодавно головним об'єктом наукової монографії відомого пам'яткознавця та краєзнавця Сергія Юрійовича Зозулі.

Останній відзначився вже цілою низкою різноманітних публікацій, присвячених історії Ніжина, його пам'яткам і визначним персоналіям. В його творчому активі вже понад сотня публікацій різного плану, а також участь у кількох колективних монографіях. С.Ю. Зозуля постійний організатор і активний учасник міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференцій та інших наукових заходів у т.ч. з ніжинознавчої тематики.

Однак, зазначена вище праця стала першим, так би мовити, «сольним» проектом науковця. Хоча кропітка робота з його реалізації велася дослідником вже впродовж півтора десятиліття й проводилася в архівах, книгозбираннях і студіях безпосередньо на місці. Великою підмогою у здійсненні цього задуму для С.Ю. Зозулі стало те, що сам він є корінним ніжинцем, має давнє місцеве коріння, добре знає топографію рідного міста та його історичні традиції й особливості.

Не можна не погодитися зі словами чернігівського історика А.М. Острянка, відомого дослідника Ніжинської вищої школи, сказані ним у передмові

до цієї монографії: «Книга С.Ю. Зозулі – це спроба відкрити широкому загалу місто Ніжин як яскраву сторінку історії України з його історичними здобутками, пам'ятками, людьми-творцями його історії та літописцями його минушини» (с. 5).

Структурно монографія складається з трьох тематичних розділів: 1) «Історіографічний процес 1920-х – початку 1930-х років на теренах Ніжина»; 2) «Пам'яткоємне середовище Ніжина»; 3) «Ніжинські персоналії».

Перший розділ цієї праці присвячено одному з найяскравіших періодів у житті Ніжинської вищої школи, пов'язаному з періодом «розстріляного відродження» в українській культурі та науці. Автор докладно висвітлює процес відходу в цей час (добровільного – в силу віку та життєвих обставин чи при-

мусового – під тиском нової влади) від наукового життя кваліфікованих дореволюційних кадрів Ніжинського інституту, таких відомих істориків, як В.Г. Ляскоронський, М.М. Бережков, В.І. Резанов, І.Г. Турцевич. Натомість на зміну науковцям старшого покоління приходять представники нової генерації: М.Н. Петровський, М.Ф. Даденков, Є.А. Рихлік, К.Т. Штеппа, А.Г. Єршов, П.В. Одарченко й інші. Втім, доля цієї ніжинської плеяди, як і доля багатьох представників української інтелігенції в умовах сталінського тоталітарного терору, у більшості випадків виявилася доволі сумною. Проте тема репресій 1920–1930-х років у автора згадується побіжно. В контексті згаданих історіографічних студій аспект «великого розгрому» української історичної науки й фактично фізичного знищення яскравих представників Ніжинської вищої школи було б корисно розкрити більш ґрунтовно.

У другому розділі монографії, присвяченому вивченню історико-культурної спадщини Ніжина, розкривається чудове знання автором історичної топографії, місцевої топоніміки й бездоганне володіння фактографічним матеріалом. С.Ю. Зозуля показав себе майстерним знавцем архітектури старовинного Ніжина й фактично став одним з піонерів історичної некрополістики міста, створивши студії про поховання на території Ніжинського Благовіщенського монастиря, Троїцького, Грецького та Католицького (Польського) кладовищ. Окреме дослідження автор присвятив географії поховань представників родини Д.П. Де ля Фліза. Доля цієї особистості просто унікальна: офіцер наполеонівської армії, потрапивши в полон, осів в Україні, одружився з представницею славетного українського старшинського роду Маркевичів і відзначився низкою етнографічних студій з життя українців.

Прикметно й те, що С.Ю. Зозуля не обмежився лише історичними розвідками, але й підняв актуальну проблему руйнування культурної спадщини Ніжина, підкресливши потребу її захисту та збереження. Саме другий розділ став найбільш об'ємним і змістовним у всій монографії.

Останній, третій розділ автор присвятив ніжинським персоналіям. Його героями стали переважно ті люди, яких нині зазвичай прийнято іменувати «постатями другого плану». Серед цих діячів згадаємо родини Розенбаумів і Кушакевичів, а також відомих (і маловідомих) науковців М.Н. Петровського, В.А. Фесенка, Я.М. Колубовського, Г.А. Максимовича, І.Г. Турцевича, К.Т. Штеппу. До важливого внеску С.Ю. Зозулі слід віднести також введення до наукового обігу листування К.Т. Штеппи з І.Г. Турцевичем у 1930-х роках, знайдене автором в ході пошукових студій у Державному архіву Чернігівської області. Ці документи, доповнені докладними

коментарями дослідника, унаочнюють картини розвитку/«розгрому» української історичної науки того часу. Варто також зазначити, що автором було опубліковано також, знайдені ним у Центральному державному історичному архіві України в Києві кілька листів М.Н. Петровського до О.С. Грушевського за період 1926–1928 років.

Окремим і незначним за обсягом, але суттєвим за змістом структурним елементом даної монографії став складений С. Ю. Зозулею перелік нерухомих пам'яток культурної спадщини Ніжина, вміщений у додатку. До цього переліку увійшли 5 типів пам'яток: 1) пам'ятки археології; 2) пам'ятки містобудування; 3) пам'ятки архітектури; 4) пам'ятки історії; 5) пам'ятки монументального мистецтва. Кожен з цих типів пам'яток автором було поділено на чотири групи: а) національного значення; б) місцевого значення; в) втрачені; г) щойновиявлені. Також щодо кожної з пам'яток С.Ю. Зозулею було вказано адресу її місцезнаходження, а також назву документу, яким визначено її статус пам'ятки.

Справжньою родзинкою монографії С.Ю. Зозулі став багатий ілюстративний матеріал, створений власноруч автором і органічно вмонтований у канву своєї роботи. Це портрети основних постатей книги, фотографії пам'яток і місцевого ландшафту, картографічний матеріал тощо. Багато цих зображувальних документів були опубліковані вперше.

Отже, з-під пера С.Ю. Зозулі вийшов важливий і потрібний інтелектуальний продукт, який стане у нагоді не лише місцевим краєзнавцям-ніжинцям, але й суттєво заповнить прогалини у вітчизняному пам'яткознавстві, персоналістиці й студіях з української історіографії 1920–1930-х років. Хотілося б побажати автору творчої наснаги і натхнення для продовження своєї титанічної праці на благо рідного міста й усієї України.

Острівні монархії в гетьманському дипломатичному баченні міжвоєнної доби

Рец. на кн.: *Потульницький Володимир*. Дипломатія Павла Скоропадського (військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 рр.). – Харків: Акта, 2014. – 312 с.

Тема постатей В'ячеслава Липинського і гетьмана Павла Скоропадського та їх діяльності червоною ниткою проходить у багатьох публікаціях автора, написаних ще за радянських часів, розкрита у його докторській дисертації, захищеній у 1992 році та піднята у низці концептуальних статей і монографій, зокрема і у нещодавно опублікованій статті на сторінках «Українського історичного журналу» (див.: Потульницький В.А. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // *Український історичний журнал* 2014. – №. 1. – С. 4-20). Проте, якщо у радянські часи і на початку 1990-х років автор, виступивши піонером у дослідженні українського традиційного консерватизму, лише починав розробляти його історію та теорію, у пропонованій широкій громадськості книзі професор Потульницький В.А. виступає вже досить відомим в українському і зарубіжному науковому світі дослідником, озброєним матеріалами архівів і бібліотек Цюриха, Кельна, Праги, Відня, Токіо, Саппоро, Лондона й інших зарубіжних наукових центрів.

Передусім зазначу, що джерела, які використав автор, – унікальні. Серед них, окрім рідкісної фахової літератури німецькою і англійською мовами, архівних джерел, що свого часу перебували на спеціальному збереженні, слід назвати особливе джерело – особистий щоденник гетьмана Павла Скоропадського, який він вів в еміграції у період з 1919 по 1945 рік.

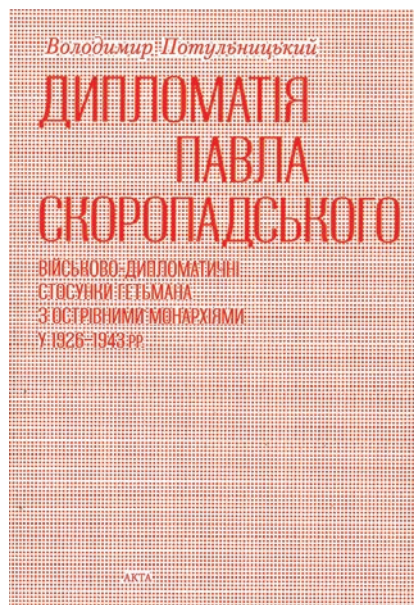
Висвітленню у монографії дипломатичних стосунків гетьмана з острівними монархіями передують цілком логічно вступна частина «Павло Скоропадський та острівні монархії в контексті

ідеології українського монархізму». Вона складається з двох розділів і присвячена розглядові теоретичних підвалин ідеології українського монархізму, розробленої в еміграції В'ячеславом Липинським та доповненої низкою положень, обґрунтованих самим гетьманом Павлом Скоропадським (с. 21-38). Тут В.А. Потульницький переконливо показує місце ідеології українського монархізму у типологічній структурі ідеології як

багаторівневого політичного конструкту. Також у цій частині відтворено взаємозв'язок ідеології, політики і науки в українській монархічній традиції ХХ століття, підсумовано досвід формування консервативної ідеології в Україні та в еміграції. Розкриваючи роль та місце острівних монархій та політичній спадщині ідеологів Другого Гетьманату (Української Держави 1918 р.) В'ячеслава Липинського та Осипа Назарука, автор монографії дає відповідь на питання, чому гетьман Павло Скоропадський, котрий знаходився під їхнім

впливом як ідеологів, виявив інтерес до встановлення політико-дипломатичних відносин саме з цими двома монархіями.

Друга, найбільша за обсягом, частина рецензованої монографії присвячена дослідженню дипломатичних стосунків Павла Скоропадського з представниками військових та політичних кіл Японської імперії. Ця частина складається з шести розділів і розпочинається розкриттям легалізації гетьманського руху на території Німеччини та факторів започаткування політичних відносин між гетьманом та Японською імперією. Тут досить цікаво, на мою думку, висвітлена гетьманська перспектива у контексті німецької політики реваншу і пошуку союзників

на базі «схожості органічного розвитку», з одного боку, та фактори вибудови гетьманом Павлом Скоропадським власної політики щодо Японської імперії, з іншого боку (с. 61-80). Аналізуючи владну політику Японської імперії у 1926-1943 рр., автор прагне показати надзвичайно цікавий феномен співпраці на політичному Олімпі далекосхідної держави членів дуумвірату за прем'єр-міністра Танаки і міністра іноземних справ Сідехари. Саме за часів урядування цього тандему, попри існуючі розходження між обома японськими політиками, став можливий політичний курс Японської імперії, який брав до уваги у своєму міжнародному баченні й український гетьманський чинник (с.81-95).

Досліджуючи безпосередньо політичні стосунки гетьмана Павла Скоропадського з японцями, В.А. Потульницький обґрунтовано виділяє у цих стосунках три етапи і дає власне авторське визначення кожному з них у залежності від інтенсивності, та, передусім, характеру вибудованих відносин. Автор визначає ознайомчий (1928-1929 рр.), підготовчий (1931-1941 рр.) та діловий (1941-1943 рр.) етапи співпраці гетьмана з японцями і із залученням широкого джерельного матеріалу досліджує всі три періоди відносин як цілісний комплекс відносин, який пройшов певну еволюцію від їх започаткування у 1928 р. до згорання у 1943 р. (с. 96-159). Досить цікавою сторінкою постає розкриття автором взаємовідносин, які склалися у Павла Скоропадського у 1943-1945 рр. з орієнталістом-початківцем, молодим гетьманцем, згодом славетним вченим Омеляном Прицаком у контексті зацікавлення гетьманом проблемами Криму і кримських татар.

Третя, остання частина монографії «Павло Скоропадський та дипломатичні стосунки з королівством Великобританії та Північної Ірландії» побудована за зовсім іншим планом, який відображає сутність стосунків гетьмана з європейською острівною монархією, котрі склалися на відміну від стосунків з Японською імперією дещо інакше. Ця частина включає у себе чотири розділи. Тут висвітлена підготовка Павлом Скоропадським підґрунтя до започаткування власних політичних стосунків з британським королівством у 1926-1931 рр. Ми знаходимо майже детективну історію з пошуком кандидатури посла гетьмана до Альбіону, на посаду якого розглядалися шість кандидатів, котрі з різних причин

були відхилені. Висвітлюються міркування гетьмана щодо цієї кандидатури і причини, чому, врешті-решт, був затверджений посланцем гетьмана саме Володимир Коростовець (с. 163-178).

У наступних розділах цієї частини аналізується феномен так званого взаємного дзеркала: трактування українськими гетьманцями, зокрема П. Скоропадським та В. Коростовцем, місця британської складової у власній політиці, з одного боку, і проблема України у британській науковій та політичній ретроспективі міжвоєнної доби в контексті вироблення ставлення до гетьманської проблеми, з іншого боку. Показана видавнича та інформаційно-пропагандистська діяльність В. Коростовця у Великобританії як посланця та представника українського монархізму, очолюваного колишнім гетьманом, його контакти з членами консервативної та ліберальної партій Великобританії, тематика його виступів на різноманітних зборах і в пресі тощо (с. 179-194). Це допомагає краще зрозуміти контекст розгортання відносин взаємодії з соціально-політичним довкіллям Великої Британії.

В.А. Потульницький виділяє основні етапи дослідження британськими науковцями та аналітиками проблеми історії України та переконливо показує феномен гетьманської України у плюралістичному баченні британської політики та дипломатії (с. 195-212). В останньому, дванадцятому розділі, автор досліджує характер та зміст підготовки гетьманом для переїзду до Англії свого сина Данила Скоропадського та сутність процесу інкорпорації гетьманича до справ консервативно-гетьманського руху у Великій Британії у 1939-1943 рр. Останній аналіз здійснено на тлі висвітлення суті та завдань перебування гетьманича у 1937-1938 рр. у США та Канаді, де на той час розгорнувся потужний консервативно-гетьманський рух (с. 213-232).

Професійно аналізуючи структуру та характер міжнародних відносин, котрі вибудовували обидві острівні монархії, автор звертається до висвітлення діяльності поважних політичних фігур, котрі відігравали у той час ключову роль у розвитку міжнародних відносин та аналізує сутнісні причини їхніх бачень на місце своєї країни у світовій політиці. Перед нами постають прем'єр-міністри Японії Танака і Хідекі, міністр іноземних справ імперії Сідехара, прем'єр-міністри Великобританії Балдвін і Ллойд-Джордж та їхні численні урядовці, політичні діячі з їхнього

довкілля. Аналізуючи відносини обох країн з еміграційним гетьманським рухом, уособленим гетьманом Павлом Скоропадським і його представниками в Англії та Маньчжурії, Потульницький В.А. присвячує низку розділів монографії спеціальним проблемам і спірним питанням, які відігравали важливу роль у взаємовідносинах гетьмана з військово-дипломатичними колами обох острівних монархій. Так, він звертається і до розкриття проблем гетьманського руху в США та Канаді, що уможливив надзвичайно цікаву подорож дипломатичного характеру, яку здійснив у 1937-1938 рр. до цих країн гетьманич Данило Скоропадський, розкриває перипетії і завдання цієї політичної акції.

Разом з тим до монографії можна було б висловити кілька зауважень. По-перше, дивно, чому автор не згадав у монографії книги відомого німецького дослідника діяльності Павла Скоропадського в еміграції професора Франка Гольчевського з Гамбурзького університету, зокрема його останню монографію (Golczewski Frank. *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn 2010. – 1085 S.). У своїх працях цей дослідник стверджує, що, перебуваючи в еміграції в Німеччині, «Гетьман, маріонетка німецького Генералітету з 1918 р., зберіг чинними старі зв'язки з колишніми окупантами і за це ними фінансувався», а В. Липинський у своїй монархічній теорії спадкового гетьманату розвивав «фашистсько-соціал-революційні ідеї» (Див.: Golczewski Frank. *Die ukrainische und die russische Emigration in Deutschland*, in.: *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941: Leben im europäischen Bürgerkrieg* /Hrsg. von Karl Schlögel. – Berlin 1995. – S. 81). Хоча ідеї цього німецького дослідника і носять негативне для відтворення історії гетьманської України оціночне судження і трактують на відміну від професора Потульницького В.А. гетьмана-емігранта не як стратега, спроможного організувати гетьманський рух на трьох континентах, а як маріонетку, висновки гамбурзького дослідника слід було якщо не заперечити, то, бодай, помістити у

книзі з відповідним авторським коментарем. Це слід було зробити ще й з того огляду, що професор Ф. Гольчевський є єдиним з німецьких дослідників, котрий аналізував на основі джерел гетьманську еміграцію і подав власне бачення і постатей Липинського та гетьмана Скоропадського й їхньої еміграційної діяльності.

По - друге, існує певна незбалансованість викладу матеріалу про відносини з цими двома острівними монархіями. І справа тут не лише у тому, що розглядові взаємовідносин гетьмана з Японією автор присвячує шість розділів, натомість аналізу аналогічних міжнародних стосунків Павла Скоропадського з Великобританією – лише три. Річ у тім, що у випадку з Японією і авторський аналіз є більш повним, і висновки більш чіткі й переконливі, оскільки використовуються численніші і доступніші джерела. Окрім того, тут професор Потульницький В.А. дає власну інтерпретацію розходжень і спільних позицій між членами найбільш стратегічно збалансованого у тодішній політиці Японії владного дуумвірату, який складався з прем'єр-міністра барона Танаки та міністра іноземних справ імперії Сідехари. Саме за часів урядування цього тандему Японія відкрила для себе гетьманський рух взагалі та його значення для своєї міжнародної політики, зокрема. Такої інтерпретації дещо бракує, коли йдеться про Велику Британію.

Вважаю, що нова монографія В.А. Потульницького є помітним явищем у історіографії української історії, зокрема міжнародної діяльності видатних її постатей, оскільки у ній на високому науковому рівні аналізується низка проблем історії України ХХ століття у її дипломатичному вимірі. Базована на новому архівному матеріалі, монографія відображає глибоке та розлоге знання Потульницьким В.А. проблеми, яка ним досліджується. Рекомендую її для ознайомлення науковцям, професійним дипломатам, викладачам, усім, хто цікавиться проблемами всесвітньої історії та міжнародних відносин.

До рідного припасти джерела

Рец. на: *Малюта Іван*. Роївня. Оповідки з Цибулівки і не тільки. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2015. – 344 с.

Поява на початку ХХІ століття ряду праць з історичного та літературного краєзнавства засвідчила потребу українців у відновленні національної пам'яті, родового коріння, утвердження себе в світі. Оригінальну книгу створив журналіст і письменник Іван Малюта, який впродовж майже півстоліття збирав-нагромаджував красенів дані – свідчення односельців, маловідомі народні пісні, бувальщини, звичаї, фразеологізми, діалектизми, а також архівні матеріали. Різноманітні епізоди з історії, культурних і духовних набутків рідного краю, зібрані допитливим автором, доповнено його цікавими розвідками топоніміки, окремих образів та рядків народнопоетичної творчості, поясненнями походження слів тощо.

Саме тому ця книга не лише краєзнавча, історична, але й фольклористична, мовознавча, родинознавча, людинолюбна.

У розділі «Із призамулених джерел» подано документальні матеріали з історії села Цибулівка Тростянецького району на Вінниччині – походження назви, дані про населення, земельні наділи, школу, церкви, млини, про «радянізацію» тощо. Надзвичайно цікава інформація в розділі «Із церковного архіву» (зокрема, «Сповідальні відомості Христо-Воздвиженської церкви с. Стара Цибулівка Ольгопільського повіту Подільської губернії за 1798-1842, 1843-1862, 1875-1888 рр.», «Опитна книга» за 1893 р.). Автор простежив власний родовід майже до сьомого коліна за двома лініями – батька і матері, розкрив маловідомі сторінки про місцевих шляхтичів («Доморощені дворяни»), священослужителів.

Зворушливі спогади про художника й письменника Гриця Волощука («Прозваний Зеком»). Зауважу: ці матеріали з історії українського дисидентського руху увійшли до попередньої книги Івана Малюти з назвою-покликом (чи назвою-закликом?) «Агов!» (2012 р.). А стаття «Чим завинили бершадські козаки?», свого часу опублікована в часописі «Народознавство», висвітлює проблему функціонування історичних

пісень у часі й просторі традиційної культури, порушує питання історичної правди, відновлення істини щодо шляхетності козаків-краян (пісня «Побережці»). У цій розвідці Іван Малюта виступив в амплуа допитливого фольклориста-дослідника, для якого «правда – справа честі» (с.102).

«Суголосся відлунь» – назва другого розділу, куди увійшло понад двадцять нарисів про односельців та пам'ятні місця Цибулівки і навколо неї, різноманітних статей з актуальних проблем сьогодення – передусім про повернення українцям історичної пам'яті, позбавлення комплексу меншовартості й бридких, принизливих означень «хохол», «малорос». Є тут спогади й свідчення про батька Трохима, про народних умільців. Про все написано переконливо, талановито. А короткий нарис «Чотири зойки однієї пташки» – це шедевр! Документальна розповідь про співочих сестер Антоню та Марію Куртів переростає в художню, до глибини душі вражають образи народної пісні з чотирма «Ой», як «чотирма зойками»:

Ой відв'язався кінь вороний,
Ой відв'язався та й утік.
Ой відказався мій миленький,
Ой відказався на весь вік.

Віриш авторові, який щиро зазначає, що малим хлопчиком любив бувати поміж дівчат і парубків, які «витанцьовували «Польку», «Кадриль» чи «Краков'як», і застигав у млосному щемі, коли зачинали козацьких пісень. Вочевидь, саме тоді генетично кодувалася моя душа на чисті джерела українського народного мистецтва» (с.138). «Чотири зойки однієї пташки» Івана Малюти за драматизмом і психологізмом нагадують мені оповідання Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном».

У розділі «Бувальщини» описано ремісників краю, а також всілякі історії-придбінки з життя селян. Тут автор розповідає специфічно, переважно через діалоги, іноді до зображення кумедних випадків залучає анекдоти, адже «сміх лікує».

Цикл студій у розділі «Невизнані слова» присвячено маловідомим лексемам, що їх не завше можна знайти в словниках української мови. Іван Малюта уважний до народного колоритного слова, надто до того, що в пісні чи назві предмета, виробу. Пізнавальне значення цих коротких мовознавчих розвідок безперечно, бо слова-назви пояснюються через контекст побутування. От, скажімо, такі слова, як букша, рихва, пішорка, гесик, черех, чара, джар, гониця, блискач... Чи всім відомо, що означають вони? Чимало пояснень наведених слів знайдемо в статтях «Лише навколо воза», «Якщо змінити наголос», «Не цурайтеся «Дівки Явдошки...». До розгадки архаїчного рефрену», «Була колись гониця», «Блисни, блискаче» та ін.

Останні два розділи висвітлюють трагічні події з історії України, рідного краю: «З облоги голодом», «Свідчення без примусу».

У післямові «Чим серце заспокоїться» з почуттям виконаного обов'язку автор констатує: «...Далеко не все, що було у моїх задумах, стало на папері. Але головне звершилося. І душа сповнена тепер радістю особливого спокою і піднесення».

Отож книга Івана Малюти «Роївня» – талановитий літопис Поділля, України, багатьох родин і власної, своєрідний заклик до рідного припасти джерела...

Життя села Любитове

Рец. на: *Кремень Василь*. Любитове – моє рідне село / Василь Кремень. – К.: Грамота, 2015. – 320 с.

Лелека, бусол, бузько, черногуз, боцюн, гайстер – як тільки українці не називають біло-сірих птахів, що мешкають в українських селах і, як правило, гніздяться біля людських осель. Лелека – символ богині Зорі, символ поваги до батьків, батьківщини, історичного минулого. Мабуть, не випадково і з таких мотивів як любов до своєї малої Батьківщини, родини, батьківської хати Василь Григорович Кремень на обкладинці власної книги про рідне йому село Любитове розмістив фото лелек.

Для усіх нас найтепліші, найпам'ятніші спогади дитинства і юності, спогади про батьківську хату, родинне тепло, місця де ми зростали, бавились, де формувався наш характер та світогляд. Українці за своєю природою є селянською нацією, у селі знаходиться наш генетичний код і про історію села, особливості і традиції селянського життя ми не маємо права забути. В умовах сучасних трансформацій і складних часів українське село потребує не тільки матеріально-технічної підтримки та відповідної уваги держави, але й вимагає щоб кожен подбав про збереження і відтворення його історії, традиційних селянських цінностей, високоморальної побутової культури. Адже з втратою традиційних цінностей селянин просто-на-просто перетворюється у сільського жителя без чітких моральних установок, власної ідентичності, гармонії, щастя і простої радощі від результатів своєї праці.

Василь Григорович з козацького роду Кременів будучи відомим державним, освітянським, науковим і громадським діячем завжди піклується про розвиток рідної йому Сумщини, допомагає землякам, відвідує більшість громадських і культурних заходів, що відбуваються у наближених до його села райцентрах –

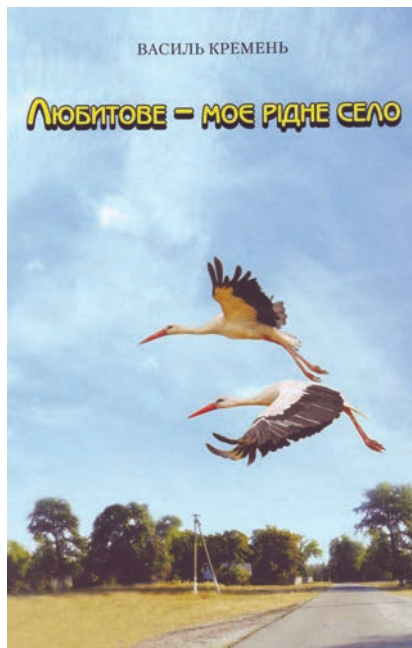
Конотопі та Кролевці, але найпильніша його увага прикута до Любитового. Як він сам відмічає, рідне село – це розрада його душі, де б він не був, де б не відпочивав, але настає час коли хочеться одного – насолодитися тишею зоряних любитовських ночей, набратися сил від рідної землі, відпочити від суєти великого міста.

Для того аби описати заслуги, досягнення та чесноти цієї ЛЮДИНИ у нас не вистачить ні слів, ні друкарського об'єму рецензії, але на одній добрій справі, яка належить його перу ми все ж зупинимось...

Мова йде про результат його багаторічних джерелознавчих пошуків, глибоких роздумів, упорядкування спогадів та занурень у емоційний і насичений враженнями світ раннього дитинства, юності, студентських та молодечих років, що, врешті-решт, втілилися у науково-популярний історико-краєзнавчий нарис «Любитове – моє рідне село».

Василь Григорович автор понад ста фундаментальних наукових праць, автор багатьох підручників з філософії, політології, педагогіки, але, як він зізнався на одній із презентацій, написати історію власного села та роду він планував ще з юності, коли і гадки не мав як у подальшому складеться його доля, а його професійна діяльність буде тісно пов'язана із продукуванням наукових знань, опікою над розвитком вітчизняної освіти і педагогіки.

За джерельним наповненням, структурою текстових частин, поясненням багатьох загальних і місцевих історичних фактів, процесів книга Василя Григоровича «Любитове – моє рідне село» у повній мірі може вважатися ґрунтовним історико-краєзнавчим дослідженням, яке, до речі, було високо оцінене головою Національної спілки краєзнавців України член-корес-

пондентом НАН України О.П. Ресентом. Автор використав величезну кількість оригінальних документів із фондів центральних і обласних архівів України, опублікованих археографічних і статистичних матеріалів, записаних спогадів родичів, односельчан. Оповідь про багатовікову і насичену цікавими подіями історію села Любитове надзвичайно легко читати. До того ж текст щільно засіяний авторськими спогадами та переживаннями, оригінальними думками, легким гумором, описом курйозних ситуацій як з часів дитинства і юності, так і періоду, що був пов'язаний з урядовою, державною службою. Василь Григорович у своїй книзі згадує про спілкування і зустрічі з відомими освітянами, артистами, митцями, політиками. Трапляються сюжети про різні життєві і службові ситуації, де дійовими особами виступали перші особи держави – Леонід Данилович Кучма, Віктор Андрійович Ющенко.

Перша та друга частини книги присвячені висвітленню історії Сумської області, Кролевецького та Конотопського районів. Адже важко уявити історію села без загальної характеристики регіону, в якому воно розташовано. Північно-Східна частина України, зокрема Сумщина, завжди вважалася пограниччям, де перетиналися кордони різних цивілізацій, державних утворень з різним політичним режимом, національними та ментальними рисами. Сам це, відзначає автор, вплинуло на менталітет жителів області та проявилось у бажанні вільно жити та з превеликим задоволенням займатися працею на землі.

Опрацювавши спеціальні статті археологів, отримавши відповідні роз'яснення від учених-фахівців, автор деталізовано і надзвичайно цікаво, розписав особливості життя людей присеймівських країв у дописемний період історії України, у давньоруську добу. Цілком очевидним, що сумські чорноземи, густі і заселені ділинами ліси здавна приваблювали людей. Тому й не дивно з місцем де любо жити і пов'язує походження назви села у якому народився Василь Григорович.

Козацька сторінка історії села Любитове, яке XVII–XVIII ст. у гетьманських універсалах значилося як козацька слобідка, також отримала повноцінне висвітлення. Зі сторінок відповідного підрозділу видно, що любитовці були активними учасниками подій Національно-визвольної бо-

ротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1657), впроваджували передові досягнення тогочасної агрокультури і тваринництва у господарське життя, займалися підприємницькою діяльністю, візницьким промыслом, торгували на ярмарках, віддавали належне Богові та християнським обителям. Василь Григорович міцно пов'язав і переплів в одну сюжетну лінію давні перекази та легенди з виявленими за архівними документами фактами. Так, ним було показано особливості повсякденного господарського життя, дозвілля, освітнього і культурного рівня селян і козаків Любитового, простежено динаміку розвитку населеного пункту, зростання чисельності його жителів, є окремі згадки про селянські і козацькі родини XVII–XVIII ст.

Надзвичайно цікавою є оповідь про імперські часи в історії села, появу нових культурних тенденцій, майнові розшарування, характер взаємовідносин між селянами і козаками Любитового, зміни у повсякденному житті, перебудові вулиць, ущільненню забудови, заснуванні хуторів. Захоплений історію свого села, Василь Григорович навіть віднайшов в архівах давні креслення зруйнованої у радянські часи Свято-Троїцької церкви, описав закріплену за нею власність, особливості функціонування парафії на початку XX ст.

Ситуацію у селі у 1917–1921 рр. автор характеризує як особливу. Незважаючи на громадське протистояння, що точилося в Україні у добу Національної революції у Любитові було все відносно спокійно, щоправда, органи радянської влади тут було встановлено раніше ніж по всій Україні. Насиченим на події, господарську, громадсько-культурну діяльність був період 1921–1928 рр. Автор книги наголошує, що більшовицька «Нова економічна політика» була позитивно сприйнята односельчанами, а про переваги НЕПу неодноразово згадував і його дід Мусій Кремень.

Зі спогадів односельчан, деяких архівних матеріалів оживає нелегка історія періоду колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Не оминуло лихоліття і родину Василя Григоровича, дехто з його родичів були зараховані до куркулів та були позбавленні всього нажитого тяжкою працею майна.

З характерною для державного діяча і науковця увагою відтворена воєнна і повоєнна іс-

торія села Любитове, здійснено спробу подати цей період через долі людей-фронтовиків, удів, осиротілих дітей, чоловіків, що працювали на відбудах та тилу. Варто відмітити і складено таблицю загиблих уродженців с. Любитового на фронтах німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Звісно, через уривчастість даних вона може хибувати на неточності, відсутність деяких відомостей, але ця інформація на 10 сторінках вкрай важлива для оцінки втрат, що їх понесло село.

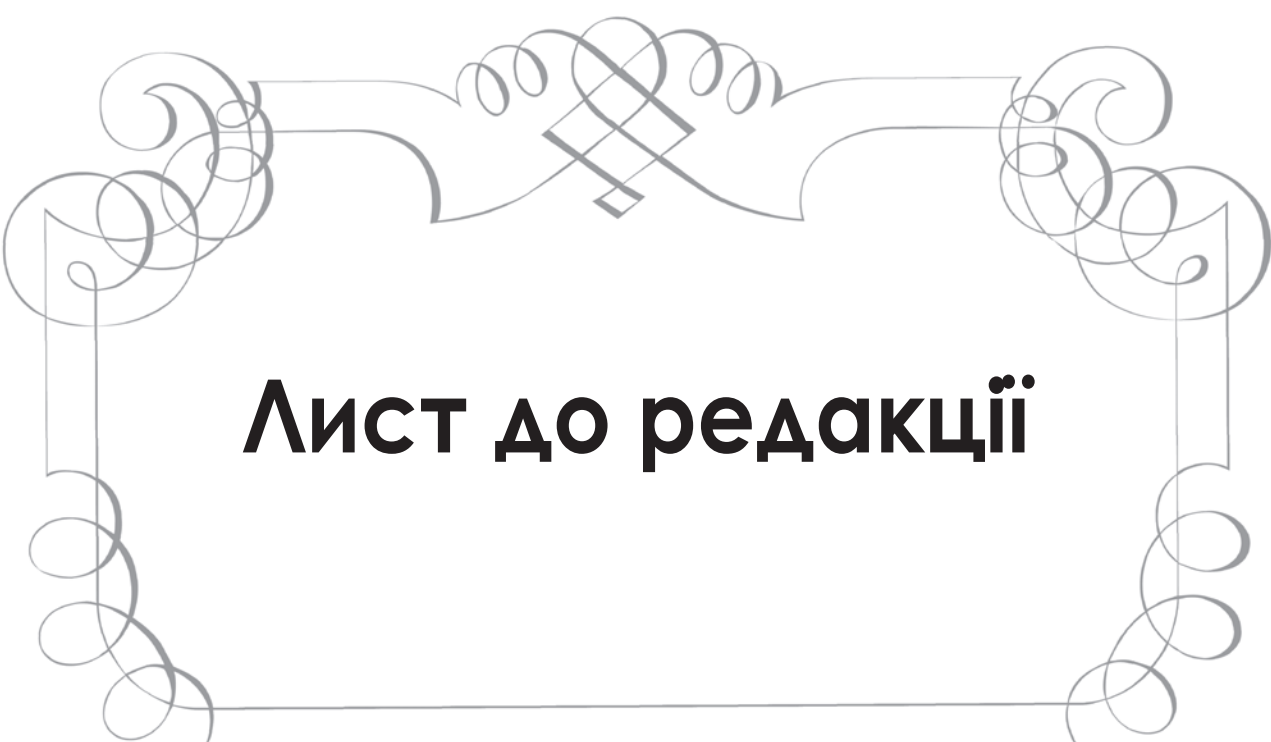
У висвітленні періоду 1960–1980-х рр. значно зростає частка власне авторських спогадів, споминів родичів, друзів родини. Звернення до таких джерел не применшує об'єктивності, адже власні історії були підтвердженні відповідними офіційними і статистичними документами з Державного архіву Сумської області. Як і сам справедливо зазначає Василь Григорович: «Значну увагу присвячено висвітленню періоду головування у колгоспі «Українець» мого батька, Григорія Мусійовича. Про цей період я знаю не лише з архівних матеріалів. Це спогади мого дитинства та юності. І я прагнув показати, як жила і працювала, родина голови колгоспу в 1960–1970-х рр., якими були щоденні турботи моїх односельчан-колгоспників. Життя села Любитове і функціонування колгоспу «Українець» протягом усього радянського періоду були нерозривно

пов'язаними. Будівництво інфраструктурних об'єктів, доріг, культурно-масові та спортивні заходи, організація свят односельчан – все це залежало від здобутків щоденної, часом виснажливої праці всіх членів колгоспу».

Окремо варто відзначити у книзі частину, де відтворено історію роду Кременів, здійснений поколінний розпис (загалом десять поколінь), згадані всі його представники: від тих, що жили у XVIII–XIX ст. до тих, яким ще належить продовжити розростання родинного дерева.

Не забув Василь Григорович у своїй книзі, наскільки це було можливо, розповісти про односельців, їхні родини, долі осіб близьких його серцю.

Загалом, книга про рідне село вийшла надзвичайно вдалою, змістовною, насиченою цікавим фактологічним матеріалом, загальним осмисленням багатовікової історії України, що відобразилася на прикладі конкретного села. До цієї книги про село Любитове в енциклопедичних виданнях було надзвичайно мало інформації, а тепер земляки Василя Григоровича та усі зацікавлені історією мають змогу дізнатися про рідний край, місце де народився і зростав відомий український державний і науково-освітнянський діяч, патріот України та рідної Сумщини.

Лист до редакції

Знущення над історією (про фільм «Берестечко. Битва за Україну»)

Нещодавно вийшов фільм про Берестецьку битву 1651 року (автор ідеї Петро Опанасюк, режисер Андрій Смусь, оповідач Валентин Дем'янів (він основний у цьому колективі)). Нібито добра справа, але після перегляду думаєш: що це? Жарт, хвора маячня? Автори пропонують нібито нове бачення битви, гостро дорікають попереднім історикам за «вигадки, підтасовки фактів». Внаслідок цього історія України як мінімум XVI-XVII ст. начебто злісно викривлялася та замовчувалася ворогами України, ставала «заштампованою», а історики нібито не хочуть знати нічого нового і сліпо йдуть за фальсифікаторами. Отже, Берестецька битва, як твердять автори, не була поразкою козаків, бо на другому її етапі (Мізоч) козаки розгромили ворога; Хмельницький нібито був не героєм України і гетьманом, а зрадником і «посильним» при козацькому штабі; Україна була не колонією Польщі в ті часи, а незалежною державою; акції Косинського, Наливайка, Трясила, Остряниці були не козацькими повстаннями, а лише якимись магнатськими бунтами і т. д., і т. п. Тут же звинувачення в тому, що «заштампований виклад» історії України виник внаслідок дій її ворогів, які нібито нищили історичні джерела, і називаються імена перших фальсифікаторів (Освенцім, Пасторій, Коялович). Що ж Пасторій і Коялович дійсно писали на замовлення короля, але Освенцім був тільки переписувачем джерел (завдяки цьому вони збереглися). А як бути з іншими польськими хроністами, які критично або навіть вороже ставилися до Яна-Казимира (скажімо з Грондським)? Як бути з італійцем Віміною, німцем Далераком, шведом Маєром, фризом Вердумом, анонімними авторами німецької хроніки «Театр Європи», донесеннями московських послів і багатьма іншими? Як врешті бути з Павлом Халебським, сином православного антиохійського патріарха Макарія, який жив у сирійському місті Халебі (Алеппо) на території ворожої Речі Посполитій Османської імперії або з кримськотатарським літописцем Мехмед Гаджі Сенаєм? А як бути з українськими літописами (нагадаю основні: Самовидця,

Грабянки, Величка, Дворецького, Софоновича, Львівський літопис і т. д.). Невже й вони писалися на замовлення єзуїтів та магнатів? А український фольклор з його циклом козацьких пісень? Невже він творився під диктовку єзуїтів та магнатів? Врешті і сьогодні існують мільйони сторінок архівних документів. Можна підробити чи сфальсифікувати кілька рукописів, але десятки тисяч?! І навіщо? Щоб сховати від прийдешніх поколінь битву під Мізочем, яку вигадав інженер-будівельник Валентин Дем'янів?

Чимало писалося про козацькі визвольні повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., не кажучи про Національно-визвольну війну 1648-1658 рр. Тільки українська історіографія має сотні робіт на цю тему, серед яких вирізняються постаті таких видатних авторів як В. Антонович, М. Костомаров, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Т. Мацьків, Я. Дашкевич та ряд інших. Невже творці фільму не читали їхніх праць? А якщо читали, то де вичитали те, що викладають у фільмі та своїх висновках? Якщо ж з чимось незгодні, то будь ласка напишіть про це в журналах, книгах. Важко цього вимагати хіба що від режисера фільму А. Смуся. Для кіношника історія лише одяг для його фантазій, вони часто плутають історію з художнім вимислом. Як казав Олександр Дюма: «історія – це гвіздки, на який я чіпляю свою картину». Але все ж Дюма притримувався загальноісторичної канви і прекрасно розумів, що історія і художня література – різні речі. Тут же постійно підкреслюється, що фільм ґрунтується на фактах, все викладене у фільмі подається як істина, і не наводиться жодного (!) факту, а пропонується лише «логіка та системний аналіз».

Але при бажанні можна фантазувати про будь-яку подію чи епоху світової історії! Взяти наприклад Другу світову війну. Як вам подобається така конструкція: Німеччина в союзі з Англією громилла Францію, СРСР разом з Японією громив США. Мужній Люксембург стримував навалу нацистів протягом всієї війни. Врешті союзники розсварилися і тому війна скінчилася капітуляцією Німеччини та Японії. Можна до-

дати, що Черчілль був зрадником, а замість нього англійським урядом керував Чемберлен, а замість Сталіна орудував його двійник, а останній в усьому слухався вказівок Берії. На додачу можна заперечити існування битви на Курській дузі, а замість неї розписати якусь битву під якоюсь Піпідувкою. Скажете маячня. А я скажу, що до таких висновків мене привели власні «логіка та системний аналіз», аналіз таких історичних «джерел» як сни, дуже й дуже глибокі дослідження, а хто не вірить – той не розуміє сучасних тенденцій в історичній науці, замовчує те, що було насправді, сліпо йде за фальсифікаторами і взагалі не патріот. Правда, Друга світова війна була відносно недавно, ще живі люди, які її пам'ятають і тому такий кунштюк з її історією складно перевірити. А коли візьмемо козацькі часи, а ще краще часи дулібів чи взагалі доісторичні, то там уже можна розгулятися по повній, без особливого ризику бути схопленим за руку.

Повернемося до Берестецької битви та козацьких часів. Про боротьбу українського народу проти іноземних загарбників свідчать тисячі джерел. Причому джерел, які походять з різних таборів, з держав, яким не було ніякого сенсу замовчувати Берестецьку битву, бо вони ворогували з Польщею і були протестантськими (вже й не говоримо про православні, мусульманські, чи буддистські держави), отже в них не було єзуїтів. Велика увага авторів фільму приділяється переможній битві під Мізочем (нібито другий етап Берестецької битви) та засідки під Зеленим Дубом. За останні кілька років я видав 4 томи джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., в т.ч. том 2, присвячений насамперед Берестецькій битві, і у виданих мною документах взагалі немає жодної згадки про Мізоч. Може мені не пощастило з архівними пошуками. беру фундаментальні видання джерел за останні 100 років. Жодної згадки! Теоретично можна припустити, що під Мізочем була якась сутичка (таких були сотні, якщо не тисячі, в різних місцях України), але ні про яку значну битву під Мізочем не може бути й мови! Якщо й робиться висновок про БИТВУ, а не дрібну сутичку, тоді треба це підкріпити свідченнями джерелам. Бажано б розкопати могили під Мізочем (якщо вони є) і довести, що вони козацькі і що відносяться до липня 1651 р., тоді принаймні можна твердити, що там був якийсь бій. А якщо бахнути в дзвони, не подивившись

у святці, то можна тільки зганьбитися. Тим то історія відрізняється від наукової фантастики, що всі твердження мусять базуватися на міцному джерельному фундаменті, які можна будь-кому перевірити. А так ляпнути щось «от ветра главы», то це вже буде навіть не наукова фантастика, а побрехеньки гідні барона Мюнхаузена.

Елементарна неосвіченість авторів вилазить чи не на кожному кроці. Наприклад, твердиться, що Хмельницький в юності навчався у єзуїтів (в єзуїтському колегіумі) і робиться висновок, що звідти Хмельницький набрався хитрощів і став польським резидентом (шпигуном), ще й видав Яну Казимиру план дій козаків у битві. Дійсно, єзуїти сприяли окатоличенню частини української молоді (наприклад Ярема Вишневецький), але ж не всієї! Католицьку освіту здобували і ряд православних митрополитів та єпископів (для прикладу: Феофан Прокопович), за зразком єзуїтського колегіуму була сформована св. Петром Могилою Києво-Могилянська Академія, та хіба вони відступили від православ'я? Той же Хмельницький нещадно викорінював єзуїтів в Україні. То це свідчить про його схильність до католицизму? А звідки автори взяли, що Хмельницький не був захоплений кримським ханом у полон, а був шпигуном і втік не куди-небудь, а в Московію? А звідки взято, що він не керував козацьким військом у переможних битвах на Жовтих Водах, під Корсунем, Збаражем? Що не був гетьманом? Можна ставити йому в провину деякі помилки у проведенні військових дій у 1648 р. чи в соціальній політиці (а в якого історичного діяча нема помилок?), але не вважати його гетьманом, ігнорувати його роль у перемогах українського війська, звинувачувати в шпигунстві, це просто паплюження славного імені гетьмана, який відродив Українську державу (а цього між іншим не вдалося зробити його попередникам – гетьманам Сагайдачному, Кішці, Голубу, Павлюку та іншим).

Навіть школярам відомо, що брацлавський полковник Данило Нечай загинув в ході бою під Красним 20 лютого 1651 р. Як же він міг брати участь у Берестецькій битві, яка мала місце через півроку, наприкінці червня-першій половині липня 1651 р.? Може встав з могили? Це дійсно «відкриття», якого досі не знала світова наука! Таких «перлів» вистачає у фільмі.

Полковника Івана Богуна шанували навіть польські шовіністи (Сенкевич). В українській же

історіографії до нього ставилися з особливим пієтетом. Тому некоректно дорікати українським історикам за те, що вони нібито принижують козацького полковника. Богун дійсно відігравав велику роль у Національно-визвольній війні, але ж не претендував на лаври гетьмана. Він став ним вимушено після полонення Хмельницького ханом і то не зразу (після Джеджелія) і тількино вивів козаків з оточення під Берестечком, а Хмельницький видостався з неволі, одразу передав йому булаву. Хотілося б більше знати про Богуна, але на жаль мало джерельної інформації. Все ж краще притримуватися скупих свідчень, ніж розлогих фантазувань. Так само як бюст Богуна, який у фільмі подається як справжня подоба образу козацького полковника. Але ж ми не знаємо жодного прижиттєвого зображення Богуна! А звідки взято, що небіж Богуна – Опанас взагалі існував та ще й брав участь у битві?

Візьмемо й Івана Сірка. Я понад 30 років вивчав його біографію, видав його документи, знайшов десятки документів про нього, врешті написав і видав ряд статей і монографію про кошового отамана... Дуже хотілося б знати про перший етап його життя. Але джерела мовчать. Сірко з'являється в джерелах у 1654 році. Мені навіть вдалося знайти згадку про антитатарські дії Сірка під час Жванецької битви 1653 р., але більш ранніх свідчень не знайдено. Звідки ж автори взяли, що Сірко брав участь у Берестецькій битві, та ще й був одним з трьох керівників повстанської армії? Знову «системний аналіз» замість фактів?

У фільмі Волинь (при всій нашій повазі до цього регіону України!) показана як пуп землі української і тому за словами Дем'яніва не тільки Річ Посполита, але й уся Європа хотіла її знищити. Насправді ж ларчик відкривається дуже просто. Через Волинь лежав шлях з Польщі на Київ і на гетьманську столицю – Чигирин. Тому то Ян Казимир йшов з військом на Волинь, щоб оволодіти Наддніпрянщиною, звідки формувалися основні козацькі полки, де було серце тодішніх визвольних змагань. Вона, як і Поділля, була на лінії тогочасного польсько-українського фронту чи лінії протистояння, тому й зазнавала великих спустошень.

Великий коронний гетьман Микола Потоцький не загинув внаслідок вигаданої Мізоцької битви, а помер своєю смертю після укладення

Білоцерківського договору (вересень 1651 р.) у листопаді 1651 р. Не був поранений і Лянцкоронський. Король же Ян-Казимир взагалі в той час не був під Мізочем. Після Берестецької битви він просунувся до Крем'янця, де став 16 липня і зіткнувся з непокорою посполитого рушення, яке відмовилось переслідувати повстанців, тому рушив не на північний схід під Мізоч, а на захід у Броди (став там 18 липня), а потім у Варшаву. Так що він і не міг брати участі у цій вигаданій битві ще й з такої причини. І не було ніяких переговорів у Збаражі, де король дав Богуну слово не вступати в Україну. І від престолу цей король відрікся не внаслідок Берестецької битви 1651 р., а... аж у 1668 р., тобто через 17(!) років і відрікся він зовсім з інших причин.

Дивує авторська арифметика, яку інакше як «рихметикою» важко назвати. За авторським підрахунками виходить, що Річ Посполита втратила майже всю 150-тисячну армію, бо після битви їх вийшло живими лише 22 тисячі. Не будемо тут аналізувати ці колосальні й неправдоподібні цифри втрат. А як же тоді бути з тяжким Білоцерківським договором 1651 р., врешті із злочасною Переяславською радою 1654 р.? Якби така блискуча перемога була, то не була б і цих вимушених договорів. Чомусь автори у підтасовці фактів, замовчують величезну кількість польського війська, особливо в піхоті, зате виставляють на перший план німців, швейцарців і ...галичан. Наймані німці дійсно були на польській службі (були вони й у повстанському війську), але з ініціативи Речі Посполитої, а не масонів чи єзуїтів (до речі, на якій підставі автори вважають, що масони були ініціаторами «хрестового походу» проти українців та ще у XVII ст.; забувають, що єзуїти були ворогами масонства). Даних про швейцарців немає в джерелах, хоча теоретично вони могли там бути, хоча і не в такій кількості. А от звідки автори взяли, що галичани виступали на боці польського війська? Справді, польська шляхта, яка жила в Галичині, і частина сполонізованої української шляхти Галичини, брали участь в каральному поході, так само як поляки інших регіонів України (в т. ч. Волині!), як і частина тамтешньої української сполонізованої шляхти, теж брали участь в каральних акціях. Чому ж така «честь» галичанам? Не торкаємось уже менших помилок. Так, чисельність ординців оцінюється авторами в 17 000, хоча вона коливалась в межах 100 000.

А з чого взято, що 300 героїв-повстанців були характерниками і що до них приєдналося 180 добровольців?

Дивні й термінологія й визначення авторів. Єзуїти – це «середньовічне КГБ (!?)». Тут же і якась «ясна зброя», і «рахмани-зрадники», і дивні пояснення, хто такі магнати і характерники, від чого виникає ще більше запитань до авторів. А головне, що деякі положення типу «Права-структура Польових рівнів, які об'єднані Отцями Кіл Ірійних, Отцями Господніми, світлими і ясними Небожителлями», «Рахманська система – організація ясних духовних чоловіків» тощо, дають підстави говорити про показне православне християнство авторів, які насправді ратують за «православ'я» язичеське.

Взагалі чомусь багато людей вважають себе істориками та ще Істориками з великої літери. Чомусь коли заболить зуб, то поспішають до лікаря, і не просто лікаря, а до стоматолога, а не гінеколога чи ветеринара. Тим більше не йдуть до інженера-будівельника. А от за писання історії беруться навіть недоучки-школярі. Один такий школяр твердив (не знаючи жодної мови, крім української, що йому вдалося дешифрувати знаменитий фестський диск! Я особисто зустрічався з таким випадком. Взагалі кількість «істориків»-любителів такого штибу зашкалює. З самого початку своєї наукової діяльності (а я її починав ще в 70-х рр. минулого століття) мені доводилося чути або мати справу з такими людьми: один писав книжку «Як козаки на мамонтів ходили», другий запевняв, що тризуб принесли в Україну з ... Венери, третій навіть видав брошуру про призначення єгипетських пірамід (за його глибокодумним висновком це ...водокачки, правда він ще не розгадав секрет того, як в них здійснювалася перекачка води), четвертий твердив, що татари прийшли не з глибин Азії, а з Татр, і цей перелік «наукових відкриттів» можна довго продовжувати. Деякі з них видають свої опуси великими тиражами і мають

з цього грубі гроші. Так у Росії активно пишуть фантазії на історичну тему математик Фоменко, «король русского детектива» Бушков, Буровський і т.д. Не відстає й Україна, де, наприклад, «відзначилися» такі собі Шилов, Канигін, Бебик (кандидатуру останнього навіть висували на здобуття шевченківської премії!)... До цієї когорти приєднуються й творці фільму про Берестецьку битву. Причому їхнє невігластво компенсується надзвичайною агресивністю, нападками на справжніх істориків, звинуваченням їх у непатріотизмі. Але як писав ще Іван Франко: «твій патріотизм – празнична одежина, а мій патріотизм – робота невдержима». Навіть в підрадянських умовах такі історики як Крип'якевич, Дашкевич, Шевченко, Ковальський, Апанович, Брайчевський, Дзира і ряд інших невтомно працювали, боролися з ворогами України на цьому полі, піднімали рівень української історичної науки. За це їм доводилося страждати від репресій та арештів (Дашкевич), їх карали вигнанням з роботи і відлученням від науки (Апанович, Брайчевський, Дзира), зазнавати на собі компартійних «чисток», «проробок» та цькувань (Крип'якевич, Возняк та ін.).

Біда від цих неграмотних казок та їх творців велика. Справа не в тому, що вони стягують кошти, які б могли піти на видання справді важливих книг та зйомки фільмів (в Інституті української археографії НАНУ чекають уже 10 років коштів на видання гетьманських документів XVI – перш. пол. XVII ст., чергові чотири томи «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», «Літопису УПА. Нова серія» та ряд інших видань), не в тому, що писання відповідей на ці опуси віднімає дорогоцінний час дослідників, час, який би міг піти на написання статей і монографій. Головне, що вони дискредитують українську науку, дають привід для паплюження її і приниження України московськими пропагандистами. І це в часи московської агресії проти незалежної Української держави!

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Вельмишановні колеги!

Запрошуємо Вас до участі у XIV Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції **«Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності»**, присвяченій 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, яка відбудеться у **листопаді 2016 року** в Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (*дату проведення буде повідомлено додатково*)

Тематичні напрями роботи конференції

- Теоретико-методологічні засади наукового краєзнавства в контексті сучасної соціогуманітарної парадигми;
- Українська Франкіана: краєзнавчий вимір;
- Історико-краєзнавчі візії Михайла Грушевського;
- Історія українського краєзнавства;
- Проблематика сучасних краєзнавчих досліджень.

У рамках конференції відбудеться засідання **круглого столу «Постать Бориса Возницького в українській культурі»**, присвячений 90-річчю від дня народження Героя України Бориса Возницького.

Приймаються матеріали обсягом до 10 сторінок, набрані в редакторі Word 14 кеглем, через 1,5 інтервалу в електронному варіанті. Посилання на джерела подаються в автоматичному режимі післятекстово згідно правил бібліографічного опису. Матеріали, виконані з порушенням вимог та які не відповідають тематиці конференції, розглядатися не будуть.

Матеріали надсилаються до оргкомітету **до 1 вересня 2016 року** за електронною адресою: vetrov@npu.edu.ua. За цією ж адресою надсилається заявка (*додаток*) на участь у конференції.

Запрошення на конференцію буде надіслано додатково.

Проїзд, проживання та харчування за рахунок учасників конференції.

Організаційний внесок для учасників конференції та авторів публікацій у збірнику матеріалів – 150 грн.

Для довідок: тел. 097-952-79-12 (Ветров Ігор Георгійович)
097-311-90-04 (Маньковська Руслана Вікторівна)

Оргкомітет.

З а я в к а

учасника XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського

Прізвище _____

Ім'я, по-батькові _____

Науковий ступінь, вчене звання _____

Посада, місце роботи (повна назва закладу, установи, організації) _____

e-mail _____

Контактні телефони _____

Назва доповіді (виступу) _____

Тематичний напрямок, за яким плануєте взяти участь _____

Про авторів

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclo@ukr.net

Богдалов Антон Геннадійович – завідувач відділу «Україна у 1990-х рр. – поч. XXI ст.» Національного музею історії України. E-mail: nmiu-today@ukr.net

Вергунов Віктор Анатолійович – директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, член-кореспондент НААН України.

Гентош Ліліана Романівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені І. Франка.

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com

Демочко Ганна Леонідівна – кандидат історичних наук, директор Центру медичного краєзнавства, доцент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: inio2@ukr.net

Дмитренко Микола Костянтинович – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу фольклористики ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України член Національної спілки письменників України.

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар НСКУ. E-mail: dmytruk_v@ukr.net

Євтух Володимир Борисович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М. П. Драгоманова.

Закірова Світлана Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Національної юридичної бібліотеки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. E-mail: zakirovasvtl@gmail.com

Ільїн Вадим Геннадійович – асистент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: ilin_vadim@ukr.net

Конта Ростислав Михайлович – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: konrost@ukr.net

Кохан Олена Олегівна – старший науковий співробітник Музею історії міста Києва. E-mail: sonceOlena@gmail.com

Клименко Нінель Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Коляда Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Кучеренко Микола Олександрович – провідний науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. E-mail: mkucherenko@ukr.net

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, в. о. доцента кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Лук'янов Олександр Іванович – науковий співробітник відділу «Україна у 1990-х рр. – поч. ХХІ ст.» Національного музею історії України. E-mail: nmiu-today@ukr.net

Луняк Євген Миколайович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури. E-mail: masliychuk2004@yahoo.com

Маршала Альона Юрійвна – аспірантка кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури. E-mail: landish@chuguev.net

Мельниченко Василь Миколайович – професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат історичних наук, голова правління Черкаської обласної організації НСКУ.

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, прес-секретар НСКУ.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

Мосійчук Тетяна Дмитрівна – аспірант Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ); методист відділу науково-методичної роботи та краєзнавства Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. E-mail: tania-mos@ukr.net

Омельченко Дмитро Григорович – заступник директора Українського державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України.

Пуля Ірина Миколаївна – старший науковий співробітник відділу «Україна у 1990-х рр. – поч. ХХІ ст.» Національного музею історії України. E-mail: nmiu-today@ukr.net

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Робак Ігор Юрійович – професор, доктор історичних наук, науковий консультант Центру медичного краєзнавства, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: robak@ukr.net

Романік Аліна Миколаївна – науковий співробітник відділу «Україна у 1990-х рр. – поч. ХХІ ст.» Національного музею історії України. E-mail: nmiu-today@ukr.net

Рябчикова Файна Денисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. E-mail: etnografia@ukr.net

Саєнко Наталія Анатоліївна – завідувач відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин)

Скрипник Петро Ілліч – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини Інституту історії України НАН України.

Срібна Марія Андріївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Україна у 1990-х рр. – поч. ХХІ ст.» Національного музею історії України. E-mail: nmiu-today@ukr.net

Татарченко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та української філології Херсонського національного технічного університету. E-mail: obt1980@ukr.net

Шишко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій. E-mail: Shyshko2011@ukr.net

Ясинецька Олена Андріївна – здобувач Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. E-mail: yasynetska@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі «КРАЄЗНАВСТВО»

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в ХІХ–ХХ ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – **(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4 кімн. 212; тел. +380-44-2791388; e-mail: bazhancio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (обов'язково; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано).*

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту виключно із розширенням *.txt* (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: **винятково післятекстові** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Суг; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). **УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки).** Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі «градації сірого» (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носіїві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність **УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212

Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388

Електронна пошта: bazhancio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 1/2 (94/95), 2016 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел./факс: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhancio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Підписано до друку 11.07.2016 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 47,45. Обл.-вид. арк. 32,65. Наклад 300 прим.

Зам. № 22-2016